

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

PA 104076

עלי ספר

כתביעת לחקר הספר העברי

58 ע"א
6.7

חוברת ו-ז

ניסן תשל"ט

תוכן העניינים

- י. לבנון. ר' חיים ליברמן; האיש ויצירתו
נ. אלוני. כתבי רס"ג, רה"ג ורשב"ח ברשימת ספרים מהמאה הי"א
מ. צוקר. באורים בקטע גניזה נדיר
י. תא-שמע. חיבוריו של רבינו זרחיה הלוי בעל ספר "המאור"
מ. אידל. רבי יוסף הבא משושן הבירה וחיבוריו
צ. ברוכסון. חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה הט"ו
י. מהלמן. הדפוס העברי באדריאנופול
י. יודלוב. ספר "פתרון-חלומות" המיוחס לרב האי גאון
ח. שמרוק. "דרך תמים"; ספר מוסר בלתי ידוע ביידיש
מ. בניהו. ספר "עץ הדעת" לרבי שמשון מורפורגו
ש. שוורצפוקס. צער הדפסת ספרים; מחזור קרפינטרץ
א. רובינשטיין. סיפורי ההתגלות בס' "שכחי הבעש"ט"
י. מונדשיין. כתבי-יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם

העורך: ישראל תא-שמע

תגובות והערות

אברהם דויד
שריד מכרוניקה עברית

מאיר בניהו
תעלומת הדפסתו שלספר "הלכות מסים"

לאה בורגשטיין
לתולדות ר' דוד קונפורטי וחיבורו "קורא הדורות"

העורך
"הדפוס העברי באוסטריה" ; תיקונים והשלמות

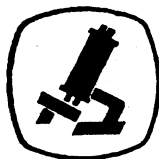
ברוך מבורך
"פוארטס דל אוריינטה" — "שערי מזרח"

עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ו—ז

בעריכת
ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשל"ט

החוברת מוקדשת לרבי חיים ליברמן

ליו בלו ה-85

10407 P17

ISSN 0334-4754

כתובת המערכת:

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

לטרסט ומפה: אפרת מייזליש

ה ת ו כ ן

5	תולדות אדם	יהושע ד. לבנון
13	רשימת כתביו של רבי חיים ליברמן	—
28	כתבי רס"ג, רה"ג ורשב"ח ברשימת ספרים מהמאה הי"א	נחמיה אלוני
50	באורים בקטע גניזה	משה צוקר
58	חיבוריו של רבינו זרחיה הלוי בעל ספר "המאור"	ישראל תא-שמע
74	פירוש עשר ספירות ושרידים מכתביו של ר' יוסף הבא משושן הבירה	משה אידל
85	חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה הט"ו	צפורה ברוכסון
102	בית הדפוס העברי באדריאנופול במאה הט"ז	ישראל מהלמן
107	"פתרון חלומות" לרב האי גאון	יצחק יחלוב
121	ספר "דרך תמים"	חנא שמרוק
129	ספר "עץ הדעת" לרבי שמשון מורפורגו	מאיר בניהו
145	צער הדפסת ספרים ; מחזור קארפינטראץ	שמעון שוורצפוקס
157	סיפורי ההתגלות בספר "שבחי הבעש"ט"	אברהם רובינשטיין
187	כתבי יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם	יהושע מונדשיין

תגובות והערות

198	שריד מכרוניקה עברית	אברהם דויד
201	תעלומת הדפסתו של ספר "הלכות מסים"	מאיר בניהו
204	לתולדות ר' דוד קונפורטי וחיבורו "קורא הדורות"	לאה בורנשטיין
209	"הדפוס העברי באוסטרהא" ; תיקונים והשלמות	העורך
213	"פוארטס דל אוריינטה" — "שערי מזרח"	ברוך מבורך

רשימת הציורים

36/7	כ"י קימברידג' T—S N.S. J 125 a-b
105	שעריהם של ארבעה הספרים שנדפסו באדריאנופול
113/4	שער "פתרון חלומות", פירארה, שכ"ו ; שני טיפוסים
115	שער "רפואת הגויה", פירארה, שי"ב
116	שער ספר "מכלול", ויניציאה, ש"ה
117	עיטור מתוך "מילות ההגיון", ויניציאה, ש"י
119	שער "עין משפט", קושטאנדינה, חש"ד
122	שער "דרך תמים", [זולקווא], תפ"ג
137	שער "עץ הדעת", ויניציאה, תס"ד
158	מפת האיזור שבו אירעו סיפורי ההתגלות שבספר "שבחי הבעש"ט"

מפרסומי אוניברסיטת בר-אילן

ספר נצחון ישן — ההדיר: מ. ברויאר.
ספר נצחון ישן הוא המקיף שבכל ספרי הוויכוח היהודי-הנוצרי באשכנז ובצרפת עד המאה ה-14. למהדורה בקורתית זו של החיבור צורפו מבוא, הערות וביאורים וכן ביבליוגרפיה. 198 עמ'.

עיונים בתקופת השואה — ערך: מ. אליאב.
הקובץ דן בהיבטים השונים של תקופת השואה והוא מוקדש לזכרו של פרופ' דבורצקי ז"ל. 142 עמ'.

מחקרים בערבית ובאסלם — קובץ שני — ערך: י. מגנור.
המחקרים מקיפים תחומים שונים של הערבית והאסלם: אמנות, היסטוריה, דת, פילוסופיה, ספרות ובלשנות. 210 עמ' עברית + XCIV.

"דעת" כתב-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה — עורכים ראשיים:
מ. שוורץ (ז"ל) / ע. לוינס.
148 עמ' עברית + 38 עמ' אנגלית. חוברת מס' 1.

מכתם לדוד — בעריכת יצחק צ. גילת ואליעזר שטרן.
דברי תורה, מחקר וחינוך לזכרו של הרב דוד אוקס ז"ל (תרס"ה—תשל"ה).
L, 371 עמ'.

STEPHEN LANGTON — COMMENTARY ON THE BOOK OF
CHRONICLES — Edited with an Introduction by A. Saltman.
272 pp.

ROMAN PALESTINE 200—400: THE LAND — D. Sperber. Crisis
and Change in Agrarian Society as Reflected in Rabbinic Sources.
249 pp.

BAR-ILAN STUDIES IN HISTORY — Edited by P. Artzi.
308 pp.

המפיץ: ראובן מס, רח' מרכוס 11, ירושלים, ת"ד 990, טלפון: 02-632565.
למידע נוסף נא לפנות אל היחידה להוצאה לאור, אוניברסיטת בר-אילן, ר"ג.

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 6-7

APRIL 1979

CONTENTS

- J. Lebanon.** R. Hayyim Liberman; A Bio-bibliography
N. Allony. An 11th century book-list
M. Zucker. Comments on a rare Geniza fragment
I. Ta-Shema. The literary works of R. Zerahyah ha-Levi of Lunel
M. IdeL. Rabbi Joseph ha-Ba mi Shushan and his literary works
Z. Baruchson. Five letters by 15th century German rabbis
I. Mahlman. The Hebrew press in Adrianople
I. Yudlov. The "Interpretation of Dreams" ascribed to Rav Hai Gaon
Ch. Shmeruk. "Derekh Tamim"; an unknown Yiddish book of morals
M. Benayahu. "Etz ha Da'at" by Rabbi Shimshon Morpurgo
Sh. Schwartzfuchs. Documents on the printing of "Mahzor Karpentrats"
A. Rubinstein. The appearance of the Besht' in the "Shivhei ha-Besht"
J. Mondschein. Manuscripts and preparations for print at Romm Press

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

NOTES

A. David

Fragments from a Hebrew chronicle

M. Benayahu

The printing of "Hilkhot-Missim"

L. Bornstein

R. D. Conforte and his "Koreh ha-Dorot"

The editor

"The Hebrew press in Ostrog"; Addenda and corrigenda

B. Mevorach

"Puertas del Oriente" — "Sha'are Mizrach"

יהושע ד. לבנון

תולדות אדם

רבי חיים ליברמן; האיש ומחקריו

בשבת "פרשת פרה" תרפ"ב שהה האדמו"ר מליובאוויטש רי"צ שניאורסון זצ"ל — במוסקבה, ובמאמרו על הפסוק "זאת התורה אדם" ביאר את ארבעת השמות שנקרא בהם מין המדבר: אנוש, גבר, איש, אדם, שהן ארבע מעלות זו למעלה מזו, והעולה על כולנה היא מדריגת "אדם" המבטאת את שלימות המוחין והמדות. אחר השבת נכנס אל הרבי החסיד רי"מ אלפרוביץ בבקשת עצה היאך יחנך את בניו ברוח החסידות, והוא בתוככי מוסקבה של שנות העשרים! השיבו הרבי: "השמעת את המאמר ביום השבת? השמעת מהי בחינת 'אדם'? ר' חיים ליברמן הוא במדריגה זו, אותו [שהיה אז במוסקבה] קח למחנך לבניך ויעזרך ה'".¹

ואני בבואי לכתוב "תולדות אדם" זה במלאת לו שמונים וחמש שנה לאויוש"ט (כ"ו בתמוז תשל"ז) אין לי אלא לחזור על דבריו של יצחק ריבקינד: "אין בידי לגולל את מגילת חייו. ממעט הוא בדברים על עצמו... משיחות קטועות, במשך שנים, נודעו לי לפעמים קצת פרטים, אבל אין בהם כדי מסכת חיים שלימה".² גם מרדכי קאסאווער מתנבא באותו סגנון, ובמסתו הארוכה על ר' חיים ליברמן וכתביו:³ לא היה בידו להוסיף רבות על הצד האישי שהמשיך ונשאר הצד הנסתר שבאישיותו.⁴

למרות שאין בידי לחדש הרבה במסכת חייו, אשוב ואסקרנה פרקים פרקים, תוך נסיון להצביע על קשריו עם עולם הספר בכל פרק.

רח"ל⁵ נולד בכ"ו תמוז תרנ"ב בעיירה פלעשצניץ, אחת מאותן עיירות שלא נטבעו

- 1 זאת שמעתי מר' רפאל הכהן איש מוסקבה (כיום בכפר-חב"ד).
- 2 י. ריבקינד, ר' חיים ליברמן איש הספר החב"די. הדואר, י"א תמוז, תשכ"ב (ובתדפיס מיוחד באותו שם ובאותה השנה).
- 3 מ. קאסאווער, ר' חיים ליברמאן — צו די 75 יאר פון אן עניוונ'דיקן למחן און פארשער, אידישער קעמפער, תשכ"ז, גל' 1716, 1718, 1721. המסה סוקרת את מאמריו של ליברמן ומתחלקת לפרקים: א) חסידות; חסידות און אידיש. ב) ביבליאטעקעריי און ביבל-יאגראפישע פארשונגען וועגן אידישע ווערטער און אויסדרוקן.
- 4 עוד על ליברמן בלעזקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ובלקסיקון הספרות העברית של קרסל (אלא שהספר 'קשת גיבורים' שנסמן אליו בביבליוגרפיה שם אינו ענין לכאן, ותנהו ענין למנוח חיים ליברמן איש ה'פארווערטס').
- 5 בעת העסקנות המחתרתית בבריה"מ של שנות העשרים הפך כנויו להיות "רחל" ובשם זה הופיע בכתביו והחשאיות (הרב זוין ע"ה היה 'רש"י', הרב אברמסקי ע"ה 'תוספתא', הרב יעקב קלמס ע"ה 'רבינו תם' והרב מ"מ גלוסקין ממינסק 'סדר הדורות'. לא נעדרו גם 'הראב"ד', 'תפארת גופא' ועוד. לימים התפארו הבולשביקים כי פענחו את כל הכנויים מלבד שתי הגשים 'רחל' ו'שושנה' — הלא המה רח"ל והעסקן ר' יוסף רחין — שלא עמדו על זהותן...), ונשאר כנויו זה ב"בית הרב".

בחותרם ה"חסידות" או ה"מתנגדות" מאחר ולא היה בכחו של שום צד מהצדדים להתגבר על שכנגדו. ורח"ל נותן בהן סימן מובהק: רב אשכנזי ושוחט חסידי... ומשפחתו אף היא אינה הומוגנית: אמו מצד המתנגדים ואילו אביו (ר' ראובן) חסיד חב"ד מובהק שהגהיג את ביתו ברוח זו. לא ידוע לי מיהו מסויים ממשפחתו של רח"ל שנטע בו את ה"חיבה יתירה" לספרים, אך לדבריו אצלם הדבר הוא בבחינת "מום משפחתי"⁶.

בשנים תרס"ה–תרס"ח בערך למד בלאזניא אצל הרב דשם ר' אברהם קלאצקין (בנו של הרב נפתלי הירץ קלאצקין בעל שו"ת "אילה שלוחה", מחסידי אדמו"ר ה"צמח-צדק" מליובאוויטש) שממנו שמע את האגדה הנאה על החומשים עם "אור החיים" דפוס שקלאוו תקמ"ה שהביאה בשמו⁷. שני מאורעות אישיים בחייו של רח"ל כרוכים בתקופה זו; האחד הוא יום הבר-מצוה שלו שנחוג בבית הרב קלאצקין, והשני – מאמר החסידות הראשון ששמע מאדמו"ר הרשב"ב זצ"ל, בהיות הרבי במעון-ק"ץ בציארגא-רוציא הסמוכה ללאזניא, ורח"ל נתלווה לרב קלאצקין שהלך לקבל את פני הרבי. ללא ספק היתה לשנים אלו השפעה על רח"ל בתחום הכרת ספרים וחיבתם, שכן הרב קלאצקין היה חובב ספרים בעל ספריה גדולה, עד כי בין המניעות שעמדו לו בדרכו לעליה ארצה בשנת תרפ"ח היתה העובדה שקשה היתה עליו פרידתו מאוצר ספריו שנבצר ממנו להביאו עמו⁸. ספריה זו עשתה לה שם, ובדיוק בתקופת למודיו בלאזניא בוצעה "עיסקת חליפין" גדולה בין הרב קלאצקין לבין הריי"צ מליובאוויטש (בחיי אביו אדמו"ר רבי שלום דובער זצ"ל) שהיה אף הוא ביבליופיל מנעוריו.

רח"ל קנה לו שם טוב בשקדנותו ורצינותו, ומספר הרב יעקב לנדא (אב"ד בני-ברק), בנו של הרב דקורניץ, כי "נכבדות" דובר בו שרח"ל יבוא לביתם ללמדו תורה בתברותא, אך משום מה לא יצא הדבר לפועל.

השלב הבא הוא לימודיו בישיבת "תומכי תמימים" בליובאוויטש, במחיצתו של האדמו"ר רבי שלום דובער שניאורסון, אשר הטביע בו את חותמו הנפשי וקנאו לו לקנין עולם. בליובאוויטש ראה לראשונה את הביבליוגרף הנודע שמואל ווינר שבמשך שנה תמימה עשה שם בסידור ספריית הרבי, אך איני יודע אם כבר אז נוצר הקשר האישי ביניהם, או שמא רק מאוחר יותר, בלנינגרד (כדלהלן). בני גילו של רח"ל מצביעים על שני מאפיינים באישיותו באותן השנים: התמדתו בלימוד הנגלה והחסידות, ודייקנותו בהעתקת מאמרי הרבי. שכן נהגו רבים מבחורי הישיבה להדיר שינה מעיניהם בליל אור ליום הששי, ורח"ל הקדיש זמן זה להעתקת מאמרים לצורך הבחורים (במחיר 20 קופיקות לגליון...), ורבים שחרו לקבל את העתקותיו שהיו נקיות ממחיקות ומשיבושים.

בכך קשורה אפיוודה נוספת מאותה תקופה. בין חסידי חב"ד ידוע פירושו של אדמו"ר הרשב"ב נ"ע למאמרו של אדמו"ר הרש"ז על הקדמת התקוני-זהר "פתח אליהו",

6 שמועה שמעתי כי ר' משה ליברמן איש טשאשניק, מחסידי אדמו"ר ה"צמח-צדק" ומתבר הספר החב"די 'פני משה', ווארשא תרמ"א (ועוד ממנו בכתובים פירוש רחב על המדרש-רבה, כ"י ירושלים 806 4°) הוא בן משפחתו, אך לרח"ל עצמו לא ידועה קירבה משפחתית ביניהם.

7 קרית-ספר כ"ה, תש"ט, עמ' 317–318.

8 זאת למדתי ממכתביו וממכתבי אחיו הרב אליהו קלאצקין, אשר בארכיון משפחתם שבספריה הלאומית מס' 932 4°.

פירוש זה כתבו האדמו"ר בשנת תרנ"ח, אבל הוא שמרו לעצמו ולא חשב להראותו לחסידיו או להפיצו ביניהם. אך עוף השמים הוליך את הקול, ובכגון דא אין תאוותם של החסידים יודעת גבולות, ובדרך-לא-דרך הצליחו להגית ידם על כתב-היד⁹ לשעה קלה ונתנוהו בידי רח"ל שיעתיקו בזריזות ובדייקנות. המבצע נשאר זמן מה בסוד, אך לבסוף גונב לאזנו של מנהל הישיבה — הריי"צ בן האדמו"ר — ורח"ל נקנס בהרחקה ממטבח הישיבה למשך שבוע ימים, ובמשך שבוע זה חסכו בחורי הישיבה מזון מפיחם וסיפקוהו לו...

כעבור כמה שנים נמצא ראוי לדבר ע"י האדמו"ר מוהרש"ב, והטיל עליו שליחות חינוכית-חב"דית במדינת גרוזיה ששם מצאה אותו המלחמה העולמית הראשונה. חזר משם ונתאחד עם האדמו"ר וביתו שעקרו בינתיים לראסטוב שעל הדון, וזכה לקירוב הדעת מהאדמו"ר עצמו שהפקיד בידי את משימת העתקת ספרו הגדול "המשך תער"ב" שנכתב בכמה מהדורות רצופות הגהות ותיקונים שרק מעתיק מומחה כרח"ל היה ביכולתו לבצע זאת בבטחה ובדייקנות לשביעות רצון הרבי. גם נתלווה אל האדמו"ר בכמה נסיעות פרטיות שערך באותה תקופה.

מוהריי"צ — בן האדמו"ר — אף הוא שם עינו לטובה על רח"ל והכניסו בסוד ענייניו הציבוריים, ומינהו לחבר "ועד הפועל" של אגודת תלמידי הישיבה, שהוא עצמו — הריי"צ — עמד בראשו.

בתום המלחמה ציידו האדמו"ר במכתב המלצה אל הגביר החב"די גור"ארי באודיסה, ורח"ל "נתקבל לעבודה בבית חרושת כתרים ומגן לפעולתו האחרת, התבדית" — כדברי ריבקינד. ידוע כי סביב ביח"ר זה נוצרה קהילה של העובדים והמתפרנסים ממנו, ורח"ל היה מעין "משפיע רוחני" לציבור זה, וחזר בפניהם מאמרי חסידות מדי שבת בשבתו.

בשנת תרפ"ב נמצא רח"ל במוסקבה, ובראשית תרפ"ה נפגש בלנינגרד עם האדמו"ר מוהריי"צ שהציע לו להצטרף אליו כמוזכירו האישי בעבודת הכלל. רח"ל מקבל את ההצעה ומאז לא זזה ידו מידי האדמו"ר ו"עד תש"י [שנת הסתלקות מוהריי"צ] היה רח"ל מזכירו, ידימינו ואיש סודו של מהריי"צ, כרוך אחריו ודבק בו בקשר נפשי ואהוב עליו כבן" (ריבקינד).

בתקופת לנינגרד הכיר מקרוב את הביבליוגרף שמואל ווינר שאת ספרייתו הפרטית רכש לו הרבי ריי"צ (אחרי שהבולשביקים הגניחו ידם על ספריית אביו מוהרש"ב ולא התזירה עוד). הכרות זו סייעה רבות להכשרתו הביבליוגרפית של רח"ל, הן ממגעיו הישירים עם ווינר בהיותו מבאי ביתו ומן היתידים שווינר לא חשש לפתוח לעיניהם את רשימותיו המקיפות שהכין לשם תיאור הדפוסים העבריים בכלל ותולדות הדפוס העברי ברוסיה-פולין-ליטא בפרט¹⁰, ובהודמנויות אלו קיבל ממנו הערות וידיעות חשובות שחלקן צוטטו בשמו במאמריו של רח"ל. ונוסף על מה שהורוהו בעצמו, שידלו ווינר ועודדו להשתלם בלימוד הביבליוגרפיה ולעסוק בה, מאחר — ולדבריו — רק חובב ספרים אמיתי מסוגל להיות ביבליוגרף הראוי לשמו,

9 ראה ביאורו של האדמו"ר מליובאוויטש שליט"א על "מנהג ותיקין" זה של החסידים ב'לקוטי-שיחות' כרך ב' עמ' 514.

10 ראה במאמרו של א. מרכס על ש. ווינר (הדאר, 12.4.29). אגב, מארכס כותב שאינו יודע מה היה בעוזריו של וינר להשלים את מלאכת 'קהלת משה', אך רח"ל שמע ממנו כי משמת חולזון בשנת 1911 וקובצו נתמנה תחתיו לפקח על עבודתו של וינר, לא

ומשהכיר בו ברח"ל כי נחון במדה גדושה של חיבת הספר, היה בטוח בו שעל דרך זו תהיה תפארתו.

מפליא הדמיון בתכונות עבודתם של שני ביבליוגרפים אלו, ההקפדה הדקדקנית על קוצו של יוד ותשומת הלב ל'פכים קטנים', ההסתמכות על מראה עינים בלבד ולא על רישומי ביבליוגרפים קודמים (כמדומה לי שזוהי הוא הביבליוגרף היחידי שרח"ל מרשה לעצמו להסתמך על רישומיו — בספרים שרשם ממראה עיניו — כי הכרותם הוכיחה לו שכדאי הוא לסמוך עליו); החיבה לדפוס רוסיה-פולין; ודברים שכתב ויגור על עצמו (בהקדמתו ל"רשימת הגדות-פסח") תואמים הם להפליא לדמותו של רח"ל: "...חסתי על הקקיון הזה... הספרים הקטנים הנדפסים בעד המון העם והנשים, שלא קנו עוד להם זכות אורח בהביבליוגרפיה העברית, ולי מה יקרו הדברים של מה בכך האלה... גם רושמי הספרים, הכי נכבדים... מביטים בעין צרה על התוצאות השונות מספרים הנדפסים "פעמים רבות", וביותר ספרי-עם, ושרי-עם, מוסר ותפלות וכדומה... החסרון הזה ירגישו ביותר, אלה העוסקים בתולדות הדפוסים העבריים...".

וכן דבריו (שם) על ה'ידוע ספר': "לו יכולנו להבין ולהרגיש שיח שפת כל ספר עתיק יומין, אז נוראות ונפלאות שמענו... זה תולדות ספר עתיק יומין הבא לידי מבין וידוע בספרים עתיקים, הקורא בין השטין יותר ממה שכתוב בספר" — שאלו מן הדברים המאפיינים את כתיבתו של רח"ל, כמו שרמזנו להלן.

הכוס שעברה על הרבי ג"ע במאסרו בשנת תרפ"ז לא פסחה גם על רח"ל. בזכרונותיו על רגעי מאסרו (המצוטטים ע"י ריבקינד) רושם הרבי: "הי' ברור לי, כי מזכירי מר חיים שיחי' ליבערמאן כבר יודע הוא מאת הנעשה במעוני, ובודאי כי בער את כל הכתבים אשר יוכלו לאשם אותו בתור מזכירי, ומה טוב הי' אם הי' עוזב את מעונו עד יעבור זעם... כי הוא האחד אשר הי' יודע להמשיך העבודה, כי מכיר ויודע הוא מה שצריכים לעשות". נתקיימה תקוות הרבי כי רח"ל ישמיד את הכתבים, ואמנם כשהתפרצו הקלגסים לביתו רצו ישירות לעבר התנור הבורר והפטירו באכזבה כי "כבר אחר המעשה". אולם המחצית השניה לא נתקיימה, ורח"ל נאסר אף הוא. הרבי לא ידע ממאסרו של מזכירו עד היום שבו הביאו לו לכלא את ספריו, וראה כי ספר המשניות אינו אלא זה של רח"ל, ומזה הבין שגם רח"ל אסור ב"שפאל-יארקא"¹⁰. פגישתם הראשונה היתה במשרד בית-האסורים טרם ששלחום כל אחד למקום גלותו, הרבי לשלש שנות גלות בקאסטרנא, ורח"ל לשלש שנים בטמבוב¹¹. רק לאחרונה גילה רח"ל פרטים על "ספרייתו" בגלות זו: "...כשנחייבתי חובת גלות לעיר שכמעט כולה נכרים, הכילה כל ספרייתי ששה ספרים הללו: (1) חומש. (2) משניות. (3) ילקוט שמעוני. שלשתם הוצאת "חורב". (4) סידור תפלה נוסח חב"ד, דפוס רוסטוב ע"נ דון. (5) תהלים חסר שער. (6) תניא דפוס ווילנא, חסר שער"¹².

היו השנים נוחים זה לזה, וכשסיים ויגור לרשום את האות כ' התפטר מעבודתו (על "התנגשות" בין השניים בשנת 1913 ראה אצל א.מ. הברמן, אנשי ספר ואנשי מעשה, ירושלים תשל"ד, עמ' 61).

¹⁰ פרשה זו מסופרת באריכות בחוברת "די יסורים פון ליבאוויטשן רבין אין סאוועט-רוסלאנד", ריגע 1930, עמ' 49—50 (חוברת אנונימית זו חוברת ע"ל העתונאי אלימלך יסלסון הי"ד).

¹¹ ראה סיפורים בשם רח"ל, ב'שמועות וסיפורים', כפר-חב"ד תשל"ז, עמ' 302—303.

¹² עלי-ספר, א, עמ' 134.

תולדות אדם

אחר שחרורו יצא עם הרבי ללטביה (ריגא), בתקופה זו הדפיס את מאמריו הראשונים ודא"ג שומעים אנו באחד מהם כי עסק שם גם בסידור ספריה מסוימת¹³. דרכו ממשיכה עם הרבי לניו-יורק, וחזרה לאירופה, ווארשא, ואטוואצק. מעיסוקיו הביבליוגרפים בתקופה זו הגיעו ידיעות על שני פרויקטים שעמל עליהם אך פירותיהם לא ניתנו: הביבליוגרף ר' חייקל לונסקי הי"ד מוילנא ערך ביבליוגרפיה מפורטת לדפוסי ווילנא-הורודנא, ד"ר י. ריבקינד ערך לה השלמות מהנמצא בספריה הסמינר בנג' ויבדלח"ט — רח"ל — השלים מספרים הנמצאים בספריה ליובאוויטש. רשימה זו (הדורשת מומחיות רבה להכנתה, שכן כרוכה היא בבעיות זיהוי שאין כמותן בדפוסים אחרים, ובעיקר הבחנה בין טפסים שנדפסו קודם גזירת תקצ"ז להנדפסים אחריה) עלתה באש בהפצצת ווארשא¹⁴. בארכיונו של ריבקינד אשר בספריה הלאומית בירושלים (מס' 1281 4°) נמצא מכתב מרח"ל אודות הספר "נחל אשכול" שפרידברג רשמו כדפוס [קרמניץ], ורח"ל כותב: "ברשימותי לתולדות הדפוס ברוסא ופולין (שלצערי נשרפו כלם בווארשא) הארכתי בזה שלהד"מ ומעולם לא נדפס בקרמניץ אלא בדובנא". איני יודע מה היה היקף רשימות אלו, ושמה היו בבחינת ספר על נושא חשוב זה, וחבל על דאבדין. המלחמה העולמית השנייה מוצאת את הרבי ומוזכרו בווארשא המופצצת. רח"ל מצליח לצאת לריגא ברגע האחרון, ומשם מנהל התכתבות עם אנ"ש בארצה"ב, ובכך מצליח להציל את הרבי ומשפחתו מפולין, ולאפשר להם הנסיעה לארצה"ב. רח"ל נפגש עמם בריגא ויחדיו הפליגו לאמריקה¹⁵. עשר שנות חייו של אדמו"ר הריי"צ בארצה"ב (ת"ש—תש"י) הצטיינו בפעילות בעלת היקף ללא תקדים, חרף המגבלות הגופניות הקשות שהכבדו עליו ביסוריהן. עקב כך גבר פי כמה עומס העבודה של רח"ל, ונטל זה איפשר לו "עיונים ביבלי-גרפיים" רק בשעה שאינה לא-יום ולא-לילה, שעה היפה לכתיבת רמזים בפנקס הרשימות, אך לא די בה לבנין מאמר שיהא לטעמו. עבודתו כמזכיר נעשתה ללא דופי (תמיהני אם היה עוד אדמו"ר שהותיר אחריו ארכיון התכתבות כל-כך גדול וכל-כך מסודר), אך "כרמו שלו" עשה בשנים אלו פרי מועט בכמותו.

*

אדמו"ר הרשב"ב זצ"ל התבטא פעם: "זה ספר תולדות אדם — תולדותיו של אדם הרי הם ספר בפני עצמו"¹⁶, ובתולדותיו של רח"ל נוכל להמליץ בכך משמעות נוספת, שהוא והספר היו לאחדים, ובתיאור תולדות ספרייתו נמצאנו למדים עליו עצמו.

כבר סופר לעיל על ספרייתו של ש. ווינר שהיתה ליסוד "ספריה ליובאוויטש" החדשה אחר שהישגה הוחרמה ע"י הקומוניסטים בשנות ההפיכה. רח"ל הופקד על ספריה זו, והוא לא נתן לה לשקוט על שמריה ובידיו האמונות טיפחה בידע באהבה ובמסירות והצליח ליצור ספריה בעלת שם שבתחומים מסוימים יתכן ואין שניה לה.

13 ר' ייווא-בלעטער, 6 (1934), עמ' 174.

14 אם זכרוננו אינו מטעני שמעתי כי המאמר נועד ל"יובל-בוך פון פראפ' פאריין פון דרוקער-ארבעטער אין ווילנע" (1936), אך משנוכחו הללו כי הרשימה מורכבת רובה ככולה מספרים "מסורתיים" החליטו שלא להדפיסה, והחזירוה.

15 ראה 'שמועות וסיפורים' הג'ל עמ' 231—236.

16 מובא בס' השיחות קיץ ה'ש"ת (ברוקלין תש"ז) עמ' 156.

ככל ספריה הראויה לשמה יש בה מאות רבות של ספרים חשובים מראשית תקופת הדפוס (וקודם המלחמה היו בה כארבעים אינקובולים), אך עיקר פרסומה בא לה דוקא בשל דפוס רוסיה-פולין-הונגריה ובשל ספרי האידיש החל מהראשונים שבהם ועד לספרי א.מ. דיק. רח"ל השקיע מאמצים כבירים בשאיפתו לשלימות אוספים אלו, וזאת בשעה שהיחס לספרים מסוג זה היה — כהגדרתו — כאל בנים חורגים, וספרן שמכבד את עצמו אל לו להתעסק בהם אלא רק בדפוס ויניציאה וקושטא... עמדה לו לרח"ל אהבתו לספרות-ישראל, והצליח להציל אלפי ספרים שלא תשומת לבו לא נותר זכר להם בשום מקום.

זכרונו המופלא ועינו החדה סייעוהו לרכוש ספרים בעלי שינויים טיפוגרפיים או שנויי הסכמות והקדמות, זיפים ותיקויים שונים, ומי שמכיר ספריה זו רק ע"י הספרים שמייצגים אותה ברשימותיו-השלמותיו של רח"ל, מקבל את הרושם כאילו כל ספריה זו מורכבת מספרים יחידאיים, משונים וקוריוזים...

*

לא לי לכתוב הערכות על אישיותו של רח"ל או על כתביו. אך דבר אחד סבורני שמן הצורך להסבירו. כל המכירו אישית או כל הבא עמו בכתובים עומד משתומם מול היקף ידיעותיו העצום¹⁷ ושטחי התעניינותו שאינה יודעת גבולות¹⁸, החידושים הנשפעים ממנו כלאחר-יד, ספרים אנונימיים שגילה את מחברם, פרטים בלתי ידועים בחייהם של אישים וסופרים — והרי בכל חידוש וחידוש יש בכדי נושא למאמר שלם! ויפה אמר ד"ר י. שאצקי שבעצם מן הראוי היה לשכור אדם שילך בעקבותיו של רח"ל דרך קבע, וירשום כל מלה היוצאת מפיו...¹⁹ ומדוע זה יצפנם בבטנו?

קושיה זו נשאלה פעמים רבות, וכל אחד מתרץ לה לפי דרכו²⁰. לדעתי נעוץ הפתרון לכך בתכונת אופי המאפיינת אותו מרוב החוקרים. בנוהג שבעולם, חוקר שמיצה נושא לאשורו ויש בו כדי חידוש, הצעד הטבעי הבא הוא פרסום חידושו, ולא מן הנמנע שכל שלבי המחקר לא היו אלא אמצעי להגיע למטרה — הפרסום. אך רח"ל רוח אחרת עמו. אין הוא יודע לאות במחקרו, סקרנותו האינטלקטואלית אינה נותנת לו מנוח, ישנן בעיות וחקירות המטרידות אותו שנים על שנים, וברגע הגדול שמודמן לו הפתרון — בא קץ הפרשה. סרו ספיקותיו, העקוב היה למישור, והנושא ירד מן הפרק! שלב הפרסום ניצב מעבר למחסום-נפשי שדרושים מניעים חיצוניים שישכנעוהו

17 ר' במאמריהם הג"ל של ריבקינד וקוסובר. אחד מידידיו הקרובים של רח"ל, הרב ריבקינד ע"ה (מראשי ישיבת טעלו בני. ומחבר 'אשכבתא דרבי' ו'תפארת ציון' על הש"ס) כותב עליו: "ידידי מנוער המצוין בכשרונותיו העלויים, סיפא וספרא רבא, ואשר נהירין לו כל שבילי הספרות העברית בספרי הלכה ואגדה, וספרי חסידות ומחקר וחכמת ישראל כו" (אשכד"ר, עמ' 73). ראה גם מאמרו של א. צייטלין ב'טאג', 18.7.52, ושל נ. גורדון, שם, 20.7.52. במאמר האחרון נמצאת התבטאותו של פרופ' ש. ליברמן כי הוא "חסיד של חסיד — חסידו של ר' חיים ליברמן...".

18 בנוסף למיגוון הנושאים שבפרסומיו, שולח רח"ל את ידיו עוד בשטחים שונים ומשונים. ראיתי מכתב ממנו שאם נתרגמו לשפת הפרסומים נקבל: "שירים של היינה, שיללער ולירמונטוב בתרגומי של הקראי אליהו קאזאן, שלא נרשמו בביליגורפית". ד"ר י. מהלמן מספר על התכתבות מעניינת שניהל עם רח"ל בנושא השתלשלות תארי ה'קיר"ה': קיסר רומי, קיסר אשכנז, קיסר אוסטריה והמעבר מ'קיסר אשכנז פראנץ השני' ל'קיסר אוסטריה פראנץ הראשון'.

19 ר' במאמרו של גורדון שבהע' 17.

20 ר' במאמרים שנרשמו בהע' 2-4, 17.

כי חובתו להוציא את חידושו לרשות-הרבים. לא-פעם סח הוא כי רק בדברי-תורה מצינו שאסור למנוע בר, וגם ההדפסה יש בה משום "שפתותיו דובבות", אך בחקי-רותיו די לו שסקרנותו באה על סיפוקה, ומה מיניה יהלוך אם הרבים לא ידעו את כל הידוע לו?

אך כאן חלוקה גישתו בין "מותרות" לבין "הכרחיות". הוא אינו מוכן להתאמץ רק לשם סיפוק הלוקסוס של הנאת הקוראים. אך לא יחסוך מאמצים להבהרת דברים הנראים לו כחיוניים. ספר כי יירשם שלא כיאות ועלול לגרום להטעיה, או ספר כי ייעדר מרשימה וקיים חשש שמא יאבד זכרו — זו פעולת הצלה שר"ל רואה עצמו כחייב בביצועה. השריפה שכללה מאות ספרים בספריית הסמינר בנג'י. בשנת 1966, וכן אבדו ספרים מספריות שונות, יצרו אצל רח"ל תפנית בדרכי כתיבתו, ומאז הוא מתמסר יותר להעלות על הכתב (חלקם לפרסום וחלקם למשמרת) תיאור ספרים נדירים ובכך לתת להם שם-ושארית בארץ במקרה והספרים עצמם יאבדו מתוך הקהל.

סתם ביבליוגרפיה "יבישה ומשעממת" — כרטיסנות כלשונו — אינה אהודה עליו, ולכן לא נמצא שום נסיון מצדו לרשום דפוסי עיר פלונית, אלא רק "השלמות ותיקונים" למי שכבר עשה את עיקר המלאכה, אך זו לקחה בחסר. וברשימות אלו עושה הוא ככל יכלתו לתת להן "כחל ושרק וקצת מטעמים" למען לא תקוץ בהם נפש הקורא, וכן גם ברשימות ביבליוגרפיות אלו — כבשאר מאמריו — מתפרצת מבין השטין אהבתו לספר, יחס גפשי ואישי לכל פריט ביבליוגרפי. בהשתדלותו שכל ספר יתרוג מבחינת "מספר" נוסף גרידא, מקלף הוא ממנו את קליפתו ואזי משמש ספר זה כחלון להשקיף בעדו אל ההסטוריה והתרבות העומדים מאחוריו וחבויים בין דפיו. כך מצליח רח"ל להפיק רוח חיים גם ב"עצמות היבשות" של רישום ביבליוגרפי, והופכו למאמר מהנה, מאלף ומרחיב אפקים.

כתיבתו אינה באה לו בנחת ובנקל. "אין אומן בלא כלי אומנותו" ואף הוא משתמש בספרי הביבליוגרפים שקדמוהו, אך נסיונו למדוהו שאין להסתמך על רישומיהם²¹, ועד שהספר עצמו יהיה למראה עיניו לא יקבל את דבריהם אודותיו (יוצא מכלל זה הוא ש. ווינר, כנ"ל, שעל דבריו מוכן רח"ל לבנות יסוד), וגם זו סיבה נוספת להאטת קצב פרסומיו, הן מחמת הקושי שבהשגת כל הספרים הנחוצים לאותו ענין, והן מחמת החמרתו על עצמו — יותר מהחמרתו על אחרים²² — ויראתו שלא יהיה כאחד מהם ושלא ישתרבב לדבריו דבר שאינו מדויק בתכלית שישידי תיכלא בכוליה.

נושא נוסף שר"ל ראה חוב לעצמו לכתוב עליו הוא כשנוכח בפגיעה בלתי מוצדקת בתנועת החסידות ובמנהיגיה. מסוג זה הם מאמריו על "הדפוסים החסידיים"²³ ו"החסידות ואידיש"²⁴. ביותר בא הדבר לידי ביטוי בסדרת מאמריו "כיצד חוקרים חסידות בישראל"²⁵. ריבקינד וקוסובר מטפלים ב"קו החדש" שנקט בו בויכוח זה, על ביבליוגרף מסוים הכריז באחד ממאמריו כי "שבקיה למהימנותה", ועל אחרים אומר הוא שלמרות שספריהם מרובים, אך תועלתם מועטה עבורו כי חובה עליו לבדוק אתריהם בכל פרט ופרט הנצרך לו.

כשבאה לפניו שאלה מעורך קובץ מסויים, איזה מאמר ממאמריו של רח"ל עליו להעדיף ולהדפיסו בהקדם, השיבו "תקון טעות של עצמי קודם לתקון טעות של אחרים".

23 ר' מס' 23 ביבליוגרפיה.

24 ר' שם מס' 19.

25 שם מס' 30, 38, 41, 52.

מעטרים אותו בתואר "פולמוסן" ומצטטים בהנאה את דבריו התריפים. אך הקרובים אליו יודעים עד כמה לא שש רח"ל לכתוב מאמריו אלו, ועד כמה ציערו תו הפולמוסן, בו בזמן שכתובתו זו היתה, כדבריו, כורה השעה בלבד שאילצוהו לצאת מגדרו ולמחות נגד סילופים הנעשים, לדעתו, באיצטלה מדעית²⁶.

*

פרק נכבד כשלעצמו הוא חלקו בעבודותיהם של אחרים שלהם הושיט מלא חפניו סיוע נדיב-לב. בטוי לכך ניתן במאמרי ההערכה שנזכרו לעיל, ואיני בא אלא להתנצל על המדור "דברים בשמו" שבסוף הביבליוגרפיה שלו. אין בו כדי לשקף ולו אף במקצת את תרומתו לאחרים. לא רק שנעדרים מרשימה זו אלו שלא הזכירוהו על דבריו (והדוגמא הבולטת היא זו שמביא ריבקינד: "כגון י.ש. ע"ה, שבשלשת כרכיו געשיכטע פון יידן אין ווארשא... לא הזכיר אפילו בדיבור אחד את העזרה הספרנית והביבליוגרפית הגדולה שקיבל מרח"ל, שלו חלק גדול בבקיאותו של המחבר") אלא גם אותם שזכרוהו אינם ידועים לי, ומן הנמנע לבצע רישום מלא מסוג זה ללא עזרתו של המחבר, וכמובן שרח"ל לא יקדיש מזמנו לכגון דא. חששתי שמא יהיה ברשימה דלת הכמות משום מיעוט דמותו, ומאידך לא רציתי להשמיט מתחת ידי הערות חשובות בעלות ערך כשלעצמן, ולא להסתיר את השתתפותו בפרוייקטים גדולים כמילון האדיש השלם. או חלקו בספרו החשוב של י. ריבקינד 'אידישע געלט', והכף הוכרעה לטובת הרשימה, שלמעשה אינה אלא רישום סמלי, מעין מידגם של סוגי סיוע למחברים.

*

עסקנו בתולדות אדם' אך לא ב'אדם', במה שלא כתב ולא פרסם, ולא במה שכתב ופרסם (או לא פרסם, כגון חיבורים תורניים שבאמתתו). אין לנו אלא ליחל שרח"ל עצמו יכתוב את 'ספר האדם' שלו, וזכרונותיו האישיים, הן משנות פעילותו עבור הכלל שאך בעבר היתה השתיקה יפה להן, והן זכרונותיו וחזיונותיו הכרוכים בספרים סופרים וספריות, מוכרי ספרים ואספניהם. אלו איחולינו לנו, ולר' חיים ליברמן עצמו נאחל אריכות ימים ושנים טובות, בריות גופא ונהורא מעליא בלימוד תורה לשמה, ונאמר כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים.

אמר הכותב: כדי עמל בניתי את הביוגרפיה של ר"ח ליברמן מצירוף פרטים שהצלתי מפיו בהודמגיות שונות, וכן מדיעות שמסר לי ד"ר י' מהלמן על סמך הכרותו האישית עם רח"ל. דברים המבוססים על זכרונות עלולים הם לשיבושים, ואם שגיתי תהא זו התנצלותי.

26 רח"ל גם סירב בתוקף לחוגים מסויימים שביקשו רשותו להדפיס את "כיצד חוקרים חסידות בישראל" בקובץ מיוחד ולהפיצו ברבים, כי די היה לו בגילויי דעת חד-פעמי שגיגע לדיעת החוקרים, והבוחר יבחר.

תולדות אדם

רשימת כתביו של רבי חיים ליברמן תרצ"ג

1. וועגן די אויסגאבעס פון "שבחי בעש"ט" אין יידיש. ייו"ב 5 (1933) עמ' 407—408.
מוסיף על ז. רייזין (ייו"ב 3), ומצביע על שלש מהדורות של "שבחי הבעש"ט" באידיש שנדפסו בשנת תקע"ו.

2. צו דער ביבליאגראפיע פון "מרדכי און אסתר". ייו"ב 5 (1933) עמ' 407—408.
תיאור מהדורה נוספת על אלו שרשם נ. פרילוצקי (ייו"ב 5). וראה י. ריבקינד, ייו"ב 36 עמ' 198 הע' 17.

תרצ"ד

3. "דער בלומענגארטען" — א אומבאקאנטע יידישע צייטשריפט. ייו"ב 6 (1934) עמ' 174—178.

שני גליינות מכתב-העת ש"ל בלבוב, 1878. וראה הערת י. שאצקי בייו"ב 8 עמ' 92.

4. על הסדור "תפלת נהורא השלם". ק"ס י"א (תרצ"ד—תרצ"ה) עמ' 132—133.
בירור שנות ההדפסה למקומן, וזהות המלקט (בהמשך למאמריהם של י. ריבקינד; א. יערי; א. שכטר בק"ס ט—י').

תרצ"ה

5. וועגן ארגינאל פון "משל ומליצה". ייו"ב 8 (1935) עמ' 88—89.
מזהה את המקור העברי בחיבור "זאת תורת האדם", ומתקן טעות הרושם הקודמים. וראה להלן, מס' 91.

תרצ"ז

6. ביבליאגראפישע באמערקונגען. ייו"ב 11 (1937) עמ' 92—94.
(1) מקומות רבותיו של הרב לוי"צ מברדיצ'וב חמניהם (וראה גם להלן, מס' 20);
(2) תרגומי "שבחי הבעש"ט" לאידיש (תיקון לדברי א. יערי בק"ס י"ב) והוספה למאמר "דפוס קארעץ" של א. טויבר (ק"ס א'; ב'; ד').

7. צו דער געשיכטע פון די יידישע דרוקערייען אין פוילן. ייו"ב 11 (1937) עמ' 94.

הערות לביקורתו של פ. קאן על "תולדות הדפוס העברי בפולניה": (1) בית דפוסם של האחים לוריא; (2) דפוס נוסף בוויילנא.

8. לתרגומים של "אגרת בעלי חיים" ליודית. ק"ס י"ד (תרצ"ז—תרצ"ח) עמ' 272.
תרגום נוסף (ווארשא תרמ"ה) על אלה שרשם א. יערי (ק"ס י"ג).

תרצ"ח

9. לתולדות הדפוס בלאשצוב. ק"ס י"ד (תרצ"ח—תרצ"ח) עמ' 553—554.
הוספות ותיקונים לרשימתו של א. יערי (ק"ס י"ב). תגובתו של א. יערי — בשולי המאמר שם. וראה גם מס' 12.

10. תקון. ק"ס ט"ו (תרצ"ח—תרצ"ט) עמ' 136.
פרטים על בעל ה"תורת חסד" מלובלין, ותיקון טעויות אצל רושמי ספריו.

11. מלואים לביבליוגרפיה של הגדות-פסח. ק"ס ט"ו (תרצ"ח—תרצ"ט) עמ' 258—263.
34 הגדות (13 מקומות דפוס) שלא נרשמו אצל וינר, יערי דוקר.

ת ר צ " ט

12. עוד ספר מדפוס לאשצוב. ק"ס ט"ז (תרצ"ט—ת"ש) עמ' 140.
הוספה על רשימות יערי (ק"ס י"ב) וליברמן (מס' 9 לעיל).
13. צו דער ביבליאגראפיע פון א.מ. דיק. ייו"ב 14 (1939) עמ' 171—174.
(1) "הבהלה" שהדפיס ש. גינזבורג ב"העבר" נדפסה מכבר ב"המליץ" ע"י אבן רש"ד [הילל נח שטיינשניידר?]; (2) הפולמוס על זהות מחברו של "האורח", ותיקון לרישומי הביבליוגרפים וראה י. ריבקינד, ייו"ב 36, עמ' 223 מס' 113—115; (3) "גר הצדק" תורגם ע"י דיק ולא חובר על ידו (וראה י. ריבקינד, שם, עמ' 219 מס' 45, ושי. ניגר, שם, עמ' 234—236); (4) התרגום לאידיש שב"דברי חכמים — ספורי חכמי יוון", נעשה כנראה ע"י דיק (בהערתה מאששת המערכת הנחה זו, על סמך הטופס שבספריית ייו"א).

ת ש " ב

14. דער מחבר פון "יידישן פאר-פסח". ייו"ב 19 (1942) עמ' 130—134.
פשר חיבורו ע"י מ. שצקס והדפסתו על שם מ. זליקוביץ' (והקשר בין זליקוביץ' לספר "ילקוט הרועים"). — השווה ג. קרסל, מיהו מחבר הספרים "ילקוט הרועים" ר'דער יידישער פאר פסח, ק"ס י"ח עמ' 111—112.

15. הוספה צו ד"ר י. בלאַכס ארטיקל "אַ פאַשקוויל אויף דער סטאַמבולער יידישער קהילה", ייווא-בלעטער XVIII, 2, זו', 49—68. ייו"ב 19 (1942) עמ' 138.
הפרסום "מוסר לבני עולה" הופיע בעתון "קול מבשר" כמכתב מקונסטנטינופול, אך החתימה מל"ע אינה אלא ר"ת מוסר לבני עולה.

16. לאות ולזכרון, תולדות "בר-מצוה" והתפתחותו... בצרוף ביבליוגרפיה עם הערות מאת יצחק ריבקינד. ניו-יורק (בדפוס האחים שולזינגר) תש"ב.
"... אני מוצא לחובה נעימה להודות ולהזכיר לטובה ולברכה את הספרן ר' חיים ליברמן, שפתח לפני את ספרית הרבי מליובאביץ לרווחה, והמציא לי ביד רחבה ובעין יפה את המספרים הבאים...". (שם, עמ' פ"ו הע' 11, והולך ומונה 31 מספרים).

17. צו ל. בערז: "אריטמעטישע לערנביכער אין יידיש, 1699—1831", "ייווא-בלעטער", ב, XCVI, זו' 59—79. ייו"ב 21 (1943) עמ' 355—356.
(1) חלקו האידי של "ספר מלאכת המספר או מלאכת מחשבת" אינו מתייחס ללימוד החשבון ואינו קשור כלל לר' אליהו מזרחי; (2) תיאור "מלאכת מחשבת", ברדיצ'וב תקפ"ח, וממנו שהספר אינו אנונימי כפי שהפך להיות במשך השנים; (3) מהדורת ווילנא 1864 אינה מר' אליהו מזרחי, ויש בה חלק נוסף מא.מ. דיק.

18. די צוויי איבערדרוקען פון בליצן אין שמידס ווינער דרוקעריי. ייו"ב 22 (1943) עמ' 113—117.

מתקן את צינברג הסבור כי תרגום התנ"ך של בליץ לא נדפס שנית, ומראה כי חזר ונדפס פעמיים ע"י אנטאן שמיד, אך לא נרשם ע"י הביבליוגרפים כתרגומו של בליץ. הסיבות להעדפת תרגום זה על התרגום הפופולרי של ה"מגיד" ועל תרגומו של מגדלסון. משער מיהו שכתב את ההקדמות להוצאות אלו, ואגב כך מתבארים כמה פרטים בהשתלשלות הדפסת ה"מגיד".
ראה תיקון-טעות בייו"ב 23 עמ' 156.

19. צו דער פראגע וועגן דער באציאונג פון חסידות צו יידיש. ייו"ב 22 (1943) עמ' 201—209.

מפריך את הדעה כי החסידות השתמשה בשפת היידיש כאמצעי תעמולה. סוד הצלתם של "שבחי הבעש"ט" באידיש ו"גדולת יוסף". (וראה דברי י. ריבקינד, הדואר ד' סיון תשכ"א, עמ' 483). ראה תיקון-טעות בייו"ב 23 עמ' 156.

20. הערות ביבליוגרפית[!]. ספר היובל לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס. בערי-כת דוד פרענקל, ניו-יורק תש"ג, עמ' 15—22.

א) לתולדות ר' לוי יצחק מברדיטשוב ז"ל. מתקן את קביעותיו של דובנוב בדבר סדר ערי רבנותו של רלו"צ, ומוסיף פרטים והוכחות למאמרו הג"ל מס' 6. ראה גם: מ. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים (תש"ל), ח"ב עמ' 358 הע' 6.

ב) לתולדות הדפוס ברוסיה. הספר העברי הראשון שנדפס במדינת ליטא הוא הספר 'ורע יעקב'... שנדפס בעיר הוראדנא שנת תקמ"ח, ומשנת תק"ס ואילך נדפסו חלקים נוספים שהם נדירים ביותר. המאמר מתיר חלק מספיקות קודמיו ומעמיד השערות לגבי החלק האחר, וראה מס' 61.

ג) לתולדות הדפוס בווארשא. מתקן את פרידברג באשר לדפוס העברי הראשון שבווארשא, ורושם שני ספרים מדפוס זה (מהשנים תקנ"ח—תקנ"ח) "שיאם ידועים עדיין אל הביבליוגרפים". מתאר שינוי טופסים בספר 'העיטור' (תקס"א).

ת ש ז

21. ר' נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים. ייו"ב 29 (1947) עמ' 201—219. [4] לוחות תמונות.

הוספות: 1) "התנהגות אדמו"ר זצ"ל עם הריסתוקרטין שבאומין"; 2) משה לאנדא (ראה גם מס' 58); 3) ר' נתן וועגן די משכילים; 4) צי האט זיך הירש בער הורוויץ געשמדט? (וראה גם מס' 58); 5) "חסידים לשון-קודש".

תרגום לאנגלית: Rabbi Nakhman Bratslaver and the Maskilim of Uman. in: Yivo Annual of Jewish Science, Vol. 9 (1951). pp. 287-301. פרק אחד תורגם לעברית: מדוע קבע ר' נחמן מברסלב מושבו באומאן? (הצפה, כ"א תשרי תשל"ד).

ת ש ט — ת ש י

22. נוספות ל"הדפוס העברי בשקלאוו". ק"ס כ"ה (תש"ט) עמ' 315—320; כ"ו (תש"י) עמ' 101—111; 216.

מוסיף 29 ספרים 30-הערות, תקונים והשלמות לרשימת א. יערי (ק"ס כ"ב). מוזה את מחברו של ספר "עזר ישראל", שקלאוו תקמ"ה. — ראה גם מס' 94.

23. לעגענדע און אמת וועגן די חסידישע דרוקערייען — וועגן דעם כאראקטער פון די יידישע דרוקערייען אין אוקראינע, וויסרוסלאנד און ליטע ביז 1836. ייו"ב 34 (1950) עמ' 182—208.

הוספות: 1) טאפעלע הסכמות (בספר "ארבע מאות שקל כסף", קארעץ תקס"ד. וראה גם מס' 87); 2) וועגן דער באציאונג פון משכילים צו קבלה; 3) סודליקאוו און די רוסישע צענזור.

סקירת תולדות הדפוסים ותנובתם וסתירת הדעה כי דפוסים אלה נוסדו במאה הי"ח ע"י חסידים, לצורך הדפסת ספריהם. דוחה גם את הטענה כאילו היתה קיימת צנזורה חסידי. פרק מתוך מאמר זה נדפס ב"די אידישע היים", ג.י. כרך 7 (אלול תשכ"ה) עמ' י"ב—י"ג: די פארשרייטונג פון תורת חב"ד דורך "פארשרייבער" און "קאפיסטן".

ת ש י א

24. הדפוס העברי באונגוואר. ק"ס כ"ז (תשי"א) עמ' 115—116.
7 הוספות ו-6 תיקונים לרשימותיהם של פ.י. הכהן (ק"ס כ"ד) ונ. בן-מנחם (ק"ס כ"ה).
25. לתולדות הדפוס העברי בסלאוויטא. ק"ס כ"ז (תשי"א) עמ' 117—119.
מקדים את שנות פעילותו של המדפיס ר' משה שפירא, ומייחס לו את ייסוד הדפוס העברי בסלאוויטא.
26. הדפוס העברי במונקאטש. ק"ס כ"ז (תשי"א) עמ' 261—279 ; 382—388.
(1) 113 הוספות לרשימותיהם של פ.י. הכהן (ק"ס כ"ה—כ"ו) ונ. בן-מנחם (ק"ס כ"ו). זיהוי מחברו של "תורת העמים", מונקאטש תרנ"ט, והשערה בדבר מחבר "דרך הטוב", מונקאטש תרס"א (וראה: י.י. כהן, ארבעה ספרים אנונימיים ומחבריהם, ק"ס ל"ג, עמ' 135—136; ג. בן-מנחם, הצפה י"ז מרחשון תשכ"ד — ואח"כ בספרו "בשערי ספר", ירושלים תשכ"ז, עמ' 120).
(2) 8 הערות ותיקונים לרשימתו של בן-מנחם (ק"ס שם). וזיהוי מחברו של הספר "חכמי יון", מונקאטש תרס"ה, וראה מס' 13.
(3) 57 הערות ותיקונים לרשימתו של פ.י. הכהן (ק"ס שם). ביניהן השגה על ג. שלום המייחס שבתאיות וגניבה ספרותית למחבר "ספר יראה", ברלין תפ"ד.

ת ש י ב

27. שערי חב"ד [ביבליוגרפיה של "כל ספרי חב"ד בתורה ובחסידות"] מאת א.מ. הברמן. בתוך: עלי ע"ן, מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה (ירושלים תש"ח—תשי"ב) עמ' 293—370.
"... הרב חיים ליברמן, ניו יורק, היטיב עמדי והעירני על כמה דברים והוסיף הוספות כיד בקיאותו המרובה, ואני מביא דבריו במקומם ובסימן כוכב" (שם עמ' 294). 79 הערות והוספות.
ההוספות הקשורות בספרי אדמו"ר הרש"ז חזרו ונדפסו במאמרו של הברמן "תורת הרב" (רשימה ביבליוגרפית של כל ספרי רבי שניאור זלמן מלאדי וספרים עליו) בתוך: "ספר הקן", קובץ מאמרים על אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן מלאדי למלאות ק"ן שנה להסתלקותו. ירושלים, קרית-ספר (1969), עמ' 133—171, אך רובן ככולן בהשמטת הכוכב, וללא איזכור שמו של ליברמן, אף שהערותיו נותרו בלשונו: "ראיתי..."

28. דיסקוסיע, באמערקונגען צו שלמה נאָבלס ארטיקל: "ר' יחיאל-מיכל עפשטיין — אַ דערציער און קעמפער פאר יידיש אין 17טן י"ה" (ייווא-בלעטער, XXXV, זו' 121—138). ייוו"ב 36 (1952) עמ' 305—319.
לתכונתם של הספרים "סדר תפלה ישרה", תנ"ז; "דרך הישר לעולם הבא", פ"פ תס"ד; "קיצור של"ה", פיורדא תנ"ג, ומחברם ר"מ עפשטיין. רישום 39 מהדורות מהספר "עץ חיים" — תרגום "קיצור של"ה" לאידיש (ומקים את שם המתרגם וואלף גרשליש על נחלתו). תיקונים לרישום "קיצור של"ה" אצל פרידברג. תגובתו של ש. נאבל, בעמ' 319—321 שם.
תרגום לאנגלית (בהשמטת ההערות והביבליוגרפיה) Rabbi Yehiel Discussion Regarding: Mikhel Epstein, in: Yivo Annual of Jewish Social Science, Vol. 7 (1952). pp. 298-302.

ת ש י ג

29. מחבר ספר "מילין דרבנון". ק"ס כ"ח (תשי"ב—תשי"ג) עמ' 416.
לסתור דבריו של א.ה. להמן (ק"ס כ"ז) כי ר' ישראל הלוי מואמחטש הוא מחבר הספר. — וראה: י.י. כהן, לזהותו של ר' ישראל מ"ש מנ"ש, מחבר ספר "מילין דרבנון", ק"ס ל"ב

תולדות אדם

(תשי"ז) עמ' 112; ש. ארמון, ר' ישראל מ"ש מנ"ש בעל "מלין דרבנן", תגים א' (תשכ"ט) עמ' 88—93.

30. כיצד "חוקרים" חסידות בישראל? [א]. בצרון 27 (כסלו—טבת תשי"ג) עמ' 165—173.

דוגמאות מקבעותיו של י. וייס הבנויות, לדעתו, על חוסר ידיעה. מזהה את מחבר אורי-הגנוז. — ראה גם מס' 38, ותרגום לאידיש במס' 52. יצא גם בתדפיס מיוחד (בספירת דפים 10—1) ובו תוספת, תיקון לטעותו של ב"צ דינבורג בקשר לאורי-הגנוז.

31. פון בדתנישן רעפערטואר. ייש"פ 13 (1953) עמ' 144—148. שבסט למחזה-בדחנות אידי "ליד פון דעם טעריק". חזר ונדפס בתוך: יודא א. יאפע-בוך, נ.י. ייווא, 1958, עמ' 279—283.

32. טעות צנזור. ק"ס כ"ט (תשי"ג) עמ' 175—176. מזהה את מחבר הקונטרס "זכרון עקיבא", ווארשא תרט"ו, ומעיר על טעות הצנזור בהבנת שיר הפתיחה, שבו המפתח לזיהוי.

תשי"ד

33. השמטה בספר "עוז לאלקים" לנחמיה חייא חיון. ק"ס כ"ט (תשי"ג—תשי"ד) עמ' 284.

השלמת קטע שנשמט מהדפוס (ברלין תע"ד) עפ"י כ"י.

34. "בו" — "בנו". הצפה, כ"א סיון תשי"ד. תפלת "רבנו של עולם" שבפתיחת הארון ביו"ט מקורה אינו בספר 'חמדת ימים', והנוסח "ויתקיים בנו" קדום הוא, ואינו ענין לשבתאות.

35. פון וואַנען שטאַמט די ווענדונג צו דער פרוי "צי הערסטו"? ייש"פ 14 (1954) עמ' 24—29.

מתייחס לזיכרון בנושא זה בכרכים 7—8 של ייש"פ, ומצביע על המקור במנהגי מהרי"ל. וראה דבריהם של: י. בערג (ייש"פ 15 עמ' 31); י. עלזעט [הרב אבידע-זלוטניק] (שם עמ' 83—85); י. ריבקינד (שם כרך 18 עמ' 57—58).

תשט"ו

36. לתולדות הדפוס באמשטרדם. ק"ס ל' (תשט"ו) עמ' 279. חלקו הראשון של ספר "ברכת הזבח", אמ"ד תכ"ט—ת"ל, נדפס בבית דפוסו של יוסף עטיאש.

37. הדפוס העברי בפאקש. ק"ס ל' (תשט"ו) עמ' 426—433. מוסיף 22 ספרים על רשימתו של פ.י. הכהן (ק"ס כ"ח).

38. כיצד חוקרים חסידות בישראל. ב'. בצרון 32 (תמוז—אב תשט"ו) עמ' 113—120.

המשך למס' 30. מפריך את הדעה הרווחת שהספר "נוד הדמע" (דיתהנפורט תקל"ג) מכון כנגד החסידים. תגובתו של ג. שלום ב"ציון", כ' (תשט"ו) עמ' 73—81. ראה גם מס' 41, ותרגום לאידיש במס' 52.

תשט"ז

39. הדפוס העברי במינסק. ק"ס ל"א (תשט"ז) עמ' 267.

יהושע ד. לבנון

מוסיף שני ספרים לרשימתו של א. יערי (ק"ס כ'), ומעיר על העברת הדפסתו של ספר "עין-יעקב" ממינסק לקאפוסט.

40. מזויפי שערם. ק"ס ל"א (תשט"ז) עמ' 397—398.
זיופי שערם (פלאגיאטים) ע"י מרדכי נתן שווארץ ומאיר פעקעטע-שווארץ. וראה: נ. בן-מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ' 106 מס' 106.

41. כיצד חוקרים חסידות בישראל. [ג']. בצרון 34 (תמוז-אב תשט"ז) עמ' 114—122.

המשך למס' 38. עוד על ספר "נוד הדמע" לר' ישראל מזאמושץ (תשובה לפרופ' ג. שלום).
נוגע גם בבעיית זיהוי דפוסי קעניגסברג ומעמל.
יצא גם בתדפיס עם תיקונים ותוספות פאקסימילים מדפוסי קעניגסברג-מעמל.
ראה גם מס' 52.

ת ש י ז

42. [ביטויים באידיש בפי יהודי הונגריה]. ייש"פ 17 (1957) עמ' 62—63.
באסאמא; אויפוארטער, ועוד.

ת ש י ח

43. הדפוס העברי בסיגט, מאת נ. בן-מנחם. בתוך ספרו: "מספרות ישראל באונגאריה", ירושלים תשי"ח, עמ' 100—287.
"יבוא על הברכה ר' חיים ליברמן... שהואיל לרשום בשבילי כמה ספרים שלא עלה בידי להשיגם בירושלים" ("דברי הקדמה" שם, עמ' 6). המספרים שהוסיף, 17 ספרים ו-14 גליונות כתבי-עת, מסומנים בכוכב ובסופם הערה: "ספריית הרבי מליובאוויטש, ברוקלין נ"י".
בעמ' 228 מכתב מל', כ"א באדר-שני תשי"א.

44. [אונגארן או אונגערן?]. ייש"פ 18 (1958) עמ' 92.
טוען, בתגובה על דברי מ. שעכטער (ייש"פ 17): אין בידי הפילולוגיה להבני' את המסורה הערת המערכת באותו עמ'.

45. לביבליוגרפיה של א. מ. דיק. ק"ס ל"ג (תשי"ח) עמ' 381—385.
24 הערות והשלמות לרשימותיהם של א. יערי (ק"ס ל"ב), י. ריבקינד (ייו"ב 36) וש. ניגער (שם). משער זהות מחבר ספר "דרכי עולם" (תרי"ז) ומוזהא מחבר הספרים "דברי-תורה", "ספרי-הזימים" ועוד. מוסיף לרשימת דפוסי פרסבורג (ק"ס ל"א).
על מאמר זה כותב י. ריבקינד (הדואר, תשכ"ב, גליון ל"ג): "... בידי רשימתו [של ליברמן] 'לביבליוגרפיה של א. מ. דיק'... בשני טפסים — אחד כפי שנדפס ואחד מתוקן בידי המחבר, בנוסח שיצא מעטו, ובנדפס כאילו יד צנוור שחורה חלה בדבריו. סירסו והשמיטו את הכתוב...".

ת ש י ט

46. ספר יצירה דפוס פראג. ק"ס ל"ד (תשי"ט) עמ' 399—400.
מהדורה שמציאותה היתה מוטלת בספק — שרירה וקיימת.

47. על דפוס האלמגה והאחים ראם. ק"ס ל"ד (תשי"ט) עמ' 527—528.
ממתי החל בית הדפוס להקרא על שם האלמגה והאחים. כקוריו מעתיק פירוש אנטישמי לתביות "דפוס ראם" (נעתק אח"כ אצל הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 179).

48. וועגן קלאגמוטער. ייש"פ 19 (1959) עמ' 69.
ארבעה מקורות לגלגולה של המלה 'קלאגמוטער'.

תולדות אדם

ת ש"כ

49. ווער איז אַ שבת־שענקער ? י"ש"פ 20 (1960) עמ' 28—31.
בטוי המופיע אצל י.ל. פרץ, מתפרש ע"י ספרי הפוסקים. הוספת-אגב על הבטוי 'שבת-בחורים'.
50. וועגן אַ "שבת" וואָס איז איינגעהילט אין אַ סוד. י"ש"פ 20 (1960) עמ' 55—50.
על המנגל לקרא 'שבת' בריקודי החתונה, ונתינת הכסף בה בשעה. השערה נוספת באותו ענין, משמנו של ל', מזבאת אצל י. ריבקינד (י"ש"פ 22 עמ' 47 הע' 15) המוסיף ומחזק השערה זו.
51. ווייסע חברה. י"ש"פ 20 (1960) עמ' 100—102.
סבור שבטוי זה אינו כנר גנאי לחסידים, ולא למבוגרים בכלל. הערת י.מ. [יחל מארק] בסוף המאמר.

ת ש"כ א

52. כיצד חוקרים חסידות בישראל. <ד>. בצרון 43 (טבת-שבט תשכ"א) עמ' 154—161.
המשך למס' 41.
מפריך את טענותיו של ג. שלום (תרביץ כ') כי בספר "משמרת הקודש", זאלקווא תק"ו, מצויים דברי קטרוג וגנאי על הבעש"ט. (וראה גם מס' 59). תגובתו של ג. שלום באה בספרו "דברים בגו" (ת"א תשל"ו), עמ' 300 הע' 20א. מ. פייקאו' בספרו "בימי צמיחת החסידות", ירושלים (תשל"ח) עמ' 132—141 מחזק דברי ל'. (וראה המחקרים הרשומים בהע' 116 שם).
- תרגום לאידיש של פרקים א', ב', ד' מסדרה זו הופיע ב"אידישער קעמפער", כ"ז אלול תשכ"ח (20.9.68).
53. "תחנה אמהות" ו"תחנה שלשה שערים". ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 119—122.
מתאר שני סוגים של "תחנה אמהות". גלגולי נוסחאות משובשים ב"תחנה שלשה שערים" וטעויות הרושמים.
54. ספר "אגרת הקודש" דברים מאת ר' מנחם מענדיל מוויטעבסק, ר' אברהם מקאליסק ועוד. ... ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 127—128.
מקדים את הדפוס הראשון לשנת תקנ"ד, ומתאר חמש מהדורות חמוש"ד.
55. דפוס בלתי ידוע של ספר "אותיות דרבי עקיבא" עם כוכבים. ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 543—544.
דפוס לביב תקמ"ח, עם הנספחים של ה"נועם אלימלך" מאותה שנה.
56. הערות למאמר "ר' אליעזר פאוויז ומפעלו הספרותי" <ק"ס ל"ה 499—520>.
ק"ס ל"ו (תשכ"א) עמ' 272.
שלשה ספרים שנעלמו מא. יערי (ק"ס שם).
57. "חב"ד(י) עזן זיך" און "חב"דניצע". י"ש"פ 21 (1961) עמ' 76—80.
גלגולן של מלים ומשמעויות שראשיתן בחסידי חב"ד ומנהגיהם.

ת ש"כ ב

58. הירש בער הורוויץ וגישתו לתלמוד. בצרון 45 (כסלו-טבת תשכ"ב) עמ' 52—57.

מיישב תמיהותיו של ר. מאהר (דברי ימי ישראל, ד', נספח ל"ב) באשר להנהגתו של הורוויץ אחר המרתו. הוספה: אודות משה לגדא נכדו של ה"נודע-ביתודה" וגיסו של הורוויץ. תרגום לאידיש: "אידישער קעמפער", י"ד גיסן תשכ"ט (2.4.69).

59. ר' משה מסאטאנוב וספרו "שימוש חכמים". ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 272. רישום מהדורות הספר, ומוכיח כי ר"מ מסאטאנוב היה מגיד בסניאטין ולא רב — כדבריו במאמר קודם — ר' לעיל מס' 52.

60. בעל "חיי אדם" והגר"א מווילנא. ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 413—414. בנוסח הקמאי של ה"חיי אדם" מתנצל ר' אברהם דאנציג על שאינו מביא דברים בשם הגר"א והימנעותו מלכתוב בשמו דברים שאינם נראים לו (ועוד שינויים).

61. ספר "זרע יעקב" על מגילת "איכה". ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 414—415. חלק נוסף שלא נרשם במאמר "לתולדות הדפוס ברוסיה" (מס' 20).

62. הדפוס הראשון של ספר "ערבי נחל". ק"ס ל"ז (תשכ"ב) עמ' 532. תיקון לדברי נ. בן-מנחם (ק"ס ל"ז). על שינויי הצנוורה במהדורת תקצ"ה.

63. [יסורי גלגולים של הידיש]. ייש"פ 22 (1926) עמ' 31. ציטוט מא' וואלף אין א' שעפספעל', ווארשא 1892. [חתום: ח.ל. ניו-יארק].

64. מאכט אויפמערקזאם אויף טעותים וועגען חסידים. דער טאג-מארגען זשורנאל, 30 יאנואר 1962. מכתב למערכת. תקונים למאמרו של מ. אונגער, בגל' 14.1.62.

ת ש כ " ג

65. סידור התפלה המצורף לס' "שפתי ישנים". ק"ס ל"ח (תשכ"ג) עמ' 276. מקדים את הדפסת הסידור לשנת תל"ח, ומסביר טעם צירופו ל"שפתי ישנים".

66. ספר "תקוני שבת". ק"ס ל"ח (תשכ"ג) עמ' 401—414; ל"ט (תשכ"ד) עמ' 109—116.

"...להלן ארשום רק כמה מהדורות שנודמנו לידי ושיש לי מה להעיר עליהן, או מהדורות החסרות ברשימת פרידברג הנ"ל [ב'בית עקד ספרים]".
א) ספר "תקוני שבת" עם פירוש "מנחת יעקב" (8 מהדורות. מאחר את הדפוס הראשון לשנת ת"א).

ב) ספר "תקוני שבת" בלא פירוש (18 מהדורות. מקדים את המהדורה הראשונה לשנת שפ"ח לכל המאחר. מזהה את הדפוס הראשון של "שומר שבת" ושל "תקון מועד").
ג) ספר "תקוני שבת" עם תרגום יהודית-אשכנזית (מהדורת תקכ"ב. על התרגומים הראשונים של המשנה לאידיש [וראה: א. יערי, הערה למאמר "ספר תקוני שבת", ק"ס מ' (תשכ"ה) עמ' 135]).

ד) ספר "תקוני שבת" — חלקים (19 מהדורות. על הסיבות למיעוט הדפסת 'תקוני שבת' השלם בפולין. על המו"ל ר' מרדכי צבי ב"ר שמחה בראנשטיין שהרבה בהדפסת ספרי המו"ל. מדפיסי ווארשא המעלימים שם עירם).
וראה: י.י. כהן, ספר "תקוני שבת" (מילואים לרשימת ליברמן...), ק"ס ל"ט (תשכ"ד) עמ' 539—548.

67. [רב ורע"ב]. ייש"פ 23 (1963) עמ' 61. הערה לדברי מ. מדן (ייש"פ 23).

תולדות אדם

ת ש כ " ד

68. ספר "נחלת שמעוני". ק"ס ל"ט (תשכ"ד) עמ' 549—551.
דפים מהדפסה בלתי ידועה בהמבורג תפ"ח (פשרו של ציור השער ומאין נלקח. שני טפסים שונים מהספר פרי עץ חיים, אמ"ד תק"ב).
69. רבנישע עטימאלאָגיס פון יידישע ווערטער. ייש"פ 24 (1964) עמ' 58—60;
(1967) עמ' 58—59.
בלשנות רבנית המבארת מלים אידישאיות כגלגולן של מלים עבריות או כנוטריקונים.
* ספר "תקוני שבת", ק"ס תשכ"ד — ראה במס' 66.

ת ש כ " ו

70. וועגן דעם ספר המגיד אין זיין מחבר. ייש"פ 26 (1966) עמ' 33—38.
שנת פטירת בעל ה'מגיד'. כל ההוצאות שמשנת שפ"ג ואילך אינן של ר' יעקב ב"ר יצחק מיאנוב בעל ה'צאנה וראינה'!
חזר וגדפס (בהשמטת כמה הערות) ב"די אידישע היים", כרך 9 (תשרי תשכ"ח), עמ' ו'—ח'.
ראה גם מס' 77.
70א. "שבחי האר"י" בידיש, מאת מ. בניהו. בתוך: 'ארשת' ספר שנה לחקר הספר העברי, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' 481—489.
שבע הוצאות (בשמות שונים) וארבעה פקסימילים נוספו ע"י ל'.
71. על "הג"ה דר"ע". סיני ג"ט (תשכ"ו) עמ' קס"ז—קע"ג.
בדפוסים מסוימים של פירש"י לג"ך באו הוספות החתומות "הגה' דר"ע" והן מרבי עובדיה הנביא, ונדפסו לראשונה בג"ך "אגודת שמואל", אמ"ד תנ"ט (מספר יחזקאל שבמהדורה זו נמצאים טפסים שלמים וטפסים מצונזרים). בדפוסים מאוחרים אין להבחין בין ההגהות לבין פירש"י. ראה מס' 72.

ת ש כ " ז

72. השלמה ל"הג"ה דר"ע". סיני ס' (תשכ"ז) עמ' פ"ת—צ'.
ערעורים על הליקוטים שנכנסו לתוך פירוש רש"י. המשך למס' 71.
73. השגה. ציון 32 (תשכ"ז), גליון ג'—ד', עמ' 229.
על ר' שלמה מטולצ'ין שבמאמרו של בן-ששון ב'ציון' שנה ל"א.
* רבנישע עטימאלאָגיס... ייש"פ 1967 — ראה במס' 69.

ת ש כ " ח

74. קאליים, כלה-געלט, מוהר און — נדן. ייש"פ 28 (1968) עמ' 24—26.
על הבלבול בין ארבעת המושגים. בסוף המאמר הערת המערכת.
75. [גלגולי היידיש ועושרה]. ייש"פ 28 (1968) עמ' 29.
ציטוטים מה"ווארשויער יודישע צייטונג", 1867.

ת ש כ " ט

76. אגרת אדמו"ר הזקן 'ועדקה כנחל איתן'. ספר הקן, קובץ מאמרים על אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן מלאדי למלאות ק"ן שנה להסתלקותו (בעריכת הרב ע. שטיינזלץ). ירושלים, קרית-ספר (1969). עמ' 66—69. השלמת האגרת שנתפרסמה מכת"י מכוונת ל'עולים' אל הרבי ולא לעולים לא"י.

ת ש " ל

77. נאך אַ וואָרט וועגן ספר המגיד און זיין מחבר. ייש"פ 29 (1969—1970) עמ' 73—76.

המשך למס' 70. מוכיח כי "המגיד" נדפס לראשונה בלובלין שפ"ג, ומתברר נפטר באותה שנה. התרגום המקורי של ר' יעקב ב"ר יצחק מיאנאווע לא נדפס מעולם!

78. אַ ליטעראַרישער קוריאָז. אידישער קעמפער, כ"א אדר א' תש"ל (27.2.70). טאָדריס יצחק המופיע ב"לעקסיקאָן פון דער אידישער ליטעראַטור" לא היה ולא נברא, וכל הביוגרפיה שנרשמה שם אינה אלא זיוף!

79. דפוסי קארעץ. שו"ת בית חדש החדשות. קארעץ תקמ"ה. סיני ס"ז (תש"ל) עמ' ס"ג.

טופס שונה מהנרשם. תוספת דפים ל"קונטרס אחרון" ע"י המר"לים. ראה גם מס' 84.

80. למאמרו של י. תשבי "דרכי הפצתם של כתבי קבלה לרמח"ל בפולין ובליטא" (לעיל ע' 127 ואילך). ק"ס מ"ה (תש"ל) עמ' 452. דעת חב"ד על הספר "חוקר ומקובל".

81. ספר "ממני". סיני ס"ז (תש"ל) עמ' קס"ז. ספר בשם זה שנרשם אצל פרידברג, אינו אלא ה"אגרת" שהדפיס הומברג.

82. תלמוד בבלי, דפוס אמשטרדם ד'. סיני ס"ז (תש"ל) עמ' רכ"ה—רכ"ז. דוחה השערותיו של רנ"ג רבינוביץ לסיבת הפסקת ההדפסה בין השנים תק"ח—תקכ"ג. בדברי המדפיסים — בנוסח המצוי בטפסים מועטים — מפורש כי כספי הפרנומרגנים הספיקו רק כדי הדפסת מחצית הש"ס, ונאלצו לגייס כספים ממקורות נוספים.

ת ש ל " א

83. מגיה ולא מנהל דפוס. הצפה, כ' כסלו תשל"א. על ר' שמעיה ב"ר יששכר בער, המגיה בבית דפוסו של ר' ישראל ב"ק בצפת.

84. דפוסי קארעץ. סיני ס"ח (תשל"א) עמ' קפ"ב—קפ"ט. (א) שושן סודות, קארעץ תקמ"ד (אודות מחברו ר' משה הגולה מקיוב. נוסחאות כ"י של החרוזים בראש הספר שר"ס. כ"י שז"ס וגלגוליו). (ב) ספר יצירה, עם פירוש מספיק... קארעץ, תקל"ט (שהוא חלק משו"ס). מעתיק מכת"י את הפירוש לברייתא האחרונה של ס' יצירה, אשר לא בא בדפוס. ראה מס' 85.

85. דפוסי קארעץ. סיני ס"ט (תשל"א) עמ' רפ"ח—רצ"ח. מדפיסים; הספרים שנדפסו אצל ר' יוסף זאב ב"ר אליהו; ההדפסה נתבצעה בקארעץ ולא בביליווקע או בפולנא כדעת הביבליוגרפים; שותף נוסף לבית הדפוס של ר' אברהם ב"ר יצחק: הר"ר מרדכי ב"ר פנחס אבד"ק קארעץ; משניות קארעץ [תקס"ו]; שני ספרים שטרם נרשמו מאריכים את תקופת דפוסו של ר' שמואל ב"ר יששכר בער בקארעץ; שני תיקונים

תולדות אדם

למאמרו של א. יערי "שתי מהדורות-יסוד של שבחי הבעש"ט" (ק"ס ל"ט). — בסופו תיקון טעות למס' 84 עמ' קפ"ז.
ראה מס' 87.

86. [ביטויים]. ייש"פ 30 (1971) עמ' 90—91.
(1) 'קינד אונ' קיגל' [וראה הערת מ. שעכטער על אתר]; (2) "אנגעשטעלטע", "יונגע-לייט", "יונגען" "מענטשן".

ת ש ל " ב

87. דפוסי קארעץ. סיני ע' (תשל"ב) עמ' קס"ו—קפ"ז.
(א) שינויי טפסים ושינויים בכריכה. (ב) שינויי הסכמות (הסיבה לטפסים של "ארבע מאות שקל כסף" עם הסכמת רלו"צ מברדיצ'וב, ואחרים עם הסכמת ר"ח מולוז'ין — ראה גם מס' 23). (ג) שינויים בהקדמה (רושם גם את הספר גן המלך, קארעץ תקפ"ג, שלא נודע לביבליוגרפים). (ד) מתי נסגר הדפוס בקארעץ? (ה) תקונים (רושם גם את סידור ר' שבתי מראשקוב שלא נרשם קודם). (ו) נוספות (חמשה ספרים שלא נרשמו). (ז) נספח (שני ספרים שהדפיס ר' שמשון יואל הלוי שפירא באוסטרהא).

ת ש ל " ג

88. ספר גבעת שאול. סיני ע"ב (תשל"ג) עמ' שפ"ט—שצ"ג.
במהדורת ווארשא תרס"ב שינה המו"ל, אחר ההדפסה, את הפרק על החרמת שפינוחא שב"תולדות המחבר".
תרגום לאידיש, בנוסח מורחב יותר: ר' שאול מארטעירא און דער חרם איהף שפינאָזא. אידישער קעמפער, ערב ר"ה תשל"ד (21.9.73).

89. ספר חובת הלבבות לר' בירך מקאלביסוב. סיני ע"ג (תשל"ג) עמ' קס"ו—קע"ד.

רישום טפסים שלמים מחמש המהדורות שנסתככו בהן רושמייהן.
ראה גם אצל מ. וונדר, מאורי גליציה, ירושלים תשל"ח, עמ' 490—492.

90. וועגן אמתן מחבר פון "תלאות המורים". אידישער קעמפער, כ"ח אדר תשל"ד (22.3.74).

ז. רייזן וצ. שארפשיין פלפלו עפ"י הנוסח האידי, ולא ידעו שאינו אלא תרגום מאוחר והספר נכתב במקורו עברית.
חזר ונדפס (בהשמטת ההערות) ב"דער וועג", מעקסיקא, 28 יוני 1974.

ת ש ל " ה

90א. "הוט" הוא בית מלאכה ולא "קרון". הצפה, ל' שבט תשל"ה.
טעויות בתרגום מאידיש במאמר "לפנים בעיר קראקא וסביבתה", הצופה ה' שבט תשל"ה.

91. לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה. עלי ספר א' (סיון תשל"ה) עמ' 129—138.

(א) ספר זאת תורת האדם (שני ספרים שונים באותו שם ומאותו מחבר, ולא נרשמו כראוי).
(ב) הדפוסים העברים באוסטרהא ובסדילקאב (ר' מנחם מענדיל ב"ר יעקב ור' מנחם מענדיל ב"ר יעקב קאפיל [תרי גברי שפרידברג איחדם]. "קב הישר" בתרגומו של ר' משה ב"ר נתן גטע (סדילקאב תקפ"א) ו"שבט מוסר" בתרגומו של הג"ל (סדילקאב תקצ"ג) [וראה כס' 95]. "צילותא דאברהם" (חמ"ד תקפ"א) נדפס אף הוא בסדילקאב ולא באוסטרהא).

ת ש ל " ו

92. שיבושו של נוסח. הצפה, ט' תשון תשל"ו.
על נוסח "אליהו זכור לטוב וישוע שר הפנים" ביה"ר שאומרים בשעת תקיעת שופר.

93. על ספר "אהבת יהונתן" לר' יהונתן אייבשיץ (לרשימתו של א. יערי, "עלי-ספר", א', עמ' 109). עלי ספר ב' (שבט תשל"ו) עמ' 232—234. וראה הערתו של ש. אשכנזי, עלי ספר ג', עמ' 171.

ת ש ל " ז

94. הדפוס העברי בשקלאוו (השלמה לרשימתי ב"קרית ספר", כ"ה—כ"ו, תש"ח—תש"י). עלי ספר ג' (תשרי תשל"ז) עמ' 121—130. הוספת תריסר ספרים. הוספות: "שמואל החונה בגליל העליון"; סדור תפלה, ווילנא תקצ"ו, שנועד ליהודי בוכרה.

95. על ספר "שבט מוסר" עם תרגום ידי חדש. עלי ספר ג' (תשרי תשל"ז) עמ' 166. לתרגום "שבט מוסר" לאידיש, סדילקאב תקצ"ג (ראה מס' 91), קדמה הוצאת [סדילקאב] תקפ"א.

96. תרגום ידי בלתי ידוע של ספר "אלף לילה ולילה". עלי ספר ד' (תמוז תשל"ז) עמ' 156—162. הספר "מראות הצובאות", וואנזבעק תע"ח, אינו אלא תרגום של "אלף לילה ולילה", וקדם לתרגום האידי שגרשם ע"י הביבליוגרפים כתרגום הראשון. תרגום לאידיש: אידישער קעמפער, ר"ה תשל"ח.

ת ש ל " ח

97. הדפוס העברי במאהלוב ע"נ דניסטר. עלי ספר ה' (תמוז תשל"ח) עמ' 186—187. הספר "מעשה רוקח" נדפס במאהלוב בשנת תקע"ו ולא בתקע"ז כדעת א. יערי (ק"ס כ"ג). תיאור טופס עם שתי הסכמות נוספות על אלו שרשם יערי.

שונות

(השתתפות והערות בשמו בחיבוריהם של אחרים)

98. י. ריבקינד, דער קאמף קעגן אַזאַרטשפּילן ביי יידן. ניו-יאָרק, ביבליאטעק פון יוואָ, תש"ו. עמ' 66 הע' 17 שני מקורות בשם ל'.

99. י. ריבקינד, דקדוקי ספרים. בתוך: ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, גוירק תש"י. עמ' תטו: "הנהגה הראה והשאל לי הספרן המיטיב ר' חיים ליברמן...". (וראה עוד שם עמ' תיז; תכג [פעמיים]; תכז; תכט).

100. י. ריבקינד, א. מ. דיקס ביבליאגראפישע רשימות. ייו"ב 36 (1952) עמ' 191—230. "... צום סוף וויל איך אויסדריקן מיין אויפריכטיקן דאַנק מיין פריינד ר' חיים ליבערמאַנען, דעם ביבליאטעקאַר פון ליבאַוויטשער רבין, פאר שטעלן דיקס קאַלעקציע אין מיין רשות און פאר ווערטפולע ביבליאגראפישע באַמערקונגען וואָס ער האָט געמאַכט אין שייכות מיט אַט דער אַרבעט" (שם עמ' 207). ריבקינד מציין על 122 ספרים שהשתמש באוסף הנ"ל, מהם 42 שאינם מצויים במקום אחר.

101. י. ריבקינד, עיטור ספרים. SBB 1 (1953—1954) עמ' 204: "וידידי הטוב ומטיב ר' חיים ליברמן מצא בספריית ליובביץ עוד שני ספרים הכוללים שיערים עם הציור... שניהם דיהרן פארט, תע"ד". (המאמר מוקדש "לידידי ר' חיים ליברמן, ספרן במדת חב"ד").

תולדות אדם

102. י. ריבקינד, נאטיצן וועגן ווערטער, יי"ש"פ 17 (1957) עמ' 57. הערה בשם ל'.
103. י. ריבקינד, נאטיצן וועגן ווערטער, יי"ש"פ 18 (1958) עמ' 24. הערה בשם ל' (מקורות ל'שא').
104. יידישע געלט אין לעבנשטייגער, קולטור־געשיכטע און פאלקלאר. לעקסיקא־לאגישע שטודיע פון יצחק ריבקינד. ניו־יארק, האקדימיה האמריקאנישע למדעי היהדות, תש"ד (1959).
- "ביים צונויפקלייבן די 'יידישע געלט'... האט א חלק... ר' חיים ליבערמאן. אין משך פון א פאר יאר, האט ער מיר... אנגעוויזן אויף א סך מקורים, לחלוטין זעלטענע און אומבאקאנטע... אויב די שטודיע איז ארויס מער שלמותדיק און א סך רייכער מיט כל מיני 'געלטער' — זאל דאס אויך זיין זיין שר...". (שם, הקדמה עמ' 10).
105. י. ריבקינד, ראשי־תיבות, יי"ש"פ 20 (1960) עמ' 18—19. בשם ל': מקור לר"ת אב"ל — איך בין לוסטיג, ב'חקירות הלב' אמ"ד תצ"א.
106. י. ריבקינד, א חתונה נאמען... יי"ש"פ 22 (1962) עמ' 47—48 שתי הערות בשם ל' (שאבאש־שבת; שבת־טאנץ).
107. י. ריבקינד, הגדות כתובות ומצוירות במאה הי"ח. תדפיס מ'הדואר" עם הוספות, נ.י. תשכ"ג.
- בעמ' 8 הע' 3א מביא את הערתו של ל' המקדים — עפ"י כ"י שבספריית ליובאוויץ — את שנות פעילותו של סופר ומצייר התגדות חיים ב"ר אשר אנשיל מקיצע.
108. י. זנה, ענייני שבתי צבי בפנקסו של רבי אברהם רוויגו. ספונות ג"ד (תש"כ).
- בעמ' סח—סט, בשם ל' על התמונה שבשער הרמב"ם, וויניציאה תכ"ה (עם פקסימיל). ראה גם SBB 5 (1961) עמ' ב'.
109. גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך. ניו־יארק תשכ"ב—תשכ"ז.
- "... ביי פארשיידענע סטאדיעס פון אנדזער ארבעט, האבן אונז שטארק געהאלפן מיט עצות און מיט אָנווייזונגען און דערצו נאך מיט פארשיידענע ממשותדיקע ארבעטן אונדזערע פריינד די קאנסולטאנטן, וואס מיר זיינען זיי שולדיק א ספעציעלן הארציקן דאנק: ... הרב חיים ליבערמאן...". (הקדמה לכרך 1 — מאת י.א. יאפע וי. מארק — עמ' כד).
- "מיט א ווארעם געפיל פון דאנקשאפט דערמאנען מיר הרב חיים ליבערמאן, וואס ער האט פארן צווייטן באַנד צוגעשטעלט עטלעכע טויענט וויכטיקע ציטאטן, אויסגעשריבן פון ביכלעך פון דער פאלקס ליטעראטור ווי אויך פון א צאל שרייבערס פון 19טן יארהונדערט" (הקדמה לכרך 2 — מאת י. מארק — עמ' כ).
110. שמעון וסיפורים מרבתינו הקדושים, חלק שלישי, מאת רפאל נחמן ב"ר ברוך שלום הכהן, כפר חב"ד תשל"ו. בעמ' 231—236, 302—304 מכתבים של ל' וזכרונות שנרשמו מפיו בקשר למאסרו עם האדמו"ר ריי"צ מליובאוויטש (תרפ"ו) ופרשת ההצלה מווארשא בעת המלחמה (ת"ש).

ראשי־תיבות:

ייו"ב = ייווא בלעטער.

יי"ש"פ = יידישע שפראך.

ק"ס = קרית־ספר.

Studies in Bibliography and Booklore = SBB

מפתח החיבורים

המגיד (תרגום התנ"ך) 77 70 18	אגודת שמואל (נ"ך) 71
מוסר לבני עולה 15	אגרת . . . (הומברג) 81
מילין דרבנן 29	אגרת אדמו"ר הזקן 76
מלאכת המספר או מלאכת מחשבת 17	אגרת בעלי חיים 8
ממני 81	אגרת הקודש 54
מנחת יעקב (על עולת שבת) 66	אהבת יהונתן 93
מעשה רוקח 97	אהבת ישראל 45
מראות הצובאות 96	אור הגנוז 30
מרדכי און אסתר 2	האורח 13
משל ומליצה 5	אותיות דרבי עקיבא 55
משמרת הקודש 52	אלף לילה ולילה (אידיש) 96
משנה (קארעץ) 85	ארבע מאות שקל כסף 23 87
נוד הדמע 38 41	הבהלה 13
נחלת שמעוני 68	בית־חדש (שו"ת ב"ח החדשות) 79
סדור התפלה שעם שפתי ישנים 65	דער בלומענגארטען 3
סדור ליהודי בוכרה 94	ברכת הובח 36
סדור ר' שבתי מראשקוב 87	גבעת שאול 88
סדור "תפלת נהורא השלם" 4	גדולת יוסף 19
סדר תפלה ישרה 28	גן המלך 87
עוז לאלקים 33	גר הצדק 13
עוזר ישראל 22	דברי חכמים — ספורי חכמי יון 13
עיטור 20	דברי תורה 45
עין יעקב 39	דרך הטוב 26
עץ חיים (תרגום 'קיצור של"ה') 28	דרך הישר לעולם הבא 28
ערבי נחל 62	דרכי עולם 45
פרי עץ חיים (שו"ת) 68	הגדה של פסח 11
צדה לדרך 45	הגה' דר"ע 71—72
צילותא דאברהם 91	זאת תורת האדם 5 91
קב הישר (באידיש) 91	זכרון עקיבא 32
קדושת הארץ 45	זרע יעקב 20 61
קיצור של"ה 28	חובת הלבבות (לר' בירך) 89
רוממות ישראל 45	חוקר ומקובל 80
רוממות נשמת ישראל 45	חיי אדם 60
שבחי האר"י (אידיש) 70	ספר החיים 45
שבחי בעש"ט (אידיש) 1 6 19 85	חכמי יון 26
שבט מוסר (אידיש) 91 95	יידישן פאר־פסח 14
שומר שבת 66	ילקוט הרועים 14
שושן סודות 84	ס' יצירה 46 48
שימוש חכמים 59	ס' יצירה 46 84
תורת העמים 26	ליד פון דעם טעריק 31

תולדות אדם

תרגום התנ"ך לבליון 18	תחנה אמהות 53
תקון מועד 66	תחנה שלשה שערים 53
תקוני שבת 66	תלאות המורים 90
	תלמוד בבלי (אמשרטרם) 82

מפתח מקומות הדפוס

נאווידוואר 20	אונגוואר 24
סודליקאו 23 91	אוסטרהא 85 87 91
סיגט 43	אמשרטרם 36 82
סלאוויטא 25	ביליוורקע 85
פאקש 37	דיהרנפארט 101
פולין-רוסא 23	המבורג 68
פולנאה 85	ווארשא 20 66
פרסבורג 45	ווילנא 7 47
צפת 83	לאשצוב 9 12
קארעץ 6 79 84 85 87	מאהלוב ע"נ דניסטר 97
קעניגסבערג 41	מונקאטש 26
שקלאוו 22 94	מינסק 39
	מעמעל 41

מפתח אישים

משה הגולה מקיוב 84	אבן רש"ד 13
משה מסאטאנוב 59	אליהו מזרחי 17
משה חיים לוצאטו 80	בירך מקולביסוב 89
נחמן מברצלוב 21	בראנשטיין, מרדכי צבי ב"ר שמחה 66
עובדיה הנביא 71—72	דיק, אייזיק מאיר 13 17 45 100
עפשטיין, יחיאל מיכל 28	הורוויץ, הירש בער 21 58
פאוור, אליעזר 56	וואלף, גרשלה 28
פעקעטע-שווארץ, מאיר 40	ווארטמאן, משה 45
פראדקין, שניאור זלמן 10	זליקוביץ, משה 14
שווארץ, מרדכי נתן 40	חיים ב"ר אשר אנשיל מקיצע 107
שלמה מטולצ'ין 73	טאָדריס, יצחק 78
שמואל החונה בגליל העליון 94	יעקב ב"ר יצחק מיאנוב 70 77
שמעיה ב"ר יששכר בער 83	ישראל הלוי מאמשרטש 29
שניאור זלמן מלאדי 27	לוי יצחק מברדיצ'וב 6 20
שניאורסון יוסף יצחק מלובאוויטש 110	לאנדא, משה 21 58
שצקס, משה אהרן 14	מנחם מענדיל ב"ר יעקב 91
	מנחם מענדיל ב"ר יעקב קאפיל 91

נחמיה אלוני

כתבי רס"ג רה"ג ורשב"ח ברשימת ספרים מהמאה ה"א

א. תיאור כתב היד. קמברג, וסימונו: T-S. NS. J 125¹, דף אחד, שנתקפל לרחבו, והיה לשני דפים שווים בגדלם. הדף המקופל מחורר במיוחד בקצותיו החיצוניים ובייחוד באחד משני הדפים. הגודל: 11×14.5 ס"מ; השטח הכתוב: 10.5×13.5 ס"מ. מכיוון שהכתוב בדפים אלה הוא מן הקצה עד הקצה, ונפגם חלק מן הכתוב, כמה שמות חיבורים הם לקויים. הכתב חצי מרובע מזרחי ביד הסופר הראשון, כשהיה הקטע דף אחד, והוא כתב לא יפה ומרושל; והכתב חצי מרובע מזרחי כשהפך הדף לשני דפים, כתב סופר יפה, והוא כתב רשימת הספרים. ההבדל בכתב נותן את האפשרות להבדיל בין הסופר שכתב ראשונה לסופר רשימת הספרים שכתב אחרונה.

דברי הסופר הראשון הם דברי אגדה והגות (ראה תיאורם במאמרו של מ. צוקר, להלן עמ' 50), ואילו דברי האחרון הם רשימת הספרים, או יותר נכון – רשימות הספרים. דברי הסופר הראשון מעורבים לפעמים בדברי השני. ונמצאים דברי אגדה מעורבים בשמות חיבורים.

רושם הספרים כתב את שמות החיבורים בטורים, ואף השתמש בקו להפרדה, אלא שלא השתמש בו בכל מקום. קוים כאלה ישנם שניים בלבד, ובעמוד אחד בלבד. יחד עם זה שירבב שמות חיבורים בין המשפטים הכתובים בידו של כותב דברי האגדה, וזיהוי השייך לרשימות הספרים טעון עיון, והשייך לכל אחד משלושת הגאונים אף הוא טעון דיון.

ההנחה כאן היא, כי דברי האגדה וההגות נכתבו לפני שכתב רושם הספרים את דבריו, ושני אנשים שונים כתבו בדף זה בזמנים שונים, אף כי לא הבדיל זמן ארוך בין איש לחבירו.

ב. התוכן. בקטע גניזה זה יש להבדיל בייחס לתוכן, כשהיה בצורת דף אחד, ובו ליקוטים, וכשנתקפל לרוחבו והיה לקטע בן שני דפים, ונוספו בו רשימות הספרים.

בצורה של דף אחד. ע"א רשימות ומובאות הקשורות באגדה והן ממלאות רובו של העמוד, 19 שורות רצופות וריווח של 6–7 שורות ואחריהן עוד שבע שורות דומות לכתוב למעלה. ע"ב: 16 שורות למעלה ו-10 שורות למטה. בצורה של שני דפים. א ע"א: 15 שורות רשימות וליקוטים (והיתר הוא חלק מן ב ע"ב).

א ע"ב: שלוש עמודות ושתיים מהן רשימות ספרים במאוזן ועמודה ג, שבה עשר

1 לשם הבנת סימון זה, המיוחד לקופסאות התעודות ההיסטוריות עלי לומר, כי הוכנס על ידי פרופ' ש"ד גויטיין, כדי לצרפן לאוסף התעודות בסדרה הישנה המסומנת באות J. זהו אפוא סימון יוצא דופן בסדרה החדשה, כי יתר התיבות מסומנות במספר שוטף בלי אות נוספת.

שורות, רשימות וליקוטים שבתוכם במאונך בצורה הפוכה לשתי העמודות, חמש שורות בעמודה רשימת ספרים לרשב"ח ושמונה שורות במאונך המשך רשימת הספרים לרשב"ח. גם בעמודה א עשר שורות ליקוטים באגדה.
ב ע"א : עמודה אחת עשרים ושבע שורות רשימת פרשיות במאונך. שלוש עמודות רשימת ספרים בכותרת: "רבנו סעדיה" ובין עמודה ב לעמודה ג שלוש שורות רשימת ספרים. אף כאן רשימות וליקוטים מעורבים זה בזה.
ב ע"ב הוא כולו רשימות וליקוטים כתובים עברית ובתוכם מלים ענייניות כתובות ערבית. הפרדת החלק המוקדש לרשימת הספרים קשה. מן 136 שורות יש 24 שורות שאינן קשורות ברשימת הספרים, ובאחדות מהן מעורבים הדברים וקשה להפריד ביניהם.

ג. בסך הכול נמצים 78 ספרים, וזוהי חלוקתם למקצועות :	
17% 13	מקרא ופרשנות (7, 67—95)
	הלכה ומדרש (5, 61—12; 7, 50—51; 8—52; 9א, 59—60; 11—54; 16—105; 19, 21—24, 36—49, 53, 55—59, 63, 99—104, 107, 131)
50% 39	שירה ופיוט (9, 107—122; 117—123; 118, 119, 124—126, 134, 136)
12.5% 10	פילוסופיה ודת (5, 14—64; 100, 127)
5% 4	פולמוס (7, 101, 103, 110, 128)
6.5% 5	מדעים (106, 111—133; 130)
4% 3	בלשנות (53, 66, 108, 129)
5% 4	
100% 78	

מחציתם של התיבורים הם הלכה ומדרש, וכל יתר המקצועות יחד הם המחצית השנייה. אם נוסיף גם מקרא ופרשנות ופיוט למקצועות הקודש יהיו 80%, ורק 20% של התיבורים דברי חול ומדעים.

ייחודה של רשימת ספרים זו הוא, שאין לפנינו רשימת ספרים אחת, אלא מחולקת היא לחמש רשימות נפרדות שנכתבו על ידי איש אחד ובזמן אחד. לשלוש רשימות מהן כותרות מיוחדות, והן לשלושת הגאונים: רס"ג, רה"ג ורשב"ח. הרשימה הרביעית היא לאוסף חיבורים מוקדשים לפרשיות התורה לרס"ג או לרשב"ח(?), ומסתבר כי גם לה הייתה כותרת מיוחדת. הרשימה החמישית היא בלי כותרת, וכוללת חיבורים לשלושת הגאונים הנ"ל ולמחברים אחרים חשובים מאוד.

חיבורי רס"ג, רה"ג ורשב"ח רשומים ושכיחים ברשימות ספרים רבות בגניזת קהיר. בידנו אף פהרסת מיוחד לרס"ג² ופהרסת מיוחד לרשב"ח³, אף כי שתיהן אינן שלמות ואינן מקיפות את כל כתבי שני הגאונים, שהיו מחברים רבי יצירה ואף רה"ג היה כמיהם. כל אחד משלושת גאונים אלה ראוי למונוגרפיה מיוחדת, ורק אחד מהם זכה למפעל מדעי מעין זה, רס"ג⁴.

2 מאן⁸.

3 מרגליות.

ברשימת הספרים שלפנינו נמנים כתביו של כל אחד משלושת הגאונים בפרק מיוחד, ובראש כל פרק כתובת: "רבינו סעדיה" (בע"א); "ר' האי" (א ע"ב עמודה א); "שמואל" (א ע"א עמודה ב ועמוד ג; ב ע"א במאונך). אין אף אחת מרשימות אלה שלמה, וכולן בבחינת "תני תנא ושייר", כפי שנציין בסמוך. רשימת כתבי רס"ג כוללת כאן לכל היותר עשרים מחיבוריו, לעומת העשרות הרבות הידועות לנו כיום, ואלה הם:

אלאזהאר	סילוק ליום הכיפורים
אזהרות	פיוט על פי ספר יצירה
אזהרות	צלאה
אמאנא	אלרד עלי בעץ אלנחו
5 אפלאך	15 [אלרד עלי] אלקריין
ארשאד	רשות לאזהרות
הגלוי	שבעה
טומאה וטהרה	אלשראיט
מנע אלנסך	תמיז
10 סבעין לפטיה	20 תפסיר עלי ספר יצירה

יש להעיר, כי לא נזכרו בין החיבורים אפילו יצירתו הגדולה הראשונה, ספר האגרון (כתאב אצול אלשער אלעבראני) * ולא אלפאט' אלמשנה * ולא פיוטיו המרובים ולא פירושו לתלמוד ולא אגרותיו ולא תשובותיו ⁷. רק חלק קטן הוא בידנו בשלימות (2—4, 11—13, 16—17, 20), ומהם באופן חלקי (6—7, 10, 14—15, 18—19); והיתר (1, 5, 8—9) חסרים לגמרי. רשימת ספרי רה"ג מונה ברשימתנו רק ארבעה חיבורים:

אדב אלקציא

2 אלאימאן

אלביוע ואלאשריה

4 מעשה בית דין

ולא נזכרו פיוטיו ⁸, אגרותיו ותשובותיו.

כל ארבעת אלה ידועים, ומהם שבידנו בשלמות (3) ומהם באופן חלקי.

4 H. Malter, Saadia Gaon his Life and Works, פילאדלפיה 1921 — פרק הביבליו-גרפיה תורגם על ידי גאולה בת יהודה, קובץ רס"ג, ירושלים תש"ג, עמ' תקיא—תרמג ומילואים על ידי בעלה, ד"ר יצחק רפאל, שם, עמ' תרמ"ד—תרנ"ז.

5 האגרון מזה' ג' אלוני, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ט.

6 נתפרסמו עד היום שני קטעים. ע"י לשוננו, יג (תשכ"ג), עמ' 167—178; כב (תשי"ח), עמ' 147—172. הערות הוסיפו: ש' אברמסון, שם, יט (תשי"ד), עמ' 49—50; י' רצהבי, שם, כג (תשי"ט), עמ' 125—126.

7 עיין אברמסון, 93/הע' 145.

8 הפיוטים נתפרסמו לראשונה על ידי ח' ברודי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ז), עמ' ד—סג; ההדיר שנית י' רפאל (ורפל), ירושלים תרצ"ח: שיריו ופיוטיו של רה"ג.

ד. רשימת חיבורי רשב"ת מונה לפי הרושם עשרים ושמונה, כפי שאפשר להבין ממלות הסיכום "כח כתאבא", אף כי דברי הסיכום אינם סמוכים לרשימה העיקרית, ואין לומר בוודאות כי נתכוון לסכם חיבורי רשב"ח דווקא. ב"פהרסת" של כתביו שפרסם מרגליות נמנים עשרים ושבעה מחיבוריו, וכאילו שווים הם המספרים בערך בשתי הרשימות. אולם אין ספק, כי לא רשימתנו ולא הפהרסת מונים רשימה מלאה של כתבי רשב"ח. הרי שתי רשימות הספרים, אחת לעומת חברתה:

רשימתנו	פהרסת
אימאן	אדראך
אכראה	אימאן (שם: אלימאן)
אמלאך	אמלאך (שם: אלמלאך)
אסמא ואלצפאת	ביוע
5 אסתחקאקאת	5 נצב
ארשאד	דעאוי ואלבינאת
בלוג	הבה
ודיעה	וכאלה
וכאלה	וצאאי
10 טלאק	10 חג'ר (צ"ל: אחג'אר)
לואזם אלחכאם	חואלה ואלאספאת
מג'אורה	אלכרי אלנהאר, אלסואקי ואלאכאר
מוד'כל	לואזם אלחוכאם
מעשה בית דין (?)	מג'אוראת
15 מפקוד	15 מוזר
נפך	מוארית'
עאריה	מצאיה
ערד	נפקאת
צפאת	עאריה
20 קנין	20 עיבה
קסמה	צ'מאן
רהן	קנין
רסאלה אלשכריה	קסמה
שהאדאת	רהן
25 שפעה	25 שהאדה
שראיע	שופעה
שרוט	27 שרוט
28 שרכאת	

נמצא, כי אין הבדל בין שתי הרשימות אלא במספר אחד (27—28), אולם ברשימתנו יש 16 ספרים נוספים שאינם בפהרסת, ואף בפהרסת נמצאים 15 ספרים שאינם ברשימתנו, והמשותפים בשתי הרשימות הם 12 ספרים. נמצא, כי סך הכול של הספרים הוא 43: 1) אדראך; 2) אימאן; 3) אכראה; 4) אמלאך; 5) אסמא ואלצפאת;

6) אסתחאקאקא; 7) ארשאד; 8) ביוע; 9) בלוג; 10) גצב; 11) דעאוי ואלבינא; 12) תבה; 13) חדיעה; 14) וכלאה; 15) וצאיה; 16) חג'ר; 17) חואלה ואלאספא; 18) טלאק; 19) כרי אלנהאר ואלסואקי ואלאבאר; 20) לואום אלחכאם; 21) מג'אורה, מג'אורא; 22) מדכ'ל; 23) מהור; 24) מוארית; 25) מעשה בית דין; 26) מפקוד; 27) מציאה; 28) נסך; 29) נפקא; 30) עאריה; 31) עדר; 32) עיבה; 33) צ'מאן; 34) צפא; 35) קנין; 36) קסמה; 37) רהן; 38) רסאלה אלשכריה; 39) שהאדה, שהאדא; 40) שפעה, שופעה; 41) שראיע; 42) שרוט; 43) שרכא.

מוזר הוא ביותר, כי בשתי הרשימות אין הפירוש לתורה נזכר לגמרי בשם כולל. וברשימתנו יש רשימה נוספת על פירושי תורה, בספירה מיוחדת, הפותחת במספר יא—כג (האחרון בלי נקיבת שם הפרשה). ועדיין חסירות האגרות והשו"ת. מחיבורי רשב"ח רבים הם הטעונים זיהוי וכינוס. רק מחיבורים בודדים שרדו לנו שרידים שהגיעו לידנו (12, 18, 20, 22, 25, 36, 41), ומרובם שרד לנו השם בלבד. אין רשימותינו כוללות כל חיבורי רשב"ח. ידוע לנו, כי רשב"ח חיבר "ספר הטמאות", והרשימות אינן כוללות שם חיבור זה⁹. כמו כן ידוע לנו "עשר מסאיל לרבנו שמואל ז"ל רד עלי אלקראיין" (עשר טענות כתשובות נגד ה"קראים")¹⁰, ואין חיבור זה כלול בשתי הרשימות.

פירוש רס"ג ופירוש רשב"ח לתורה

טור שלם ופתיחת טור נוסף ברשימתנו מוקדשים לפירוש התורה, והרשימה הרביעית הזאת פותחת במספר י"א: "ויקרא אלי אחרי מות" ומסיים בעמודה הסמוכה: כב וירא בלק ופינחס כג" (לא השלים שם הפרשה). ברור הוא, כי היתה עמודה אחת שלימה שקדמה לטור השלם, ובה פירושי הפרשיות מן בראשית עד סוף שמות מחולקת לעשרה חלקים ובראשם כותרת. יש גם מקום לשער שבאותו עמוד שבו היתה העמודה התסירה לנו, היו גם ספרים נוספים. ברור הוא, כי חסר לנו המשך רשימה זו — מטות ומסעי וספר דברים כולו. בסך הכול צריך להיות מגיינם שלושים בערך¹⁰. לא ברורה הסיבה מדוע אין הרשימה שלמה בסופה, אלא אם כן נאמר כי הרושם כתבה אחרי שכבר היה העמוד שעליו כתב כולו מלא, ונאלץ להפסיק במספר כג.

רשימת הפרשיות נמצאת בין רשימות ספרי רה"ג ורשב"ח מימינה ובין רשימת ספרי רס"ג משמאלה. קשה לדעת למי שייך הרושם את פירוש הפרשיות, לרס"ג או לרשב"ח, כי ברור הוא ששייכו רק לאחד, מאחר שלא פירש שם המפרש ליד כל פרשה ופרשה. בחלק הנמצא בידנו יש פרשיות ספר ויקרא, שלפי דעת חכמים הפירוש הוא לרס"ג, ויש פרשיות ספר במדבר, שלפי דעת חכמים הפירוש הוא לרשב"ח ולא פירשו רס"ג.

9 נזכר: באכר², 1/200; פחנאנסקי¹, 5/182.

*9 ע' מאן², 180/מס' א; ועי"ש/מס' 1. — אין לנו ממנו מאומה.

10 ע' ש' פחנאנסקי, XV, JQR, (1902—1903), 1/76: כ"ט ג'וז תפסיר פראשאת אלתורה וג' שרוח (עשרים ותשעה חלקים בפירוש פרשיות התורה ושלושה פירושים). — לא ברור הסיום הדן בפירושים שלמים, ואילו בחלק הראשון ציין חלקים של פירוש רביעי נוסף, ובוה ובאלה לא נקב שם המפרש.

לפי החכמים בעלי הדיעה הנ"ל¹¹, הורכב פירוש התורה המקובל בין היהודים יושבי ארצות המזרח בימי הביניים מפירושיהם של שלושת הגאונים רס"ג, רשב"ח ור' אהרן אבן סרג'אדו:

בראשית עד ויצא לרס"ג;

ויצא עד סוף בראשית לרשב"ח.

שמות לרס"ג.

ויקרא לרס"ג.

במדבר לרשב"ח.

דברים עד שופטים לרשב"ח.

שופטים עד סוף דברים לר' אהרן אבן סרג'אדו.

ויש לדיעה זו סמך ב"פיהרסט כתב רבינו סעדיה אלפיומי", שנכתבה על ידי בני רס"ג שארית דוסא במאה העשירית¹², ובקולופון בראש תרגום ההפטרות ופירושן שכינס ר' יוסף ראש הסדר¹³.

היו גם חכמים שהטילו ספק והתנגדו לדעת החכמים הנ"ל¹⁴, ורק עבודת מתקן יסודית תוכל לברר בעיה קשה זו. על סמך רשימות הספרים, שיובאו כאן להלן, אפשר למצוא במובאות דברים הסותרים את דעת החכמים בעלי השילוש בפירוש התורה:

מיוחסים לרס"ג ספרים שלמים בחומש ופרשיות, שלפי דעת חכמים מסויימים פירשום רשב"ח ור' אהרן אבן סרג'אדו:

(1) בראשית

"ג'זו נכת בראשית לר' סעדיה".

(T—S. Misc. 36/150 — אסף, 274/ס' 43).

(2) בראשית

"תפסיר במעאני לרבינו סעדיה"

וישב מקץ ויגש ויחי

(T—S. K 19/11 — אלוני; עומד להתפרסם ע"י מכון בן-צבי).

(3) במדבר

"ג'זו מן תפסיר במדבר ללפיומי... ג'זו מן תפסיר חפני לאלה הדברים"

(T—S. Misc. 36/150 — אסף, 273/2—3).

מאן³, עמ' 426 מציין, כי היתה חלוקת החומש לעשרה חלקים (מעושר, במקום: חומש), ואלה הם: (א) בראשית; (ב) ויצא; (ג) שמות; (ד) משפטים; (ה) ויקרא; (ו) אחרי מות; (ז) במדבר; (ח) חוקת או ויקת קרח; (ט) דברים; (י) שופטים.

11 י' מאן I. Jews, אוקספורד 1922, 243; מאן³, 421, 425—426; אסף, 275/הע' 5: "רס"ג חיבר פירוש למחצית הראשונה של בראשית וספרי שמות ויקרא". ש' פחנאנסקי, JQR, xiii (1922), עמ' 380 והערות 86—87.

12 ע'י מאן³, עמ' 421—428.

13 אברמסון, 15/274—3/73 ושם ש' 4—5: "והוא חלק מפירוש ההפטרות של ר' יוסף... שר' יוסף גמר את חיבורו זה...". אולם ידע אברמסון, כי מה שיש לפנינו ליקוטים הם. ועי"ש, 73/הע' 5/14; צוקר: "רשב"ח" פירש את החלק השני של ספר בראשית דהיינו מויצא עד הסוף... את ספר במדבר ואת ספר דברים עד שופטים" (על תרגום התורה לרס"ג 229, הע' 1).

14 ע'י א' גרינבאום, שרידים בכתבי יד מפירושו של רשב"ח, ספר היוכל ליונג, ניו יורק תשכ"ב, עמ' רב והערה 36. האחרון מפקפק בדברי החכמים הנ"ל, ואינו מבריע לכאן או לכאן. י' קאפח פירוש רס"ג על התורה, ירושלים תשכ"ג, 11/1.

כמו ש"תפסיר" מיוחס לרשב"ח — פירוש, כך גם תפסיר מיוחס לרס"ג.

(4) במדבר

"תפסיר במעאני לרבינו סעדיה... בהעלותך"
(T—S. K 19/11 — אלוני; כנ"ל מס' 2).

(5) במדבר דברים

"ונכת אתורה לר' סע' מן במדבר אלי נצף שפטים ושטרים"
(T—S. NS. j 94/53 — אלוני³, 24—23/401). גם מאן³ (15/425) מביא:
"וכתאב אזהאר אלריאץ' מן בראשית אלי וזאת הברכה כ... ונכת
במעאני". ברשימה שלפנינו נזכר "אלאזהאר".

מיוחסים לרשב"ח ספרים שלמים בחומש ופרשיות, שלפי דעת חכמים מסויימים
פירשום רס"ג ור' אהרן אבן סרג'אדו:

(1) בראשית

"ג'זו מן תפסיר בראשית חפני"
(T—S. Misc. 36/150 — אסף, 274/סי' 16).

(2) בראשית

ושרח אלה תולדות ולך לך... לשמואל
(T—S. Ar. 51/213 — פוזנאנסקי², 2/116)

(3) שמות

"ושרח אלה תולדות ולך לך... לשמואל"
(T—S. Ar. 51/213 — פוזנאנסקי², 2/16).

(4) ויקרא

"ג'זו פי סדר קדושים ללחפני"
(T—S. Misc. 36/150 — אסף, 274/סי' 53).

(5) ויקרא

"ושרח... ויהי ביום השמיני ואשה כי תוריע... בהר סיני ואם בחוקותי
לשמואל"
(T—S. Ar. 51/213 — פוזנאנסקי², 3—2/116).

(6) דברים

"תפסיר האזינו לבן חפני"
(ENA 2539, fol. 1 — אברמסון, 84 ע"ב/בשוליים/סי' 162).

נוסף לשלוש רשימות הספרים שיש על כל אחת מהן כותרת, ורשימת הפרשיות
שראשיתה חסירה יחד עם הכותרת, מפוררים שם עשרה חיבורים במקומות שונים
שאינם שייכים לאף אחד משלושת הגאונים, ואלה הם:

אזהרות (ש' 122), אם אין זה זהה לש' 116—117 לרס"ג.

אזהרות לאלעזר הקליר (ש' 124) — עמודה ג.

אזהרות דבבון (ר' אבון) (ש' 125) — עמודה ג.

5 ד"כר אחרים אלליה (96—97) — ב ע"א עמודה א במאונך.

אלחודד ליצחק הישראלי (ש' 141/2) — ב ע"ב. למחברים שונים.
י' מסאיל, עי' עשרה מסאיל.

כלאם פי אלנדה ובעל קרי (ש' 131—132) עמודה ג.

נעת אלחיואן ליחיי בן כ'אלד (ש' 130) — עמודה ג.
 עשרה מסאיל פי אלנחש לבן עטא (ש' 143) — ב, ע"ב. למחברים שונים.
 10 ושרט [אלעי]ב[ור] (ש' 133) — עמודה ג.
 חמישה מעשרת החיבורים נזכרים בצירוף מחבריהם האמתיים או המיוחסים, וחמישה חיבורים הם בלא זיהוי מחבריהם, וביניהם שני פיוטים של "אזהרות" שהם אנונימיים, וכלאם פי אלנדה, שייכתן כי הוא מחיבורי רס"ג. אף החיבור האחרון "שרט אלעיבור" ייתכן, כי הוא לרס"ג, כי אין ספק שהוא שייך לעמודה ג בדף ב ע"א.
 ד. המחבר וזמנו. מסתבר. כי היה מחבר הרשימה תלמיד חכם, רב או דיין, רבני ולא קראי, משכיל יודע ערבית וספרות ערבית, כפי שמעיד החיבור הערבי נעת אלחיואן המיוחס ליחיא אבן כ'אלד אלברמכי בן המאה השמינית.
 מסתבר, כי היה בן המאה האחת עשרה, שהרי אין ברשימתנו אף חיבור אחד אחרי מאה זו. יש גם לשים לב לשני החיבורים ליצחק בן שלמה הישראלי, בן המאה התשיעית והעשירית, והוא מכונה ברשימתנו: "אלמתטבב"¹⁵.

ה. המונחים. בודדים הם המונחים ברשימות ספרים אלה, ובסך הכול הם שמונה, והם מונחים רגילים שאינם טעונים דיון מיוחד, ואלה הם: כלאם פי (מאמר על 131), כתאב (149), ל (שייך למחבר 143, 147, 152), מג'לד (147)¹⁶, וגיר מג'לד (147), רבע (6), פרשה (70, 74). תצניף (148). בציון המספרים מן יא—כג ראויים לתשומת לב: טו"ז¹⁵, יז¹⁶.

ו. הערכה. חשיבות רבה לרשימת ספרים זו. כאן נרשמו חיבורים רבים נוספים לרשב"ת, ויש בהם משום השלמה לרשום ב"פותרסת". ראויים לתשומת לב מיוחדת הספרים:

- 1) אזהרות לאלעזר הקליר ואין רס"ג מחדש סוג זה. איננו יודעים את הפיוט.
- 2) אלסתתקאקאת לרשב"ת (14, 64—65), לא ברור התוכן.
- 3) אלארשאד (66) לרס"ג או לרשב"ת.
- 4) דכר תחרים אלייה (96—97).
- 5) י' מסאיל פי אלנחש לבן עטא (143).
- 6) אלמפקד לרשב"ת (14, 65).
- 7) אלעדד (5ב, 61) לרשב"ת¹⁷.

אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע, אלול תשל"ג.

15 הריני מביע בזה את תודתי לפרופ' ש"ד גויטיין, שהרשה לי לפרסם את רשימות הספרים שכינס לתיבות המסומנות ב-J בסדרה החדשה של אוסף טיילור שכטר. עי' אלזוני, 389/הע' 3; 390—402; אף הוא ביקש להטיל עלי סיכום כולל של הספרייה היהודית בימי הביניים וספר כולל כל רשימות הספרים בגניות קהיר, אולם מי יודע אם אחפנה למלאכה זו, ומוטב שיקח עליו תפקיד זה אחד הביבליוגראפים המקצועיים. עי' ש"ד גויטיין, סדרי החינוך העברי בימי הגאונים, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמט—קנא. [בימים אלה נמסר למכון בן-צבי כרך א' של ספר כולל זה, ונכללו בו 70 רשימות ספרים מגניות קהיר].

- 16 עי' אלזוני, ק"ס, ל (תשט"ו), 445/ס' א: מג'לד = כרך; מג'לד = מכורך.
- 17 כאן עלי להביע את תודתי לחיברי שהושיטו לי עזרתם: א' גרינבאום, י' זוסמן, מ"י קיסטר ופ' שנער.

[illegible]

לוח קיצורים

- אברמסון = ש' אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, כו (תשי"ז), עמ' 72—95.
אלוני¹ = רשימת ספרים מהמאה השתים עשרה, Studies in Bibliography and Booklore. II (1964), p. 160-177.
אלוני² = הנ"ל, שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 531—557.
אלוני³ = הנ"ל, שלוש רשימות ספרים עתיקות, קרית ספר, לו (תשכ"א), עמ' 389—402; 517—524.
אלוני⁴ = הנ"ל, ארבע רשימות ספרים, קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 121—139.
אלוני שייבר = נ' אלוני וא' שייבר, רשימת ספרים אוטוגרף ליוסף ראש הסדר, קרית ספר, מז (תשל"ג), עמ' 152—172.
אסף = ש' אסף, רשימות ספרים עתיקות, קרית ספר, יח (תש"א—תש"ב), עמ' 272—281.
באכר¹ = W. Bacher, Un vieux catalogue, REJ, XXXII (1896), p. 126-129.
באכר² = Id., vieille liste des livres, REJ, XXXIX (1899), p. 199-208.
גוטהייל = R. Gottheil, Tit-Bits from the Genizah, Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams, New York 1927, p. 149-169.
וורמן = E. J. Worman, Two Book-Lists from the Cambridge Genizah Fragments, JQR, XX (1908), p. 450-463.
מאן¹ = J. Mann, Texts and Studies, I, Cincinnati 1931, p. 641-684.
מאן² = Id., Listes des livres provenant de la Genizah, REJ, LXXII (1921), p. 163-183.
מאן³ = Id. A Fihrist of Sa'adya's Works, JQR (N-S), XI (1921), p. 423-428.
מאן⁴ = Id., The Jews in Egypt... Oxford 1920-1922.
מרגליות = G. Margoliouth, Genizah Texts; A Fihrist of Works by the Gaon Samuel Ben Hofni, JQR, XIV (1902), p. 311.
מודונה = L. Modona. Deux inventaires d'ancien hebreux, REJ, XX (1890), p. 117-135.
פונאנסקי¹ = S. Poznański, Bucherverzeichnisse, ZfHB, VII (1903), p. 181-187.
פונאנסקי² = Id., Juedisch-arabische Buecherlisten aus der Genizah in Cambridge, Zf HB, XII (1908), p. 111-127.
רמב"ע¹ = רמב"ע, כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה, כ"י, אוקספורד 1974.
רמב"ע² = הנ"ל בתרגום בן ציון הלפר, לייפציג תרפ"ד בשם שירת ישראל.
הסבר הקיצורים: מספר השורה בא אחרי קו אלכסון, כגון: מאן¹, 117/656 = מאן¹, עמוד 656 שורה 117, אלא אם כן נוסף קיצור אחרי קו האלכסון: הע' = הערה; סע' = סעיף.

ה ר ש י מ ה

א ע"ב במאוזן (רק הקשור ברשימת הספרים) :		עמודה א	
אלאכראה		אלשהאד[ה]	
אלעדד		ר האיי	20
אלשראיע	62	אלאימאן	
אלטלאק		מעשה בית דין	
אלאסתחקאקא		אלביוע ואלאשריה	
אלמפקוד		אדב אלקצא	24
אלארשאד	66	...	34—25
ב ע"א עמודה א במאונך :		עמודה ב שמואל	
יא	67	אלשהאדא	
ויקרא אלי אחרי מות		אלודיעה	
יב(יא)		מעשה בית דין	
פרשת ויקרא	70	אלשפעה	
יג(יב)		אלשרכאת	40
ויקרא וצו ויהי ביום		אלהבה	
יד(יג)		אלאמלאך	
פרשת אשה		אלרהן	
טו(יד)	75	אלשרוט	
אחרי מות וקדושים		קנין	45
יו(טו)		בלוג	
אמר ובהר סיני		עאריה	
ואם בחקותי		לואום אלחכאם	
יז	80	אלמג'אורה	
וידבר		נסך	50
יח		צפאת	
ב ע"א עמודה א במאונך		אלרסאלה אלשכריה	52
ג עמודה ג בכיוון הפוך		עמודה ד במאונך במחצית התחתונה	
גשא		אלהדאיה	53
יט		אלקסמה	
בהעלותך	85	אלוכאלה	55
כ		אלאימאן	
שלח לך		אלמדכ'ל	
כא		אלמדכ'ל	58
ויקח קרח			
זאת חקת התורה	90		
ראשי המטות			
כב			
וירא בלק	93		

נחמיה אלוני

עמודה ב במאונך		ורשות	
ופינחס		ושבעה	119
כג	95	120—121 ...	
כאן בכה"י עמודה ג — 6 שורות		עמודה ג אזהרות	
ומן ד'כר תחרים	96	אזהרות	123
אלליה	97	אזהרות דר' אלעזר	
ב ע"א במאונך :		אזהרות דבבון	125
רבנו סעדיה	98	ורשות על אזהרות	
עמודה א אלאזהאר		ספר יצירה	
אלאמאנאת	100	כאן בכה"י קו מפריד	
אלרד עלי		ספר הגלוי	
בעץ' אלנחו		ע לפצה	
תמיץ		נעת אלחיואן ליחיי בן כ'אלד	130
אלשראיע		כלאם פי אלנדה ובעל	
טמאה	105	ק[רי]	
אלאפל[אך]		וש[ר]ט	133
צלאת		[אלעיב]ור (?)	
אלקריין		עמודה ד במאונך	
מגע אלנסך	109	תפסיר אלסילון[ק]	134
110—115 ...		אלדי' ללכפור	
עמודה ב		עלי ספר יצירה	136
ב	116	138	
אזהרות			

ב ע"ב ליקוטים של דברי אגדה

א ע"א במאונך ליקוטים בענייני נבואה שורות 1—18.

141/2 לנא אלעדד אלשראיע אלחדוד לבן אסחק אלמתטבב

בן סלימאן

אלנסך אלצפאת י' מסאיל פי אלנחש לבן עטא 143

אלרסאלה אלשכריה

אלאסמא ואלצפאת וכתאב אלצלאלה לרבנו סעדיה

אלאכראה 146

אלקסמה ופי אלגיר מג'לד לרבנו האיי

תצניף מעשה

בית דין כח כתאבא

אלאסתחקאקאת אלמפקוד 150

... 151

לרבינו סעדיה טמאה וטהרה 152

... 153/4

הערות לרשימה

- 19 **אלשהאד[ה]** – העדות. – השם המלא הוא: אלשהאדה ואלות'איק = העדות והחזונים (השטרות) – לפי מקומה זהו המשך א ע"א. – נזכר: אברמסון, 15/84: אלשהאדא; אלתי², 6/550: אלשהאדא; אסף, 278/מס' נט; באכר¹, 9/127: אלשהאדה ואלמות'ק; באכר², 200/מס' 38; אלשהאד[את]; גוטווייל, 8/150–9; 5/154: אלשהאדא; מאנ¹, 62/654 (בפירוש כשני ספרים נפרדים); 131–130/656; מאנ², 21/425: אלשהאד[א]ת; מאלטר, עמ' 345–346. הרבה קטעים ממנו כינס ש' אסף, קובץ רס"ג, ירושלים תש"ג, עמ' סה–צו; תרעד–תרעו.
- אין זה מסתבר בעיני, כי זהו תיקון לש' 36, ועי"ש.
- 20 כתובת לרשימה ש' 21–24. עי' מבוא.
- 21 **אלאימאן** = השבועות לרה"ג. – נזכר: באכר¹, 7/127: אלאמאן, וצ"ל: אלאימאן; מאנ¹, 156–155/650: אלאימאן ואבתדאה כתאב מכ'תצר פי שרת אלג'מל ואלאצול מן פקה; 157/657; אלוני⁴, 131–53. – אין AL, HU. – ועי' להלן לרשב"ח ש' 56.
- 22 **מעשה בית דין לרה"ג**. – זהו פסק דין ועי' בנדון להלן ש' 38 לרשב"ח. – לענין עי' ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' קעה–קעז: ספר המעשים לבני ארץ ישראל. – פרסמו ב"מ ליון; י"ג אפשטיין וי' מאן, תרביץ, א–ב (תרצ"ץ). – פסקי הדין פותחים: מהו המעשה, כך הוא המעשה, מעשה.
- 23 **אלביוע ואלאשריה** = מקח וממכר לרס"ג. – נזכר: אברמסון, 4/84; ועי"ש, 89/הע' 14; אלוני⁴, 62/132; אסף, 273/סט 7. – עי' AL 99/סי' 1; מאנ¹, 83/654; שייבר, ק"ס, מד (תשכ"ט), 14/547–18. – יש גם לרשב"ח. נזכר: אברמסון, 84/עמ' 6; מאנ¹, 99–100/648; אלוני², 43/402; אלוני⁴, 61/132; מרגליות, 4/311.
- 24 **אריב אלקציא** = מוסר הדיינים לרס"ג. – נזכר: אברמסון, 10/84; אלוני, ק"ס, ל (תשט"ו), 446/סי' יד; אסף, 274/סי' 26; 277/סי' יב; באכר², 56/מס' 21; מאנ², 178/סי' 24. – קטע מן הספר תורגם לעברית עי' ש' אסף, תרביץ, ז (תרצ"ו), עמ' 217–218. – אין AL, HU – קמברג¹, 310/1. T-S N.S.
- 35 כתובת לרשימה ש' 36–63; 67–95 (גם אלה?) עי' מבוא.
- 36 **אלשהאדא** = העדויות לרשב"ח. – מעל למלה רשומה ה', כלומר תוקן: אלשהאדה, כמו שם החיבור לרס"ג וכמו שיש בפרסית. עי' ש' 19. – נזכר: אסף, 274/סי' 25; מאנ¹, 47–48/653; 62/654; מרגליות, 2/311: אלשהאדה(!); אלוני², 9–11/550; אלוני⁴, 42/402.
- 37 **אלהיעה** = ספר הפיקדון לרשב"ח. – יש לרס"ג – נזכר מאנ¹, 63/654 והע' 147; מאנ², 21/425. – עי' AL, 49/סי' 5: אלודאיע.
- 38 **מעשה בית דין לרשב"ח**. עי' ש' 22.
- 39 **אלשפעה** (שופעה) = בספר המצוות לרשב"ח. – נזכר: אברמסון, 17/84; אלוני, קס, ל (תשט"ו), 446/סי' יט; אלוני⁴, 50/131; מאנ¹, 148/657; מאנ², עמ' 178; מרגליות, 2/311: אלשופעה. – עי' AL, 108/מס' 2; פוזנאנסקי, JQR, xlii (1901), 330/סי' 80.
- 40 **אלשרכאת** – ספר השותפויות לרשב"ח. נזכר: אלתי⁴, 56/127: כתאב אלשרכה; 55/132: כתאב אלשרכה ואלמצ'ארבה = ספר התשובות והעסק; מאנ¹, 670/הע' 100: כתאב אלשרכה (שם: אלשרכה) ואלמצ'ארבה; פוזנאנסקי², 10/119: אלשרכאת ואלמצ'א[רבה] כפי שהשלים אברמסון, סיני, נב (תשכ"ג), עמ' קמת–קמט. – עי' ש' אברמסון, תרביץ, יח (תש"י), עמ' 34–45; הרכבי, זכרון לראשונים, ג, לנינגרד 1880, רשב"ח, 6/א; גרינבאום, ספר הויכרון למירסקי, ניו יורק תשל"א, נד/סע' 3.
- 42 **אלאמלאך** – הנכסים, הרכוש לרשב"ח. – נזכר: אברמסון, 83 עמודה ב/8; כת' אלאמלאך, ותרגם: ספר הקניינות; מאנ¹, 50/646–51; 657/139; מרגליות, 7/311; פוזנאנסקי, JQR, xlii (1901), 326/סי' 43.
- 43 **אלרה** = ספר העירבון לרשב"ח. – נזכר אלתי⁴, 59/132; מרגליות, 2/311.
- 44 **אלשרוט** = ספר התנאים לרשב"ח. – נזכר: אלוני⁴, 60/132; ועי"ש, 50/131–51; רגליות, 3/311: אחכאם אלשרוט. – עי' AL, 109/סי' 11.

- 45 קנין לרשב"ח. — נזכר: אברמסון, 84/שוליים; ועי"ש 92/הע' 153; אלוני⁴, 131/50—51; ועי"ש הע'; מאן¹, 91/148; 108/655; 128/656; 129—128/מרגליות, 311/4—5; אחכאם אל קנין. — פרסם ממנו אברמסון, תרביץ יח (תש"ז), עמ' 34—38.
- 46 בלוג — ספר הבגרות לרשב"ח. — כן: אברמסון 17/84; אלוני⁴, 132—59; מאן¹, 109/655 (שם אלכ'לובי); מרגליות, 311/ז': כתאב אלדראך; AL 109/ס' 3 אלבלוג ואלדראך. — עי' הע' 61 בסופה.
- 47 עאריה — ספר העריות לרשב"ח. — נזכר: מרגליות, 311/1. — עי' הרכבי, רשב"ח, 4/6.
- 48 לואזם אלחכאם = חובות הדיינים לרשב"ח. — נזכר: אברמסון, 83 עמודה ב/ס' 10; אלוני², 15—14/550; אסף, 277/מס' ד; מרגליות, 311/5: לואזם אלחכאם; — הדפיסו ממנו: שכטר, סעדיאנה, עמ' 114—115 (פתיחת החיבור); אסף, סיני, יז (תש"ה), עמ' קיג—קכא. — עי' AL 108/מס' 2.
- 49 אלמג'אורה = ספר השכנות לרשב"ח. — נזכר: אברמסון, 84 ע"ב/4; ועי"ש, 89/הע' 73 (גילה קטע הימנו בספריית אדלר בניו יורק ENA. 2948); מאן¹, 107/655—108; פונגאנסקי, JQR, xlii (1901), 328/ס' 60.
- 50 נסך. השם המלא: נסך' אלשרע = ביטול המצוות לרשב"ח, כי רשב"ח דן בחיבורו זה נגד שיטת הקראים או כופרים אחרים. — נזכר: רמב"ע¹, 20 ע"א/נסך' אלשרע ואצל אלדין ופרועה, כאילו ספר אחד; AL 109/ס' 6: שני חיבורים ביטול התורה ויסודות הדת וענפיה בניגוד לתרגום הלפר, רמב"ע², נב/2—: חובות התורה; אלוני³, 400/הע' 15 (טעון תיקון, כי צ"ל: ביטול החוק, ולא: נוסח החוק); מאן¹, 101/655 סובר, כי הכול שם חיבור אחד, ואין ספק כי שניים הם כפי שברור מדברי אלוני³.
- 51 צפאת = ספר התיאורים או התוארים. — האם זה ספר רפואות או שמא זה קשור בתוארי ה', כי לא ידוע שחיבר חיבורים ברפואה; ועי' ש' 9, 59, וברור מש' 9, כי אלה שני ספרים שונים. — ושם הכוונה להלכות שחיטה, שהיו מחולקות ל"צפאת". עי' AL 49/ס' 9.
- 52 אלרסאלה אלשכריה = מאמר ההודיה לרשב"ח. — ר' שמואל גאון ז"ל פי רסאלתה אלשכריה פי אלפצל לסאבע; נזכר: רמב"ע¹, 102 ע"א/7; רמב"ע³, קמא/18—19 שבו תורגם: אגרת ההודאה שלו בחלק השביעי; AL 109/ס' 9. — ושם על תכנו: פי (אל)קול הל יג'ב שכר בני אדם עלי מן אנעמו עליה (= במאמרו שלפני חייבים להודות לבני אדם שגמלו עלי חסד).
- 54 אלקסמה = ספר החלוקה לרשב"ח. — נזכר: אלוני⁴, 138/47: רסאלה אלקסמה; מאן¹, 669—670/הע' 100; מרגליות, 311/8.
- 55 אלוכאלה = ספר הנאמנות לרשב"ח. — נזכר: אלוני⁴, 132/59; מאן¹, 23/652. אחכאם אין במרגליות. — מסתבר יותר, כי זהו הדאיה אלי פראיץ' אלקלוב לרבינו בחיי. — נזכר: אסף, 281/ס' 2; אלוני³, 96/521; אלוני⁴, 131/45—46; מאן¹, 136/656; פונגאנ-סקי², 124/ע' 1; אלוני שייבר, 13/158. — מן הראוי לציין, כי שם חיבור זה רשום במקום חלק מן הצד.
- 56 אלאימאן = השבועות לרשב"ח. — נזכר: מאן¹, 128/656; מרגליות, 311/8: אלאמאן, וצ"ל: אלאימאן. — ויש אלאימאן לרס"ג ש' 21 ועי"ש. — לא ברור למי משניהם פונגאנסקי¹, 185/מס' 10.
- 57—58 אלמדכ"ל = המבוא לרשב"ח. — שמו המלא כתאב אלמד"כל אלי עלם אלמשנה ואלתלמוד (כ"י ENA. 2742) = ספר המבוא לידיעת המשנה והתלמוד. — רשום כאן פעמיים אותו שם חיבור ומסתבר כי זהו כפול. ושם נתכוון בשני לספר המבוא לרס"ג. עי' מאלטר עמ' 341. — ש"ן שכטר, סעדיאנה, 128/1; ג"ז פיה באב מן כתאב אלמדכ"ל לרבנו סעדיה חתיכה בעלת היקף נמצאת קמברייג' T—S Misc. 35/10; 2850/35] MS. Heb. d. 62 311/131 T—S. NS; נזכר: אברמסון, 84 ע"א/30 והע' 146; אלוני שייבר 35/161. — עי' פונגאנסקי, JQR, xlii (1901), 330/ס' 92; אברמסון במרכיזים ובתפוצות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 74 והע' 3; הג"ל, תרביץ, כו (תש"י), עמ' 421—422. — ידיעה על קטע זה וקטעים רבים מגניזת קהיר ובייחוד חיבורי רשב"ח ויהייתו ומסרתי לידיו של אברמסון לפני עשרים וחמש שנים.

- 59 **אלאסמא ואלצפא** = השמות והתארים לרשב"ח. — מסתבר, כי החיבור עסק בשמות ה' ותואריו. ועי' 59; 59.
- 60 **אלאברא** — הכפיה והאונס לרשב"ח. — נזכר: אברמסון, 83 עמודה ב/7; 86/הע' 32: ולא נודע אלא מכאן, ולפינו תאום לו. ועי' ש' 10.
- 61 **אלעד** = הגלים לרשב"ח. — נזכר: אברמסון, 84 עמ"א/10; ועי"ש, 89/הע' 89: "לא נודע מהו"; אלוני, ק"ס, ל (תשט"ו), 446/מס' טז; גוטהייל, 10/151; 10/154: אלעד; מאן¹, 91/648; 78/654: אלעד; ועי"ש, 674/הע' 173: מאן², עמ' 171. — אין ספק בקריאת השם, כי נמצא ברשימתנו פעמיים באותיות ברורות. עי' ש' 141א.
- בקטע גניזה קולג' ווסטמינסטר, WC. Misc. 15: ולי כתאב אלעד פיה כתאבין אלבלוג ואלאדראך (= לי ספר אלעד שבו שני ספרים: ההתבגרות והגרות), ומכאן ששלושת השמות הם לספר אחד.
- 62 **אלשראע** = ספר המצוות לרשב"ח. — נזכר: אלוני⁴, 61/132; וורמן, 461/6—7 (לפי אשתור, מחירי ספרים, תרביץ, לג (תשכ"ד), 219/הע' 54 לרס"ג); מאן, 79/654; ועי"ש, 674/הע' 173: פונאנסקי², 19/119; ועי"ש, עמ' 114; הג"ל, JQR, xli (1901), 328/ס' 60. עי' AL, 109/ס' 10. — יש גם לרס"ג ועי' ש' 104.
- 63 **אלפלאק** = ספר הגירושין לרשב"ח. — נזכר: אברמסון, 84 ע"ב/4; ועי"ש, 88/הע' 71; אלוני⁴, 59/132; אסף, 278/ס' מד; מאן, 79/654—74. — עי' ש' אברמסון, תרביץ, יז (תש"ו—תש"ז), עמ' 138—164; ש' אסף, תרביץ, יח (תש"ז), עמ' 28—33; המכון לכתבי היד העבריים, רשימת תצלומי כה"י באוסטריה ובגרמניה, ירושלים תש"ו, 28/10 (קטע גניזה באוסף ארצהרצוג ריינר באוסטריה); ועי"ש פקסימילים מס' 3. — עי' AL, 109/ס' 4; פונאנסקי, JQR, xli (1901), 328/ס' 60; אברמסון, תרביץ, כו (תש"ז), עמ' 421.
- 64 **אלאסתחאקא** לרשב"ח. — T—S.K. 6/117: כתאב תרתיב אלאסתחאקא לרבינו שמאל.
- 65 **אלמפקוד** = ספר הגפטר, הנעדר.
- לפי הרשום בכה"י זה שם חיבור: אלמפקוד = הנעדר. לרשב"ח. ועי' הקודם. — לא ידוע לי חיבור בשם כזה. — היש חיבור כזה לרשב"ח? — ושמצא היה זה ספר בהלכות אבלות. א' גרינבאום פרסם ארבעים ושתיים הלכות אבלות שליקט מפירוש רשב"ח לבראשית. עי' ספר זכרון למירסקי, סורא, ירושלים תשל"א, עמ' נג—סט.
- 66 **אלארשאד** = ספר התוראה, הוריה. מסתבר, כי זהו לרס"ג, כתאב אלקרא ואלארשאד (ספר הניקוד). עי' אלוני, ספר הניקוד, בית מקרא, טו (תשל"ל), עמ' 19—67. אין זה מסתבר כי יהיה לר"י אבן בלעם, כי יהיה החיבור היחיד למחבר ספרדי בתוך רשימתנו, ואם זה לאבן בלעם הריהו נזכר: רמב"ע¹, 73 ע"א/1—2: אלארשאד לאי זכריא בן בלעם; רמב"ע², קי/16: "ספר המישר", וזהו תאורו שם: "מן אלהאיה אלי אלנחו ואללגה אלעבראניה ואלתדרג' אלי מראתבהא כפאיה ובלאג[ה] פטאלע אלטריקה מן הנאך" (יש בו הדרכה לסגנון וללשון העברית ובאופן ודרגתי לכל הדרגות המספיקות ובריתוריקה ועלה (והצלח) בדרך בחיבור זה). — עי' AL, עמ' 140—141; הג"ל, HU, 914/הע' 63. — אם זה לא לרשב"ח יחד כל השורות 64—66. — ושמצא זה ספר הרפואה? עי' אלוני שייבר, 75—77.
- 65—67 **רשימת פרשיות מן פרשת ויקרא עד פרשת מטות**, ויש פרשיות כפולות. ויש פרשיות חסרות בסוף מן מטות עד וזאת הברכה וכמו כן חסירות הפרשיות בראשית עד פקודי בשמות, ומעידים עשרת המספרים החסרים א—י, אף כי איננו יודעים איך נתחלקו עשרים ושלוש הפרשיות בעשרת חלקים אלה. פונאנסקי, JQR, xv (1902—1903), 1/76: כט ג'זו תפסיר פראשאא אלתורה וג' שרח (עשרים ותשעה חלקים ובהם פירוש פרשיות התורה ושלושה פירושים?) לא מובן הסיום. אולי צ"ל: ג'זו[ן] שרח = וכך אחד פירוש. — עי"ש, 2/76: מ ג'זו תפסיר אלנבי ואלכתוב (ארבעים חלקים פירוש לנביאים ולכתובים. הרי שגם לנ"ך היו חלקים רבים, כלומר מליצות קטנות. — האם היו אלה לרשב"ח או לרס"ג? — על חלוקת פירוש רשב"ח לפרשיות עי' אברמסון, 84 ע"ב/שוליים; ועי"ש, 92/הע' 152; מאן¹, עמ' 651—667; — עי' ש' אברמסון, במרכוזים ובתפוצות, ירושלים תשכ"ב, עמ' 73—74; הג"ל, רב נסים, ירושלים תשכ"ה,

- 187/ה' 61. פונאנסקי², עמ' 114–117. — מכאן ואילך יירשמו רק הפרשיות שיש להעיר עליהן.
- 69–70 פרשת ויקרא — לרשב"ח. נזכר: אלוני², 28/30; אלוני⁸, 394/8; ועיי"ש, הע' 10. — קמברייג', Or. 1081 Box A/3: פרשת ויקרא קלף. (העמודים החיצוניים חלקים).
- 71–72 פרשת ויקרא ופרשת צו ופרשת שמני, בסך הכול שלוש פרשיות. — צירוף כזה לא ידוע לי. עי' בקודם. — יש אלוני⁴, 50/127: ביום השמיני אשה זאת תהיה אחרי מות.
- 73–74 פרשת תזריע — עי' בקודם.
- 75–76 פרשיות אחרי מות וקדושים — צירוף זה עי' אלוני שייבר, 162/הע' 46. — יש אלוני⁴, 32/34. קדושים... בחוקותי.
- 77–79 פרשיות אמר ובהר סיני ואם בחקתי. — צירוף זה לא ידוע לי. — אולם עי' אלוני³, 394/2: תפסיר אמר אל הכתבים; שם, 394/7: תפסיר בהר סיני.
- 80–81 ודבר = במדבר. — לרשב"ח עי' שייבר, JJS, xii (1971), 32/70: תפסיר. במדבר ונשא לרשב"ח.
- 82–83 נשא = לרשב"ח. עי' בקודם.
- 86–87 פרשת שלח — עי' ח' ילון, קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 257–263: פרשת שלח דתתס"ו (1106).
- 88–91 פרשיות קורח, חוקת ומדות. — צירוף זה לא ידוע לי. — נזכר: אלוני⁴, 30/126 — 31: וג'ו פיה פינחס וראשי המטות ואלה מסעי. — חוקת נזכר: אסף, 274/מס' 17: ג'זאין תפ' זאת חקת חפני; אברמסון, במרכזים ובתפוצות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 73–74.
- 92–94 פרשיות בלק ופינחס. — צירוף זה לא ידוע לי. — יש פינחס בצירוף אחר. עי' בקודם.
- 95 יש רק המספר וחסר שם הפרשה, ומזור. — וחסר ההמשך פרשת מסעי, וכל ספר דברים.
- 96–97 זכר איסור (אכילת) האליה. — נזכר: גוטהייל, 5/150; 6–7: "אטלאק אלאכל אלאליה". ועיי"ש, 4/154: "מסאיל פי אלליה", ורשם המהדיר עצמו בנסכ"י: (האליה). — עי' כתר תורה לאליה מניקומדיאו, פירוש ויקרא ג, ט; פונאנסקי, הנ"ל הערה 143), 4/6: ג'אמע (הנ"ל הערה 141), א, עמ' 550–551, JE, v (1901), עמ' 349–351: ערך Fat.
- 98 רבנו סעדיה — כתובת לשורות 99–112; 119–116; 126–129; 133–136. — שורות שאינן לרס"ג: 124–125; 130–132.
- 99 אלאזהאר = ספר הפריחה, כלומר הפירושים היפים לרס"ג. — נזכר: מאן³, 44/653; שכטר, סעדיאנה, קמברייג' 1903, 14/79–15. — עי' מאלטר, עמ' 316, 427 (כאן סבור היה, כי הכוונה לאזהרות, ולא צירף דבריו במו"מ הקודם); פונאנסקי, JQR (סדרה חדשה), xvi (1922), עמ' 379; מאן³, 13/427.
- 100 אלאמנאות — השם המלא: כתאב אלאמנאות ואלאעתקאדאת (ספר המונות והדיעות) לרס"ג. — זה מקרוב הכריז הרב יוסף קאפח, כי שמו האמתי הוא: אלמנ'תאר פי אלאמנאות ואלאעתקאדאת, ותרגומו: הנבחר באמונות ובדעות, ירושלים תש"ל, עמ' 8–9, והוא הולך ומטיף שם זה בכל כתביו. עי' תרגומו לפירוש ספר יצירה, ירושלים תשל"ב, עמ' יב ועוד. וכל זה מכיון שמצא בכ"י אוקספורד (1469), פוקוק 148 את הנוסח שמצא חן בעיניו. אולם כדי לשנות שם חיבור מן ההכרח לגשת גישה מדעית ולבדוק, מה מקור השם החדש? האם מעידים עליו רוב כתבי היד?
- נזכר: אברמסון, 84 ע"ב/30: כת' אלאמנאות, וצ"ל: אלאמנאות; ותיקן אברמסון, 92/הע' 145; אלוני⁵, 12/400; 13: תרגום יהודה אבן תבון עיי"ש, 521/96.
- 101–102 אלרד עלי בעי' אלנחו = התשובות על אחד מבעלי הדקדוק לרס"ג. — מסתבר בעיני, כי הכוונה לחיבור אשא משלי כנגד אהרן בן אשר. עי' ב' קלאר, עיונים ומחקרים, תל אביב תשי"ז; א' דותן, האמנם היה אהרן בן אשר קראי, סיני, אב ואול תשי"ז, עמ' רפ–שיב; שג–שסב; ואינני מצטרף לדעתו בנדון.
- 103 תמיז — ספר המבחן לרס"ג. — השם המלא: כתאב תמיזי אלח מן אלבאטל פי את'באת אעיאד = ספר ההבחנה בין האמת להבל בקביעת המועדים: — נזכר: אלוני¹, 15/167;

- אלוני², 23/395 (ושם בריר); 3/400; 92/521; מאן¹, 136—134/649; 153/657; 659/24—25; 666/הע' 62 (כאן מאן מפקפק בייחס למחבר). — עי' מאלטר, עמ' 380—383; AL, 50/סי' 12; HU, 935/הע' 217.
- 104 **אלשראיע** = ספר המצוות לרס"ג. — נזכר: אלוני⁴, 61/132; מאן², 425—22; אברמסון, 84 ע"ב/3: כתאב תחציל אלשראיע; ועי"ש, 88/הע' 70. — עי' מאלטר, עמ' 342, 409. — רמב"ע¹, 27 ע"א/2: כתאב תחציל אלשראיע ואלסמעיה; רמב"ע², נט' 14: הדינים השמעיים. — עי' AL, 107/סי' 1. — ד"צ בנעט פרסם את התחלת ההקדמה על פי קטע גניזה בלנינגראד, קובץ רס"ג, ירושלים תש"ג, עמ' שסה—שפא; ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' קצב—קצג. — עי' כעת מ' צוקר, קטעים מכתאב תחציל אלשראיע אלסמעיה לרס"ג, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 373—386, ובפתיחה פירש שם זה ועמיתו: "כתאב אלקיאס על אלשראיע אלסמעיה".
- 105 **טמאה**, השם המלא ש' 16: טומאה וטהרה לרס"ג. — נזכר: אלוני⁴, 55/127; באכר², 200/סי' 13; מאן¹, 119/656; 22/659; ועי' מכ'תצר פי אלטומאה אלוני¹, 90/521; פוזנאנסקי, 185/סי' 9. — עי' מאלטר, עמ' 163, 348; AL, 49/סי' 7. — לפי ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' קצב, הרי הלכות נידה וזהו עם חיבורו.
- 106 **אלאפלאך** = ספר גרמי השמים לרס"ג. — נזכר: רשימת ספרים שאולים ביד ר' נתן בן ישועה, שכטר, סעדיאנה, 15/79; פוזנאנסקי¹, 186—187/סי' 22. לא יכולתי למצוא חיבור בשם כזה, ועל כן אני מביא מחאג'י כ'לפה: פלכה. — עי' מאלטר ושטיינשניידר ועי' בסמוך.
- 107—108 **צלאה אלקראין** = סידור תפילה לקראים, וזה אינו לרס"ג, ושמא גם הקודם אינו לרס"ג. ואם אין השורות מצורפות יהיה מוור שלא הביא בין חיבוריו את סידור התפילה הנזכר ש' 145 במפורש.
- 108 **אלקריין** = הקריאות. — הנתכוון לשיר "אוהל מכון בנייני" — אלקראין או אלקראין, עי' ג'אמע, א, 154/254; ב, 24/152.
- ושמא יש להשלים: [אלרד עלי] אלקריין = התשובות כנגד הקראים. — יש להודות, כי אין הכתוב בכה"י רומז להשלמה מעין זה. — עי' א' שייבר JJS, 110 (1971), 38/73.
- 109 **מנע אלנפ[ר]**. = איסור יין נסך לרס"ג. מסתבר, כי אינו זהו לכתוב בש' 50, שהרי שם לרשב"ח, ואילו כאן לרס"ג. אולם לא ידוע לנו חיבור כזה לרס"ג. — נזכר: אברמסון, 84 ע"א/24: מקאלה אלכ'מאר, ועי"ש, 91/הע' 132. אולם אין לראותו כמחבר למסכת תולין כפי שסבור היה אברמסון: "היינו מחובר עם הלכות (הרי"ף) לתולין", מאתר שיש לראותם כשני חיבורים נפרדים.
- 110—117 **ב' אוהרות**, כלומר שני פיוטים שנושאים אוהרות, ועי' ש' 132—123. — ושמא כאן לרס"ג, ואילו שם אנונימיות. ועי"ש.
- 118 **ורשות**, עי' ש' 126, ונמצא זה כפול, לרס"ג. — עי' סידור רס"ג, עמ' שצו—שצז הפותח: אשק על פי מורי להגביר.
- 119 **רשבועה**, מסתבר, כי זוהי אחת השבעות לרס"ג. — עי' סידור רס"ג, עמ' שעט—שפא.
- 122—123 **אוהרות פעמיים**. — האם שתיהן לרס"ג? — עי' סידור רס"ג, עמ' קפה—קצ: אלהים אצל יום הלוח מימים ימימה:
- עמ' קצא—רטו: אנכי אש אוכלה ונוהרת מכל הנהרות.
- עמ' קנו—קפג: את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד בתפלה.
- עי"ל, ש' 116—118; מאלטר, עמ' 331.
- 124 **אוהרות דר' אלעזר** — אינני יודע את הפיוט מסוג זה להקליר.
- 125 **אוהרות דבבון** — מסתבר, כי נתייחסו לר' אבון האמורא. ועי' דוידון, אוצר השירה והפיוט, אות מ"ם, 732; ועי"ש, א, 2179, 2186; 2390, 2594; 8788 ועוד (נרשמו כאן 5 מתוך 50 ומעלה!)
- 126 **ורשות על אוהרות**. עי"ל ש' 122—123.
- 127 **ספר יצירה**. האם לא נתכוון לפירוש רס"ג לס"י: "תפסיר כתאב אלמבאדי", שהרי ברשימת חיבורי רס"ג אנו דנים. אולם כנגד זאת עי' ש' 124—125. — רק ס"י: מאן¹

166—165/650; ואם זה פירוש ס"י לרס"ג: א"א אורבך, ק"ס, טו (תרצ"ט), 239/פ"י: 10; מודונה, REJ, XX (1890), 127/מס' 31; לרס"ג רמב"ע¹, 81 ע"ב/42; רמב"ע², קיט/5—6.

— ואם זו פירוש לדונש בן תמים נזכר: אלוני², 2/550, תפסיר הילכות יצירה לדונש בן תמים; אלוני³, 14/401: "וספר היצירה לדונש בן תמים" אף כאן בלי ציון פירוש(!). לא ברור למי אברמסון, 31/85; אלוני שייבר, 93/165—94.

128 ספר הגלוי לרס"ג. — נזכר: אלוני², 49/555 והערה 88; אברמסון, 14/84 ועי"ש, 90/הע' 102: פירוש אנונימי; מאן¹, 163/657; מאן², 2/166—3 הע' בשוליים; פחנאנ' סקי, 185/מס' 21; אלוני שייבר, 51/163; עי' א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ה, לנינגראד תרנ"א, עמ' קלג—רלה; ש"מ שטרן, מלילה, ב (תשט"ו), עמ' 133—147; קטע נוסף נמצא בידי ומצפה לגאולה, אף כי נרשם באלוני², כי יתפרסם כנספח לספר האגרון לרס"ג (יצא לאור ירושלים תשכ"ט). — בערבית שמו: כתאב אלטארד (ספר ובניגוד לדעת שטרן).

129 ע' לפצה = שבעים המלים הבודדות, כתאב אלסבעין לפט'ה אלמפרדה לרס"ג. עי' מאלטר, עמ' 307—308; ספר גולדציהר, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' 1—48 — עומד להתפרסם במהדורה מדעית על ידי כותב טורים אלה.

130 נעת אלהיואן ליחיי בן כ'אלד = תיאור החיות (זואולוגיה), ליחיא אבן כ'אלד הברמאכי.

עי' Fuat Sezgin, Geschichte des arabischen Schriftthums, לייזן 1970, עמ' 349, 351—359. הספר מיוחס לאריסטו מהמאה השישית ומתייחס ליחיא אבן כ'אלד אלברמכי, שחי במאה השמינית, כי היה היוזם של תרגומי המדע לערבית. עי"ש, עמ' 191.

131—132 כלאם פי אלנדה ובעל ק[רי] = מאמר על הנידה. — הנתכוון לחיבור הלכות נידה לרס"ג? עי' מאלטר, עמ' 349 ועוד. מלות ההמשך בש' 131 132 מצטרפות אליה: ובעל ק[רי] — אלה לא נתלשו לי.

133 ושרט אל[ע]בור — האם זה זהה עם כתאב אלעיבור לרס"ג? עי' מאלטר, 352, 381, 383.

134—135 אלסילוק אלד'י ללכפור — האם שתי המלים האחרונות לערך זה? — האם לרס"ג. עי' סידור רס"ג, עמ' מט: "סילוק לרבנו סעדיה גאון" הפותח: קדושתך ה' אלהינו רבה למאז", אולם עי"ש הערת המהדירים ועי"ש, 9/162—.

136 תפסיר עלי ספר יצירה — פירוש על ספר יצירה. — בכה"י נמצא המלה תפסיר ליד המלה "אלסילוק" (ש' 134) ונראה לי, כי אינה שייכת לפיוט, שהרי רס"ג לא כתב פירושים לפיוטי, אולם אף בצורה זו אין הלשון ברורה, כי המלה "עלי" יתירה. ועי' ש' 127.

השוורות 1—18, 110—115, 120—121, 137—140, וכל היתר, הם ליקוטים של דברי הלכה — להלן לא יירשמו שורות אלה.

141 לנא = לנו. — האם הקריאה נכונה? — הנתכוון לומר כי הספרים שייכים לזו. — מסתבר, כי נתכוון שכל הספרים הרשומים בדף זה שייכים לו. ושמא רק המגויים בדף א ע"א ש' 5—18. — השימוש במלה "ולנא" בבלשנות הטברנית עי' ז' בן חיים, לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 235. מונח זה נמצא לא רק בג'אמע אלאלפאט' לדוד בן אברהם אלפאסי, ניו האבן 1936—1945, אלא גם אצל רס"ג, כגון: משלי כג, כב: "ולנא פי אללגה" (ולנו בלשון, בלשוננו), ושימושו של הג'אמע הוא כעין קיצור.

141א אלעדר — הגילים לרשב"ח. עי' להלן ש' 61.

141ב אלשראע = המצוות לרס"ג או לרשב"ח. עי' להלן ש' 62, 104. ועי' בסמוך — ויש לרב חפץ, עי' אלוני שייבר, 111/166 (ושם מ"מ).

141ג אלחדד לבן [חפני] — נזכר: מאן¹, 78/654: כתאב אלעדד (שם אלעדד) אלחדד ואלשראע, בצירוף אחר כמו כאן בשינוי סדר: ENA. 2687/6 ש' 115: "חדד אלשראע לגאון" ולא נזכר חיבור זה לא ברשימתנו ולא בפרהסת. — אולם המלה "לבן" נמחקה בקו באמצע האותיות והושלמה הלמד "אסחק". ועי' בסמוך.

141/2 אלהודרד לאסחק אלמתטבב בן פלימאן = ספר התגדרות ליצחק הרופא בן שלמה הישראלי (מצרים, 853 — קירואן, 953). — השם המלא: אלהודרד ואלרטום. — אין החיבור נזכר להלן. שטיינשניידר, AL, עמ' 39—40/ס' 1; הג"ל, HU, עמ' 390—391; הוא מביא את השם במילואו. — תורגם על ידי אברהם בן חסדאי (ברצלונה, המאה ה-13): הגבולים. ועי' ספר היסודות, מהד' ש"י פריד, פרנקפורט 1900, עמ' 26, ושם מובא גם השם העברי: "ספר הגבולים והרשומים". — חיבור בשם זה למשאלה נזכר שטיינשניידר, AL, 19/ס' 9. חיבור בשם זה לג'אבר אבן חיאן בן זמנו של יצחק הישראלי, מהד' אליעזר (פאול) קראוס, קהיר-פאריס 1936, עמ' 97—114. — השם אלמתטבב משמעותו: רופא מעשי, כלומר משמש רופא למעשה. עי' המוזיאון הבריטי, לונדון, O. 10812. אלמתטבב אפילסוף.

143 אלנמך, השם המלא: נסך' אלשרע = ביטול החוקים והמצוות לרשב"ח. עי' ש' 50.

143 אלצפאת, עי' ש' 51.

143 א' מסאיל פי אלנחש לבן זוטא. — בכה"י: לבן עטא וכתובה הטית בצורה מזורה, כאילו פא ויו אולם אין ספק בייחס לעין. מסתבר בעיניי, כי זהו השם האמתי השכיח בערבית. עי' GAL, תוספת, III, 575 עמודה ב. נמצא גם בעברית: אסף, 276/הע' 39; 281/ס' 12. ועשר שאלות — בעניין הנחש (ברוג) עי' דוקס Beitraege, שטוטגארט 1841, ב עמ' 34—35, המציין דברי ראב"ע בפירושו שם' כ, כג; כא, כד; כב; כו; פינסקר, ל"ק עמ' מג; פוזנאנסקי, The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon, לונדון 1908, עמ' 3; מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ברוקלין תשי"ט, עמ' 124, 130—133. — גם ידידי ד"ר י' זוסמן כותב לי במכתבו מיום 21 בפברואר 1973: "ושמא אולי צ"ל: בן זוטא".

144 אלרפאלה אלשכריה = מאמר התודה לרשב"ח. עי' ש' 52.

144 אלסמא ואלצפאת = השמות התוארים לרשב"ח. — נזכר: מרגליות 3/311—4: כתאב אלחואלה ואלאספאת. עי' ש' 59.

145 וכתאב אלצלאלה לרבנו סעדיה = ספר התפילות לרס"ג. עי' ש' 107. — נזכר: אלוני', 45/402; סדור צלוה; אלוני', 44/327; וסידור צלוה מכ'תצר — נדפס על ידי אסף, יראל דוידזון, ירושלים תשי"א [מהד' צילום תשכ"ט], ירושלים.

146 אלכבראה = הכפיהה, האונס לרשב"ח, עי' ש' 60.

147 אלקסמה = ספר החלוקה לרשב"ח. — עי' ש' 54.

147—9 ופי אלגיר מג'לד לרבנו האיי תצריף מעשה בית דין = ובבלתי מכורך (נמצא) חיבור מעשה בית דין לרה"ג. כך נראה לי לקרוא ולתרגם. אולם מזור שכינה מעשה בית דין שהוא פסק הדין הרבני המכונה כאן חיבור, בשעה שברשימתנו נמצא עוד פעמיים בלי מונח ביבליוגרפי זה עי' ש' 22, 38. בש' 22 הוא נמצא בין חיבורי רה"ג. 150 כה כתאבא = עשרים ושמונה ספרים. סיכום זה נמצא ליד חיבורי רס"ג. על כן קשה לדעת חיבורי מי סיכם, והקרוב ביותר למספר זה הם חיבורי רשב"ח, והרחוק ביותר הם חיבורי רה"ג המונים רק ארבעה.

151 אלספתחאקאת = סדר התכונות. עי' לעיל ש' 64—65.

151 אלמפקוד = הנפטר, הנעדר. עי' לעיל, ש' 64—65.

152 לרבינו סעדיה זמאה ומהרה. עי' ש' 105.

מפתח האנשים והתיבורים והמונחים

יא—כג (= 11—23) 95—67	אדב אלקצ'א לרה"ג 24
יו (= 16) 77	אזהאר לרס"ג 99
יחיי בן כ'אלד 130	אזהרות לרס"ג 117, 122, 123
יצירה, 127 ועי' 136	אזהרות דר' אלעזר 124
	אזהרות דבבון 125
כלאם פי אלנדה לרשב"ח 131—132	אימאן לרס"ג 21
כתאב 9, 14	אימאן לרשב"ח 56
	אכראה לרשב"ח 10, 60
ל = שייד ל, מאת (כמחבר), 5, 9, 11	אלייה 27
לואום אלחכאם 48	אמאנאת לרס"ג 100
	אמלאך לרשב"ח 42
מג'אורה (מג'אוראת) לרשב"ח 49	אסמא ואלצפאת 9ב, 59 ועי' 51
מג'לד, גיר מג'לד 11	אסתחאקאת לרשב"ח 64
מדכ'ל לרשב"ח 57, 58	אפלאך לרס"ג 106
מנע אלנסך 109, ועי' 7א	ארשאד 66
מסאיל פי אלנחש לבן זוטא 7	
מעשה בית דין לרה"ג 12—13, 22, 38	ב (= 2) 116
מפקוד 14, 65	ביוע ואלאשריה לרה"ג 23
	בלוג לרשב"ח 46
מקרא	בן זוטא 7א
ו י ק ר א	בן חפני 132, ועי' שמואל
ויקרא אלי אחרי מות 68	בן עטא — ר' בן זוטא
ויקרא וצו ויהי ביום השמיני 72	
צו 72, 68	הגלוי לרס"ג 128
שמיני 68, 72	ד'כר מן תחרים אללייה 96—97
תזריע 68, 72	האיי 11, 20
אחרי מות וקדושים 76	הבה לרשב"ח 41
קדושים 76	הדאיה 53
אמור ובוהר סיני 78	
בהר סיני 78	חדיעה לרשב"ח 37
אם בחוקתי 79	וכאלה לרשב"ח 55
ו י ד ב ר (במדבר) 81	
נשא 83	חדוד ליצחק הישראלי 5
בהעלותך 85	טו (= 15) 75
שלח 87	טלאך לרשב"ח 63
קורח, חוקת ומטות 91	טמאה לרס"ג 105, ועי' בסמוך
חוקת 91	טמאה וטהרה לרס"ג, 16, ועי' בקודם
בלק ופינחס 94—95	
פינחס 94	י' מסאיל פי אלנחש לבן זוטא 7

מטות	קריין 108
מתטבב (יצחק הישראלי) 5	
נידה, עי' כלאם 50	רד עלי בעץ' אלנחו לרס"ג 101—102
נסך [אלשרע] לרשב"ח 7, 50 ועי' מנע אלנסך	רהן לרשב"ח 43
נעת אלחיואן 30	רסאלה אלשכריה 8, 52
סבעין לפצ'ה לרס"ג 129	רשות לרס"ג 118, ועי' בסמוך
סילוק לרס"ג 134—135	רשות על אזהרות לרס"ג, 126 ועי' בקודם
סעדיה [גאון] 16, 98	שבעה לרס"ג 119
ע לפצ'ה לרס"ג 129	שהאד [שהאדה, שהאדאת] 19
עאריה 47	שהאדאת לרשב"ח 36
עטא, עי' בן עטא	שמואל [בן חפני] 35, ועי' בן חפני
עבור, עי' שרוט	שפעה לרשב"ח 39
עדר לרשב"ח 61, 62	שראיע 35
עשרה מסאיל 71	שראיע לרס"ג 104
	שראיע לרשב"ח 62
	שרוט לרשב"ח 44
	שרט אלעיבור 133
פרשה (פרשת) 70, 74	שרכאת 40
צלאה 107	
צלאה לרבנו סעדיה, 9 ועי' 107	תחרים אלליה, עי' ד'כר
צלאה אלקריין 107—108	תמייז לרס"ג 103
צפאת לרשב"ח 51, ועי' 59, 59	תפסיר עלי ספר יצירה, עי' ספר יצירה
קנין לרשב"ח 45	תצניף 12
קסמה לרשב"ח 11, 54	

משה צוקר

באורים בקטע גניזה

עני העמודים שלפנינו (ר' לעיל, עמ' 36/7) מהסדרה החדשה שבקיימברידג' הם תופעה נדירה בין הקטעים הידועים לי. מכילים הם שלשה עניינים שונים, ללא כל שייכות נראית ביניהם. ואלה הם: רשימת ספרים ערביים, רובם מהגאונים שכתבו את רובי תורתם בלשון זו – ר' סעדיה, ר' שמואל בן חפני ורב האי. ב. פיסקות מקוצרות ממסכת מגילה דף י"ז, ע"ב, בענין סדר הברכות שבתפילת שמונה-עשרה. ג. ליקוטים מקוצרים מפירושו של ר"ש בן חפני לראש פרשת ואתחנן. העמוד האחד תפוס ברשימת הספרים והפיסקאות מהקטע התלמודי הנ"ל, ואילו על רובו של העמוד השני משתרעים הליקוטים מהפירוש ורק על מיעוטו נמצאים שמות של ספרים והפיסקאות הראשונות של הקטע התלמודי. בשני העמודים משתלבים במקומות אחדים חלקים משלושת העניינים באותן השורות עצמן. דוגמה אחרת לשילוב כזה אינה ידועה לי מקטעי הגניזה שבדקתי.

בפיסקות מן הגמרא ניכרים, למרות הקיצורים המופלגים שברוב התיבות ובגופי המאמרים, שינויי-נוסחה חשובים, והן נדפסו להלן. הליקוטים מפירושי רשב"ח מזדהים ע"י דרכי הביטוי והמתשבה המאפיינים את דבריו של הגאון הזה, ועל יסוד המקבילות שהראיתי עליהן להלן בהערות. הרושם שהעתיק, כנראה, ראשי דברים לעצמו, לא דייק בלשון ובכתיב, ובכמה מאמרים שלא יכולתי להולמם ראיתי את עצמי נאלץ לתקן ולשנות את הנוסחאות שנראו לי כמושבושות, ואקוה שלא נשתבשתי.

פיסקאות הגמרא

מאה ועשרין זקנים¹ הבו ליי בני אלים² גבר' כבוד ועוז קד' הבו ליי כבוד שמו³ בינה והקדישו א' קד' יעק' וא' אלהי יש' יע' וידעו תועי רוח בינה. תשובה אחר בינה. אי הכי לימא רפואה אחר⁴ (בינה)⁵ תשובה לא אס' אדע' דכת' וישוב אל יי וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסל' אל' / בתר' / תשובה סליחה⁶. ומא' חזית ד/ס/מכת אהאי⁸ (ע"ב) כתיב קרא אחרינא הסולח לכל עוונכי הר' לתח' הגואל מש' אלמא רפואה בתר ס/ל/יחה⁹ אלא הכתיב¹⁰ ושב ורפא לו ההיא רפואה לאו

1 בגמרא דילן : ועשרים זקנים.

2 כבגמרא דילן, וליתא בכי"מ ; עיין בדק"ס.

3 לפנינו : וסמך ליה. ובכי"מ : וכתב בתריה, ואולי אין זה אלא דילוג הרושם.

4 כבכי"מ.

5 קו למחיקה.

6 לפנינו : לא סלקא דעתך.

7 כבכי"מ.

8 לפנינו : אהא סמוך אהא.

9 בגמרא דילן : למימרא דגאולה ורפואה בתר סליחה היא. ובכי"מ : למימרא רפואה

בתר סליחה.

10 בכי"מ : אלא הא דכתיב.

בתחלואי' היא ¹¹ רפואי ¹² דסליחה היא. ומה ראו לומר גאולה בשביעית מתוך שאנו ¹³ עתידין ליגאל בשביעית. איני ¹⁴ והא' מר בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי ז' בן דוד ¹⁵ בא מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא ובשביעית הוא ¹⁶. מה ראו לומר רפואה בשמינית שנתנה ¹⁷ בשמיני שצריכא ¹⁸ רפואה. למה ¹⁹ ברכת השנים בט' כנגד מפקיעי שערים (בעבור הש) ²⁰ השמטה והיובל ²¹ דכת' שבור זרוע רשע ורע תדרש רשעו בל תמצא ודוד בפרשה /הת/ שיעית קבו/ץ גליות ²² ...

ב. ליקוטי הפירוש

וקד אסתדלו באלנס [=באלנץ] דרשו יי הודו ליי הללו את יי כל גוים [אדא לא] (חואמל) [יחתמל] עלי אלוגוב תקתצי אלרגי[ב] ואלנד[ב]. בעת ההיא קתל עוג ב ויהי בעת ההיא וירד יהודה ביע יוסף ג בעת ההיא א' יי אלי פסל לך זמן עשיית העגל ד בעת ההיא הבדיל יי א' שבט הלוי ויאספו אליו ה בעת ההיא א' יי אל יהושע עשה לך עקב עבורהם אלירדן ליעמלו אלפסח או תפשע לבנה זמן יהורם. אלגבוהה מסתחקה לס מגעה מן דכול אלארץ (על השורה: מא כאן ירדן) על ראש הפסגה (תחת השורה: כאן אעלי גבאל מוצעה) וקד ועד אללה עלי גבל צאן והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית יי, קאל הו ארפע אלעאלם. ב מא אלדי אפאד לס לא יוריה מא אוראה בחית לא יצעד אדא כאן נאקץ ללעאדה ליס עליה אן יפעל מא הו אנקץ. ג' אלעאנת לא יודרך ענתה. ד' איש נקץ ראי אלשי אלבעיד אלמתפאוה (אלבעד) [באלבעד] ירי באחצאל שעאע. ויראהו יי את כל הארץ. באן לא יכון סאתרא הבט אלמרתפע והיה העקוב אנמא ינקץ ליסתדל בה מן עלם בה (נ' שצ"ל: לא יעלם בה) ופעלה ללנבי נפסה מתל אלסנה(?) ועשית לי אות שאתה. אלמטאמור. וצו את יהו' הלא אלצוי בעד וצאה אללה קרא את יהושע והתיצבו באהל מו' ואצונו. באי שי יגב יביין לנא (אולי: לה) באחתמאל אלאמה לס יערפתם אגאלהם אגרא באלמעאצי פאמא מן עלם מנה אנה לא יעצי יגזו יערפה והדה חאל יהושע וכלב ראי דרכך בגיא (ובשולי הגליון, בראש העמוד: אצל אתכליף תפצל).

11 לפנינו: ההוא לאו רפואה דתחלואים היא.

12 כבגמרא דילן. וליתא בכי"מ.

13 כבכי"מ.

14 ליתא לפנינו.

15 כבגמרא דילן.

16 שתי המלים האחרונות אינן לפנינו. ובכי"מ: ומלחמה בשביעית הוא.

17 ולפנינו: מתוך שניתנה.

18 בש"ס דילן: בשמינית שצריכה. ובכי"מ: שהיא צריכה.

19 לפנינו: למה ראו לומר.

20 קוים למחיקה.

21 ליתא לפנינו. ונראה שהכוונה היא שהפקעת השערים היא בשנות השמיטה והיובל.

22 נוסחא קרובה לזו שבכי"מ.

תרגום עברי

וכבר הביאו ראיה מן הכתוב דרשו יי הודו ליי הללו את יי כל גוים [שאם אינו] מתפרש בדרך חובה הוא קובע עידוד ונדבה.¹ בעת ההיא, כשנהרג עוג.² (ב') והי בעת ההיא וירד יהודה, מכירת יוסף.³ (ג) בעת ההיא אמר יי אלי פסל לך⁴, זמן עשיית העגל. (ד') בעת ההיא הבדיל יי את שבט הלוי⁵ ויאספו אליו⁶. (ה') בעת ההיא אמר יי אל יהושע עשה לך⁷ לאחר שעברו את הירדן, כדי שיעשו את הפסח. אז תפשע לבנה⁸, בזמן יהורם. הנבואה בזכות⁹. מפני מה מצעו מלהיכנס לארץ? (על השורה: מה היה ירדן)¹⁰. על ראש הפסגה (למטה מהשורה: היה הגבוה בהרי המקום ההוא). וה' הבטיח על הר ציון¹¹ והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה'. אמר¹² הוא הגבוה שבעולם. (ב) מה הועיל בזה, מפני מה לא הראה לו את מה שהראה מבלי שיעלה? כששינה את הרגלי הטבע אין עליו לעשות שינוי גדול מזה¹³. (ג) השוגה אינו משיג את משוגתו¹⁴. (ד) מהו ששינה. ראה את הדבר

1 המילה "חואמל" שבכתה"י אין לה כל מובן בהקשר זה, ואני מציע "יחתמל" לפי דרישת המשפט. הפועל 'רגב' בבנין השני מופיע כמילת-לוואי ל'נדב' במקורות של הכלאם. כך, לדוגמה, בכתאב אלמגני לעבד אלגבאר, כרך ו', עמ' 7, שו' 16: "ומנהא מא יסתחק באן יפעל אלמדח אדא לם ימנע מנה מאנע ולא יסתחק אלצם באן לא יפעלה פיצף באנה נדב ומרגב פיה": ומהן (מן הפעולות הנעשות בתודעת הפועל) כאלו המזכות את עושיהן לשבח, כשלא היה לו מונע מעכב, אבל אינו ראוי לגנאי כשאינו עושה, ואלו מתוארות (כמעשה) נדבה המעודד אל מעשה שבחובה). ולגוף ההבחנה בין צוויים של חובה וצוויים של נדבה (לפנים משורת הדין) ראה דברי הרשב"ח ובאורי עליהם בחוברת "עלי-ספר", תמוז, תשל"ח, עמ' 11.

2 כבספרי, פיסקא כ"ו.

3 בר' לח, א ועי' ראב"ע שם.

4 דב' י ; א.

5 שם, ח.

6 ר"ל כשנאספו בני לוי אל משה, ככתוב בשמות לב, כו.

7 יהושע ה, ג.

8 מל"ב ח, כב. ואגב פירושו ל"בעת ההיא" בראש פרשת ואתחנן פירש, כנראה, רשב"ח "בעת ההיא" שבמקומות אחרים, כדרך השילוב האגבי הרגיל בפירושו.

9 שתי המלים האלה מסתברות כהקדמה מקוצרת לשאלה שאחריהן; הרי הנבואה ניתנת לאדם בזכות מעשיו, ומפני מה לא עמדה זכות זו למשה שיכנס לארץ?

10 אולי הכוונה, מפני מה נאמר במיוחד שלא יעבור את הירדן? בכל אופן, הלשון מגומגמת.

11 יש' ב, ב.

12 אולי: אמרו. ר' ספרי לדב' יז, ח ובמקבילות בבבלי.

13 מעין מה שטענו הרבה מהמתעזליים בבעית אלאצלח; אין אלהים מחויב לעשות, ביחס לאדם, את הטוב ביותר, כי אלמלי כן לא היה שיעור וגבול להטבותיו אל האדם, הואיל ואין גבול ליכולת של ה'. ודברים מעניינים בענין זה מצאתי בפירושו של קרקסאני לפרשת נח, בכ"י: "פנקדם אולא מקדמה תשתמל עלי גמיע מא יקאל פי אלתעדיל ורו אן אלחסן אלדי הו חסן לעינה לא יגוז אן יכון קביחא בתה אדא אציף לה מא הו אחסן מנה... וכדלך אליסיר לא יגוז אן יכון גיר אחסאן ענד אצאפתה אלי אחסאן אכתר מנה": "ונקדים תחילה הקדמה הכוללת את כל האמור בענין הצידוק (אחד משני היסודות של התאולוגיה המעתזלית). הדבר הנאה שהוא נאה לפי עצמותו אי אפשר שיהיה מגונה כשמביאים אותו ביחס למה שהוא נאה ממנו... וכן ההטבה הקלה לא תהיה אי-הטבה ביחסה להטבה מרובה ממנה".

14 זוהי אחת מן ההוראות של הפועל ענת, ועמה: התעקש, הבאה במצוקה והכבדה. ואף אחת מהן אינה מתאימה הנה. ואולי יש כאן הצדקה לסרבנותו של משה והפצרתו.

הרחוק. כשהמרחק מפריע (בעד הראיה) הוא רואה בהתחברות קרני האורה¹⁵. ויראהו יי את כל הארץ¹⁶, למען לא יהיה שום מסתיר השפיל את המקומות הגבוהים¹⁷ והיה העקוב¹⁸. אמנם הוא משנה את הרגלי הטבע כמופת מוכיח למי [שאינו] יודע בו. עושהו לנביא עצמו. כאמור¹⁸ ועשית לי אות שאתה¹⁹. וצו את יהושע. ציווי זה אחרי הצו של ה' קרא את יהושע והתיצבו באהל מועד ואצונו²⁰ במה? חייב לבאר לו את הדרכת האומה²¹. אינו מודיע להם את קצבת חייהם²² כשהם בדרך לחטא,

15 זהו ההסבר של חכמי הכלאם לראיה המיוחדת של הנביאים, ומעין זה בקטע מתשובה הידועה של רשב"ח בענין בעלת האוב (בחלק שלא נתפרסם עוד): "אן אללה נקץ אלעאדה לדניאל באן קוי שעאע בצרה וראי אלמלאך": אלהים שינה את הרגלי הטבע לדניאל וחזק את קרני האורה שבעיניו עד שראה את המלאך".

16 דב' לד, א.

17 וחז"ל, לפי דרכם, דרשו שהראהו את ערי א"י מיושבות על שלותו.

18 יש' מ, ד. ובסיפא דקרא: למישור והרכסים לבקעה.

18* שופטים, ו, יז.

19 הסבר זה של שני סוגי מופתים, האחד להוכיח למקבלי הנבואה את שליחותו של המתנבא, כשעדיין אינם מכירים בו, והב' — תופעות המראות לנביא שחזונו ושמועתו מאת ה', נידון באריכות בפתיחת רס"ג לתורה, וראה המובא בשמו בפירוש לספר יצירה של ר"י הברצלוני, עמ' 21. ולפי זה גרסתי למי שאינו יודע בו במקום למי שיודע בו.

20 דב' לא, יד.

21 גם כאן הצעתי תיקון בגירסא, לה במקום לנא. ור' רש"י על אתר.

22 כמאמרו של ר' יהודה בשם רב: גזירה היא מלפני שאין מודיעין מידת ימיו של אדם. ולפי המסורת המוסלמית האגל — מידת ימיו של כל אדם — חרות על לחות בשמים והוא כמס מבני אדם. והרשב"ח כלל בגזירה זו גם את ההודעה לאדם שיחיה עד תקופה ידועה. וביתר אריכות מבוארת דעתו בענין הזה בפירושו על הפסוק 'כי אם כלב בן יפונה ויהושע בן נון' (במ' יד, ל). וח"ל שם: [ואן קאל קאיל אן לאן] יגוז אן יפעלה אללה תעאלי פכיה גאז לדוד אן יסאל דאלך מע אנה לא בד מן יכון קד עלם אמתנאעה כמא קד עלמה מרה (?) קיל לה אן ליס פי קולה הודיעני יי קצי תצריח בסראל תעריף אלאגל ווקת אלואפה לאנה לא ימתנע אן יכון אראד בה אן יערפה קץ צרותיו ומדת ימי רעותיו ואדא כאן הדא ממכנא לא יעתלק עליה מא קאל אלסאיל ענה. ועלי אנה לו כאן מצרחא פיה למ יכון מממתנע לאנה נבי וקד תאולת קצה אשת אחיה וגיריה מן אפעאלה וקיל אנהא צגאיר וליס הדא מוצע אסתחקאק דלך, פאן קאל קאיל קלתם דאלך פי אלאנביא ומא קולכם פי כלב חזקיה ומן גרי מלךמא פי תעריפהמא אנהמא באקן אחיא אלי סנין כתירה וליס המא נבין. קיל לה אנא לא נמנע דאלך פי גיר אלאנביא עלי כל וגוה ואנמא מצנא וקועה עלי וגוה וגודנאה עלי וגוה והו אן כאן מעלומא מנה אנה לא יאתי כבירה. ואדא כאן הדא הכדי וגב אן יכון דאלך מעלומא ען כלב וחזקיה ומן אשבהמא פי דאלך. ואן קאל פאן כאן אלמעלוס מן כלב אנה לא יאתי כבירה כמא קלתם אן דלך כאן מעלומא פקד געלתם לכלב מנולה אלנבוה... קיל לה ליס כל מן לא יאתי כבירה כאנת לה מנולה אלנבוה לאן ליס גמיע אוצאף תאהיל אלנבוה הו אן לא יאתי כבירה ואן כאן דלך אחד אוצאפה אלי תרי אן לתאהיל אלנבוה אוצאף אכר סלכתא ואדא כאן הדא הכדא ליס יגב עלינא אנה נלעל לכלב מנולה אלנבוה. ובעברית: [ואם יאמר אדם אם אי אפשר שהשי"ת יעשה זאת [יודיע לאדם מידת ימיו] איך אפשר היה לדוד לבקש זאת, עם שזה ודאי ומוכרח שידע שזה מן הנמנע. כמו שכבר ידעת... נאמר לו, אין זה ברור ומפורש ש'הודיעני ה' קיצ' היא החדעת מידת החיים ויום המיתה. כי אפשר שכוונתו היתה שיודיעהו קץ צרותיו ומידת ימי רעותיו (ולא כפירושו של ר' יהודה בשם רב בשבת ל', ע"א, וכפירוש הג' בשוחר-טוב פע"ז: "כך אמרה כנ"י לפני הקב"ה מאנה הנחם נפשי למה שאיני יודע את

אבל הידוע בו שלא יחטא אפשר להודיע לו וזהו המצב של יהושע וכלב ראי דרכך בגיא²³.

הקץ עד מתי אני לוקה בין העכו"ם. הודיעני ה' קצ"י). ואם זה אפשר הרי אין לתלות בזה מה שאמר השואל. ולו גם היה זה מפורש לא היתה בקשתו (של דוד) מן הנמנע, כי היה נביא. ופרשת (חטאו) באשת אוריה וזולתה ממעשיו כבר נאמר בהם שהיו עבירות קלות (עי' שבת קנ"ד, ע"א וקיד' מ"ג, ע"א). ולא כאן המקום להוכיח את זה. ואם יאמר: אמנם אנו מסכימים כמה שאמרתם בנוגע לנביאים, ומה תאמרו בנוגע לכלב וחזקיה וכדומה להם שהודיעו להם שישארו בחיים שנים רבות והם לא היו נביאים? נאמר לו, אין אנחנו חושבים זאת (הודעת הקץ) לדבר נמנע בכל מי שאינו נביא, אלא אנו סוברים שזה בלתי אפשרי באופן מסוים, וקורה באופן אחר, וזה כשידוע באותו איש שלא יעשה עוונות חמורים. ולפי"ז מחוייב הדבר שזה היה ידוע בכלב ובחזקיהו ובאחרים כמותם (בהודעת קצבת החיים). ואם יאמר אם ידוע היה שכלב לא יעשה עוונות חמורים, כמו שאתם אומרים, הרי אתם נותנים לו מדרגה של נבואה (ראה מאמרי "האפשר שנביא יחטא" תרבי"ן, תשכ"ו). נאמר לו: לא כל שאינו נכשל בעוונות קשים הוא במדרגת נביא. כי ההימנעות מחטאים קשים עדיין אינה מכשירה לנבואה. אעפ"י שזה אחד מן התוארים של הנביא. הלוא תראה, לשם הכשרה לנבואה דרושות (גם) תכונות אחרות, שאנו עומדים להזכירן" (במקום אחר).

דברי הג' בענין האגל, בקטע המתפרסם כאן ובפירוש על פרשת שלח (שיתפרסם במקום אחר), דורשים תוספת ביאור. הקביעה שגם בשורה לאריכות ימים, עד חלותו של מאורע מסוים, היא בכלל הודעת קיצו של בשר ודם לא מצאתי לה מקור לא אצלנו ולא בפרקים על האגל שבכלאם, והוא כנראה סברא דנפשיה. גם להתבונה בין מי שידוע בו שלא יחטא ובין מי שלא ידוע בו כך אין יסוד במקורות. ואדרבא, מהמאמר בשבת שם מוכח ההיפך. אולם היא מסתברת לפי שיטת רבי עקיבא: "זכה משלימין לו לא זכה פוחתין לו" (יבמות ב', ע"א והשוה גם: א.א. אורבך, חז"ל, אמונות ודעות, עמ' 230), כי מכיון שאפשר שהחטא יגרום להפתתה, הרי אין לאדם כזה קיצבת חיים מסוימת. ואגב אעיר שהמחלוקת בין ר"ע וחכמים, ביבמות שם, יש לה מקבילה מדויקת בכתאב אלמגני לעבד אלגבאר, כרך י"א, עמ' ג'. שם איתא: לדעת המעתוליים (לא כולם) אפשר שאלהים יוסיף על מידת חייו של האדם ואפשר שיפחיתה בגלל חטא". ואילו בעמ' 23 (דעת עצמו שהיא, כנראה, גם דעת רבותיו, אבו עלי אלגבאיי ואבו האשם): "כי אלהים ית' אמר שאם יעבדוהו ויקיימו רצונו יקיים את חייהם עד הזמן המסוים, ואם יהיה ידוע שלא יעשו כך ימותו לפני זה. ועוד באר שסוף החיים שקצב עליהם לא יאוחר, והעיר בזה שחוק חיותם לא ישתנה אם יעבדוהו". כדעת רבי עקיבא ממש.

23 כבספרי ש'ונשב בגיא" הוא רמז לחטא, ולזה הביא את הפסוק בירמיה ב, כג. ועוד פרט אחד. בשולי הגליץ מלמעלה, רשומות המלים: "אצל אלתכליף תפצל". — עיקר נתינת המצוות הוא בהתחסדות". שלוש מלים אלו מרמזות לענין שעסקו בו חכמינו וחכמיהם — ההבחנה בין הטבות מצד הבורא אל הבריות שהן בחסד, והטבות שאדם זוכה בהן ומשום כך הן חובה על אלהים (נעמה אלחפצל ונעמה אלאסתחאקא). הבריאה ומתן המצוות הן לדעת הרוב מנעמה אלחפצל, ראה לדוגמה בהקדמתו של רס"ג לסה"מ הערבי שלו (נתפרסמה ע"י ד. צ. בנעט ז"ל בספר רס"ג ירושלים, תש"ב, עמ' שע"ב): תבארך אללה אסראיל אלדי געל אתם אלחעריץ ללסעאדה אלנטאקין כלקהם" — יתברך אלהים, אלהי ישראל, אשר שם את ההכשרה השלימה לאושר בני האדם שברא (בתרגום זה מסתלק הקושי שהתחבט בו המהדיר בהע' 4, שם). והש' לדברי רס"ג אלו דברי עבד אלגבאר בכתאב אלמגני, כרך 11, עמ' 135, ובמקומות אחרים. ובנוגע לשכר ועונש הבאים בעקב מתן המצוות מחלוקת הדעות, ודנו בזה רשב"ח ורבנו נסים גאון, ולא כאן המקום להיכנס לפרטי הענין.

[לאחר שבאורי לקטע היה כבר קבוע בדפוס, נקלע לידי באוסף צילומי הגניזה שבספריה הלאומית בירושלים, קטע בן שני עמודים ובו חלק מהדברים שהרשימות הנ"ל מבוססות עליהן. הקטע הזה מוטבע בכל הסימנים המובהקים המציינים את פירושי רשב"ח, הצעת דברים בצורת שאלות (רובן פיקטיוויות) ותשובות עליהן, הקלטת נוסחאות שגורות בספרות הכללית ושילוב ענין בענין, לצורך ושלל לצורך. שלוש השורות הראשונות של ע"א מחוקות חלקית, וההשלמות בהן הן, כמובן, משוערות. וכדי שלא לעכב את הפרסום הסתפקתי בהערות מועטות וקצרות. וזהו לשון הקטע:

ולא מוצע יצח אן [לא] (מילת לא אינה בקטע אבל היא נחוצה לפי הענין), יכון פיה סאתרא ואח[דא]... הו אל[די] מעתמד פי רויה גמיע אלראיין מנא [אן שעאעא] אבצארנא אנמא יתצל באלמראי אלקריב ואלבעיד [גיר אן] באלמתפואת בעדה פאתצאל שעאעא סידנא משה עא"ס בתלך אלבלדאן אלבעידה חתי יראהא כאנה קרוב נקץ אלעאדה. וקד עלמנא אנה ראי גמיע תלך אלבלדאן כקר ויראהו יי את כל תארץ את הגלעד עד דן. ואת כל נפתלי ואת הנגב ואת הככר.

ואלמסלה אל' קול אלקאיל אליס קד שטרחתם פי צחה רויה אלראיין באן לא יכון הנאך סתארא פתקולון (קרי: התקולון) אנה לא יכון פי אלבלדאן אלתי ראהא סאתרא חתי ראי גמיעהא פאן קלתם דלך אכדבתם אלשאחד ואן לם תקולון בה נקצתם שרטכם פי צחה אלרויה. ואלגואב מן דלך הו אנה לא ימתנע אן תכון פי תלך אלמאכנ סואתר הבטהא אללה תעאלי לה לימכנה (בכ"י: למכנה) אלנטר אלי גמיע אל [א]מאכנ אלתי אכברנא באנה ראהא ונטר אליהא והו קולה לעתיד והיה העקוב למישור והרכסים לבקעה.

ואלמסלה אל' ה' יצח אן ינקץ אללה תע' עאדה אלנבי באן יקוי שעאע בצרה ויזיד פיה והו אכר מן אלמשרק פירי גמיע מן אלמגרב או יכון פי בגדד פירא סאיר בלדאן כראסאן. פנגיב ען הדא באן הדא פי תקדיר אללה תע' פאן פעלה כאן [נאק]צא אלגאריה פי דלך.

ואלמסלה (ע"ב) אל' ח' [קד עלמנא ?] אן ינקץ אללה תע' אלעאדה עלי יד אלנבי ליעלם אלחאצרון ואלגאיבין עלי צדקה פאדא [קוי] שעאע בצר אלנבי וואד פיה חתי ירא אבעד אלבלדאן אלבעד אלמתפאות ואכבר אלנבי קד ראי דלך פמן אי וגה יעלם צדקה פיה אדא כאן מעגוא מקצרא עלי תקויה אלשעאע ואלזיאדה פהל יגזו אן יפעל אללה מא לו פעל כאן עבתא. פנגיב ען דלך באנה יגזו אן יפעל אללה תע' דלך ולא יכון עבתא באן יפעל הדא אלמעגו אלמדכור ללנבי נפסה לא לגירה ליעלם הו אן אללה תע' קד בעת בדלך אלמלאך אליה ליכאטבה ענה במא ירידה מנה. והדא חאל אלמעגו אלדי פעלה אללה תע' למשה פי אלסנה לאנה לם ידכר אן כאן מעה פי דלך אלוקת גירה. והדא כקו גדעון למלאך ועשית לי אות שאתה מדבר עמי. ויכון פי דלך אצמאר שאתה מדבר עמי מאת יי. ועלי אן סואל אלסאיל פי מסלתה הדה מנביא עלי כלאף סידנא משה עא"ס לאנה קד עלם צדקה פי אנה ראי גמיע תלך אלבלדאן באלמעגואה אלתי פעלהא אללה לה בהא עלי צדקה פי גמיע מא יכבר בה ופי סאיר אכבארה.

ואלמסלה אלחאסעה הי הל אראה אללה תע' ציאע אלבלדאן ב... מדנה קראה... ואראה בראטן אלמנאזל.

תרגום

... ולא מקום שאפשר יהיה [שלא] יהיה בו שום מסתיר... וההסתמכות בראיית כל אחד מאתנו היא קרני האור שבעינינו המתקשרים בדבר הנראה מקרוב או מרחוק [חוץ] ממרחק המונע את הראיה. אבל ראייתו של מרע"ה התקשרה באותם המקומות הרחוקים עד שראה אותם כאילו מקרוב, וזה היה שלא כדרך הטבע. ויודעים אנו שראה אותם המקומות מהנאמר (דב' לד, א—ב) ויראהו ה' את כל הארץ וגו'. והשאלה ה', דברי האומר: הלא אמרתם שתנאי הוא באפשרות הראיה שלא יהיה שום דבר מסתיר, האם תאמרו שבמקומות שראה (משה) לא היה דבר מסתיר ומשום כך ראה את כולם? אם תאמרו כך הרי תכחישו את המוחש, ואם לא תאמרו כזאת הרי תסתרו את התנאי שלכם באפשרות הראיה. והתשובה לכך היא שאין זה מן הנמנע שאמנם היו שם מסתירים כאלה שהשי"ת השפיל אותם כדי שיוכל (משה) לראות את כל המקומות שראה, והוא שנאמר לעתיד (יש' מ, ד): והיה העקוב למישור והרכסים לבקעה.

והשאלה ה', האם יתכן שישנה הקב"ה את טבעו של הנביא באשר יחזק וירבה את כח ראייתו עד שיהיה בסוף ערי המזרח ויראה את כל ערי המערב, או יהיה בבגדד ויראה את כל המקומות שבכאסאן? והתשובה, אין דבר זה נבצר מאת האלהים, וכשהוא עושה זאת הוא משנה את המהלך הטבעי.

(ע"ב) והשאלה הח', [אמנם ידענו] שה' משנה את סדרי הטבע על ידי הנביא למען הודיע את שישנם עמו ואת שאינם עמו שהוא נביא אמת, אבל כשהוא [מתוקן] את קרני ראייתו עד שיראה את הרחוק שבמקומות, שראיתם מנועה ע"י המרחק, ומודיע לנביא שהוא רואה את זה, כיצד תיודע ע"י זה אמיתותו (של הנביא), כשהמופת הוא בחיזוק ראייתו בלבד (ואפשר שלא יאמינו אחרים שהוא רואה כך), וכי אפשר שיעשה האל דברים ללא תועלת? ונשיב, אמנם אפשר שיעשה אלהים כך, ולא יהיה זה בכדי, כי המופת הוא לנביא עצמו, לא לזולתו, שידע שאלהים הוא ששלח אליו את המלאך, שידבר אליו בשמו (ויאמר לו) את הנרצה ממנו. ומעין זה היה המופת שעשה ה' ית' למשה בסנה, כי לא נזכר שהיה עמו משהו במעמד ההוא, וכמו שאמר גדעון (שופטים, ו, יז): ועשית לי אות שאתה מדבר עמי, ויש כאן הסתרת מלים (ושיעורו): שאתה מדבר עמי מאת יי [הדברים כאן מבוססים על הדעה שנקטו בה רוב המעתזליים שאין אלהים משנה את הטבע אלא כדי לאמת את שליחותו של נביא, ולא למי שאינו נביא, כי אלמלי ניתן כח זה גם לשאינם נביאים היה זה מטשטש את ההבחנה בין נביא אמת ונביא שקר. סיכום מאלף של סוגי המופתים ויחס הכתות השונות באסלאם אליהן, תמצא בספר מפאתיח אלגיב לפכר אלדין אלראזי, כרך 5, עמ' 463, ובמקורותינו: אמונות ודעות, ג', ד', וראה המובא מפתיחתו לפירוש התורה בפירוש ספר יצירה של ר"י הברצלוני, מהד' הלבירשטם, עמ' 35, ועי' אוצה"ג חגיגה י"ב, ע"ב (עמ' 15) על חילופי הדעות שבין הגאונים רשב"ח ורה"ג בענין זה. וראה גם תשובת רב האי ב"מספרות הגאונים" לר"ש אסף, עמ' 157. ובענין חיזוק "קרני האור" בעיני הנביא מצאתי את דברי רשב"ח בחלק מתשובתו על בעלת האוב, שעדיין לא נתפרסם]. ולא עוד אלא ששאלת השואל בזה בנויה על מצבו השונה של מרע"ה, כי אמיתותו כבר היתה ידועה בזה שראה את כל אותם המקומות במופתים שעשה לו אלהים, ובהם הוכיח שהוא אמת בכל מה שהודיע ובכל יתר הדעותיו [הלשון בסעיף זה

מעומעמת, ודימיתי לגרוס בחלקו הראשון: "לאנה קד עלם צדקה פי [וקת] (אנה) ראי גמיע תלך אלבלדאן", אבל לפי נוסחה זאת הרי התשובה נופלת מעיקרה כי מכיון שאמת נבואתו של משה כבר הוכחה בכל המופתים כנ"ל הרי לא היה צורך להוכיחן ע"י ראייתו המרוחקת — לא לו ולא לאחרים. סוף דבר — הדברים מביכים]. והשאלה התשיעית האם הראהו הי"ת (גם) את שדות המקומות... הערים והכפרים וגם את פנים הבתים.

חיבוריו של רבינו זרחיה הלוי (הרו"ה) בעל ספר "המאור" *

רבינו זרחיה בעל ספר "המאור" סופר פורה היה, ועזבונו הספרותי רב-כמות הוא מבחינת מספר יצירותיו. אכן, כרוב בעלי ההלכה המובהקים האחרים היה גם הרו"ה "בעל מלאכה אחת" בעיקרו, וכל יצירתו (כולל חלק משירתו) עוסקת בהלכה בלבד: פרשנות התלמוד, פסקי הלכה והשגות בהלכה. לעומת "כמות" הספרים הניכרת במספרה, נהג הרו"ה צמצום וחסכנות בסגנונו, ודבריו נאמרו תמיד בקיצור נמרץ ובלשון מועט המחזיק את המרובה. על תכונתו זו ותכונות ספרותיות אחרות, עמדתי ביתר פרוט במאמרי על "ספר המאור וגדריו", הנזכר להלן בהע' 4. במאמר ההוא, ובמאמרי האחרים על הרו"ה (שיזכרו להלן בגוף המאמר) תארתי בהרחבה שנים ושלשה מספריו של הרו"ה, בהקשרם המקיף, ואין צורך לשוב ולתארם בזה; ומשם ייקחם המעיין. במאמר זה אני מבקש לרשום את יתר חיבורי הרו"ה, ולתארם תאור ביבליוגרפי כללי, ואגב זאת אני מעיר על כמה פרטים שיש בהם ענין מיוחד. הספרים ערוכים לפי זמן חיבורם המשוער, מיצירות-נעורים עד לתקופת גמר בישול, ואת השיקולים וההוכחות לסדר הכרונולוגי הזה ימצא הקורא במאמריי האחרים.

א. הלכות שחיטה ובדיקה

ראשון לחיבוריו של הרו"ה הוא חיבור קטן, 32 עמודים קטנים בסה"כ, שנשתמר בכ"י יחידי בעולם (כנראה) בסמינר ע"ש שכטר בניו-יורק. הנני מחזיק טובה לד"ר נ. שמלצר, מנהל הספרייה, ששלח לי צילומי כ"י זה. את דבר הימצאותו של כתב היד שם הודיע ופירסם א. מרכס¹, וביזמתו פירסם ב. אקסלמן מאמר תיאורי קצר עם העתקות מעטות ובתוספת דברי מבוא². ספר זה — כגודל חשיבותו כך רע מזל, וכשם שנותר בכ"י יחידי כך עלתה לו בהדפסה. בשנת תש"א כללו ז. בידנאוויץ, יחד עם עוד ספרים קטנים אחדים שבכ"י, בספר "חוט המשולש השני" אשר הדפיס בניו-יורק, אולם גם ספר זה אבד ברובו, ורק לאחרונה חזר וצולם (ירושלים, תשל"ג). העתקתו של הספר בידי בידנאוויץ הינה מתחת לכל ביקורת. מספר שגיאות הדפוס והקריאה רב ביותר, חסרות שורות רבות, שנשמטו בדרך כלל ע"י הדומות, וכמעט שאין עמוד שלא נשמטה בו שורה! בעמ' ח' נשמטו שלש שורות. כמו-כן

* פרק מתוך עבודת-דוקטור בנושא: "רבינו זרחיה הלוי (הרו"ה); האיש ומפעלו הספרותי", בהדרכת פרופ' י. גילת, הוגשה לסנט אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ג. הפרק עובד מחדש במסגרת המכון ללימודים מתקדמים שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, שעם חבריו נתכבדתי להימנות בשנת תשל"ח.

1 במאמרו R. Abraham b. David et R. Zerahya Ha-Levi (REJ, LIX), 1910, p. 221, n. 1.

2 הלכות שחיטה, The Work and its Author ("נר מערבי"), ניו-יורק, תרפ"ח. דבריו במבואו בנויים על יסוד דברי י. רייפמן בספרו "תולדות רו"ה" (פראג, תרי"ג), בתוספת השערות דמיוניות.

נתערבבו לפעמים השורות בעימוד. תקלה מזוהר ביותר אירעה בספר זה, שהעמ' ט"ו ושליש ט"ז אינם מועתקים מכ"י זה, ואין הם שייכים לספרו של הרו"ה כלל. כנגדם השמיט בידנאוויץ כשעור 4 עמודים מכ"י של ספר הרו"ה, כי נתחלפו לו שני כ"י בתוך כדי עבודתו (כ"י השני עוסק אף הוא בהל' טריפות ומצוטטים בו רגמ"ה, ר"ש בן חפני, הרמב"ם ורבינו ישעיהו, ולא זיהיתיו, אף כי תוכנו נדמה לי מוכר). מוכר כ"י לסמינר היה הרב י.מ. טולידנו, והוא השאיר אחריו תאור מעניין³. לדבריו היה כ"י זה "בתוך כרך כ"י שכתב סעדיה קטן הסופרים ב"ר אליה הרופא, יום ב' ח' אלול בשנת יצ"ו ה' את הברכה [ה"א ק"ו], בתבנית 4° קטן. כ"י מצאתי בעיר צידון וכעת מונח בביהמ"ד לרבנים בניו-יורק". בהמשך דבריו שיער טולידנו כי השיר "אשרד תקרובתא" — שנדפס בראש ספר "המאור" — נתחבר על ספר זה — ולדעתי ניתן לאמת טענה זו. טולידנו העתיק את העמ' הראשון מן הכ"י, והעיר הערות אחדות. בספרות הרבנית של יח"ב אין רישומו של הספר ניכר. ענייניו העיקריים נכללו ע"י הרו"ה בספר המאור, שכתב בוקגותו⁴.

הספר מחולק לשתי יחידות: "הלכות שחיטה", והיא מסתיימת במלים "סליקו להו הל' שחיטה בס"ד", ומיד אח"כ מתחיל "הלכות טריפות לרו"ה". שני חלקי הספר מסודרים לפי "פרקים" פנימיים: הלכות סכין, הלכות שוחט, ה' דברים הפוסלים בשחיטה, הלכות שחיטה ופרטיהן, כסוי הדם, טריפות בהמה והעוף והלכות בדיקות. לשני חלקי הספר משפטי-פתיתא; והם כ"מוטו" שלספר. הלכות שחיטה פותחות כך: "ת"ת צריך ללמוד ג' דברים כתב, שחיטה, מילה וי"א קשר של תפילין וברכת חתנים וציצית" [חולין ט, ע"א]; והלכות טריפות מתחילות כך: "איזהו ת"ח זה הרואה טריפה לעצמו. כל מי שקרא ושינן ושימש ת"ח ורואה טריפה לעצמו עליו הכתוב אומר יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך אשריך בעו' הוה וטוב לך לעולם הבא" [שם מ"ד, ע"ב]. בין ה"פרקים" הנ"ל כתובה, באות שמנה, מלת "פרק", ללא אות סדורית, ואין כוונת המלה כמשמעותה, אלא לציין מקום רוח שבין פרשה לפרשה. ספר-נעורים זה מעניין ביותר מכמה בחינות (וגם לנוסח הגמרא). פסקי ההלכות קצרים, ברורים וחד-משמעיים. דעות חולקות נזכרות לעתים רחוקות, ונדחות בהחלטיות: "ויש מן הגאונים ז"ל שהורה בכל אלו להקל, ואנו כתבנו מה שנראה לנו". "כי יש מחכמי הדור מי שמצריך לבדוק סכין אחר השחיטה, וגם יש מי שאומר שאם אבדה הסכין לאחר שחיטה — שחיטתו פסולה, ואין שורש וענף לכל הדברים הללו". קטע זה שולב גם בס' המאור במקומו, ולא נאמר שם כי מקורו בהל' שחיטה. מקומות אחרים מספר קטן זה צוטטו בספר המאור במקומם, והם לפנינו בדיוק כפי שצוטטו במאור. — ר' למשל, ספר המאור לחולין, ראם ג', ע"ב ד"ה כתב הרי"ף: "ואף אנו כתבנוה בחיבורנו בהלכות שחיטה בלשון יש מי שאומר מפני שחששונו לדברי הראשונים ז"ל, אבל מעיקר הגמרא אין לנו כן". ולפנינו בהל' שחיטה: "ואם הוא מצוי ואינו מחזק יש מי שאומר בודקין אותו...⁵".

3 י.מ. טולידאנו, "שריד ופליט", עמ' 63–65, תש"ו.

4 על מה שיש ללמוד מכ"י על אופי ספר המאור, הארכתי במאמרי "ספר המאור וגדרי", שנדפס בשנתון המשפט העברי, ד', תשל"ט, עמ' 361–406. ועל מה שניתן ללמוד מכ"י לתולדות הרו"ה כתבתי במאמרי "זמנים ומקומות בתולדותיו של רבי זרחיה בעל המאור", ספר בראיין, י"ב, תשל"ג.

5 מקרה דומה של הזכרת הל' שחיטה ובדיקה בס' המאור, תוך הדגשה כי בצעירותו חשש

עיקרו של החיבור נשען על רש"י, הנזכר בשמו 10 פעמים בחבור קטן זה. ניכרת ביותר השפעת רבינו אפרים, הנזכר 6 פעמים, וביותר ניכרת השפעתו לנוכח העדר רישומו של הרי"ף — הנזכר בשמו פעם אחת בלבד, אף שהרז"ה עצמו הודה בזקנותו כי כאן ושם הלך בעקבות הרי"ף בחבור זה; ר' להלן מיד. יש הלכות שנפסקו בסתם כרי"ף, בעיקר כשאין מחלוקת רש"י או רבינו אפרים בדבר, אולם המעיין בספר מתרשם בעליל כי כבר בתקופה זו היתה לרש"י ולרבינו אפרים השפעה מכרעת על הרז"ה, ולא לרי"ף.

אין ספק כי הרז"ה שיכלל שוב, ושינה דברים, בחיבור קצר זה. וכך הוא מצד הסברא, שהרי ציטט ממנו להלכה, בזקנותו, דברים שהשמיטם הרי"ף, והוא תוזר ומסתמך על הספר פעמים הרבה במס' חולין⁷, ואי-אפשר שלא נשתנה מיצירתו. ואכן, אפשר להוכיח דבר זה, שהרי לפנינו במאור לחולין (ראם, ז', ע"א) כתב: "איתמר רב אמר כדי שחיתת בהמה לבהמה ועוף לעוף... והרי"ף ז"ל פסק כשמואל [אפילו בהמה לעוף] וכר' יוחנן, ועליו סמכנו בחבורנו בהלכות שחיטה", ובהמשך הוא כותב שראוי להחמיר בענין הזה ולעשות מעשה כדעת רש"י, שהלכה כרב ולא כשמואל. והנה לפנינו בכה"י (דף 103): "ופסק הר"ש דהילכתא כרב דאמר ועוף לעוף, אבל דקה לעוף לא אמרינן". הרי לך מפורש שאין הקטע הזה כפי שיצא מיד הרז"ה בצעירותו, אלא תוקן לפי שינוי דעתו ברבות הימים. גם ענין "ריאה שהאדימה" שונה במאור מבכה"י. בספר המאור (ראם, י', ע"ב): "והא דאמר' ככבדא כשרה כבשרא טרפה שמעתי בפירושה שאין הדברים אמורים

יותר לדעות הקדומים והחמיר נגד עיקר הגמרא, הבאתי במאמרי הנ"ל שבספר בר-אילן, עמ' 123/4.

6 יש להעיר כאן על דבר מעניין, שבמקום אחד בכה"י (103, ב') כתב כך: "השוחרט אחד בעוף ושנים בבהמה שחיתו כשרה, ורובו של כל אחד ואחד כמותו. וכתב רבי אפרים ז"ל והאי רוב דאמרינן בגמ' רוב הנראה לעינים וכן הלכה". והנה ענין זה כתוב לפנינו ברי"ף: "ורובו של אחד כמותו ודוקא רוב הנראה לעינים...". וא"כ בהכרח שלא היה הדבר ברי"ף שלפניו, ונכנס לספרים מתוך הלכות רבינו אפרים, שהוסיפו כתשלום להלכות הרי"ף. דבר דומה — ר' ב. ז. בנדיקט, "על הגהתו של ר' יוסף הלוי אבן מיגאש בהלכות הרי"ף" (ק"ס, ל"א). השתלה דומה מתוך רבינו אפרים לספר הרי"ף, ר' "גמרא שלמה" לפסחים, בעריכת הרב ב. נאה, חלק "אוצר הראשונים", דף ט', עמודה ב', הע' 14 (תש"ך). [תוספת בשעת הגהת: מאמר זה נכתב בשנת תשל"ב — ר' הערה בראש המאמר. בשנת תשל"ו יצא ספרו החשוב של י. שצ"פאנסקי, רבינו אפרים, ושם כלולים הדברים בפרק המקיף "פסקי רבינו אפרים והשגותיו שהוכנסו לתוך האלפס", עמ' 115—135].

7 דוגמה מצויינת עד היכן נסמך הרז"ה בס' המאור על הל' שחיטה שלו יש בחולין (ראם, י"ז, ע"ב), שכתב: "ויש דברים שהשמיט הרי"ף מהלכות טריפות בפרק הזה בענין גפולה וכו' וכל זה וכיוצא בזה ביארנהו בחיבורנו בהל' בדיקה, ולפיכך לא הטרחנו עצמנו לשנות בדברים ההם". — והדברים לפנינו בכה"י כולם. וכן שם, ראם, כ"ה, ע"ב: "ומה שאנו סוברים בהלכות צומת הגידים יתבאר מחבורינו בהל' בדיקה". הזכרות נוספות: ראם, ג', ע"ב: "לא הזכירה הרי"ף ולא פי' דין שחיטת ישראל מומר... ושחיטת עכור, ואנו כבר בארנו דיניהן בחיבורנו בהל' שחיטה". והדברים לפנינו (דף 101א). בדף ה', ע"ב, לגבי פרטי דיני הגרמה: "וכבר בארנו זה בחבורנו בהל' שחיטה, והרי"ף ז"ל לא הוזכר מכל זה כלום" — והוא לפנינו בכה"י (103א) מלה במלה כבספר המאור. בדף ז', ע"ב, ד"ה וכן הא, כתב: "וכן הא דאמר ריש לקיש שחט את הקנה ואח"כ גיקבה הריאה כשירה, לא הזכירה הרי"ף...". וסיים: "וכבר כתבנו זה בחבורנו בהלכות שחיטה". — והענין מפורש בכה"י שלנו (דף 108א).

בחזוּתא דריאה, אלא בגושתא דריאה, והיא ממשות הריאה... ועל זה הפי' שמכנו בחבורנו בהלכות בדיקה". אולם לפנינו בכה"י (107ב') נראה שפי' בחזוּתא. חזרה מפורשת, שהרז"ה לא טרח לשנותה בגוף הספר, אלא ציין לה בלבד, נמצאת בדבריו בפרק "בהמה המקשה" (ראם כ"ו, ע"ב): "וזה הפי' שעלה בדעתי [להחמיר ולאסור בניטל קורט מן העצם, ועור ובשר חופין את רובו], וה"ר שלמה ז"ל פי' להיתרא ואסקא להיתרא, וכמו שכתבנו בחיבורנו בהל' בדיקה על דעת ה"ר שלמה ז"ל". — והדברים לפנינו (112א) אף שלא הוזכר שם שמו של רש"י, ואף אין בדבר צורך שרוב פסקיו שם תולכים על דרך רש"י. חזרה אחרת היא בדין שחט מאה בהמות ונמצאה סכין פגומה, שבס' המאור (ראם ג', ע"א) פסק להיתר, ובספר הל' שחיטה נטה לאיסור. פרט מעניין ליחס שבין ספר המאור לספר-נעורים זה, הם דבריו בחולין (ראם י"ב, ע"ב), לאחר קטע ארוך ומפורט בו באר עיקרי שיטתו בטריפות של נקב-סיכה: "ועל הדרך הזה כתבתי מה שכתבתי בחיבורי בענין זה בהלכות בדיקה". הדברים נמצאים בכה"י, בכמה מקומות, ובעיקר דפים 108—110א, אלא ששם הכל בא מופרד, בדרך של "פסקי פסקי", ואין הלומד יודע את השיטה ופירושה בגמרא, ודבר זה נשלם ונתפרש בס' המאור.

ב. פירוש מסכת קינים

ספר קדום אחר לרז"ה הוא פירושו למסכת קינים. ואף שהוא פירוש לפי שמו, אינו אלא סדרה של השגות וויכוחים מפורטים עם פירושו של הראב"ד למסכת קשה זו. הראב"ד כתב את פירושו למסכת קנים עוד בהיות חמיו, הראב"י אב"ד, בחיים, והוא שיבח מאד את מפעלו — ראה שירו שבסוף פירושו הנדפס של הראב"ד. אכן, להפתעתי נתברר לי כי גוף השיר נשמט מן הדפוס, ולא נשתיירו לפנינו אלא שורותיו הראשונות והאחרונות בלבד. את השיר בשלימותו הנני מפרסם בנספח שבסוף המאמר. שיר זה הוא מן הדוגמאות הראשונות — אם לא הדוגמא הקדומה ביותר — לשיר עברי-פרובנסאלי שקול שהגיע לידינו. מן השיר נלמד גם כי נתחבר פירוש הראב"ד לפני שנת 1159. פירושו של הראב"ד הוא הראשון הידוע לנו על מסכת קינים, שהיא מסכת קשה בסדר קדשים, בלתי נלמדת בדרך כלל, וסוגיותיה המועטות פוזרות בעיקר במסכת זבחים. הלכותיה קשורות הרבה עם מדרש "תורת כהנים", אשר עליו חיבר הראב"ד פירוש נפרד. על מהדורות הספר הזה ושלביו הספרותיים, ראה מאמרי "דברי הריבות שבין הרז"ה והראב"ד", קרית-ספר, נ"א, תשל"ח, עמ' 356—368.

ג. סלע המחלוקת — "פתחי נדה"

והוא ספר השגות מקיף על ספר "בעלי הנפש" לראב"ד, שעניינו דיני נידה, מקוואות וטהרת המשפחה.

על ספר "בעל הנפש" ראה באריכות בספרו של י. טברסקי, Rabad of Posquieres עמ' 86—97. השם "סלע המחלוקת" הוא שם כולל לשני ספרי ההשגות יחד, למס' קנים ולבעלי הנפש, והאחרון לבדו נקרא "פתחי נדה". מלבד כל הראיות — הבלתי מכריעות — שהובאו לכך (ר' קאפח במבוא למהדורתו), עיין מש"כ נכדו הרא"ה בספר "בדק הבית", בית ז' שער ג': "וכן כתב אדוני זקני הרב ר' זרחיה הלוי ז"ל בספר פתחי נדה" — והוא בספרנו, מהד' קאפח, עמ' קמ"ה. אמנם יש שקראו להשגה

לספר "בעלי הנפש" בשם "סלע המחלוקת"; ר' שו"ת מהרי"ק החדשות (ירושלים, תש"ל, עמ' 251).

יש לשער כי גם אצל הראב"ד וגם אצל הרז"ה נתקשרו יחד הלכות קניין (שהן "הלכתא למשיחא") והלכות טהרת המשפחה כפי שהן נוהגות למעשה כיום. תוכן הספרים שונה, כמובן, לגמרי בענייניו, אולם מגמתם אחת — שמירת טהרת המשפחה כהלכתה — ושני עניינים אלו נתקשרו יחד כבר במשנת אבות (ג', י"ח): "רבי אליעזר בן חסמא אומר קניין ופתחי גדה הן הן גופי הלכות". אעפ"כ נראה לי כי אין לראות בשני ספרים אלו ספר אחד ממש, בשני חלקים, ואף שהרז"ה מכנהו "חלק ראשון", אין בכך כוונה ספרותית אלא עניינית בלבד.

שלא כפי מסכת קניין, נדפסו השגותיו של הרז"ה לס' "בעלי הנפש" בנפרד, וזמן מרובה לאחר שנדפס ספר "בעלי הנפש" לראשונה. ספרו של הראב"ד נדפס לראשונה עם ספר "עבודת הקודש" לרשב"א, בויניציאה, דפוס זניטי, שס"ב, והשגות הרז"ה נדפסו לראשונה בתוך קובץ ראשונים להל' גדה (עם חידושי הר"ן לגדה, הלכות גדה לרמב"ן, וחילופי נוסח [בלבד!]) לספר בעלי הנפש), בשם "זבחי תודה", שהוא חלק ראשון מספר "תודת שלמים" — שו"ת לרב ישעיהו באסאן. שני החלקים נדפסו יחד בויניציאה, דפוס פואה, שנת תק"א — 140 שנה לאחר שנדפס ספר "בעלי הנפש". בהקדמתו לספר כותב ר' ישראל בנימין באסאן (בנו של ר' ישעיהו באסאן הג"ל) כי "היתה זאת התורה חמדה גנוזה אצל תלמיד חכם... מנחם נאווארא גר"ו מעיר ווירונה... שם ישר נמצא כתוב יושר ספר בעלי הנפש עצמו, מיושר מן המחוקק [= הנדפס]...". ההשגות נדפסו שם החל בדף כ"ט, ע"ב, תחת הכותרת הסתמית "השגות הרז"ה ז"ל על ספר בעלי הנפש להראב"ד ז"ל". בסוף ההשגות באה קבוצת שירים, בחלקה ללא קשר לחיבור זה⁸.

מאז נדפסו השגות הרז"ה עם כל דפוס "בעלי הנפש" — שהיה ספר פופולארי ביותר ונדפס פעמים רבות, ושבעצמו תוקן לפי שינויי הנוסח שב"תודת שלמים" הנ"ל. את רשימת המהדורות של ס' "בעלי הנפש" ערך י. קאפת במבואו למהדורתו (ר' להלן), אלא שהוא לא הבדיל בין כל הדפוסים הבאים, שאותם הוא תופס בטיפוס אחד לעומת דפוס-ראשון (פרט לדפוס למברג תרי"ח). תאור פרשה זו נוגע לרז"ה אך במקצת, וע"כ אעסוק בה בקצרה בלבד.

תאור קצר ונכון מצוי בסוף מהדורת ווארשא תרמ"ב, והוא מועתק מלה במלה משער מהדורת ווארשא תקע"ב, בשינוי הגוף המדבר. ואעתיק לשונו: "ספר בעלי הנפש הלז נדפס ראשונה בויניציאה שנת תס"ב [צ"ל: שס"ב] ובשנת תק"א נדפס במדינת איטליה הגהות והשמטות וגם השגות הרז"ה ז"ל והלכות גדה להרמב"ן ז"ל בלי גוף הספר בעלי הנפש הנ"ל. וה"ה הרבני הר"י אברהם במ"מ דיינא רבא מק"ק הלבפשט התחיל בדבר מצוה וצירף יחד השלשת הגבורים במחנה א' ובכרך א' בדפוס ברלין שנת תקכ"ב. אמנם עוד לא נאמרו הדברים בכי טוב לפי שלא גמר ויצא יד"ח כראוי, וסמך ראשו ורובו על הגהות הנ"ל [שבספר "תודת שלמים"] בלי נטות ימין ושמאל, וכמה פעמים אשר הוסיף וגרע שלא כהמכוון מבעהמ"ח ז"ל,

8 כ"י אחר היה בידי ר' יוסף סמברי, והוא העתיק ממנו את מליצות הפתיחה, בנוסח טוב הרבה מזה של באסאן. ר' גויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, I, 124/5, תרמ"ח.

עד שלא ניתן לקרות בו. ולכן נתעורר להיות מגומרי המצוה הרב הגדול הר"ר דוב בער במי"א ז"ל מק"ק יאנוב, בהתעוררות והסכמת הגאון הקדוש מהרא"ל צונץ ז"ל אב"ד דק"ק פלאצק שנת תקע"ב, ותיקן כל המעוות הן חסר הן יתיר, ובאיו מקומות אשר מצא בדברי הרא"ש והטור והב"י שהביאו דברי ספר בעה"נ בנוסח אחרת, והוא סותר לנוסחת הספר, הציג במקומו בהגהה, ונוסחא הראשונה לא זוהי ממקומה, וכל הגהה נכונה אשר השיגה ידו הציב לבדנה ועשה לו סימניות מסוגר בין שני קווים מרובעים, והנראה לו טעות רשם בין שני קווים עגולים, ומדי עברו בדרך עיונו בהשגת הרו"ה ז"ל, ות"ל ישר הדרך וסקל המסילה להרים מכשול. זכרה לו אלוה לטובה. אך הדפיסו או בווארשא בעת אשר לא היה שם עוד דפוס מתוקן כראוי, ע"כ נדפס בלי תואר והדר. ולא מראה ובאותיות מטושטשות, והנה ת"ל יצא היום לאור בדפוס נאה ומשובת...".

ואכן, קבעה מהדורת ווארשא תקע"ב "סטנדרד" לרוב מהדורות הספר שבאו אחריה, שהן תלויות רובן בהעתק-העתקות, או העתקות ישירות ממהדורה זו. מהדורת שלא מן הטפוס הזה היא מהדורת פראג, תקע"א — שלא היה לפניה כמובן מהדורת ווארשא — והיא כולה "כמו שנדפס כבר בק"ק ברלין זה זמן ארוך", ובעיקר מהדורת למברג 1858, שנוסחה הטריד לא מעט את הרב י. קאפת (במבואו למהדורתו), עד שחשב שהיה ביד מהדירה כ"י אחר מלבד ספר "תודת שלמים". עניינה של מהדורת למברג מבואר כפשוטו למתבונן היטב במה שכתוב בשערה, ובדברי המהדיר הבא: [ורשא], תר"ך. על שער מהדורת למברג כתוב כך: "הספר היקר הזה היה מצורף לס' עבודת הקודש מהרשב"א, ומחמת גודל חשיבותו הדפסתיו כעת בפ"ע אני דוב בעריש לוריא בהרב מוה' טוביהו זאב זצ"ל, כמו שנדפס בברלין, עם הגהות הרו"ה". — הגהות הרו"ה לא נדפסו במהדורה זו, על אף מה שרשום בשערה. המהדיר הבא, [ורשא], תר"ך, דוד יהודה בלאזער, כתב בשערו כך: "הספר היקר הזה היה מצורף לספר עבודת הקודש מהרשב"א ומחמת יוקר מציאותו נדפס כעת בפ"ע בלמברג... ע"כ נתעוררתי להביאו שנית לבית הדפוס...". אולם בסוף הספר "בעלי הנפש", לפני "השגות הרו"ה" (שבמהדורה זו כן נכללו) כתוב כך: "אמר המלה"ד, הנה זה בא לידי הספר הנכבד הזה הנדפס מקרוב בלמברג... והדפסתי חצי בויגן הראשון ממנו, ומדי עברי בו בהגה"ה ואתבונן אליו ואראה כי כולה מושגה, מלא שיבושים וטעויות הדפוס, עד כי אין דרך לעבור בו ימין ושמאל, ואמרתי אין זה כי אם המדפיסים המשתיתים מלמברג השחיתו הדרו ובלעו תפארתו כדרכם ועלילותם [!], ע"כ נתתי לבי לדרוש ולתור אחר... דפוס אחר, ות"ל מצאתי ספר אחד מוגה מאד אשר נדפס בווארשא בשנת תקע"ב... אין להעלות על הכתב ולא יאומן כי יסופר גודל החסרונות והשיבושים הנמצא בהספר מלמברג נגד ספר הג"ל עד כי אין ראוי להשתוות בבית וטעון גניזה...". ומיד אח"כ הדפיס תקוני טעויות למכביר "לחצי הבויגן" אשר כבר הדפיס. אין ספק כי לא כ"י אחר היה בידי המדפיס מלמברג — אשר בודאי לא היה מעלים פרט כזה וכותב במקומו כי הדפיס עפ"י דפוס ברלין — אלא שיבושי הדפסה חמורים (כלפי דפוס ברלין) לפנינו, וכהחלטת המו"ל שלאחריו (אף שהוא לא ראה את דפוס ברלין).

נמצא: עפ"י מהדורת ברלין תקכ"ב נדפסו מהדורות פראג, תקע"א ולמברג, תרי"ח, הראשונה כהלכתה והשניה בשיבושים. כל יתר הדפוסים נדפסו עפ"י הנוסח המתוקן שנדפס לראשונה בווארשא, תקע"ב.

בשנת תרע"ח נדפסו בורשה שלשה שערים מתוך "בעלי הנפש" — שער הפרישות, שער הוסתות ושער הכתמים, וכן ההקדמה, עם פרוש למדני, בבקיות מרובה, בשם "משיב נפש", מאת הרב אברהם נייערמאן מפיאסק, אב"ד העניקוב. בשער הספר רשום: "חלק ראשון", ואיני יודע אם נדפס גם חלקו השני. ספר זה אינו נמצא בספריות, וכנראה אבד בשואה. מפי ידידי מר משה קליינרמן שמעתי כי נדפסה מהדורה נוספת מן הספר בשנת תרצ"ד, אך לא ראיתייה. בתשכ"ד הו"ל הרב י. קאפא מהדורה חדשה של הספר, ע"פ כ"י האוניברסיטה העברית. והיא בבחינת דף חדש בתולדותיו. מהדורה זו מכילה קטעים ארוכים שלא נמצאו בשום טופס קודם של הספר⁹. ועמם מסתלקות הרבה מהשגות הרו"ה לבינה של פרשה זו, ומשמעותה להבנת הפולמוס שבין הרו"ה והראב"ד, ימצא הקורא במאמרי הנ"ל שבק"ס. ולא אכפיל הדברים.

ד. דברי ריבות

ראה מאמרי בקרית-ספר, הנ"ל בהע' 4.

ה. תשובות הרו"ה

מתשובות הרו"ה לא שרד בידינו אפילו קובץ קטן, אלא תשובות פזורות מועטות, והזכרות של תשובות אחרות. מן התשובות (השלמות והחלקיות) שנשמרו בלשונו המקורית של הרו"ה מצאתי את אלה:

1. בענין שעבודים, מובאת בחידושי הריטב"א (המיוחסים לו) לב"ב קנ"ז, ע"ב, ותחילתה: "וכן השיב בעל המאור להרב רבינו משה ב"ר יהודה [אביו של בעל ס' ההשלמה] בתשובת שאלה". חלקה הראשון של השאלה — בפרט אחר של דיני שעבודים (שלא נצרך לריטב"א) — הוסיף פרופ' א.א. אורבך, שחזר ופירסם את התשובה בשלמותה מכ"י, במאמרו: "מתשובותיהם של חכמי פרובנס", בתוך "מוזכרת" לזכר הרב הרצוג, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 409 והלאה. — תשובה זו נזכרה בתשובת ר' אשר מלניל, שנדפסה ע"י אורבך מיד לאחריה.
2. התשובה המפורסמת בדין שמיטת כספים אם נוהגת בזמן הזה. הובאה בספר התרומות, שער מ"ה, חלק א', אות ד', אותה שלח לחכמי מרסיי. גם תשובה זו הדפיס אורבך מאותו כ"י, ונתברר מפתיחתה כי הלווה והבעל-דין בענין זה היה ר' יצחק בעל העיטור בעצמו¹⁰.
3. תשובה נוספת בדין אסמכתא קניא, נדפסה ע"י אורבך שם. בכותרתה אין ראייה ברורה לכך שהרו"ה הוא מחברה, אולם מהקשר הענין בכה"י נראה כך.
4. חליפת שתי תשובות עם ר' יהודה מארלדי, בענין שיירי שמן, פתילה ונר, שכבו בשבת — מה דינם ביו"ט שחל למחר. נדפסו ע"י הרב ב"ז בנדיקט מתוך כ"י "בעלי האסופות", במאמרו: "מתורתם של חכמי פרובנס", בתוך: סיני, מ"א,

9 הנוסח המלא של "בעלי הנפש" אינו מיוחד דווקא לכ"י שבספריה הלאומית שבירושלים, וכמזוהו ממש ראיתי גם בכ"י וטיקן 657, וכך הוא גם בראש כ"י של ספר הגמדות ממגזר ורצ'לי, שצילמו ראיתי במכון לצילומי כ"י עבריים בירושלים. אכן, הקטע החשוב הנוסף בסוף "השגות הרו"ה", הנמצא בכ"י ירושלים, מיוחד לכ"י זה, כנראה; בכ"י ורצ'לי אין השגות הרו"ה כלל.

10 על תשובה זו ורקעה הפרובנסאלי נכתב לאחרונה קונטרס גדול בשם "זוה דבר השמיטה", בעילום שם [ע"י הרב מנחם מ. כשר], ירושלים, תשל"ג.

חשי"ז. ספיקו של בנדיקט בשאלת בעלותו של הר"ז על חליפת המכתבים, נפשט עתה לחיוב מתוך ההבאה בספר המאורות לביצה דף ט"ו, ע"א (נדפס בתשכ"ז).

5. בדין היפוך שבועה וגלגול שברעה בין שותפים. זו אינה "תשובה" לחכם מסוים, אלא כמין "פרוטוקול" אנונימי ממעשה שנידון ע"י הר"ז ונחלקו עליו חביריו: ומובא בו כל המשא והמתן בלשונם המקורית של הר"ז וחביריו. תשובה זו נדפסה בחידושים המיוחסים לריטב"א למס' ב"מ (הריטב"א הישן), בסוף פרק ח', ומחברו האנונימי של ספר חדושים (פרובנסאלי) זה¹¹ הקדים לה כותרת זו: "מזה הדין [שבסוף פרק השואל] היה מחלוקת בלוגיל, ועל אשר דברנו מענין זה בזה הפרק כתבתי". תשובת ר"ז זו תשובה מאד מכמה צדדים, ואפשר מאד שיש לה קשר — ישר או עקיף — לעסק "דברי הריבות". בסוף הפרוטוקול כתוב כך: "ועמדו דבריו [של הר"ז בויכוחו] נוצחים ונכונים ונכוחים, וכך נפסק הדין לזכותו, המקום יזכנו לחיי עוה"ב עם כל ישראל חבירים אמנ". ומיד אחרי זה נמסר בפרוטוקול כך: "אתר כמה ימים מצאתי כתוב בכתיבת הראב"ד ז"ל שכתב על דין זה, אמר אברהם, אם באנו לדון אתר דין זה צריכין אנו לדון כמה דינים שנתעוותו מבלי דעת וחכמה...". הפרוטוקול הזה בשלמותו נדפס ע"י הרב י. קאפח במהדורת שו"ת הראב"ד מתוך כ"י שלו (ירושלים, תשכ"ד), סי' כ"ח, ולא ידע שכבר נדפס הכל — אם כי בשבועים — בחידושים המיוחסים לריטב"א. גם נדפס ענין זה שוב, ע"י הרב קאפח עצמו, במהדורת שו"ת הראב"א אב"ד, כהערה לתשובה קי"ב שם (תשכ"ב).

6. תשובה בענין נאמנות אשה, כעד אחד באיסורין, לגבי עצמה. נדפסה ע"י הרב י. קאפח מתוך כ"י שלו, בתוך "תשובות רבינו יעקב מרומרוג" שהדפיס ב"קובץ על יד", ס"ח, ז', תשכ"ד, סי' ה', עמ' 89—91. רובה של תשובה זו נדפסה כבר קודם לכן 4 שנים, ע"י הרב מ. י. בלוי, בסוף "ספר המאורות" לתולין אשר הדפיס מתוך כמה כ"י בני-יורק, תשכ"ד, אלא ששם היא קטועה בראשה כ-15 שורות, וע"כ לא יכול היה בלוי לדעת מי בעליה, והדפיסה בשם: "תשובה לאחד מגדולי הראשונים". ונעלם דבר זה מהרב קאפח.

7. ב"שיטת ריב"ב" לסוכה (ראם כ', ע"ב) נזכר כך: "כתב הרב דודי בתשובותיו, האחין שקנו אתרוג בממון שעומד לצורך מזונות ונטל אחד מהם אתרוג אחד קודם חלוקה...".

8. ב"ספר המאורות" לתענית דף ל' (מהד' י. בלוי, ג"י, תשכ"ז) נאמר כך: "שמעתי בשם ה"ר זרחיה הלוי שנחלק על זה עם חכם אחד בדורו בתשובות שאלות, ואומר שאין ראוי לברך על הנר שאין נהנין בו [בט' באב] שראוי לישיב בחושך ולהרחיק כל הנאות הגוף".

9. ב"שלטי הגבורים" לרי"ף למס' עבודה זרה (דף כ"ח בדפוס ראם) מובאת תשובתו של הר"ז אל ר' משה ב"ר יהודה (הנ"ל במס' 1) מתוך ספר "בעלי אסופות". התשובה מובאת כולה, בשלמותה, והיא עוסקת בייני-נסך, בדין "דגא דאשתקל ברזא ואתא עכו"ם ואנת ידיה עליה". בתשובתו מסכים הר"ז עם כל פרטי דעתו של ר' משה ומביא לו ראיה מן הרי"ף, שגם ממנו משמע כך.

10. בספר "ארחות חיים", הל' יין נסך, סי' כ"ב (עמ' 255), כתוב כך: "וכן גמי

11. לבירור זהותו של המחבר ר' מבואו של הרב אתר הלפערן למהדורת הריטב"א האמיתי לב"מ, שנדפסה על ידו בלונדון, תשכ"ב.

כתב הר"ז ז"ל בתשובת שאלה, וז"ל — כך שמעתי כל שיש לך להקל בעירו ובניצוק הקל".

11. בספר "ארחות חיים", הל' ברכות, סי' ד': "כתב הר"ז דברכת מעין ג' צריך לברכה מיושב כדין ברכת המזון, אעפ"י שאכל פירות או שתה היין מעומד או מהלך ע"כ". דבר זה אינו בס' המאור, ואף שנשמטו דברים מספר המאור, נראה לי קרוב לאמת כי מובאה זו לקוחה מתשובה, גם משום שלא מצאתי לה סימן במפרשי הרי"ף על המקום ובשיטת ריב"ב.

12. בשו"ת הרשב"א, חלק ב', סי' קל"ה, בדין שבועת היתומים ו"נאמנות" לפטור ממנה, ובתוך התשובה כתוב: "הרי התקנה עדיין במקומה עומדת שאין נפרעין אלא בשבועה והבו דלא לסיף עליה הוא. וכך כתבו בתשובה הרב זרחיה להרב אברהם אב ב"ד ז"ל" [ואולי צ"ל "והרב אברהם אב ב"ד ז"ל"].

13. ב"תשובות ופסקים" של הראב"ד שפירסם הרב קאפח, סי' כ"ה פותח כך: "ועוד לו ז"ל שלשה תלמידי חכמים אמצוני להתוכח האמת בין הגאון רב אלפסי ז"ל ובין רבינו יעקב, ובין האלהים האדירים האלה אשר חלקו עם הרב שהוא מופלג בחכמה ובוקנה וביראת שמים, ואולי יקרה האלהים לקראתי להצילו מידם". סמוך לו סי' כ"ו, הפותח כך: "אמר אברהם, הרב ר' יצחק אלפסי ז"ל כתב בהלכותיו... וזו הקושיא היינו מקשים אותה מעורינו... ובאמת וברור כי כת נערוהו, כי האמת והצדק עמהם [הרי"ף]...". שני הסימנים עוסקים בדין תנאי כפול ובדין "על-מנת" אם הוא כתנאי, והם עומדים בסתירה גלויה זה לזה, ועמד על כך הרב קאפח בהערותיו, וכתב ש"נראה שחזר בו רבינו מזה, כמו שכתב בתשובה דלקמן" (הע' 10 לס' כ"ה). ואולם באמת שני סימנים אלו לשני חכמים שונים הם, והם נכתבו זה כנגד זה, ואין הם אלא ויכוח גלוי (והרב לא השגיח בכך, משום שמך בכל מקום על דברי הסופר בפתיחותיו "ועוד לו" — ואין בהם ממש, מלבד מה שאפשר גם שנתלשו סימנים בגלגולי העתקות, ונקבעו עם פתיחותיהם במקום שנקבעו). מעניין כי גם סימן כ"ח הסמוך הוא ויכוח בין הר"ז והראב"ד — או בין תלמידיהם — וכבר הערתי למעלה שסימן זה נדפס מכבר בחידושים המיוחדים לריטב"א לב"מ, סוף פרק ח'.

נראה לי קרוב לחדאי כי סי' כ"ה — כ"ו אף הם אינם אלא ויכוח בין הר"ז והראב"ד בסוגיית "על-מנת" ו"תנאי-כפול", מטפוס הויכוח המצוי ביניהם. ובזה תבואר גם הכותרת של סי' כ"ה שהעתקתי לעיל, ושכפירוש התחבט הרב קאפח, שכתב (שם, הע' 1): "ואיני מבין למי מוסב זה [הביטוי "האלהים האדירים"] אם לר"ת הרי בתשובה זו אינו מגן על שיטת הרי"ף, ואם על הרי"ף הרי אין דרכו של הראב"ד לומר על ר"ת הרב סתם וכו' וגם לא יאמר 'אשר חלקו', כי לא הרי"ף חלק על ר"ת". אולם אין כאן כל קושי אם מבינים כי המדובר הוא הר"ז, ומטרתו להגן על שיטת ר"ת ולהצדיק התקפותו על הרי"ף. "האלהים האדירים" הם גורם שלישי, כנראה הראב"ד ותלמידי חכמים אחרים שעמו, שאף הם תמכו בשיטת הרי"ף כנגד דעת ר"ת. כאמור, סימן כ"ה — כ"ו אופיים זהה לסימן כ"ח הנ"ל, ואף סימן כ"ה — כ"ו סימן אחד הוא שנתחלק במשפט "אמר אברהם" — בדיוק כבסימן כ"ח, שלא נתחלק! והכל מעשי ידי המעתיק.

ו. ספר המאור

ספר המאור נדפס לראשונה, ובשלימות, ע"י המדפיס המפורסם בראגאדין, בויניציאה שי"ב, בצמוד למהדורת הרי"ף הגדולה שלו. כה"י הגיע לידי המו"ל, מאיר פארינצי, רק לאחר גמר הדפסת הרי"ף לסדרים מועד ונשים, ולכן לא יכול היה להדפיס את הספר בגליון הרי"ף, והדפיסו לעצמו בסוף הרי"ף, עם שער מיוחד לעצמו. לדבריו: "ראיתי לחלק אותו לשלשה חלקים כדי לקשרו (= לכרכו) כל חלק וחלק עם חלק האלפסי...". אכן, מאחר שכבר הגיע לידו, סידר את החלק לסדר נזיקין בגוף ספר הרי"ף, על הגליון, וטרח להודיע דבר זה בשער חלק נזיקין מסדר הרי"ף שלו. מדפוס זה העתק המאור שוב במהדורת הרי"ף הגדולה, והדומה ביותר למהדורת ויניציאה, שנדפסה ע"י משה'ן שושן בסביניטה שי"ד, בדפוס פואה. במהדורה זו נדפס כל ספר המאור על גליון הרי"ף, עם המלחמות (גם במהדורה הקודמת נדפס הרז"ה עם המלחמות), ובצורתו זו נמשכה הדפסתו ברוב מהדורות הרי"ף המשוכללות, ללא כל שינוי. הקונונציה הטיפוגראפית הזו הביאה במשך הדורות לדעה המקובלת כאילו נכתב ספר המאור סביב ספר הרי"ף במקורו, ואין הדבר כן.¹²

בויניציאה שי"ב נדפס, כאמור, המאור כספר נפרד לעצמו, עם שער מיוחד, לסדרי מועד ונשים, ורק משם ניתן לקבל מושג נאות מגודלו הכמותי של הספר, משום שהדפסתו על גליון הרי"ף, כהערות פזורות פה ושם, ממעטת את הבנת היקפו האמתי. במהדורה זו תופס ספר המאור (למועד ונשים) 93 דפי פוליו גדול על טור אחד (הטור השני הוא, בדרך-כלל, ספר המלחמות).

כל מהדורות הרי"ף הגדולות שנדפס בהם המאור העתקו אלו מאלו, ובכל המהדורות ניתן לתקן תיקונים ממשיים רבים כלפי כ"י¹³ של הספר בתיקוני-מלים, בהשמטות שעי' הדומות, ואף בהשמטות קטעים — אם כי לא ארוכים¹⁴. על חסרון קטעים בספר

12 ראה מאמרי הג"ל בשנתון המשפטי העברי, ד'.

13 ואילו הם כה"י הידועים לי: כ"י וטיקן 673, מן המאה ה-14. מקיף: מברכות עד סוף מסכת סוכה. כ"י הסמינר ע"ש שטר 517/8. מכיל את המסכתות — סוכה, ביצה, מו"ק, מגילה, חגיגה, פסחים, ר"ה, ברכות, שבת, ערובין, וחולין. בצלום כה"י שנשלח לי מארה"ב מצורף פתק לפיו מכיל כה"י גם את המסכתות קדושין ובי"ב, ואינם בצילום שלפני. כ"י זה הוא כ"י אדלר 933 הנזכר ע"י י. אלפנבין בכמה מקומות. כ"י המבורג 157 מכיל את דברי בעה"מ והשגות "כתוב שם" של הראב"ד למסכת ברכות ותענית.

14 ואילו הם מקצת מן ההשמטות, לדוגמה בעלמא: למסכת ברכות, דף ה', ע"ב בדפוס ראם, באמצע ד"ה מאי מברך, אחרי המלים: "כנגד תורה ומשנה ומדרש", נמצא כה"י וטיקן משפט זה: "וזה שאנו מברכים אותם בכל שחרית על פרשת תמיד ופרק איהו מקומן של זבחים ומדרש רבי ישמעאל" — וכאן נמשך הלשון כלפנינו. בסוף מסכת תענית כתוב בכ"י וטיקן כך: "הא דא"ר אליעזר אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו פרשה. בירושלמי ובלבד יחיד עם הציבור". לפנינו בברכות, ראם דף א', ע"ב: "ועיקר קריאת ק"ש שנית דברי תורה הוא", וצ"ל: "ועיקר קריאת ק"ש שנון דברי תורה הוא", וכן משובש הציטוט מן הירושלמי שם ובכה"י הוא כהלכתו. שינוי חשוב, לדוגמה, מכ"י וטיקן (וכ"י המבורג), למס' ברכות הוא מה שנמצא לפנינו (ראם, י"א, ע"ב): "ומצאתי בנוסחאות הבאות מספרד דגרסי עלה הכי 'ואיתימא נילף מכה, מה לכהן שכן לאו שאינו שזה בכל', וכל הנוסחא אינה מצויה בכל הספרים שלנו", ואילו בכ"י הסמינר: "ומצאתי בנוסחאות הבאות מספרד 'וכי תימא נילף מזויר, מה לזויר שכן ישנו בשאלה, וכי תימא נילף מכה' — מה לכהן שכן לאו

המאור אפשר לעמוד גם בלא כה"י, וגם במקום שאין שום כ"י שלו¹⁵, וכגון הקטעים החסרים בסוף מסכת בבא-קמא, שלא נשתמרו לנו דבריו, אלא במשפטים המובאים ע"י הרמב"ן במלחמותיו ולאחרונה מעט יותר בפירוש ר' יהונתן הכהן מלוניל לב"ק (ירושלים, תשכ"ט). — ור' דברי המהדיר ש. י. פרידמן, במבואו עמ' כ"ח. כאמור לא נדפס ספר המאור מעולם בפני עצמו, וע"כ גם לא נתפרש ע"י שום חכם, ואף שהוא ספר חשוב ביותר להבנת הסוגיות ואין חכם, בכל הדורות, שלא נזקק לו, ודבריו קצרים וקשים וטעונים פירוש והרחבה. אחד הוא ספר "שמן למאור" לרב עזרא מלכי (קושטא, תקט"ו), גיסו של בעל "פרי חדש", שפרש דברי בעה"מ לפרק א' של מסכת ב"מ (בלבד) וטרת ליישב השגות הרמב"ן עליו. לאחרונה (ירושלים, תשכ"ז) יצא לאור ספר המאור, עם המלחמות, עם ביאור נרחב וכפול: האחד ע"ד דרך הפשט והשני ע"ד הפלפול, מאת הרב שלמה זלמן עהרערנרייך אב"ד שאמלויא, מפרש הראב"ן הנודע. בפירוש זה התחל בחורף תרס"ח והמשיך בו עד עצם שנות השואה, בסוף תש"ד. רצונו היה: "לעשות ביאור ופירוש על דברי הבעה"מ והרמב"ן ז"ל במלחמות אשר דבריהם עמוקים ורחבים מני ים, מלאים פנינים יקרים, אך צריכים יגיעה רבה להבין דבריהם בפשטות, ובפרט עומק סברתם, וביחוד עבור בחורים ולומדים צעירים, היה מצוה לבאר דברי המאורות הגדולים הנ"ל למען יהיה נקל להם ללמוד דבריהם, ויהיה ערוך לפניהם...".

שאינו שוה בכל' — וזו הנוסחא אינה מצויה בספרים שלנו". שם, ראם דף ר', ע"ב ד"ה ומה שכתב הרי"ף, שורה 7 מלמעלה, לאחר מילת "סוגיין" נפלה שורה בגלל הדומות, וצ"ל (לפי כ"י המבורג): "וסוגיין בחמרא ושכרא בברכה ראשונה ובנהמא ותמרי בברכה אחרונה וכל שפתח" וכו'. שם, ראם, דף כ', ע"א מובא במאור קטע מן הירושלמי ולפנינו בכ"י הסמינר הנוסח מתוקן ושונה מאד, ובסוף הקטע התוא, לאחר המלים "כאלו אכל שעורא דאורייתא", נוסף בכ"י הסמינר: "מוציא אחרים ידי חובתן אפי' אכלו שיעורא דאורייתא", וממשיך כלפנינו. בכ"י בודלי 2343, שהוא אוסף חליפת מכתבים וש"ת לחכמי פרובאנס — מאוחרים בעיקרם, דף 41, מצאתי דבר זה: "כתב בס' העתים בהלכות יומא, הנכנס לבית הכסא להטיל מים רוחץ ידיו כדרכו... וכי אמר' אסור לאדם להושיט אצבעו במים, ר"ל להקר, משום תענוג, אבל לנקות שרי, אע"פ שאין ידיו מלוכלכות... וכן כתב הרב בעל המאור בהלכות...". ולע"ע לא מצאתי הלכה זו לפנינו ברז"ה. ויש להאריך בדוגמאות הרבה.

15 בשיטת ריב"ב לברכות (ראם י"ג, ע"ב) כתוב: "והרב דודי ז"ל כתב דבטלוח לטבילות לגמרי, בין לדברי תורה, בין לק"ש בין לתפלה". וזה אין לפנינו. ושם (דף י"ז, ע"ב): "כ' הרב דודי ז"ל הא דאמר רב פפא טפח באשה ערה אוקימנא בגמרא באשתו ולק"ש, ושוק באשה ושער באשה וקול באשה הכל ערוה ואסור להסתכל בה, והרי"ף ז"ל השמיט כל זה" — וגם זה אינו לפנינו. קצת חסרונות הרו"ה לחלק האחרון של מסכת סנהדרין רשם י. ליפשיץ, ב"מבוא לראשונים על מסכת סנהדרין" שבראש כרך א' של "סנהדרי גדולה" (ירושלים, תשכ"ח), עמ' 56, ולדבריו "חלק גדול" מספר המאור, במיוחד לחלק האחרון של המסכת, לא נמצא בידינו. — וראה חידושי הר"ן למו"ק (ירושלים, תשכ"י), עמ' ג', ד"ה להודיעך, והערת המהדיר במבואו שם, עמ' 10, ימה שהביא הרב אבדוריהם סברה מחודשת בשמו לענין ברכה עובר לעשיית המצוה, ואין הדברים לפנינו (מהד' ורטהיימר, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ט"ו). מפליא הדבר כי אותו ענין עצמו מובא בספר הראב"ה (ח"ב, סי' תרצ"א, עמ' 395) בשם "מפרש מורי רבי יצחק ברבי מרדכי [הריב"ם] מפי [רבינו] יב"א", וא"כ קלט, כנראה, בעה"מ את התדוש מתוס' הריב"א שהגיעו לידינו. וראה בכרך "הוספות ותקונים" של אפסוביצר למקום זה.

ז. ספר הצבא

ספר הצבא הוא אחרון לחיבורי הרז"ה, ונתחבר לאחר פרסום ספר המאור. דבר זה מפורש בפי הרז"ה עצמו בהקדמתו הקצרה לספר. תוכן הספר: מתודולוגיה תלמודית, בעיקר לגבי משמעותם המדויקת של טרמינים קבועים בתלמוד. לנוחיות הכתיבה ריכוז הרז"ה את הכללים שכלל בלימוד התלמוד ב-13 סעיפים, על משקל י"ג מדות שהתורה נדרשת בהן. יש להדגיש כי אין כוונת הרז"ה לתאר את הכללים הללו, אלא אדרבא, להזהיר כי לא תמיד ניתן להשתמש בהם וכי יש להם יוצאים מן הכלל לא מעטים בתלמוד, וע"כ יש על התלמידים להזהר ולא לעשות בהם שימוש נחפו. לשם כך ברר הרז"ה דוגמאות אחדות ליוצאים-מן-הכלל לכלל (ולא דוגמאות לכלל): "להזהיר ולעורר לב המתלמד ללמוד מזה שהזכרנו על מה שלא הזכרנו"; לספר זה חשיבות רבה מאד מעבר לשאלות של מתודולוגיה תלמודית, שכן משוקעים בו פירושים חשובים לעשרות סוגיות, מלבד גירסאות ומחלוקות — בשתיקה — עם ראשונים אחרים. בולטת במיוחד המגמה לחלוק עם הר"ף, בשתיקה. פעם או שתיים מזכיר הרז"ה כי הר"ף תולק, או שווה מן "המחילות" אשר הוא מחל לר"ף בספרו המאור, אולם בהרבה מקומות נמצאים דבריו במחלוקת עם הר"ף מבלי שהוא יעיר על כך. וכבר עמד על כך הרמב"ן בהשגותיו לס' הצבא. תופעה זו בולטת מאד עד כי ניתן מקום לשער כי דבר זה הוא ממטרותיו וממניעי כתיבתו של הספר. אעפ"כ נראה לי יותר לראות את מגמת הספר כהכרזתו, כהדרכה מתודולוגית-דידאקטית לתועלת התלמידים, להזהירם מפני היוצאים-מן-הכלל, וענין הר"ף — פועל לוואי בלבד הוא.

הספר הקצר הזה נדפס לראשונה — עם השגות הרמב"ן עליו — בסיום הקובץ הפרובנסאלי "תמים-דעים" (סימן רכ"ה), שנדפס בעצמו כחלק מן הספר הגדול "תומת ישרים" (ויניציאה, שפ"ב). לאחר זמן נפרד הקובץ "תמים דעים" מן הספר, ונדפס כמה פעמים לעצמו, עם ובלי פירוש. — ר' להלן.

פעם שנית נדפס ספר הצבא לעצמו ע"י העוסקים במלאכת הדפוס בשקלאוו, תקס"ג, בספר קטן לעצמו (12 דף) — עם השגות הרמב"ן — הכל מעתק מספר תמים דעים, כדברי המביאים לדפוס עצמם. לספר קטן זה נסמכה ברייתא דל"ב מדות דר' יוסי הגלילי עפ"י נוסחת הגר"א, וכן פרוש הגר"א לסוגיית "ערוגה", והערה פרשנית על כך מר' משה צייטליש הנודע משקלאוו. אין בספר כל פירוש ואין בו כל חדוש ביחס לדפוס הראשון.

שני דפוסים אלה לא נפוצו בין הלומדים, הראשון משום יוקרו, והשני משום קוטנו, שהוא 12 דף בכולו ואידי דוטר אירכס. גם הדפוס השלישי, למברג תקע"ב, שאין בו כל תוספת מלבד העתקה של המקור (תמים-דעים כולו), לא נפץ הרבה. בשנת תרנ"ח נתפרש הספר לראשונה באריכות וכראוי לו, ע"י ת"ת מופלג, זאב וואלף ראדונסקי מנישויעז. שער הספר כך הוא: ספר הצבא / לרבינו זרחיה הלוי (בעל המאור) ז"ל / עם השגות הרמב"ן ז"ל להשיג על הצבא ולהציל את הר"ף מהשגת הרז"ה עליו / חלק ראשון / עם פירוש "דבר הצבא" / לבאר ולפרש דברי הרז"ה גם להצילו מהשגות הרמב"ן, הכל בארוכה / נערך מאת / זאב וואלף בהר"י דוד ראדונסקי / מילידי נישויעז. ווילנא / בדפוס ר' אברהם צבי ... קאצינעלין-בויגען / שנת בששון לפ"ק. בהקדמתו עומד המחבר על חשיבותו של הספר וערכו, ועל נדירותו ומיעוט הלמוד בו. הוא מספר כי זמן רב הקדיש למחקר הספר,

להבהרת עומק שיטותיו בהרחבה ולהסברת גירסותיו. לעבודתו של חכם זה ערך רב, באשר לשון הרז"ה בס' הצבא אין כמוה לקיצור, ואינה אלא ראשי פרקים ודוגמאות למ"מ בלבד, ובדרך כלל יש לרמזותיו הקצרות משמעות גדולה וחשובה להבנת גירסאותיהן של עשרות סוגיות עמומות, ושיטתו המיוחדת של הרז"ה בפירושן טעונה הרחבת דברים גדולה לשם הבנתה כהלכתה. מחבר זה פורש יריעה רחבה, תוך השוואה אל שיטות שאר הראשונים ודרך הירושלמי. ספר זה נדפס רק עד סוף מדה ד' (מתוך י"ג מדותיו), וזאת משום שפרצה שריפה בבית המחבר וכלתה את הונו, ואף לאחר שהתאושש מעט לא עמד לו כוחו מבחינה כספית אלא כדי הדפסת 47 דף של הספר; תקוותו — שלא נתגשמה — היתה לסיים את ההדפסה לאתר שיוכה להכנסה כספית מחלק זה.

במסגרת מהדורת "תמים דעים" נדפס הס' שוב בווארשא, תרנ"ו, מלא בהערות קצרות אך מלאות ענין מאת הרב "זאב וולף זצלה"ה בעה"מ הגהות בן-אריה על הש"ס ורי"ף שנדפס בש"ס החדש דפוס ווילנא". מטופס זה ראו אור הדפסות נוספות. מהדורת וארשא תרל"ז מספר זה, שרשם פרידברג ב"בית עקד ספרים" (נוסף על מהדורת תרנ"ז), לא ראיתה ואיני חושב שהיא קיימת, מן הסיבה שבדפוס ווילנא נדפסו הגהות "בן-אריה" הנ"ל לראשונה בתר"ם, וא"כ א"א שתהיה מהדורת תרנ"ז סטראטיפית למהדורת תרל"ז (ואולי פרט לשער ?), ועל סידור מחדש קשה לחשוב.

ס' הצבא כלול בסוף כ"י וטיקן של ס' המאור.

ח. פיוטים

הרז"ה הירבה לכתוב פיוטים, והם נתפרסמו מאד בזמנו. פיוטיו עבריים וארמיים, כתובים כולם בתידוד לשוני רב ומתוך הישענות — דרך רמזיה דקה — על מקורות חז"ל, והם טעונים פירוש מדקדק והארת דברים. מלבד הפיוטים כתב הרז"ה גם "בתים" מרובים בראשי חיבוריו השונים, אלא שהללו נתערבבו במשך הדורות ובית פתיחה של חיבור אחד נתייחס לחיבור אחר. רשימת רוב פיוטיו נמצאת אצל לנדסהוט בספרו "עמודי העבודה", אצל צונץ, בספרו הגרמני על הפיוט, ואצל דוידזון ב"אוצר השירה והפיוט" שלו. ידידי ד"ר י. מייזליש סיים הכנת מהדורה שלמה, מנוקדת ומבוארת, של כל שירי הרז"ה שבדפוס ובכ"י, והיא תראה אור בעתיד הקרוב. אומר רק מלים אחדות על שיריו הדידקטיים-הלכתיים, שהם ממבחר פיוטיו ואעפ"כ אינם פיוטים במובן הליטורגי של המלה, אלא פרקי-הלכה מחזוריים.

האזהרה המפורסמת ביותר היא ל"שבת הגדול", ובה כלולים כל דיני פסח, החשובים מבחינה מעשית לקהל הרחב. אזהרה זו נתפרסמה לראשונה, מתוך כ"י בריטיש מוזאום 27210, ב"המאסף" של ב"צ קואינקא, כרך י"ג, ירושלים, תרס"ח, בידי המלומד היהודי האלג'ירי הנודע, ב"צ מרעלי¹⁶, עם באור בשם "אור זורח",

16 תאור מלא-תוכן וענין של מפעלו הספרותי של מרעלי — הנדפס והנשאר בכ"י עמו — תוך הבהרת תנאי עבודתו בסביבתו הרוחנית והפיוטית בצפון אפריקה, נתן א. אלמאליח — שעמד עמו בקשר מכתבים הדוק — בקובץ "חמדת ישראל" למלאת 40 שנה לפטירתו של הרב חיים חזקיהו מדיני (ירושלים, תש"ו), במאמר ארוך ומפורט: "שירי משוררי ספרד באלג'יריה: הרב יצחק מרעלי" (עמ' 43—85). ממאמר זה למדתי כי בעובונו של מרעלי נותרה, בין השאר, סדרה ספרותית בשם "לויית חן" — שירים ותשבחות ותפלות שחברו ע"י הרז"ה, ר' ברכיה אחיו והרא"ה — מתוך המון כ"י צפון-אפריקניים שהיו

ומבוא קצר. בפירושו מצביע מרעלי על רמיוותיו הדקות, ועל דרך שילובן האסתטי במסגרת "אזהרה" הבנויה במשמעת שירית כבדה, עפ"י מיטב המסורת הספרדית. כן עמד המהדיר בקצרה על איזכורי האזהרות ומי מהחכמים ראהו, וכן העיר על השפעה ניכרת בפיוט מאזהרותיו של רבינו יצחק ב"ר ראובן.

שיר דידקטי אחר, בן 70 שורות, הוא ה"מאורה" לפורים "זכרון לדור אחרון" המעביר את כל דיני המגילה, כתיבתה וקריאתה, בכשרון פיוטי מופלא ובטעם אסתטי רב. השיר נזכר אצל צונץ וממנו נסמן אצל דודזון (ז', 157), ולאחרונה נדפס, מתוך כ"י גינצבורג 108, ע"י א. י. כ"ץ, בספרו "יגל חזון", שנדפס בת"א, בהוצאת מ. ניומן, 1964, עמ' 21–27. כ"י זה נכתב בברצלונה בשנת כ"ה – 1265, ור' תיאורו במבואו של כ"ץ (שם, עמ' 11/12) ¹⁷.

שיר דידקטי שלישי הוא מבואו של הרז"ה לספרו "סלע המחלוקת" – השגות על ס' "בעלי הנפש" לראב"ד (ר' לעיל). שיר זה נדפס כמה פעמים, ולאחרונה נדפס שוב, בנוסח משוכת מכל קודמיו, ומנוקד ומפורש כהלכתו, ע"י הרב י. קאפא, במהדורתו, ירושלים תשכ"ה. שיר זה מכיל את עיקר דיני גדה בשיר בעל מבנה קלאסי.

חידוש מצאתי בספר "אהל מועד" לרבינו שמואל ב"ר משולם ירונדי (בן זמנו של רבינו יעקב ב"ר אשר בעל "הטורים") בהלכות ראש-השנה (ח"ב, ירושלים, תרס"ד, דף כ"א), המביא הלכה בזה"ל: "כתב החכם ר"ז הלוי באזהרות שלו שא"צ לתקוע בין סימן לסימן אלא תקיעה א', וזהו שאמר: "מבין כל שתי תרועות שונות / אין פשוטה מחוייבת, לבד אחת אחרונית / ותקעתם תרועה שנית". וזהו שהסכים אחיו הרא"ה" וכו'. מהאזהרות לר"ה לא נשתמר בידינו, אלא משפט זה בלבד (כנראה). בענין "אחיו הרא"ה" בודאי נפלה טעות-סופר או טעות הדפוס, שמלבד אחיו ברכיה לא ידענו לו אח אחר.

כאן המקום להזכיר את הידיעה שב"ספר המאורות", בסוף מסכת ראש השנה (מהד' מ. י. בלוי, ניו-יורק, תשכ"ז): "צריך שיאמר את מוספי יום החודש הזה ויום הזכרון הזה... וכן נמצא כתוב בתפלות של ראש השנה שכתב הר"ז זרחיה מידו, ונסתא דוקא היא". ידיעה זו העתקה, מספר המאורות, לספר "ארחות חיים" (הל' ר"ה, סי' ח'), ויש בה ענין.

בידי מרעלי. חבל על דאבדין. במבואו ל"מחזור נוסח אלג'יר" (תרצ"ב) כתב מרעלי תולדה קצרה, של שורות אחדות, לכל אחד מן הפייטנים הנזכרים במחזור, ביניהם הרז"ה.

17 הקובץ מכיל גם שיר דידאקטי-הלכתי מאת ר' ברכיה, אחיו של הרז"ה, "אל נערץ", ובו תמצית דיני טמאה וטהרה בשיר נאה בן 50 שורות. שיר זה ראוי למחקר מיוחד, מלבד מה שיש בו כדי ללמד על גדולתו בהלכה של ר' ברכיה, שידיעותינו עליו מועטות ביותר.

נספח

בתי שיר לראבי"א בעל-ספר האשכול-
משירו של הרב אברהם ב"ר יצחק אב"ד גרבונה, בסוף מסכת קינים, אשר בסיומו פאר
ושיבח את הראב"ד חתנו ופירושו למסכת קינים, נשמטו בספרי הדפוס 31 טורים,
ומקומם בין הטורים "שבחה אתנה" ו"תהלות אתן" וכו', הנמצאים לפניו בדפוס.
השורות שנדפסו הן השורה הראשונה, והאחרונות של שיר זה, וכל עיקר השיר
נשמט. הגני נותן את השיר בשלימותו לפני הקוראים, עפי" כ"י האוניברסיטה העברית
Heb. 4° 120 את השיר ניקדה עפי' המשקל הגב' שולמית אליצור, וברוך טעמה.

---0---0---0

ועוטה פסמלות סות מאורים
והוא אדון לכל פשרי דברים
והוא יגלה עלי אנוי גברים
במראות עם משלים לבחירים
אשר תעלה ברוכי מחקרים
ולא תופע בצלמות סדרים
בדברי אל ודברי הבורים

אשר שוכבה בחדרי החדרים
ואל תישני בעמק הפגרים
ועין טוחך בפתחי המקורים
בעת פגריה יהיכל לקברים
לאל הביא מאורך בבשרים
ותק[י]צי לקיצי המקרים
בעת יעור כבודך מעפרים
ותעופי פני רום כנשרים
ותרוצי כתאמי העפרים
ונדרי בה נדבות ונדרים
יהי כופר למול מלך ושרים
ובהמה תשולח לדורים
ויושבת בניים עם חברים
כמו קרבן חלבים ופדרים
כמו מקטר קטרת ראש דורים
ולא מרמס חזירי היצרים

---0---0---0

שבחה אתנה אל אל שבחות
אשר לו עוז ותושיה וחכמה
והוא גולה עמוקות גם סתרים
בחזיונות עלי משפכ תנומות
ואולם חוד תעודה נפלאה
אבל לא בחלום ליל ויומם
ואף אמנם אלי כל היגיעים

ולכן האזיני את יחידה
תני אונך קשובה אל דברי
תני לבך מסילות אל ושיתי
קנותך בם ימות עולם וחיים
לוית חן לראשך הם בשוברך
ותנוחי בכתרת העצומים
אזי תראי יגיעך לא להכל
בשום עולם לתהו גם לבהו
ולא יכל בשרך בעפרך
ולכן חזקי לבך לתורה
והביאי בעולה צוארונך
תהי שפחה ואמה למעודות
הלוא טוב [לך] היות לאל יעודה
והקריבו לאל חלבך ודמך
ויפיחו בשמיך וילכו
ולא תהיי למרעה הפראים

וְלֹא תִהְיֶינָה גְבוּרֹת לְאֲרוּרִים וְתַעֲבֹדִי אֱלֹהִים הָאֲחֵרִים כְּמוֹ פֶּרֶט וְעוֹלָלוֹת בְּצִירִים וַיֵּצְאוּ לִלְקֹט בְּעֵמָרִים וְהֵם יָשְׁבוּ בְּמִבְצָר וְחֻצְרִים עֲשׂוֹת צָדֵק וְהַרְבוֹת [ה]סְפָרִים וְתִבְנוּ לָךְ בְּשֹׁחַק מְאֻצְרִים וּמִקְלָעוֹת בְּצִיָּצִי הַפְּטוּרִים כְּרָקִיעַ וְכוֹכָבִים מְאֻרִּים	וְתִהְיֶינָה לְהַדּוּם רְגֵלֵי בְרוּכִים וְאַף כִּי יִחְזִיקוּ בָךְ לְאִמָּה וְאַתָּה קִנִּיתָ וְהֵם יֹאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ וְאִם קִצְרֹת קִצְרִיךָ וַיְגִדִישְׁךָ וְאִם הִרְבִּיתָ בְּהִיכָלוֹת וּבִתִּים רְאֵי נַפְשִׁי אֲשֶׁר אֵין טוֹב לְבַד כִּי אֲשֶׁר בָּם תִּמְצָא נּוֹפֵשׁ וְכָבוֹד וְעִמּוּדֵי[ם] וְכוֹתָרוֹת בְּתֵבֶל וְתִשְׁפִּילִי וְתִזְהָרִי כְּזוֹהָר
נְגִינוֹתֵי לְצוּר יִשְׁעֵי וְאוּרֵי לְהַחֲזִיק אֶת כְּלֵי גְדוּשׁ וּמִלֵּא וְהַמִּדֶּעַ לִיּוֹדֵעֵי הַתְּבוּנָה חוֹנֵנִי בְּבֵית יִסְכָּה וְשָׁרָה וְהוּא מְלֻמֵּד וּמְרַדֵּעַ וְדֶרֶכֶן וְנֵם הוּא כְּשִׁמְעִיהָ בֶן נִתְנָאֵל וְהוּא גְדוֹל לְבַעֲלֵי מַחֲקָרִים כְּמוֹ קִינִין וּפְתָחֵי הָאֲסוּרוֹת וְדוֹלָה אֶת חֲלִי-כֶתֶם וְרֵאמוֹת וְלוֹ נִגְלוֹת סְתוּמוֹת וְעֵלְיוֹמוֹת לְאֵל בּוֹרֵא שְׁחָקִים וְהַדּוּמוֹת	תְּהִלּוֹתַי לֹאֵל סִלְעֵי וְצוּרֵי אֲשֶׁר הִפְלִיא עֲשׂוֹת פֶּלֶא וְהִפְלִיא וְהַחֲכָמָה לְחַכְמֵי-לֵב נְתוּנָה וְלִי אֲבָרָם בְּנוֹ יִצְחָק מְקוֹרֵא וְזֻכְנֵי הָיוֹת חוֹתֵן לְרֶכֶן וְהִנֵּנִי כְּחוּבָב בֶּן רְעוּאֵל אֲשֶׁר חָקַר וַיִּמְבִּין בְּסִפְרִים וְדוֹרֵשׁ טוֹב בְּמִשְׁנֵי־סְדוּרוֹת וְהוּא יוֹרֵד בְּעֵמָקֵי הַתְּרוּמוֹת וְהוּא חוֹפֵשׁ בְּמִטְמוּנִים סְתוּמוֹת בְּכֵן אוֹדָה בְּכִנּוּר וְעֵלְמוֹת

שורה 5: במי"ם של מחקרים צריך ליתן מתג כדי להניע השוא שאחריה.

שורה 8: בכה"י: שוכבת. הריווח בין השורות 7—8 נתון בכה"י.

שורה 10: בכה"י: תנה.

שורה 14: בכה"י: תראה.

שורה 24: בכה"י: תחיה.

משורה 33 ועד הסוף נמצא גם בנדפס.

משה אידל

פירוש עשר ספירות ושרידים מכתבים של ר' יוסף הבא משושן הבירה

בשני מאמרים שראו אור לאחרונה, הוכיחו א. גוטליב וז"ל¹ וא. אלטמן יבדל"א² כי ר' יוסף הבא משושן הבירה כתב כמה חיבורים מלבד ס' תש"ק, שעליו ידוע היה מזמן כי יצא מתחת ידיו³. בס' טעמי המצוות שנזכר כבר בס' תולדות אדם, מעיד ר' יוסף כי חיבר כבר כמה חיבורים: "בשאר החיבורים שחברתי כשסייעני הש"י"⁴. דומני שאפשר לזהות חיבור נוסף של ר' יוסף וכן קטעים מחיבוריו שטרם נודעו.

א) בשהה כתבי יד מספריות שונות, נמצא פירוש אנונימי לעשר ספירות⁵; עיון בו מלמד כי מופיעים בו כל הסממנים המאפיינים את סגנונו המיוחד של ר' יוסף: ביטויים כגון השלשלת הקדושה והעליונה⁶, הצורה העליונה הקדושה⁷, שמך כך כך שמך⁸, המריק השמן הטוב על הכלה⁹ וכן הביטוי הנפוץ אצל ר'

1 "שני חיבורים נוספים לר' יוסף הבא משושן הבירה חיהו החיבורים שבס' המלכות (קרית ספר, מ"ח) תשל"ג, עמ' 173–170. להלן גוטליב. ס' תולדות אדם לר' יוסף יובא לפי הדפים של ס' המלכות, שם הוא נדפס.

2 "לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות המיוחס לר' יצחק פרחי" (קרית ספר, מ'), תשכ"ה, עמ' 256–276; 405–612. להלן, לשם קיצור, אלטמן.

3 G. Scholem, "Einige Kabbalistische Handschriften im Britischen Museum" (Festschrift für A. Freimann), Berlin, 1937 pp. 54–62. להלן שלום.

4 גוטליב, עמ' 176.

5 ראה ג. שלום, "מפתח לפירושים על עשר ספירות" (קרית ספר, י'), תרצ"ג–תרצ"ד, עמ' 509, מס' 102. כ"י פריס 824 א89–97ב; כ"י פריס 853 א80–94א; כ"י אונספורד 1628 א64–72 כ"י בריטיש מוזאום 1074 א251–260א; כ"י ששון 46 עמ' 1–44 עם תוספת של מעתיק. בכ"י זה מכונה החיבור בשם מראות אלהים לר' שמואל אבן מוטוט, אך היחס בטעות יסודי. קטע נמצא גם בגניזה כ"י קמברידג' 2, T–S, K. 12. לדעת שלום שם זהו "מאמר מס' הזהר ודורש סמלים וכנויים משם".

6 ראה פ"י לעשר ספירות כ"י פריס 853 א80 ואלטמן עמ' 408–409. המונח שלשלת הדמות, שהוא נדיר יותר בכתבי ר' יוסף (ס' טעמי המצוות כ"י ירושלים ירושלים 3925 8° 21ב, 136ב, 138א ועוד וס' תולדות אדם שנדפס בתוך ס' המלכות, דף ק"ד ע"ד), מופיע גם הוא בפ"י לעשר ספירות כ"י פריס 853, א80, א21, א84. כדאי להצביע על הקרבה בין הצירוף הנזכר ובין מה שהופיע בשני כתבי היד של סוד עשר ספירות העומר, של ר' משה בן שמעון מבורגוס, שנדפס ע"י ג. שלום בחריבין ה' עמ' 318–319; שם מופיע הצירוף "ממעט משלשת(!) הדמות" ושלום רואה בתיבה השניה שיבוש ומשום כך השמיט אותה. שמא יש לתקן לשלשלת הדמות?

7 כ"י פריס 853, א80, א84 ועוד. השווה אלטמן, עמ' 409. מקור הביטוי בס' הגיון הנפש העצובה של ר' אברהם בר חייא וממנו הוא מובא אצל ר' עזריאל בפירוש האגדות (מהד' תשבי, ירושלים, תש"ה) עמ' 14.

8 כ"י פריס 853 א93. השווה אלטמן עמ' 266 וכן בס' תולדות אדם (ס' המלכות) דף פ"א, ע"ב; צ"ה, ע"ג.

9 כ"י פריס 853, א95. השווה אלטמן עמ' 276 ועמ' 410.

יוסף "נראה ואינו נראה"¹⁰. גם מצד השיטה מופיעה אותה מזיגה של תורת האידרות שבוהר¹¹ עם טרמינולוגיה שאובה מחוג ס' העיון¹². מלבד זה, אפשר להצביע על קטעים מקבילים בין הפירוש לעשר ספירות ובין כתביו של ר' יוסף ונביא שניים מהם לדוגמא:

ס' טעמי המצוות, כ"י ירושלים 3925 8°

149. מצות עשה מ"ה.

"כתר עליו... והוא ראשון ואחרון והכל שואבים ממנו וכנגד זו המדה א"ל גמירא שאין למעלה לא עורף ולא עיפוי ולא שנאה ולא קנאה ולא תחרות. ואומר כנגד זו המדה שהיא למעלה מן הכל ואינו משתנה לעולם ולעולמי עולמים. וזו המדה הכל חשוב נגד כאין ולפי נקרא זו המדה אין ומצוי בלי ממצא... וזו המדה נקרא כוון ונקרא אראיתא ר"ל שמשם תחת האור והוא האור הקדמון... כמו כן נקרא זו המדה אתיה".

ז' תולדות אדם (ס' המלכות ס"ח ע"ב) כ"י פריס 841 198.

כ"י פריס 853 880.

"הספירה הראשונה נקרא כתר עליון והוא אור קדמון¹³ הנקרא אין לפי שאין סוף ותכלית למעלה... וכל אור ואור שנחלק ממנו כלו לבן וזו המדה כולה רחמים ואינו משתנה לעולמים ולזו המדה נתכוונו ז"ל¹⁴ גמירי שאין למעלה לא עורף ולא עיפוי ולא ישיבה כ' אינו משתנה לעולם וגוונו כלם כלולים בו וזו המדה נקרא כוון ונקרא אראיתא ונקרא אתיה".

כ"י פריס 853 882.

"כי דבר ברור הוא מפני מה ספר תורה אינו נקוד, כי הוא נשמה שלא תפש גבול ולא תפש צורה לעולם כי אדם יוכל לומר אדם אדם אדם¹⁵ וכן הרבה פסוקים ולפי

10 כ"י פריס 853, 881, 882. השווה לס' תולדות אדם (ס' המלכות) ג"ג ע"ג. נ"ו ע"א ועוד. לעתים מופיע הביטויים "רואה ואינו נראה" (ברכות י' ע"א) ראה שלום עמ' 56.

11 ראה שלום עמ' 57-56 ובפירושו כ"י פריס 853 881, 882 על מצת ורצון.

12 ראה אלטמן עמ' 268 שם מובאים לשונות המכילים מונחים מחוג ס' העיון; לשונות דומים מופיעים בפירושו כ"י פריס 853 880, ראה במובאה.

13 הכינוי אור קדמון מופיע בחוג ס' העיון והוא מופיע בקטע שמביא שלום עמ' 56. ואידה בספרו, *Juda ben Nissim ibn Malka, philosophe juif marocain, Paris, 1956*, p. 184 n.h. מעיר על הקרבה שבין הכינוי אור קדמון לכתר אצל ר' יוסף ובפירוש

לעשר ספירות ע"פ כ"י אוכספורד 1628 אך לא הסיק כל מסקנה מקרבה זו. המונח מופיע גם בטכסטים אחרים שנדפסו אצל אלטמן עמ' 409.

14 חגיגה ט"ו, ע"א. וראה אלטמן עמ' 409.

15 הרעיון כי אפשר לקרוא את התורה באופנים שונים על פי ניקודי התיבות נמצא כבר אצל יעקב בן ששת בס' האמונה והבטחון ואח"כ נפוץ אצל מקובלים רבים. אולם, יש קרבה רבה בין דבריו של ר' יוסף הבא משושן הבירה ובין דבריו של ר' יוסף גיקטילה במאמרו על פנימיות התורה (נדפס ע"י ג. שלום, קרית ספר, ו', עמ' 413-414): "כי התנרעות הן בדמיון הצורה האותיות כדמיון החומר והנה הצורה מניעה את החומר ובעוד הושם לתיבה ניקוד הוא כדמיון החומר שלא הגיע לו צורה. והנה תחתוב אדם וכולם אמר חמר כשלא הושם להם נקוד והנה הניקוד יניעם אל הצד שהוא רוצה פעם יעשה מהם צבעון ופעם יעשה צורת צפעון והכל בצורת הנקוד אל בצורת האותיות". הדגמת שינויי המשמעות בעזרת אותיות "אדם" מופיעה גם בהשגות גיקטילה לס' מורה נבוכים דף כ ע"ד "אין ספר תורה נקוד כדי שיסבול כל מיני חכמה הנכללת בחפץ אלהי. שאלו היה נקוד נמצא כחומר שהגיע לו צורה כי הנקוד אצל המלות בצורה אצל החומר כאלו תאמר אדם אדם אדם ואלו לא ינקוד יסבול כל אחד שלשתן ואלו ינקוד לא יסבול רק המגביל". על שייכותם של שני החיבורים הנ"ל לגיקטילה ראה א. גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה תל אביב, תשל"ו, עמ' 110-117; 128-131. הניסוח של ר' יוסף הבא משושן הבירה בנושא זה השפיע על דברי ריקנטי בביאור התורה, סוף פרשת שמות, מ', ע"ב.

"ספר תורה אינו נקוד כי הנקד (!) הוא דבר שעושה צורה לפסוק אבל ס"ת הוא נשמה שאינו תופס צורה כלל ולפיו אינו נקוד ולפיו יש בו חסר ומלא ולפי' מאד יוכל לומר אדם אדם אדם לכמה ענינים יתפרשו".

(ס' המלכות צ"ה ע"ד כ"י פריס 841 א242)

"ס"ת אינו נקוד ואעפ"כ כשקורא אותו שליח ציבור נותן בו צורה בפיו וגשמות אבל שם יהו—ית' אינו נקרא כי הוא נשמה שאינו תופס צורה".

אמ' ז"ל¹⁶ אלהיך כי זה אלא זה, כי הוא נשמה שמקבלת כל השכליות וכשבא התון לקרוא בספר תורה בניקוד נותן צורה לכל תיבה כמשמעות הפשט אבל לשם בן ארבע אותיות אינו קורא אותו באותיותיו כי הוא נשמה¹⁷ שאינו מקבל צורה והוא קדש קדשים"

לבסוף, מן הראוי להעיר כי בס' טעמי המצוות, עשה מ"ה וס"ג מופיעים שני פירושים קצרים לעשר ספירות, המכילים חומר דומה לזה שבפירושו; אם נזכור כי גם ס' תולדות אדם דן בנושאים שונים על פי הסדר של עשר הספירות, הרי שהפרוש הגידון משתלב בפעילותו של ר' יוסף לא רק מבחינת רעיונותיו אלא גם מבחינת צורתו הספרותית.

(ב) בכ"י ירושלים 544 8° 53 א¹⁸ מופיע קטע אנונימי בן חצי עמוד אשר שייך, כפי הנראה, לר' יוסף הבא משושן הברידה. מפאת חשיבותו של מאמר זה אביאו במלואו ואנתח בקצרה את תוכנו.

"...בכאן ועוד שבכל מצות לא תעשה לא מצאנו ברכה אלא על זאת שהיא מצות לא תעשה שנ' ערות
אחותך לא תגלה ויש שדבר ידוע הוא שכל מה שאנחנו עושים למטה הוא כעין דוגמא למעלה

16 צ"ל "אל תקרי זה אלא זה", כגירסת כתבי היד האחרים.
17 במקום אחר כותב ר' יוסף דברים דומים; כ"י פריס 770 א203 "כי אותיות השם המיוחד הם נשמה לכל האותיות כלן". המקור הראשון של הגדרת אותיות השם המפורש כנשמת האותיות האחרות מופיע כמובאה בס' ערוגת הבושם של ר' משה אבן עזרא כ"י אוכספורד 1267 363—364 "ואמ' אחד מן החכמי' בעבור היות אותיות אהוי' קלות משאר אותיות והן כנשמות להן ושאר האותיות' הן כגויות להן ע"כ בחר בהן הבורא ית' להורות עליו ונעשה מהן כגוי השם הנכבד". קטע זה הועתק, בלי ציון מקור, ע"י ר' אלנתן בן משה קלקיש בס' אבן ספיר כ"י פריס 171 331 (ראה קרית ספר ג"א עמ' 487 והערות 35). בדורו של משה אבן עזרא, חוזר הרעיון אצל ר' יהודה הלוי בס' כוזרי ד' כ"ה "האותיות היותר דקות הם כרחות לשאר האותיות והם הוי' ואולי יש כאן השפעה. בקבלת ידוע הקשר בין אותיות "הסתר" אהוי' ובין התנועות—שהוגדרו מאז הבהיר כנשמות לאותיות—אצל ר' עזריאל מגירונה ואצל ר' אשר בן דוד ואחר כך אצל ר' יצחק אבן לטיף בס' צורת העולם (וינא 1860) עמ' 32 "כי אותיותיו (של השם המפורש) הן המניעות והמדברות ושאר האותיות מתנועות ולא יצויר להם דבור בזולת אותיות השם". הרעיון חוזר אחר כך אצל מחברים רבים, ביניהם ר' יוסף גיקטילה. בלקוטים מחוג הרשב"א ואצל ר' יוסף אלקשטיל.
18 לתאור כ"י זה ראה ג. שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים, תר"צ, עמ' 43.
19 ע"פ ויקרא י"ח, 9.

שכן אמ' ²⁰ והלכת בדרכיו ואז"ל ²¹ מהוא (!) רחום אף אתה היה רחום ועוד ²² ושמרתם מצות מצותי ממש ²³ ומצאנו שאמ' ²⁴ וישמע משה את העם בכה למשפחתיו שלא נאמ' ²⁵ שלא היו בוכים לאבות אלא בעבור שאסרה תו' על העריות כמו האחות ובכו למשפחתיו ומן הראוי היה כיון שאנו עושים דוגמה מכלה ולמעלה ²⁶ הוא אומ' ²⁷ הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד שנה' שלמעלה נושאים אח ואחות ואנחנו עושים הפך זה. אבל הוא מפני שצוהה התו' וזה שא' תדע למה עברנו על זה שאין אנו נושאים את העריות שאתה צויתנו על העריות. ראוי לידע למה ספר תו' אינו נקוד. דע שכל התו' כולה היא שמותיו של הקב"ה מבראשית עד לעיני כל ישראל ²⁸ והתו' היא כמו הגשמה שלא תפס צורה לעו' ולפ' ספר תורה אינו נקוד כי הנקודה דבר שעושה צורה לפי אבל ס"ת הוא גשמה שאינו תופס צורה בכלל ולפי' זה ג"כ יש בו חסר ומלא ולפי' יוכל לומר אדם אדם אדם לכמה ענינים יתפרש ולפיכך אינו נקוד ובוזה האופן שם המיוחד אינו נקוד בכתבו מפני שהוא נשמר לכל האותיות שבספר. וזה דבר שאפי' בקריאה אינו תופס צורה כי הוא גשמה ולפי' נכתב בי"ד ה"א וא"ו ה"א ונקרא באלף דל"ת נו"י יו"ד להורות כי הוא אדון הכל ית' תם השם ית' ברמזיו יאיר עינינו לרמזים הללו..." המאמר המתחיל במלים "ראוי לידע" ועד הסוף מקביל כמעט מלה במלה לדבריו של ר' יוסף בס' תולדות אדם כ"י פריס 841 198 (=ס' המלכות ס"ח ע"ג) ואשר

20 דברים כ"ח, 9.

21 שבת קל"ג ע"ב ומכילתא דרשב"י על שמות ט"ו, 2, וכן ספרי דברים, ס' מ"ט (מהד' פינקלשטיין ע' 114). רעיון ההידמות לאל הקשור להתנהגות מינית מופיע, בצורה ברורה, בפרק הראשון של אגרת הקודש המיוחסת לרמב"ן ואשר ג. שלום סובר כי יתכן ונכתבה ע"י ר' יוסף הבא משושן הבירה. ראה 66, Kabbalah, Jerusalem, 1974, p.

22 ויקרא כ"ב 31.

23 משמעות ההדגשה "מצותי ממש": המצות שאני מקיים ממש. ראה אלטמן עמ' 276 ועמ' 476—477 ובשריד מפירוש ספר בראשית (ס' מלכות ק"ז ע"ד) "מכלל שהוא ית' מקיים מצות ומשפטים חקות לפי' אמ' חקותי ממש".

24 במדבר י"א, 10.

25 ראה יומא ע"א וספרי ורש"י על במדבר י"א, 10.

26 הכוונה לספירת מלכות ולספירות שמעליה, המהות את הצורה העליונה.

27 תהילים קל"ג, 1. הפסוק מתפרש כרמז ליחוד הקב"ה וכנסת ישראל כבר בס' הזהר ח"ג, ע' ע"ב, ח"ג נ"ט, ע"ב ומשם בס' מראות הצובאות לר' דוד בן יהודה החסיד (מהד' ד. מט, עבודת דוקטור, ברנדייס, תשל"ז), עמ' א'. אולם, לא הזהר ולא ר' דוד בן יהודה החסיד לא הדגישו את ענין העריות המותרות למעלה, מוטיב שאיפיין את שיטתו של ר' יוסף ושל בעל ס' תקוני זהר.

28 השווה רמב"ן, הקדמת פירושו לתורה (מהד' שעועל עמ' ר').

בחלקם הבאנו לעיל. נשאלת השאלה האם גם חלקו הראשון של המאמר שייך לר' יוסף? השוואת הרישא לדברי ר' יוסף בס' טעמי המצוות, מצות ל"ת ל—ל"ו, מלמדת כי אין למצוא קטע שהוא מקביל במדויק לקטע שלנו, אך ההשקפות המופיעות בו חוזרות, בצורה מתונה יותר, גם בס' טעמי המצוות. אביא כאן, לצורך ההשוואה, קטע ממצוה ל"ת ל"ב: "וכמו שיש למעלה למשפיע ולמקבל וקורבא ועריות איהי הוא ממש הייחוד, ומפני שלא להשתמש בשרביטו של מלך הכבוד נאמר לנו ולפי מה שהיה ברשו' היה משתמש כמו יעקב שלקח ד' אחיות או כמו עמרם שנשא דודתו²⁹ או כמו השבטים שנולדו עם תאומותם והם אחותם ולקחו אותם להם לנשים³⁰ וכן בייחוד הש"י כל א' עם בת זוג היא אחותו והיא אשתו וזה סוד באתי לגני אחותי כלה³¹ קרא אותה אחות וקרא אותה כלה אשה ממש, כי הקורבא הוא הייחוד ממש ומתאחד הש"י בגווינו כמו השלבת בגחלת³² ולפי שכית אחות אבל למטה נקרא ערוה ומשתמש בשרביטו של מלך הכבוד וכל המשתמש בשרביטו של מלך הכבוד חייב מיתה וכל המגלה ערות אחותו כאלו מפריד בין חתן שהוא המלך ה' צבאות ובין כנסת ישראל השלימה בכל השלימות והכלולה בכל יופי. בס' המלכות, בין הסודות השייכים לר' יוסף, אנו קוראים³³: "איש איש אל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה אבל אני ה' המשתמש בעול' העליון על דוגמא זו לאסור לכם להשתמש בזה הדרך". התנחה המשותפת בכתבי ר' יוסף ובקטע שבכ"י ירושלים 544 8° היא שהעריות מותרות למעלה אך הן אסורות למטה³⁴.

ג) קטע נוסף, השייך, לעניות דעתי, לאחד מכתביו של ר' יוסף מופיע בס' הנעלם, שנכתב בתחילת המאה ה'י"ד³⁵. המחבר האנונימי נוהג להעתיק קטעים גדולים ממחברים שונים מבלי לרמוז למקורותיו, ונראה שכך עשה גם במקרה זה; בקטע מכ"י פריס 817 880, יש סממנים ברורים של סגנונו של ר' יוסף. אביא את הקטע ואצביע על הקרבה בינו ובין רעיונותיו של ר' יוסף:

"ועתה אתחיל לפרש בעזרת מי שאמ' והיה העולם רמו בכאן ובדברי קדשך אלוהים חכמה ובינה וחסד כנגד אלו תורה נביאים כתובים כנגדו(!) אבל למעלה מצורה העליונה היא שכית. תורה הוא כנגד הרוח שנקרא אור שכלי נביאים הוא כנגד הנפש שנקרא אור צח וכתובים כנגד הגשמה שנקרא אור מצוחצח. ולפי אמ' בכאן ובדברי קדשך כנגד הגשמה שנקרא אור מצוחצח כת' לאמור ימלוד

29 שמות ו', 20.

30 בראשית רבה פד, כא, פ"ד, ח ועוד:

31 שיר השירים ה' ו. יש לשים לב להדגשתו של ר' יוסף כי האחות היא הכלה.

32 השווה לס' תולדות אדם כ"י פריס 853 96. מקור הביטוי הוא בספרות חוג העיון ראה בס' העיון ובמדרשו של ר' שמעון הצדיק, השייך לחוג זה, וכן בפירוש ל"ג מידות כ"י קמברידג' Dd 10.11.8 34 וספרו של ר' עזריאל מגירונה.

33 ס' המלכות כ"א ע"ד—ע"ג.

34 דיון מעורט יותר על סוד העריות אצל ר' יוסף וכמה מהמחברים כשנראה הושפעו ממנו בסוגיה זו יבוא במקום אחר.

35 על חיבור זה ראה ג. שלום קרית ספר, תרצ"ג—תרצ"ד, עמ' 506, מס' 71. ותרביץ ה' (תרצ"ד), עמ' 196. מן הראוי להוסיף כי חיבור אנונימי זה מצוי גם בכ"י פרמא 966 דפים 155—194. יש לציין כי במקום אחד (כ"י פריס 817 69) נאמר "וע"כ קראם אחי יוסף" האם זהו רמז כי שם אחי המחבר נקרא יוסף?

ה' 36 וגו' ימלוך יהיה זהו אדון הכל ברוך הוא ומבורך בפי כל הנשמה לעולם. ברית יש שיגלה הספירות לששת אלפים שנה ולפי' אמר לעולם אליהן ציון 37. אלו י' ספירות לדור דור בכאן רמז סוד גדול ונפלא מאד. ועתה אתחיל לפרש ב"ה. רמז בכאן שהספירות נראים ששת אלפים שנה ונבלעו' אלף הו'. ולפי' אומ' דור הולך דור בא 38. דור הולך הוא אלף ו' שהולך הספירות ואין נגלים. דור בא—בששת אלפי שנה שנגלים, ולפי' אמר' אליהן ציון לדור דור הללויה. מהו הללויה? בכאן רמז ענין גדול ונפלא אשר אין קץ לתכונה ועתה אפרש ב"ה. רמז בכאן הללו אמר' לחמש ספירות של מטה שהם תפארת נצח והוד צדיק ומלכות. ולפי' אמר' הללו חמש ספירות של מטה שהוא ו"ה הללו י"ה לחמש ספירות של מטה שהוא ו"ה הללו י"ה—לחמש ספירות של מעלה כתר עליון חכמה בינה חסד וגבורה שנקראות י"ה ולפי' אמר' הללו י"ה. אתה קדוש הוא כנגד ו"ו של שם המיוחד הגדנו אבל כלפי מעלה היאך שכחי הענין הזה? הב"ה מתפלל 39 כמו שכתבנו וכמו שאמר' כי בית תפלה יקרא לכל העמים 40 שלא אמר' אתה אתה קדוש כנגד אדון הכל ברוך הוא ומבורך. אומ' אתה קדוש שאתה הוא אדון הכל ושמן הקדוש—הוא אהיה כמו שאמר' הב"ה למשה. אהיה אשר אהיה ואהיה הוא למעלה מיהוה ולמטה מיהוה אדני ולמטה אלהים ולמטה שדי ולפי' אהיה הוא נקרא בנקודו מפני שהוא אדון כל והוא נשמה לי' ספירות ולפי הנקוד הוא הנשמה כמו שנפר' בע"ה. ולפי' כיון שהוא נשמה יש לקראתו בנשמתו. אבל יהיה רמזו לי' ספירות שהם צורה העליונה הקדושה הטהורה."

א.. הביטויים "היאך שכיח", "כלפי שמיא היאך שכיח" המופיעים בקטע זה, אופייניים לסגנונו של ר' יוסף ונמצאים כמעט בכל דף בס' טעמי המצוות וראה אלטמן עמ' 276.

ב. הצירוף "אור השכל, אור צח ואור מצוחצח" מופיע כאן ואצל ר' יוסף בס' טעמי המצוות מצות עשה, י"ב. כדאי לציין כי בשני המקרים, הכינויים אור השכל מחליף את הכינוי המקובל המקורי "אור פנימי קדמון", וראה אלטמן עמ' 268 עומ' 273. כמו בס' טעמי המצוות, מצות י"ב (מובא ע"י אלטמן עמ' 273) גם בטכסט שלנו שלושת האורות מרמזים לספירות חכמה בינה וחסד.

ג. תפיסת קיום העולם והספירות במשך ששת אלפי שנה והעלמם באלף השביעי, מופיעה בקטע זה וגם אצל ר' יוסף. יש להדגיש כי בקטע שלנו מופיע בהקשר זה הפועל "נבלע", המיוחד את סגנונו של ר' יוסף, כפי שהראה אלטמן עמ' 268—269.

ד. הביטוי: "הצורה העליונה הקדושה הטהורה", המופיע בסוף הקטע, חוזר פעמים אין ספור בכתבי ר' יוסף. וראה הערה 7 לעיל.

ה. החלוקה בין חמש ספירות עליונות וחמש תחתונות, המופיעה כאן, מקובלת גם על ר' יוסף, ראה אלטמן, עמ' 268, ומקומות רבים נוספים.

36 תהלים קמ"ו, 10.

37 שם שם.

38 קהלת א, 4.

39 ברכות ז, א.

40 ישעיה נ"ו, 7.

ו. הסיפא של הקטע שהבאנו, שאינו ברור די הצורך, מתפרש יפה אם נשווה אותו למאמר שבפירוש עשר ספירות, כ"י פריס 853, 82, א83 (בהשמטות): "אמרו קצת המקובלים כי אהיה למעלה מכל השמות מפני שהוא שם כתר עליון ויש לומר אהיה הוא שם כתר מפני מה נקצה (!) (צ"ל נקרא) בנקודו יי אינו נקרא לא באותיות ולא בנקוד... כלל גדול אמסור לו מפני מה אהיה שהוא שם כתר נקר' שתופש נקד מפני שהוא נשמה לצורה".

בשני המקומות מוגדר השם אהיה כנשמה. בפירוש לעשר ספירות מוגדר השם אהיה כ"נשמה לצורה", ובקטע הגדפס מדובר על "ספירות שהן הצורה העליונה. העמדת הבעיה של קריאת השם אהיה בנקודו לעומת אסור קריאת השם בן ד', המופיעה בשני המקורות, אינה מופיעה במקורות הדנים בנושא זה אצל מחברים אחרים.

ד) א. אלטמן אסף במאמרו (עמ' 265—266) את המקומות בפירוש התורה של ר' מנחם רקנטי, בהם נכרת השפעתו של ר' יוסף הבא משושן הבריה⁴¹. בין היתר מזכיר אלטמן את השפעת הסברו של ר' יוסף על הפיסקה בביאור התורה של רקנטי (ירושלים, תשכ"א) לא, ג המתחילה במלים "ויש מן האחרונים", ומסתיימת במלים "מידה כנגד מידה". אך אין ספק כי גם הקטע הנמצא לפני מאמר הנ"ל מקורו אצל ר' יוסף. אמנם, לא מצאנו מאמר מקביל אצל ר' יוסף, אך סביר להניח כי הוא נשאב מספר אבוד של ר' יוסף: שריד מספר זה המכיל גם את הקטע שמופיע אצל רקנטי, מובא ע"י ר' משה מקיוב בספר שושן סודות (קורץ, תקמ"ד) צ, ע"א. אביא את דברי שני המחברים אלו בצד אלו ואצביע על קרבתם לשיטתו של ר' יוסף.

ביאור התורה לרקנטי

"כי איברי האדם הם ענפים מן המרכבה עליונה ומרמ"ח אצילות שיש באדם העליון ורמ"ח מצות עשה ורמ"ח מלאכים הנקראים לבעלי הקבלה מלבוש השכינה ושמן כשם רבם.

וכמו כן שס"ה ענפים של דין יש באילן העליון משם שס"ה ימים ושס"ה גידין.

שושן סודות (מתוקן לפי כ"י ניו יורק בהמ"ל 1754, 165—166)

"דע כי האברים שבאדם הם נגד ענפים שבמרכבה העליונה דע כי מלבוש כנסת ישראל ברמ"ח אצילות מלאכי. וכולם נקראים בשם רבם וכן רמ"ח אורות באדם העליון וע"כ אברהם נשלם ברמ"ח אברים בתוספת הה' ולו הסבה באו לישראל מצד הימין רמ"ח מצות עשה להיות כל אבר מצויין במצותו שלא ישלש בו טומא' המות. וכן שס"ה ימי השנה הם באים משס"ה ענפים של דין שיש באילן העליון וכנגדו באו שס"ה מצוות לא תעשה מצד שמאל והם נגד שס"ה גידין להיות כל גיד וגיד מצויין שלא יבטל לאו וראה פלאות הש"י בעניני הגידין וממנו תקח ראייה לשאר הגידין והאברים כשתבונן

41 לרשימתו אפשר להוסיף את ההסבר לאיסור להקריח על המת המופיע אצל רקנטי בפ' התורה (פרשת ראה) פ"ו ע"ב המקביל לדברי ר' יוסף בס' טעמי המצוות, ל"ח, מצוה כ"ט.

וגיד הנשה יש לו חמשה ענפים מימין וחמשה ענפים משמאל ובין כלם עשרה כנגד עשרה כתות של טומאה הסובבים המרכבה נאמר סביב רשעים יתהלכו והגיד הזה סמוך לברית ששם ישיבת אלו הכתות והנה האוכל אותו מושך עליו רוח הטומאה כי אבר מחזיק אבר ולשון הנשה ר"ל גיד הנשה המשכח ומנשה עבודת השם יתעלה.

במצות גיד הנשה שאסרה תורה. והנה⁴² בהתבונן תמצאהו נחלק ה' ענפים מימין וה' ענפים משמאל והגיד הזה מקורו סמוך לברית והנה סוד עשרה גידים הללו באו ונראה באדם ובבהמה וגם עשרה כתות של טומאה הסובבים את המרכבה והסוד סביב רשעים יתהלכו (תה' יב, 9) כלומר חסר הנסמך סביב הברית רשע' יתהלכו ולכן האוכל אותו מושך עליו רוח הטומאה והסוד אמרם ד"ל כי אבר מחזיק אבר וכמו כן הוא הנשה ומנשה משכח עבודת הש"י.

ודע כי השערות הסובבות ברית ר"ל הדוגמא הם כנגד הכוחות הללו והפלא ע"ד קבלת אבותינו הקדושים האמיתים שאמרו השערות הללו יש בהם שני ענינים: שלא יגדלו ממה שהם לעולם כ"י בהגיע לגודל נושרים והב' לא ילבינו לעולם כי הכושי לא יהפך עורו (ירמיהו י"ג 2) ותרצה לראות פלא יוצר בראשית שלא מצא שרו של עשיו מקום בכל אברי הגוף להאחו בו רק באותו מקום ר"ל בגיד הנשה ומצא מין את מינו ונעור (עירובין ט, א) ופי' הפסוק מדבר בעליונים על כי לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה בני ה' ספירות התחתונים ישראל סבא. א"ת נקבה חסובב גבר (ירמיהו לא, 22) גיד הנשה עשר כיתות הטומאה הסובבים את ברית העליון וא"כ לא תוכל לדרוש בני למעוטי נשים כי את ריבה אותם".

וזהו על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה כי הם הנוהרים מכתות הטומאה והנה איברי יעקב אבינו ע"ה כלם היו תקיפים לא יכול בהם שרו של עשיו הבא ברות הטומאה רק בגיד הנשה מצא מקום לחול בו".

רוב המוטיבים שמופיעים בשני הקטעים נמצאים גם בכתביו של ר' יוסף:

א. מוטיב התלבשות השכינה ברמ"ח מלאכים, מקורו, כנראה, בחבוריו של ר' יוסף גיקטילה הרואה את המלאכים כמהוים כעין גוף בצורת גוף האדם⁴³, ומופיע פעמים אחדות אצל ר' יוסף משושן הבירה. בס' טעמי המצות, ל"ת מצוה צ"ד: "דע כי כל אברים שנבראו באדם, שהם רמ"ח הם כנגד רמ"ח מצות וכנגד רמ"ח מלאכים ששמש כשם רבם שמתלבש בהם שכינה". וראה עוד במצוה עשה מ"ט ובקטע המתורגם לארמית מתוך ס' טעמי המצות, אשר נכנס לתוך הזהר א' ק"ע ע"ד⁴⁴, וכן בסיום הפירוש לעשר ספירות שנידון בסעיף א'.

42 השווה בפירושו לעשר ספירות כ"י פריס 853 91א שם נאמר על ספירת גבורה "וממנה מתחלקים עשר מדרגות של ימין ושל שמאל ומשם עיקר כל הטומאה ונקרא מדת הדין השחורה. והאי שחור אדום הוא אלא שלקה ואלו עשר מדרגות הטומאה מקום ישיבתם סביב סביב העטרה של ברית של צורה העליונה הקדושה והטהורה".

43 השווה אלטמן עמ' 275 על מוטיב עולם המלאכים בצורת אדם אני מקווה להרחיב במקום אחר.

44 ראה אלטמן עמ' 275.

ב. הביטוי "אבר מחזיק אבר" המופיע אצל רקנטי ואצל משה מקיוב, אופיני לסגנונו של ר' יוסף, כפי שהראה אלטמן עמ' 275 ועמ' 411.

ג. תיאור מלחמתו של יעקב עם המלאך, הגדרת מהותו של המלאך והקשר בינו ובין גיד הנשה מקבילים לדברי ר' יוסף בס' טעמי המצות ל"ת, כ"ו "גיד הנשה ששם רביצת היצר הרע ומקום דירתו. ולפי' כשבא המלאך לאבק עם יעקב אע"ה דכתי' ויותר יעקב לבדו ויאבק איש עמו עד עלות השחר זה סמאל מלאכו של עשו שנאמ' להאבק עם יעקב אבינו ע"ה ומשם בא יצר הרע לאדם ולפי' נדבק למינו במקום רביצת יצר הרע שהוא גיד הנשה". והשווה לדברי הזוהר א' ק"ע ע"ב ולדינו של אלטמן עמ' 275. השוואת ההסבר בס' שושן סודות לדברי ר' יוסף בס' טעמי המצות ל"ת כ"ו מלמדת, כי בנוסח שבס' שושן סודות נוסף יסוד חדש, והוא הדרוש המורחב בענין שערות הברית, מוטיב שהוצנע בס' טעמי המצות⁴⁵. יתכן שיש להסיק מהמצאותם של שני פירושים למצוות שכבר התפרשו בס' טעמי המצות כי ר' יוסף כתב ביאור נוסף למצוות, ביאור שהוא נועז מקודמן, כפי שנוכחנו מהסברו לסוד העריות ולגיד הנשה. כבר ראינו, בסוף סעיף א', כי ר' יוסף פירש את עשר הספירות יותר מפעם אחת, סביר להניח כי כך הוא עשה גם לגבי המצות, אך העזתו היתה בעוכרי הפירוש השני אשר לא הגיע לדינו.

ה) ס' היחוד לר' שם טוב בן יעקב מפארו. במספר ניכר של כתבי-יד מופיע חיבור הנזשא את השם ס' היחוד⁴⁶. בארבעה כתבי יד הוא מיוחס לר' שם טוב בן יעקב מפארו, אישיות לא ידועה שהתגוררה כנראה בעיר פארו שבפורטוגל⁴⁷; בכתבי-יד אחרים מיוחס החיבור לר' יוסף גיקטילה ולר' משה ד' ליאון⁴⁸ ואף לר' שרירא גאון⁴⁹. החוקרים קבעו את זמן החיבור למאה הי"ד, מבלי להביא כל הוכחה ממשית לקביעה זו⁵⁰. דומני, כי אפשר להוכיח כי חבור זה נכתב בשלהי המאה הי"ג בחוגו של ר' יוסף הבא משושן הבריה. הנחתי מבוססת על העובדה כי קטעים רבים מס' היחוד הועתקו בספריו השונים של ר' מנחם רקנטי בלי לציין את מקורם, ואביא כאן שתי דוגמאות מתוך הדוגמאות הרבות שאפשר להביא, כדי להוכיח שהספר היה לפני ר' מנחם רקנטי.

ס' היחוד כ"י מילאנו אמברוזיאנה 62 116	ביאור התורה לרקנטי (ירושלים תשכ"א)
(בהשמטות).	דף פ"ב ע"ג.
"הנני מבאר: אלהינו אלף רזא דרישא	"ויש עוד מפרשין אותיות אלהינו האלף
חוורא סתימא דכל סתימא. למד המשכת	רמז לאלף שבשם אהיה. ל' המשכת הברכה
כח לנופא דאילנא מרישא חוורא... צואר	מן הא' לתפארת ישראל וזה סוד אל:
מלמד המשכה מלעיל וזהו סוד על המשכת	המשכת כח התפארת מן האין ובצואר הלי

45 השווה ס' הקנה (קורץ, תקמ"ד) מ"ג, עד "היסוד הוא המעור והשערות סביב לו הם כוחות חצוניים המסבכים אותו לקבל מהודו והדרו".

46 זיהיתי קרוב לשלושים כתבי יד המכילים את החיבור בשלמות או קטעים ממנו.

47 כ"י קמברידג' 644 Add. 337–42 ועוד.

48 כ"י ניו יורק 2235 223 זכ"י ניו יורק 1737 19א.

49 כ"י ירושלים 488 8° 17.

50 ג. שלום כתבי יד בקבלה עמ' 15, מ. שטיינשניידר, המזכיר ט' עמ' 20–23.

כח מספירת האין... וזהו ר"ל בהמשכת צואר אות למד מושך משך חכמה מפניני⁵¹. ה' מאחר דהמשכת אלף אות למד מלמעלה מעליה ממקור האין חוזרת הה"א וגמשת למטה... כי נר"ן כפופה רזא וטעמ' דחמשי' מפני שהוא אוצר חמדה להחזיק נ' שערי בינה... פשוטה דאיתו כללא דדכורא ונוקבא... ואר"ו של אלהינו הוא סוד תפארת ישר' קו האמצעי מיחד את הכל מלמעלה למטה וממטה למעלה ומרע"ה לא אמ' אלהינו ובאמת מפי עצמו אמ' ⁵² כי משה שושבינא דמלכא ולפי' אמ' אלהינו הרי במלת אלהינו הייחוד שלם".

משך חכמה מפנינים וזה אל ה' ויאר לנו שרמו למאור הגדול. הה"א שבמלת אלהינו רומז לה"א אחרונה של שם כי מאחר שהמשיך אות ל' לתפארת ישראל, חוזרת כנסת ישראל למשך למטה. נר"ן כפופה רומזת לנ' שערי בינה כי כשהה"א הנזכרת מושכת אזי יסוד עולם מקבל כל הכוחות באות יר"ד של אלהינו ומאין מקבל מנו"ן שערי בינה ומשפיע למטה ברזא דנוקבא וזהו נר"ן כפופה שהיא סוד הנקבה הו"ו סוד תפארת ישראל מיחד הכל מלמעלה למטה ומלמעלה למטה. ומשה רבינו ע"ה על ידיה אמר אלהינו ומפי עצמו אמר משה שושבינא דמלכא ולפיכך אמר אלהינו ולא אלהיך הרי במלת אלהינו הייחוד שלם".

הנוסח שבס' הייחוד קרוב יותר לתפיסת הזהר, גם בלשונו הארמית וגם ברעיונותיו, ויש להניח כי רקנטי תרגם את המונחים הארמיים לעברית. מכל מקום, ברור כי רקנטי מצטט, בעוד שבס' הייחוד מודגש כי הביאור הוא של בעל החיבור "הנני מבאר". אין להניח מקרה הפוך דהיינו שס' הייחוד העתיק מרקנטי ותירגם לארמית תוך יחוס הענין לעצמו. נעבור עתה לקטע נוסף:

ס' הייחוד כ"י מילאנו-אמברוויאנה 62 113 (בהשטות).
"כי בהיות כל מצוה ומצוה ממצות התורה חלק מחלקי האדם העליון הידוע וחלקו כל מצוה ידועה כביכול משפיע אליה כחות ואיסור והיתר וטומאה וטהרה וזה כי בהיות בקעתא דגלגלתא מחלקת הכל ללבן ושחור ופנים ואחור וימין ושמאל ומטה ומעלה ועומק טוב ועומק רע... וכל המקיים מצוה ידועה כביכול משפיע אליה כחות למעלה בצורה העליון דרך צנורות המחשבה אל אותו החלק... ואז השם הגדול והנורא מתברך ומתרבה בשפע וריבוי מעמקי האין... וזהו סוד ויא' לי אתה ישראל אשר בך אתפאר ⁵³ ממש, אקבל ריבוי ותוספת השפעה מן המקור המתברך עד שנמצא בסבת העובד מאהבה ברכות למעלה ולמטה".

ס' טעמי המצוות (מהד' ליברמן) ב ע"ד.
"אמרו רז"ל חכמי הקבלה כי כל מצות התורה הם נחלקין לימין ושמאל פנים ואחור מעלה ומטה עומק טוב ועומק רע ולובן ואדום כמו שבארתי בשתי המצוות האלה שהזכרתי, וכל המקיים מצוה אחת הנה הוא המשפיע כח לאותה המצוה למעלה מאפסות המחשבה והרי הוא כאלו קיים חלק א' כביכול מהקב"ה ממש על זה נאמר ויאמר לי עבדי ישראל אשר בך אתפאר, אקבל תוספת השפעה מן המקור עד שימצא בסבת העובד מאהבה ברכות למעלה ולמטה".

51 איוב כ"ח, 18.

52 השווה סנהדרין צט, א.

53 ישעיה מט, 3.

גם כאן, כמו במובאה הראשונה, יש עיבוד קל של המקור לעברית והתרחקות מסוימת מן הרעיונות הבסיסיים, אך הפתיחה "אמרו חז"ל חכמי הקבלה" מלמדת שוב כי רקנטי העתיק את דבריו ממקור שהיה לפניו. אפשר היה להרבות במובאות מעין אלו אך דומני כי די במה שהבאנו כדי להראות כי החיבור נכתב לפני רקנטי. נצביע עתה על קרבה בין תפיסותיו של ר' שם טוב מפארו ואלו של ר' יוסף הבא משושן:

- א. בס' היחוד מופיע המונח "אבר מחזיק אבר", האופייני לשיטתו של ר' יוסף ואינו ידוע לנו ממקור קבלי אחר קודם לו⁵⁴.
 - ב. אחד הרעיונות המרכזיים של ס' היחוד הוא התפיסה האומרת כי העולם העליון — דהיינו עשר הספירות — נאצלו בדוגמת האדם התחתון; עד שזה האחרון לא הופיע, לא הופיעו עשר הספירות. רעיון דומה מופיע בפירוש לעשר ספירות שנידון בסעיף א'⁵⁵.
 - ג. בס' היחוד, כמו בספרי ר' יוסף, יש קרבה רבה דווקא לרעיונות המאפיינים את ספרות האידרות שבוהר וספרות חוג העיון.
 - ד. הלשון של ס' היחוד הוא ערבוב של עברית עם יסודות של ארמית וזרית. זהו, בחלקו, גם אופיים של כמה מספרי ר' יוסף.
 - ה. בכ"י ירושלים 544 8° יש כמה דפים שבהם חומר שמחברו הוא ר' יוסף וראה סעיף ב למעלה. בכ"י זה מופיעים קטעים מס' היחוד המעורבבים בחומר הכתוב בסגנונו של ר' יוסף ודומני כי אין זה מקרה בעלמא.
- דיון מפורט בחומר זה אני מקווה להביא במהדורה ביקורתית של ס' היחוד שנמצאת עתה בהכנה. לבסוף, ברצוני להעיר כי ס' היחוד לא נכתב ע"י ר' יוסף כי אם על ידי מחבר אחר ויתכן שמחבר זה היה מורו של ר' יוסף.

54 ס' היחוד כ"י מילאנו-אמברוזיאנה 62 113א שורה 26—28 השווה אלטמן עמ' 275 ועמ' 411.

55 השווה כ"י מילאנו-אמברוזיאנה 62 112, ולעומתו פי' עשר ספירות של ר' יוסף כ"י פריס 853 81.

צפורה ברוכסון

חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה ה"ו *

מבוא

חמש האגרות שאנו מפרסמים כאן נכתבו ע"י ארבעה מחכמי אשכנז בני המאה ה"ו, אשר מתורתם פורסם אך מעט – ר' יעקב מרגלית, ר' יוזמן כץ, ר' אהרון יונה מרגנסבורג ור' זעליקמן הלוי ציון, והן מתפרסמות מתוך כ"י אלה: "סדר גיטין וחליצה" לר' יעקב מרגלית¹, "דיני גיטין וחליצה" שלוקטו ע"י ר' שמואל קידנובר (כ"י אוקספורד 805, 63 Opp.)² ו"ים שעשה שלמה" (כ"י אוקספורד, 304 Opp. 803)³. חלק מן האגרות נמצא במספר כ"י⁴, ובבחירת הנוסח התחשבנו בתאריך המשוער של כה"י, בטיב הטקסט ובשלמותו. שינויי גירסא משמעותיים הובאו בהערות, ובמקרה של עדיפות ברורה לגרסה אחת, הוסגרו השינויים בנוסח המודפס.

הספרות העוסקת בדיני גיטין וחליצה זכתה לתפוצה רבה באשכנז, במיוחד במאה ה"ו. היא כלולה בשלושת החיבורים שהזכרנו לעיל, בספרות השו"ת של חכמי הדור, בחיבורים הנמצאים בדפוס כגון: ספר היריעה לר' זלמן כהן – המהרז"ך⁵,

* מעובד מתוך עבודת גמר בנושא: "ר' יעקב מרגלית, חייו וחיבורו", בהדרכת ד"ר יצחק זימר מאוניברסיטת בר אילן. תודתי נתונה לו על הדרכתו המסורה במהלך העבודה. 1 מחיבור זה מצויים תשעה כ"י, כולם אשכנזיים (להלן רשימת קצוריהם כפי שהובאו בהערות לאגרות):

- א. – כ"י אוקספורד 804/3, כנראה מן המאה ה"ו.
- ב. – כ"י מ. בניהו, כ"י אשכנזי-איטלקי, כנראה מן המאה ה"ו. תודתי נתונה לפרופ' בניהו שאיפשר לי להשתמש בכה"י.
- ג. – כ"י בהמ"ד לרבנים בני-יורק 623, Rab., כנראה מן המאה ה"ו.
- ד. – כ"י אוקספורד 2010/3. בסופו קולופון "סדר חליצה לפרט קטן" = רצ"ט/1539, אך בכה"י מצויים מקורות מאוחרים יותר, כגון ספרי הרמ"א והשו"ע, וכנראה שהוא העתקה מכ"י משנת 1539.
- ה. – כ"י אוקספורד 802. בסופו קולופון זהה לזה שבכ"י ד, וגם הוא כנראה העתק מאוחר.
- ו. – כ"י אוקספורד 764/4. בסופו קולופון זהה לכ"י ד, וגם הוא כנראה העתק מאוחר.
- ז. – כ"י אוקספורד 1823/2C. עפ"י המקורות המוזכרים בו יש לתארכו לתחילת המאה ה"ו.

- ח. – כ"י לונדון, בהמ"ד של הקהילה האשכנזית, 29. כנראה מן המאה ה"ו.
- ט. – כ"י בהמ"ד לרבנים בני-יורק 508, Rab. בסופו קולופון: "... י"ג לחד[ש] מנחם אב תרי"ג לפ"ק" (1853).
- תודתי נתונה למכון לתצלומי כ"י עבריים בירושלים, ולספריית הבודליאנה באוקספורד.
- 2 מספרו של כ"י זה בקטלוג הבודליאנה 13 Opp. הוא טעות דפוס.
- 3 על אודות חיבור זה ועורכו, ראה להלן הערה 28.
- 4 מראה מקומות לכל כה"י צוינו בהערות לאגרות.
- 5 ספר היריעה למתני"ך פורסם במריה ז', חוברת ד'–ה', תשל"ז, עמ' ב'–כ"ג.

והלכות גיטין וחליצה שבמנהגי המהרי"ל, או בכ"י; כגון: ספר הקדושין למהרז"ך (כ"י אנסבך 137, Vib), סדר גיטין וחליצה לר' משה מינץ (בתוך כ"י אוקספורד Hunt. 221, 820, דף 109, א — 120, ב), וסדר גיטין וחליצה לר' ישראל איסרלין (בתוך כ"י אוקספורד Opp. 271.804/1, דף 1, א — 2, א).⁶

ספרות זו כוללת, כמקובל אז, ליקוטים, מסורות, קבלות, הגהות ומנהגים, והיא משקפת שתי תופעות בולטות במאה הי"ד שהתפתחו במאה הט"ו, והן: (א) ריבוי המנהגים והתפתחות ספרות המנהגים, (ב) הירידה במעמד הרבנות האשכנזית.⁷ בעל החיבור "ים שעשה שלמה" מציין בחיבורו כי: "הרבה חלוקים ותיבות שונות בנוסח הגטין תלוי במנהג הקהלות" (דף 5; א). במפתח לחיבור זה מנויות תשע צורות שונות של כתיבת גט הנהוגות בקהילות האלה: גירנברג, פראג, אוגסבורג, מגנצא, רגנסבורג, אובן, בורנא, ונציה ווירצבורג, ומוזכרים מספר סדרי גיטין וחליצה. ריבוי מנהגים גרר אחריו בעיות בפסיקה, בבצוע הגט והחליצה ובמיוחד בהבאת גט ע"י שליח מקהילה אחת לתברתה.⁸ בנוסף לכך היה אחד מסימניה של ירידת הרבנות האשכנזית במאה הט"ו הימצאותם של רבנים אשר לא היו בקיאים בסידור גיטין וחליצות.⁹ שתי תופעות אלה היו, כאמור, מן הגורמים לעיסוק הרב של גדולי הדור בדיני גיטין וחליצה.

שתי האגרות הראשונות הן מר' יעקב מרגלית (להלן רי"מ). זהותו, דמותו ופועלו של חכם זה לוטים בערפל.¹⁰ לא אטפל כאן בסוגיה זו במילואה, אלא בראשי

6 כ"י זה הוא בחלקו הגדול ליקוטים מספר "תרומת הדשן" לצד דיני גיטין מהרא"ש והמהרי"ק. מתקופת בעלי התוספות ידועים רק מעט סדרי גיטין וחליצה. רשימה ראה: אנצ' תלמודית, ערך: גירושין, הערה 505, וערך חליצה, הערה 985. וראה: א. קופפר, הלכות הגט אשר יסד רבנו יצחק ב"ר שמואל (קובץ על יד, [ס"ח], ו', תשכ"ו, 121—145. על שתי תופעות אלה ראה: י. דינרי, המנהג וההלכה בתשובות חכמי אשכנז במאה הט"ו, ספר זכרון לבנימין דה פריס, תשכ"ט, עמ' 168—198; ש. שפיצר, הרבנות והרבנים בדרום גרמניה ואוסטריה בראשית המאה ה-15 (ספר בר אילן, ז'—ח'), תשל"ו, עמ' 261—279; מ' ברויאר, מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה הט"ו (ציון, מ"א), תשל"ו, עמ' 47—67, ובספרו: רבנות אשכנז בימי הביניים, תשל"ו. E. Zimmer, Harmony and Discord, 1970, p. 104f. על הפרופסיונליזציה של הרבנות בתקופה זו, ראה: מ. ברויאר, הסמיכה האשכנזית (ציון, ל"ג), תשכ"ח, עמ' 46—15.

8 על חילוקי דעות בפסיקה כתוצאה ממנהגים שונים וממסורות שונות, ראה לדוגמא: שו"ת מהרי"ל ק"ב, קפ"ט; שו"ת מהרי"ו כ"ג, פ"ו, ק"ד; שו"ת מהר"ם מינץ ל"ז, ס"ד; תרומת הדשן, רל"ג/ד, פסקים וכתבים ח', ט"ו, ל"ט, ועוד הרבה. ובסדר גיטין וחליצה לר' יעקב מרגלית: "פעם אחת היה פה נורענבורג אשה אחת ושמה רעכלין בת גוטליפא, ומהר"א מפראג סידר לבעל גט בפראג ושלחו ע"י שליח וכת' בגט רעכלין, ואני לא רציתי, כי מהר"ט הנהיג למכת' לכל הנשים ששמן רעכלין רחל ואותו אשה הלכה עם השליח לק"ק רענשפורג, וניתן לשם אותו גט, ובאותו פעם לא היה פה מהר"ט" (כ"י א, דף 25ב).

9 ראה צ. גרץ, די"י, מהד' שפ"ר, ו', עמ' 240; מ. ברויאר, הישיבה האשכנזית בשלהי ימה"ב, דיסרטציה, ירושלים, 1967, עמ' 141; זימר, שם, עמ' 120. גם בחיבור "ים שעשה שלמה" מצאנו סימוכין למציאות זו: "... פעם אחת היה רב שאינו הגון והיה מסדר גט וניתן על ידו ועמדו כל רבתינו והכריחו [הזוג] לאחר כמה ימים לגרש שנית בגט אחר שסדר א"א מוהרר"י מרגלית זלה"ה" (דף 361; א).

10 אודות מוצאו מצאנו מקורות מאוחרים אשר אינם מביאים ביסוס להשערותיהם. ראה: שו"ת מילי דאבות, ברדיוב, תרפ"ט, עמ' 559. ובעיקר, י. כהן צדק, שם ושארית

פרקים בלבד. למרות אי הבהירות, עולה מן המקורות מספר עובדות ברורות. ר"מ היה תלמידו של בעל ספר "הגור", אשר זהותו לא ידועה.¹¹ ר"מ שימש ברבנות בערים: גינגן (בפרנקוניה התיכונה),¹² אולם (בוירטמברג),¹³ לוקו (ליד פוזן שבפולין)¹⁴ ונורדלינגן (בשוואבן), משם עבר לנירנברג.¹⁵ בתעודה משנת 1478 מוזכר ר"מ כהוכמיסטר של נירנברג, ובתעודה אחרת משנת 1492 הוא מוזכר עם רבנים אחרים כ"יעקב מרגלית מנירנברג".¹⁶

ר"מ עמד, כנראה, בראש ישיבה בעיר זו, וגורש עם יהודי העיר בשנת 1499, כפי שמספר ר' אליהו קפסאלי: "... וכן קרה בישיבת המופלג הרב הגדול מהר"ר יעקב מרגלית הזקן אשר גורשו משם עם ישיבתו ולא נותרו בה שנים יחד..."¹⁷. בעקבות הגירוש עבר ר"מ לרגנסבורג,¹⁸ שם שימש כרב בנו שמואל, הוא אבי המומר אנטוניוס מרגריתא.¹⁹ מעיר זו התכתב ר"מ עם ההומניסט יוהן רויכלין

(אוצר הספרות, ה'), תרנ"ו, עמ' 48: "וכך מקובלני מבית אבא שאביו מוהר"ר משה מרמונדא שמו גדול מאוד בתורה מיקרי ליורנו ונות ביתו עקרת הבית ושמה מרגלא... ולזכרונה הוסיף לו בנם יקירם מרגלית על מטה בית אבותי". השם מרמונדא קשור אמנם לשמו של ר"מ (שו"ת מהר"ם מינץ, ע"ג), אך אין לשער שמקום מושבו של אביו של ר"מ היה בליורנו, משום שהקהילה היהודית בליורנו הוקמה רק בראשית המאה הט"ז, ע"י מגורשי ספרד. וראה להלן בנספח.

11 חיבור זה מכיל ביאורים לפירוש רש"י על התורה, מגילת רות והלכות חנוכה. לבמדבר כ"ז, ה', הוא מביא מדברי ר"מ: "... ותלמיד יעקב מרגלית...". כ"י היכל שלמה, כ"י ראשון בקובץ מס. 4, דף 44; א. על כ"י זה ומחברו ראה: י. ל. ביאלר, מן גנוזים, א', תשכ"ז, עמ' 48—49.

12 ראה: א. קופפר, שני מכתבים מחכמי אשכנז במאה הט"ו (עלי ספר, ד'), תשל"ז, עמ' 42 ואילך.

13 שו"ת מהר"ם מינץ, ע"ד.

14 שם, קי"ג.

15 ראה ציטוט המקור להלן, ליד הערה 29, מתוך כ"י "אגרות וכתבים", כ"י קויפמן A 492, עמ' 79.

16 ראה: M. Wiener, Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters, Hannover, 1862, p. 98, N. 126; L. Müller, Aus fünf Jahrhunderten, Beiträge zur Geschichte der jüdischen Gemeinden im Riess.

Augsburg, 1900, p. 49. מקור נוסף מצוי בכ"י "ים שעשה שלמה": "וזהו צורת הגט שנתן א"א הגאון מהר"ר מרגלית ז"ל בק' נירנברק בחדש אייר באחד בשבת באחד ועשרים יום לירח אייר שנת חמשת אלפים ומאתים וחמישים ושמונה לבריאת עולם למנין שאנו מניין כאן בנורנברק...". (דף 359; ב.).

17 סדר אליהו זוטא, ב', ירושלים, תשל"ז, עמ' 244. מאחר וידוע שר"מ שהה בנירנברג עוד בשנת 1498, כשלוש שנים לפני מותו, ומתוך דברי ר"א קפסאלי המכנה את ר"מ "הזקן", סביר להניח שישיבתו של ר"מ היתה בנירנברג, וממנה גורשו הוא ותלמידיו בשנת 1499.

18 "צורת הגט אות באות שנתן א"א מהר"ר מרגלית בק"ק רעגנשפורק... ברביעי בשבת בשבעה ימים לירח מרחשון שנת חמשת אלפים מאתים ושישים ואחת לבריאת עולם שאנו מניין בעיר רגנסבורק...". (ים שעשה שלמה, דף 354; א.).

19 ראה: J. Mieses, Die älteste gedruckte deutsche Uebersetzung des jüdischer Gebetbuches a.d. Jahre 1530 und ihr Autor Antonius Margaritha, Wien, 1916, p. 17.

בענין רכישת ספרי קבלה²⁰. רי"מ שהה ברגנסבורג עד לפטירתו ב"ח שבט רס"א (1501)²¹.

רי"מ עמד בקשרים עם חכמי אשכנז ואיטליה: ר' יעקב ווייל, ר' משה מינץ, רבני פרנקפורט, ר' יוסף קולון, ר' יהודה מינץ ואחרים²², והיה מעורב במספר מחלוקות אשר הסעירו את הציבור היהודי: מחלוקת המיאון נגד ר' יעקב פולאק²³, מחלוקת המהרי"ק ור' משה קפשאל²⁴, המחלוקת בינו ובין ר' יהודה מינץ בענין ר' משה צוריס²⁵, והמחלוקת בינו ובין ר' אברהם מינץ אשר בעקבותיה נאלצו ר' יהודה מינץ ובנו לכנס רבנים מגלילות איטליה כדי לבקש מחילה מרי"מ²⁶. החיבור "סדר גיטין וחליצה" המיוחס לרי"מ הוא אוסף של ליקוטים, מסורות וקבלות בדיני גיטין וחליצה, מבעלי התוספות ומחכמי המאות י"ד – ט"ו. מתברר שאת החיבור ערך בנו יצחק, שניהן כאב"ד בעיר פראג עד שנת 1525²⁷. ככל הנראה ערך בן אחר את החיבור עריכה שונה, והוא החיבור המכונה "ים שעשה שלמה" ואשר יוחס בטעות לר' שלום שכנא²⁸.

20 ראה: L. Geiger, Johann Reuchlins Briefwechsel, Stuttgart, 1875, p. 53. את תאריך כתיבת האגרת ציין גייגר כשנת 1497 בצרוף סימן שאלה, ובמקום אחר ציין את התאריך 1495. ראה: Johann Reuchlin, sein Leben und sein Werke, Leipzig, 1871, p. 172. שטראוס ציין את התאריך בסביבות 1497. ראה: R. Straus, Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Juden in Regensburg 1453-1733. Munich, 1960, p. 226 N. 672. בכותרת לאגרת מוזכר שהיא נשלחה מן העיר רגנסבורג, ומתוכן האגרת מתברר שהיא נשלחה לרויכלין בשטוטגרט, וע"כ ניתן לקבוע את תאריך כתיבתה בין השנים 1499–1501. בתקופה זו שהה רי"מ ברגנסבורג ורויכלין בשטוטגרט. ראה: J. Lamey, Johann Reuchlin, sein Biographische Skizze, Pforzheim, 1855, p. 36.

21 רי"מ נקבר ברגנסבורג. ראה להלן הערה 27.

22 שו"ת מהרי"ו, דינין והלכות, סימן ל"ג; שו"ת מהר"ם מינץ, ע"ג, ע"ד, ק"ג; שו"ת מהרי"ק, שרש כ"ו, קס"ח. וקופפר, שם.

23 שו"ת מהרי"ק מינץ, י"ג; ים של שלמה, יבמות, פרק י"ג, סימן י"ז, ובספרו של אנטוניוס מרגריא "פירוש על ישעיה נ"ג", וינה, 1534, עמ' 17 (הודפס בספרו של מיזס, שם, עמ' 19 ואילך). ככל הנראה מן המקורות, אין יסוד להנחה המקובלת שרי"מ פולאק היה תלמידו של רי"מ. ואכמ"ל.

24 על מעורבותו של רי"מ במחלוקת זו, ראה: גרין-שפ"ר, ו', עמ' 433–435.

25 פסקי הגאון מהר"ר ליוא... ומהר"ר אברהם מינץ, ונציה, רע"ט, דף 23, א.

26 ש. י. וינר, פסק החרם של הרב יעקב פולק, בתוך: דעת קדושים, פטרבורג, תרנ"ז – תרנ"ח, עמ' 34 ואילך; שו"ת רבני איטליה, כ"י קויפמן A 150, עמ' 193–194; פסקים, רע"ט, דף 30, א.

27 ראה בהקדמה לחיבור: "...ובכן נעתי חצני ללקוט אורות יקרות לקוטי בתר לקוטי אדוני אבי הגאון מהר"ר יעקב מרגלית זלה"ה כמו שהעתיק הוא בכתיבת ידו ושאר גדולים מנהיגי דורם אשר בעפר יסודם ומנוחתם בעליה העליונה..." (כ"י א. דף 13; א) ובכ"י "ים שעשה שלמה": "בעזרת מקיץ רדומים שוכני עפר אך יצא יצאתי מקברי הורי זל"ל... בק' ריגנשפורק... יום ד' בער"ח אלול רס"ו כשמוע קול שופר היתה התחלתי במרוצת הקולמוס ע"ט] סופר להעתיק חבור זה... יצחק בן אמו' הגאון מהר"ר מרגלית זלה"ה היתום" (דף 21; ב). נוסח מצבתו של יצחק מרגלית, בה מוזכרת כהונתו כאב"ד בפראג, ראה: ק. ליעבון, גל"עד, פראג, תרט"ז, חלק עברי, עמ' 30, מס' 76.

28 על השער המעוטר של כה"י כתוב: "סדר גיטין וחליצה להגאון הגדול מהר"ר שכנא זלה"ה", ובעקבות כך זוהה מחבר כה"י, בנו של רי"מ, עם ר' שלום שכנא

ר' יוזפא האן מזכיר בספרו "יוסף אומץ" חיבור נוסף של רי"מ בשם "ליקוטים": "...ומצאתי בליקוטים של מהר"ר יעקב מרגלית ז"ל ששמע ממהר"ר טעבלין ז"ל... (עמ' 351). להשערתו נמצא חלק מחיבור זה בתוך כ"י "אגרות וכתבים" (כ"י קויפמן A 492). מספר עמודים בכה"י מכילים ליקוטים בדיני איסור והיתר ובדיני גיטין וחליצה, רובם מר' טעבל שפרינץ, והם מתחילים במלים: "אמר לי הרב". בין הליקוטים השונים מצויה הערה זו: "...כל זה נעתק מכ"י הגאון מהר"ר יעקב מרגלית ז"ל שקיבל פה אל פה מהגאון מהר"ר טעבלין. וז"ל מהר"ר אייזיק מרגלית נ"א אחי, הן הנה הדברים שבגללן נסע א"א הגאון ז"ל ה"ה מק"ק גורדלינגן לק"ק גורנבערג אל השר הגדול מהר"ר זל"ה כדי לקבל ממנו מסורת אלו שמסר לו בטרם נסע לדרך ארצינו נחלת צבי תוב"ב. כך שמעתי מפי א"א הגאון מהר"ר זל"ה ו מאוד היו נכבדים ויקרים לפניו... (עמ' 79) ²⁹. מתורתו של רי"מ פורסם מעט בלבד. קיצור מחיבורו "סדר גיטין וחליצה" מצוי בסוף טור "אבן העזר" ³⁰; שאלה ממנו מצויה בשו"ת מהר"ם מינץ (ע"ג), וידועה אגרתו ליוהן רויכלין. לאחרונה התפרסמה אגרת ממנו ומר' זלמן ז"ק לרבני פרנקפורט ³¹.

האגרת הראשונה המתפרסמת להלן הינה תשובה לחכם המכונה מהר"ף, ועניינה — יבמה שנפלה לפני משומד. בעקבות עדות שהיבם נפטר נישאה האשה בהוראת ב"ד, אך אח"כ הגיעה עדות נוספת שהיבם עודנו חי. סיום התשובה היה חסר כבר לפני מעתיק החיבור, בנו של רי"מ, כפי שמוזכר בסוף האגרת. במהלך התשובה מציין רי"מ שמהר"ף פסק להתיר את האשה, וכן הסכים עמו ר' יהודה מינץ. תשובתו של רי"מ מינץ נכללת בשו"ת שלו (תשובה י"ב), וממנה מתברר שמהר"ף הוא ר' פנחס, כנראה תלמידו של ר' ישראל איסרלין ³². תשובתו

בקטלוג הבדליאנה וע"י מיזס, שם עמ' 23. בקטלוגים של אוסף ר' דוד אופנהיים, המצויים בכ"י, מזוהה מחברו של החיבור עם יצחק מרגלית. ראה: כ"י אוקספורד 2418, דף 121, א, וכ"י מונטיפיורי 516, דף 86, ב. ככל הנראה, השער המעוטט והעמוד שלאחריו, המזכירים את ר' שלום שכנא, נוספו מאוחר יותר. מן ההקדמה לחיבור מתברר שהעורך הוא בן נוסף של רי"מ: "...ים שעשה שלמה לקוטים אלה לקטתי העתקתי ואספתי בתר לקוטי א"א הגאון מהר"ר יעקב מרגלית זקצ"ל... וקראתי שם [] י"ם שעשה שלמה על שם [יצחק מרגלית שנטה שכתו לסבול משאות" (דף 1; ב). את המילה י"ם יש לפענח כראשי תיבות של יצחק מרגלית. העיר לי פרופ' ש. שוורצפוקס על כך.

29 ליקוטים אלה נמצאים בין העמודים 70—83. מעמ' 84 ואילך ישנם ליקוטים נוספים, אך הם כתובים בכ"י שונה, ומכילים מקורות מאוחרים יותר. מהר"ר הוא ר' טעבל שפרינץ, אודותיו ראה: M. Wiener, Jacob Margoles Rabbiner zu Regensburg und dessen gleichnamige Amtsgenossen (M.G.W.J., XVII), 1868, p. 347 f. ובמבוא של י. פריימן ללקט יושר, תרס"ג, סימן ל'. מתוך מקור זה מתברר שר' טעבל עלה לא"י.

30 א. זיו, בהערות לתשובות הרמ"א במהדורתו, ירושלים, תשל"א, תשובות מ"א ופ"ד, משער שבכל מקום שנזכר בדרכי משה המונח "סדר גט שלנו" או "סדר גיטין" — הכוונה לסדר הגט של רי"מ. סיוע להנחתו יכולה לשמש העובדה, שגם בשו"ת ר"י סירקיש מזוהה המונח סדר גיטין בשני מקרים, מתוך דרכי משה, עם סדר הגט של רי"מ. ראה: שו"ת ב"ח החדשות, סימן פ"ח (השוה לדרכי משה, אבה"ע, קל"ו), ושו"ת ב"ח הישנות, סימן ל"ג (השוה לדרכי משה, אבה"ע, קכ"ה).

31 ראה לעיל, הערה 12.

32 ראה פריימן, מבוא ללקט יושר, סימן קט"ו.

של ר' פנחס להיתר האשה נשלחה לחכם בשם ישראל, אולי הוא ר' ישראל איסרלין³³ או ר' ישראל מברונא, והיתה לפני ר' בנימין זאב, כפי שמוכר בשו"ת שלו: "ראיתי מה שהשיב מהר"ר פנחס לשואלו ה"ר ישראל ע"ד יבמה שנפלה לפני יבם משומד... והרב הנזכר התירה בלא חליצה..." (שו"ת בנימין זאב, ח"א, תשובה ע"א). פסיקתו של ר' פנחס היתה בניגוד לדעת רש"י והמהר"ם, ולכן גילה ר' בנימין זאב התנגדות עזה לפסק זה. למרות שסיום התשובה אינו לפנינו, נראה שר"מ נטה להחמיר ולא התיר את האשה בלא חליצה.

האגרת השניה של ר"מ היא אגרת קצרה מאד, והיא נמצאת בכ"י "דיני גיטין וחליצה". זוהי אגרת שאלה, ומהתשובה המצורפת אליה מתברר שהיא נשלחה לר' יוזמן כץ, מחכמי נוישטט, תלמידו וסופרו של ר' ישראל איסרלין³⁴.

האגרת דנה בשני נושאים. בשאלת מינוי הבעל כשליח הולכה—ור"מ מביע פליאתו על חברו מהר"ם מהלא³⁵: "... שמנהיג שהבעלים מביאין גיטין לנשותיהן משם לכאן ולא הוי גט ישן..."—ובשאלת כתיבת שמות הנהרות בגט.

האגרת השלישית היא תשובתו של ר' יוזמן כץ, ובה הוא מציין שמקובל עליו "מבית אב" שהבעלים מביאים גיטין לנשותיהם מפולין לאשכנז—הד לתנועת ההגירה מאשכנז לפולין, אשר התגברה למן המאה ה"ד ואילך³⁶.

האגרת הרביעית היא אגרת תשובה מר' אהרון יונה מרגנסבורג. חכם בשם אהרון יונה, מוזכר בשו"ת מהרי"ק (שרש קצ"ג) כממונה על קופת הצדקה של קהילת איגרא. יש המזהים אותו עם ר' יונה ב"ר איסרל, חבר בבית הדין של מהר"י ברונא מרגנסבורג³⁷. האגרת עוסקת במרת מרים בת שמריה, אשר נודע לאחר כתיבת הגט שהיה לה שם נוסף—לאה. ככל הנראה מוזכר מקרה זה בפירוש ה"בית יוסף" לטור אבה"ע, סימן קכ"ט: "וכן מצאתי בתשובה אשכנזית שנשאל לגדול אחד שנכתב בגט מרים ואח"כ הוציאה אמה לעז ואמרה שהיתה נקראת לאה עד שהיתה בת שתי שנים ונשתנה שמה מחמת חולי ונקראת מרים ועד עתה קראו אותה מרים..."³⁸.

33 ר"י איסרלין דן בתשובתו בסוגיה דומה. ראה תרומת הדשן, תשובה רכ"ג.

34 ראה פריימן, שם, סימן נ"ז.

35 ראה פריימן, שם, סימן ק"א.

36 ראה: M. A. Shulvass, Jewish Destiny in Eastern Europe, a Historical Panorama (Between the Rhine and the Bosphorus), Chicago, 1964, pp. 35 ff.

י. היילפרין, בית ישראל בפולין, א', תש"ח, עמ' 7 ואילך.

37 פריימן שם, סימן נ"ח, זיהה אותו בטעות עם ר' יונה ב"ר שלום מנוישטט. ועל כך העיר כבר מ. פרנק, קהילות אשכנז ובתי דיניהן מהמאה הי"ב עד סוף המאה הט"ו, תרצ"ח, עמ' 131. עיין גם בהערותו של ש. שפיצר במבואו להלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט, תשל"ו, עמ' י"ח. שפיצר נוטה לזהות את ר' יונה מרגנסבורג עם בעל ספר איסור והתר הארוך. פרנק, שם, עמ' 131, 133, נוטה לזהות את ר' יונה מרגנסבורג עם ר' אהרון יונה המוזכר בשו"ת מהרי"ק הנ"ל. זיהוי זה נראה לאור העובדה שר' אהרון יונה מכונה בשו"ת מהרי"ק גם בשם ר' יונה בלבד, ובעל מחלוקתו באותה תשובה הוא ר' עברלין תושב רגנסבורג, בן זמנו של מהר"י ברונא; ראה שו"ת מהר"י ברונא, ל"ה.

38 אעפ"כ אין לזהות את ה"תשובה האשכנזית" הזו עם התשובה שלנו, משום שהמשכה המוכר שם אינו זהה. תשובה אשכנזית זו לא נזכרה בין התשובות שהביא י. צימלס במאמרו, ר' יוסף קארו והתשובות האשכנזיות (סיני, נ"ח), תשכ"ו, עמ' רכ"ה—רל"ח.

האגרת החמישית, נשלחה לחכמי רגנסבורג ע"י הק' הלוי ציון. היא דנה בנתינת שני גיטין במקרה של ספק. מחברה מצטט תשובות שקיבל מר"י ווייל, וזיהוי תשובות אלו כתשובות קס"ט ו-קפ"א בשו"ת ר"י ווייל³⁹, אשר נשלחו לחכם בשם מהר"ז (תשובה קס"ט) ור' זעליקמן (תשובה קפ"א), מלמד כי בעל האגרת הוא ר' זעליקמן הלוי ציון המכונה גם ר' זעליקמן בינג, מגדולי הפוסקים באזור הריין.

ר' זעליקמן היה נכדו של המקובל מנחם ציוני וקרובו של ר' יעקב מולין – המהרי"ל. הוא ידוע במיוחד כמארגן הוועד בעיר בינג, שמטרתו היתה להקים ארגון גג לבצוע תקנות הקהילות⁴⁰. ההחלטות שהתקבלו בוועד זה בסביבות שנת 1456 עוררו התנגדות עזה בין גדולי הדור ולא נתקבלו⁴¹. מתורתו של ר' זעליקמן פורסם מעט מאד. מספר תשובות ממנו נמצא בספרי השו"ת של רבני הדור, ובכ"י "שלשה ענפים" לר' משה מינץ⁴². שלשה חיבורים עדיין הם בכ"י: ספר "מנהגים" (כ"י מונטיפיורי 146), "בדיקות" (כ"י אוקספורד 1271/7) ופרוש על "רוח חן" (כ"י מונטיפיורי ב/303).

נספח

מקובל לזהות במאה ה"ו לפחות שני רבנים בשם ר' יעקב מרגלית, האחד בנירנברג והשני ברגנסבורג¹.

39 מקובל לזהות את קבוצת התשובות קס"ה–קס"ט כתשובות לר' זעליקמן. ראה פריימן, שם, סימן מ"ה. כן מסתבר מתוך הקשר בין התשובות ק"פ ו-קפ"א שהן נכתבו לר' זעליקמן.

40 אודותיו ראה: A. Berliner, Seligmann Bing Oppenheim, (Hebräische Bibliographie, IX), 1869, pp. 81–86. ראה גם פריימן, שם, סימן מ"ה. ברלינר זיהה חכם זה גם עם ר' זלמן ציון. ראה שם, עמ' 83–84, אך כבר פריימן העיר שזיהוי זה אינו מסתבר, ע"פ הכתוב בהקדמה ל"סדר גיטין וחליצה", לרי"מ: "... מהר"ר זעליקמן ציון בנו מהר"ר זלמן ציון...". ראוי לציין, שבהקדמה זו נזכר גם מהר"ר בינג כחכם נוסף. ברור שלפי המקבילות במקורות בין ר' זעליקמן ציון ומהר"ר בינג אין מקום להפריד ביניהם, כפי שכבר הוכיח ברלינר. ככל הנראה לא ידע עורך "סדר גיטין וחליצה" שהשניים זהים. על מעמדו של ר' זעליקמן בין רבני גרמניה ראה: מ. ברויאר, 'הסמיכה האשכנזית', עמ' 25.

41 על הוועד בבינג ראה: L. Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages, N.Y., 1924, p. 77 ולאחרונה: E. Zimmer, Jewish Synods in Germany, N.Y., 1978, pp. 37-41. During the Late Middle Ages (1286-1603).

42 מ. ברויאר, בספרו "רבנות אשכנז" (מקור קנ"ג), מביא את תשובתו של ר' זעליקמן מתוך כ"י "שלשה ענפים", ותשובה נוספת שהתפרסמה באוצר טוב, תרמ"ג, שם (מקור קנ"ד).

1 כך לדוגמא במחקריהם של כהן צדק (הנ"ל) בהערה 10; וינר, פסק החרם הנ"ל, עמ' 67, בהערה 26; בספרו של גייגר (מכתבי רייכליין) הנ"ל בהערה 20; וכן: N. Brüll, Jakob Pollak, (Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur, VII), 1885, p. 33; A. Freimann, Aus der Geschichte der Juden in Regensburg. (Festschrift M. Philippson), Leipzig, 1916, p. 89 ועוד.

השערה זו הועלתה ע"י מ. וינר², שהתבסס על שני מקורות: תשובה י"ג בשו"ת ר"י מינץ ודבריו של המומר אנטוניוס מרגריתא בספרו "כל האמונה היהודית". בתשובה י"ג מתייחס ר"י מינץ לפרשת המיאון³, והיא נכתבה סמוך לחג הפסח שנת רנ"ב (1492). ר"י ממוזכר בה כבר בברכת המתים, ובהמשכה מצווה ר"י מינץ את ר' יעקב פולאק לעלות לקברו של ר"י מ. מאידך מספר מרגריתא שאביו היה רב בעיר רגנסבורג, ועל סמך הערתו של הביבליוגרף כ. וולף⁴, המציין שר"י משה ברגנסבורג ומשם התכתב עם רוייכלין, זיהה וינר את אביו של מרגריתא עם ר"י מ. על סמך מקורות נוספים הסיק וינר שהמקור הנ"ל מתייחס לשנים 1507–1512.

מכאן הגיע וינר למסקנה, שהיו במאה הט"ו שני רבנים בשם ר"י מ, והביע את דעתו כי ר"י מ שהתכתב עם רוייכלין הוא ר"י מ מרגנסבורג, ואילו ר"י מ שהיה פעיל בפרשת המיאון במחלוקת המהרי"ק עם ר"י מ קפסאלי, והתכתב עם ר"י ווייל והמהרי"ק, הוא ר"י מ מנירנברג⁵. את ר"י מ המוזכר בשו"ת מהר"ם מינץ ע"ג בשם יעקב מרמונדא מרגלית, ובתשובה ע"ד כפעיל בעיר אולם, ביקש לזהות עם ר"י מ שלישי. לגבי ר"י מ המוזכר בשו"ת מהר"ם מינץ ק"ג כר"י מ מלוקו, מציין וינר שלא ברור אם הוא זהה עם אחד הנזכרים לעיל. סימוכין להשערה זו ניתן היה למצוא במקור נוסף, המציין שפרשת המיאון התרחשה בשנת רנ"ב. מקור זה פורסם ע"י צ. גרץ מתוך הערה בכ"י בספר שו"ת מהרי"ק⁶. בנוסף לכך רק בדוחק ניתן היה להקדים את התכתבותו של ר"י מ עם רוייכלין לסביבת שנת 1492, משום שרויכלין ידע עברית ועסק בקבלה רק בשנים האחרונות של המאה הט"ו, כפי שציין גייגר⁷.

כבר מיזם סתר חלק ממסקנותיו של וינר, בהוכיחו בבירור שאביו של מרגריתא, רבה של רגנסבורג, לא היה ר"י מ, אלא בנו של ר"י מ שמואל מרגלית⁸, ולכן אין בסיס להשערה שר"י מ חי עדיין ברבע הראשון של המאה הט"ו. והנה לאחרונה מצאתי מספר מקורות המטילים אור חדש על שאלת זהותו של ר"י מ, ומחזקים את ההנחה שהמדובר, בכל מקום, בחכם אחד. א) מתוך כ"י י"ם שעשה שלמה" מתברר שר"י מ בעל "סדר גיטין וחליצה" שהה בנירנברג וגם ברגנסבורג. עורך החיבור העתיק טפסי הגט שניתנו ע"י ר"י מ, אחד בעיר נירנברג ביום א' כ"א באייר "חמשת אלפים ומאתים וחמישים ושמונה" = 1498, והאחד בעיר רגנסבורג ביום ד' ז' במרחשון "חמשת אלפים מאתיים וששים ואחת" = 1500⁹.

2 הנ"ל לעיל בהערה 16.

3 ראה לעיל בהערה 23.

4 Bibliotheca Hebraea, III, Hamburg, 1715. p. 515.

5 בסוף מאמרו נוטה וינר לזהות את בעל "סדר גיטין וחליצה" עם ר"י מ מרגנסבורג. את ר"י מ מנירנברג זיהה וינר גם עם ר' יעקב איינשטט.

6 ראה גרץ-שפ"ר, ז', עמ' 392. מדברי גרץ נראה שההערה נכתבה בכ"י באחד העותקים המודפסים של שו"ת מהרי"ק. לא מצאתי הערה זו בעותקים הקדומים שהיו לפני, ולא בכה"י של שו"ת מהרי"ק המצויים במכון לתצלומי כ"י בירושלים.

7 הנ"ל בהערה 20.

8 הנ"ל עמ' 15–18. בהערה 19.

9 ראה לעיל בהערות 16, 18.

ב) בחיבור זה אף מצאנו את שנת מותו המדויקת של ר"מ: "צורת הגט אות באות שנתן א"א מהרר"י מרגלית בק"ק רעגנשפורק [ובעו"ה] ¹⁰ לא נתן עוד אחר כי ב"ח שבט רס"א נתבקש למעלה תנ[ב]"ע" (דף 354, א). אך עדיין אנו עומדים בפני שאלת תאריך המיאון, שנת רנ"ב 1492. מאחר שברור שר"מ נפטר בשנת רס"א, יש, כנראה, לראות את ציון התאריך בשו"ת ר"י מינץ כטעות דפוס או כטעות סופר בהעתקת התשובה. התאריך שהביא גרץ מתוך המקור שלפניו, אפשר שנלקח מתוך תשובת ר"י מינץ זו, או שמא החלה המחלוקת בשנת רנ"ב ונמשכה עד שנת רס"ב.

א. תשובת ר' יעקב מרגלית למהר"ף

מתוך: כ"י "סדר גיטין וחליצה" לר' יעקב מרגלית כ"י אוקספורד 804/3

דף 82; א — א 84; א ¹

"הוצק חן בשפתותיו יפוצו חוצה מעינותיו ותרונה חכמותיו לכלי מלא על כל גדותיו אהו' ר"ג האלוף המופת ה"ה מהרר"ף יצ"ו ² שלמ' דמר יוסיף אומץ הנה מה זה ועל מה זה הכריתי והפליתי בא לתהות בקנקני לנסותי ולחם ושמלה אין בביתי ומה לתבן את הבר פך ריקן עם מלא דבר סובין עם הסולת ותערובת אוכל עם הפסולת ומאחר שכ"ת כותב לעבדו לכתו' עניו' דעתי אין לי מקום להמלט פנים להלט אכן חלילה לי להיות כתלמיד החולק על רבותיו כי ידעתי מדת ערכי כי ערום אנוכי וכ"ת יגיה חשכי בהך אתתא שנשתמד אחי בעלה אחרי שנשאת לבעלה ז"ל ובשעת מיתת הבעל עודנו בשמדתו אחרי כן בא עדות שמת היבם ונשאת ע"פ ב"ד ושוב בא ³ עדות אחרת שהיבם עודנו חי ועודנו בשמדותו ומ"מ דעת כ"ת להתירה כדעת ר"ח כדאית' בא"ז ⁴ וברור לכ"ת דאף החולקים מודים בנדון זה הואיל וכבר יצא הדבר להיתר ע"פ ב"ד ע"פ עדות ראשונה וכן הסכים עם כ"ת הישיש ר"ג ה"ה מהר"י מינץ ס"ל יצ"ו ⁵ והנה מר בטרם החלות לכתוב פסקא דמר הקדמת תשובה אחת שכתבו רבותי הגדולי' הקדמונים ג"ע מהר"ר משה ב"ר יקותיאל הלוי ז"ל ⁶ ומהר"ר אברהם בן הק' ר"ג בן פדהצור ⁷ המתחלת יגדל שלר' רבותי' שבגולה כר' ⁸

10 ובעונותינו הרבים.

1 תשובה זו נמצאת בכ"י ב, עמ' 36; ב—39; א (במספור שלי כאשר העמוד הימני בצלום סומן באות א' והעמוד השמאלי באות ב'). כ"י ד, דף 81; א—84 (במספור רצוף) בכה"י צוויין כדף פו; א—פט; א. כ"י ה, דף 73; א—75. כ"י ו, דף 137; א—140; א. כ"י ז, דף 182; א—186; ב. כ"י ח, דף כד; א—כד; ב. כ"י ט, דף ו; ב—ח; א (בתוך סדר חליצה) כ"י י"ם שעשה שלמה" (להלן כ"י י) דף 291; ב—295.

2 הוא ר' פנחס. ראה לעיל הערה 47.

3 חסר בכ"י ב מד"ה שמת עד ושוב בא.

4 אור זרוע, א', דף פ"ב, א', סימן תר"ה.

5 שו"ת ר"י מינץ, תשובה י"ב.

6 הוא אביו של המהרי"ל. אודותיו ראה: ח. מיכל, אור החיים, עמ' 532, מס' 1121.

7 מחכמי מגנצא במאה ה"ד.

כ"י ד, ה, ו, באה כאן תוספת, כנראה מאוחרת: ותמצא תשובה זו בסוף שו"ת מהרי"ל ז"ל ע"ש.

אשר גם הם בקשו להתיר עובדא בכה"ג שהיה היבם משומד בשעת מיתת הבעל ולא בשעת קידושין חזי מר אותה תשובה ישנה ג"כ בידי ועו' תשובה אחרת מן הרב הגדול מהר"ר מולין ס"ל בנו של הגדול משה ב"ר יקותיאל הלוי החתום בתשובה שהביא כ"ת וכאולי אין תשובת מהר"ר מולין ס"ל ביד כ"ת ע"כ אעתיקה לכ"ת ולפי הנראה שכת' אות' להגדול מהר"ר איסרל [ז"ל]⁹ וז"ל התשובה מפני טורח הביעור קצתי למרגלית דלית לה שיעור כו'¹⁰ הרי מבורר באותה תשובה דזוגי דרבנן החתומים בתשו' שהעתיק כ"ת ועוד כמה גדולים שרצו להתיר אות' יבמה ולא היה כח בידם מחמ' שהגדול מהר"ר מאיר ס"ל¹¹ היה מן האוסרים ומוכח דהיינו הך עובדא מן התשובה שהעתיק כ"ת [ה]מתחלת¹² יגדל שלו' רבותי' שבגולה כו'¹³ והא קמן שלא היה כח ביד המתירים להתיר' ויצא הדבר לאיסור ע"פ הגדול מהר"ר מאיר ס"ל אע"פ שכבר נשאת אע"פ [דיש]¹⁴ לחלק דהך עובדא היתה נשאת שלא ע"פ ב"ד מה שאין כן בנדון זה שנשאת בהוראת ב"ד ע"פ עדות מ"מ גר' לע"ד דמוכח מהך תשובה דלמקצת רבוותא כגון רש"י¹⁵ ומקצת גאוני' בא"ז¹⁶ והתו' ¹⁷ היה זיקה דאורייתא בהך עובדא דיבמה שנפלה לפני משומד ומכח זה יצא הדבר (לאיסר) [לאיסור]¹⁸ ע"פ הגדול מהר"ם ס"ל אפי' בדיעבד דפלוגתא דאוריית' הלך אחר המחמיר אבל אי ליכא מרבוותא דאסר מדאוריית' אלא מדרבנן א"כ בודאי לא היה מהר"ם ס"ל אוסר בהך עובד' דהוה בדיעבד והיה שם חשש חורב' ביותר שכבר קלקלה אות' יבמ' בימי עיגונה כמבואר בשאלת הגדולים מהר"ר משה ומהר"ר אברהם¹⁹ בודאי לא היה מהר"ם ס"ל אוסר' דאמר בע"ז בשל סופרים הלך אחר המיקל ומסתמ' ה"ה בפלוגתא הגאוני' ואפי' אם היה סבירא ליה למהר"ם ס"ל דהלכה כרבוותא דמחמירי מ"מ היה לו להתיר (לו) בדיעבד שכבר נשאת כיון דלמקצת רבוותא מותרת לכתחלה ולדברי האוסרי' ליכא אלא איסור' דרבנן וכה"ג איתא בפ' החולץ מת בתוך ל' יום ועמד' ונתקדשה רבינא משמ' דרבא אמר אם אשת ישראל היא חולצת ואם אשתו של כהן היא אינ' חולצת כו' עד הכא מאי גבי מעוברת ומינקת חבירו כו' אל' הכי ה[שתא] בשלמ' הת' כיון דאיכא דרבנן דפליגי עלי' דרשב"ג כו' גבי אשת כ[הן] כיון דלא אפשר עבדינן כרבנן הכא כמאן נעביד אי כו' מאיר כו' עכ"ל²⁰ אלמא היכא דאיכא תנא דשרי לכתחילה במלתא

8 שר'ת מהר"ל תשובה ר"ה, שר'ת מהר"ם מינץ תשובה ק"ה.

9 לא ברור בכה"י. השהו ליתר כה"י.

10 זוהי תשובת מהר"ל שנשלחה לר"י איסרלין. ראה: שו"ת מהר"ל החדשות, ירושלים, תשל"ז, תשובה ר"ז, עמ' שמ"ז.

11 תשובות מימוניות להלכות יבום, סימן כ"ט. במרדכי ליבמות סימן כ"ט יש תוספת: "אע"פ שהבאתי ראיה לדברי הגאונים לא מלאני לבי לעבור על דברי רש"י כאשר בא מזה מעשה לידי".

12 השהו כ"י ב, ד, ה, י.

13 שו"ת מהר"ל, שם. שו"ת מהר"ם מינץ, שם.

14 השהו לכל כה"י.

15 תשובות רש"י, מהדורת אלפנביין, א', ניו יורק תש"ג, תשובה קע"ג, עמ' 193.

16 אור זרוע, שם.

17 לא מצאתי בתוספות שלנו.

18 השהו כ"י ז, י. בכ"י ט, כתוב: לאוסר.

19 שו"ת מהר"ל, שם. שו"ת מהר"ם מינץ, שם.

20 יבמות ל"ו, ע"ב; ל"ז, ע"א.

דרבנן אע"ג דלית הלכתא כוותיה מ"מ בדיעבד סמכינן עליה ולא מפקינן איתתא מבעלה אע"ג דנשאת שלא בהוראת ב"ד מסתמא ה"ה בפלוגתא הגאונים וכן יש בידי תשובה מן הגדול מהרי"ו ז"ל²¹ שהתיר יבמה מן האירוסין שנפלה לפני משומד והיתה סבורה שמת המשומד ונשאת בלא חליצה ואח"כ בא המשומד וחלצה והתירה משום דלדעת הגאונים²² יכולה לינשא²³ לכתחלה בלא חליצה ולדעת האוסרים מ"מ ליכא אלא קנסא דרבנן בהך יבמה שחלצה אחרי שנשאת בדיעב' סמכינן על הגאונים המתירי' והביא ראייה מגמר' בפ' החולץ²⁴ שהבאתי ומאות' תשובה משמ' ג"כ דאי לאו שבא המשומד אחר הגשואין וחלצה לא סמך על הגאונים שהתירו והיה אוסר אפי' בדיעבד והיינו משום דהוי זיקא דאוריית' לדעת רש"י²⁵ ומקצת גאונים גם משמ' קצת מדנקט ארוס' דלא [התיר]²⁶ אלא משו' דהיתה יבמה מן האירוסין אבל אם היתה מן הגשואין לא היה מתירה אע"ג דשוב חלצה מן המשומד' וליכא אלא קנסא דרבנן משו' דס"ל דשריותא דגאונים ליכא מן האירוסין כדאית בתר' ²⁷ אך י"ל דמעשה שהיה הית' ארוסה וה"ה אם היה נשואה היה מתירה כיון דר"ת אית ליה דאפי' מן הגשואין פטורה והכא דחלצה וליכא אלא קנסא דרבנן אפי' לדעת האוסרים יש להתיר' בדיעבד ומ"מ שמעינן מיניה דאם לא חלצה מהמשומד' היה אוסרה לבעלה אפי' בדיעבד ולא היה סמך על המתירין והיינו משום דאיכא פלוגת' בזיקא דאורייתא גם לשונו של רש"י בתשובתו משמ' דאית ליה דזיק' משומד' הוי דאוריית' כמו בישראל (ק) דקאמ' וז"ל שהמשומד' הרי הוא כישראל לכל דבריו שנ' חטא ישראל אעפ"י שחטא ישראל הוא ואין לנו לחלקו מן דת ישראל אלא שאינו נאמן באיסורין כו' עכ"ל רש"י²⁸ משמ' שאין שום חלוק אחר לחלקו מן דת ישראל וכן בספר בשר ע"ג גחלי' שהביא הא"ז כת' בהדיא דהיכא דבשע' קידושינ לא היה משומד' דחל עליה זיקא דאוריית' וכן בדברי הישיבה דמת' מחסיא דמיתתי הא"ז כת' בהדיא יבמ' שנפלה לפני משומד' זקוקה ליבם ואית עלה זיקא דאוריית' כו' ²⁹ ואעפ"י שהרב הישיש מהרר"י מינץ דחק לתרץ הך זיקא דאוריית' לאו אליבא דהלכת' קאמ' אלא ר"ל כיון דאיכא מ"ד דאי' ליה במשומד' זיקא דאוריית' אנו מחמירין מדרבנן אם כך הית' כוונת הגאונים לא היה להם לכתוב בסתם אית עלה זית דאורייתא³⁰ גם המיימוני שכת' דמי שיש לו אח מ"מ זוקק לייבום אפי' עובד ע"ז עכ"ל ס"ל דמדאורייתא אית ליה זיקא שהרי כת' וז"ל אפי' היה לו זרע ממזר או זרע עובד ע"ז הרי זה פוטר את אשתו מן החליצה ומן הייבום עכ"ל³¹ וכיון דעובד ע"ז דמדאוריית' נחשב כן ליפטר את אשת אביו מן החליצה ה"ה נמי

21 שו"ת מהרי"ו, תשובה נ"ד. בכ"י ד,ה,ו, כאן כתוב: סימן נ"ד.

22 אור זרוע, שם.

23 בכ"י ט כאן כתוב: אפי'.

24 יבמות, שם.

25 תשובות רש"י, שם.

26 השוה כ"י ב, ה, ו, ז, י.

27 תוספות בבא קמא ק"י ע"ב, ד"ה דאדעתא.

28 תשובות רש"י, שם.

29 אור זרוע, שם.

30 שו"ת ר"י מינץ, שם.

31 השוה משנה תורה, הלכות יבום וחליצה, א' ג': "אפילו היה לו זרע ממזר או עובד כו"ם ה"ו פוטר את אשתו מן החליצה ומן הייבום".

[נחשב] ³² אותו אח להזיק אשת אחיו חליצה מדאוריית' וכך איתא בהדיא בגמרא פ' כיצד וז"ל מדלענין יבום מיפטר פטיר מיוקק נמי זקק ³³ והך סברא מפיק ג"ש דאחיה אחיה מבני יעקב אלמא שפוטרי זקק מדאורייתא כללא דמלתא לא תזינן שום פוסק שפסק בהדיא היכא שנשתמ' אחר הנשואין שלא תהא זקוקה לו מזולת ר"ת שהביא הא"ז וטעמ' דידיה משום דמיתה מפלת ובשעת מיתה כבר נשתמד ומשומד אינו זקק וכן רבי' אברהם ס"ל דהמשומדות מפקיע היבום כמו ערוה ³⁴ והנה מהר"ם שהביא ראייה לדברי הגאונים' מהך דיבמה שנפלה לפני מוכה שחין ע"כ לית ליה הגך טעמי דתלי טעם הגאונים' משום דאדעתא דהכי לא קידשה ובהדי' איתא בתשובה מהר"ם במיימוני וז"ל דאנן סהדי דלא גיחה לה להתייבם כי יעבינה על דת ואדעתא דהכי לא קדשה נפשה מעיקרא היכא דהיה משומד בשעה שנתקדש' לאחיו דאסקה אדעתה להתנות ³⁵ אבל כי לא היה משומד בשעת קידושין לא אסקא אדעתיה להתנות אם ישתמד ומה שהביא מר ראייה מונתן את הכסף ומאשם וחטאת ³⁶ ומינייהו מוכח מר דמוכה שחין היה בשעת מיתה ולא בשעת קידושין מנא ליה למר הא דילמא איירי דווקא דהיה היבם מוכה שחין בשעת קדושין ומ"מ הוי דומיא דכסף וחטאת ואשם דאסקי אדעתיהו אם ימות יחזור הכסף ליורשיו וכן לא יקדשו החטאת והאשם וכן היבמה אסקא אדעתה אם ימות בעלה ותפול לפני מוכה שחין לא יחולו הקידושין אבל אם בשעת הקדושין אינו מוכה שחין לא אסקא אדעתה שמא ימות בעלה ושמא עתיד היבם להיות מוכה שחין וה"ב לא אסקא אדעתה שמא ימות בעלה ושמא ישתמד אחיו ואפי' אם היה הדבר כן דאסקא אדעתה ג"כ שמא עתיד היבם להיות מוכה שחין מ"מ לא אסקא אדעתה שישתמד האח דשמדות לא שכית וכלל אין לחשוד ולחשוב על שום בר ישראל שישתמד הרי דמהר"ם אית ליה כשנשתמד אחר הקידושין ודאי לא היינו [אמרינן] ³⁷ טעם [דאדעתא] ³⁸ דהכי לא קדשה וזקוקה מדאורייתא ולית ליה טעמ' דרבי אברהם ולא טעמ' דר"ח גם מוכח דהמרדכי לית ליה טעמא דרבי' אברהם ולא טעמ' דר"ח דשמדות יהיה כמו ערוה ויפקיע זיקה בהכי בפ"ק גבי [ענינא] [מניינא] למעוטי דרב [ו]רב אסי כת' המרדכי וז"ל א"כ מספק אי הלכה כרב בצרת סוטה או לא והוראה גדולה תלויה בדבר כגון שמעון שנשתמדה אשתו ונשא אשה אחרת ומת בלא בנים ונפלה קמיה אחיו דהויא ליה צרת [אשתו] [סוטה] לרב פטורה היא מתלוצה ומותרת לשוק ולמתניתין צריכה חליצה או יבום עכ"ל ³⁹ והשתא ע"כ אין השמדות מפקיע זיקת המשומדת מכח ערוה אי לאו משום דסוטה

32 השוה כ"ב. בכ"י ה, ז כתוב: תחשב. בכ"י ט, י כתוב: תחשוב.

33 יבמות כ"ב, ע"ב.

34 מרדכי ליבמות סימן ק"ח, בשלטי גבורים על המרדכי יבמות סימן כ"ט, אות ו'. שו"ת מהר"ק, תשובה קע"ה. שו"ת מהר"ק החדשים, ירושלים, תש"ל, תשובה יט. שו"ת תרומת הדשן, תשובה רכ"ג. ר' אברהם הוא ר' אברהם הגדול ב"ר משה מרגנסבורג. אודותיו, ראה: א. אורבך, בעלי התוספות, מפתח בערכו. אודות זהותו, ראה שם: עמ' 358, הערה 48.

35 תשובות מימוניות להלכות יבום, סימן כ"ט; מרדכי ליבמות סימן כ"ט.

36 בבא קמא ק"י, ע"ב.

37 השוה כ"י ב.

38 כך בכל יתר כה"י.

39 השוה המרדכי ליבמות, סימן א'.

טומא' כתו' בי' כעריות⁴⁰ דא"כ לכ"ע היתה צרתה צרת ערוה ולא תלי בפלוגתא דצרת סוטה ואין לומר דלא מיקרי צרת ערוה דהמשומדת חשיבה כמאן דליתא ולא חשיבה הצרה צרתה דא"כ אף צרת סוטה לא מיקרי ואפי' לרב הית' מותרת הצרה אלא ע"כ תצטרך לומר דאי' השמדות מן המשומדת מפקיע הויקה אלא לרב מטעם דהויא סוטה דטומא' כתו' בה כעריות ולמאן דלית ליה הך דרשא דטומא' לא פקע (זיקות') [זיקת']⁴¹ משום שמדות' וא"כ ה"ה דאין שמדות היבם מפקיע הויקה דמ"ש משומ' ממשומדת היכא דליכא טעמא דאדעתא דהכי לא קדשה נפשה וזה לא שייך היכא שנשתמד אחר הקידושין גם הגדול מהר"ר איסרל ז"ל כת' בנימוקיו דאחד מן הגדולי' העתיק דבעל העיטור פסק כרש"י והר"ר ידידי' משפירא עשה כן הלכה למעשה⁴² וכן מה שכת' רב שרירא גאון דמתענגה עד דחלוץ לה⁴³ הדעת מכרעת דכל הנך המחמירי' אית להו דיש כאן זיקא דאורייתא או לכל הפחות ספק זיקה דאורייתא וכיון דכמה רבוותא דאית להו כאן זיקה דאורייתא או חשש זיקה דאורייתא אנו היכי ניקו ונסמך על ר"ח להקל ואע"ג דכבר נשאת בעדות ובהוראת ב"ד דאי יפה כת' הר"ר הישיש מהר"ר מינץ בזה דבאוריית' אין לחלק בין לכתחלה בין לדיעבד⁴⁴ (וכן) [ובין]⁴⁵ הורו ב"ד ללא הורו ב"ד עכ"ל א"א מהר"ר מרגלית שמצאתי ולא היה לפני סיום דבריו אך מ"מ טוב להשכיל ומספיק למבין במה שהעתיקתי ע"כ.

ב. שאלת ר' יעקב מרגלית לר' יוזמן כץ

מתוך "דיני גיטין וחליצה" לר' שמואל קידנובר כ"י אוקספורד 805 דף 9 א

"הנה זחלתי ואיכא לקרב לגבי כתר הזמן הזה אשר מפיהו אנו ת[י]ים הגאו' מהר"ר איסרלן כי לא אוכל לעמוד על דברי חברי מהר"ם מהלא'¹ שמנהיג שהבעלים מביאין גיטין לנשותיהן משם לכאן ולא הוי גט ישן כדאמ' בגמ' פ' המביא תניין גיטין הבאים ממדינת הים מה הועילו חכמים בתקנתם הנהו קלא אית להן ע"כ ה[ו'] בגמרא² וכבר צווחו קמי דקמאי מהר"ר ליזר מהלא'³ על האי גיטא דנפיק מבית דינא דמהר"ר טעביל דהבעל עצמו הביא הגט ותשוב' מהר"ר טעביל⁴ מאחר דבדיעבד כשר שויתי נפשג' הדתן אמינא ראית מהר"ל וסיעתו מן האשירי פ' המביא

40 יבמות י"א, ע"א.

41 השוה כ"י ב, ז, ח, ט.

42 שר"ת תרומת הדשן, תשובה רכ"ג.

43 מרדכי ליבמות, סימן כ"ח.

44 שר"ת מהר"י מינץ שם.

45 השוה כ"י ד, ה, ו, ז, ח, ט.

1 עליו ראה: פריימן. מברא ללקט יושר, סימן ק"א, נראה שכונתו של רי"מ לתשובת מהר"ם מהלא' ב"ים של שלמה" גיטין פ'; ב סימן ה'.

2 גיטין יח; א'.

3 לא מצאנו מיהו.

4 הוא ר' טעביל שפרינץ אודותיו ראה: לעיל הערה 43.

תניין ולפי זה אי אתרמי דלא נמסר ביום הכתיב' תו לא מתכשר האי גיטא כ"מ ע"י שליח דאיהו דמפיק לקלא ולא ע"י הבעל עצמו עכ"ל אשרי⁵ ולא דיקדקתי על האי אף (בס"א ?) כת' כך אף דאיכא למידתי דלא קאי על הגיטין הבאים ממדינת הים דהנהו קלא אית להו אפי' ע"י הבעל מניין לנו לתלק בסברת הכרס בלא ראייה ברורה לעשות הלכה למעשה לכתחלה ואין הגויל מספיק(האמנו ?) שלי שמעתי שתולין עצמן באשלי רברבי בהגאון מהר"ר איסרל ששלח גט מנויאשטט לפולן וא"כ הוא שתיקתי טוב מדיבורי והנה הלואי שזכיתי לעמוד על סף הדעת דמהר"ר איסרלן ז"ל בהאי נדון והנה מר עד הנה משכנו ידינו מליתן פה גיטין בעירנו אף שמהר"ר מרדכי⁶ פה מופלג בחכמה ובשיבה מאחר שהנהרות שמם נעלמו ממנו אף שכתב המרדכי⁷ והוכיח מההוא גיטא דכתיב ביה בצד קלוניא מתא על דאין להקפיד אם לא נכתבו הנהרות והנהרות הסמוכות לעיר למשרה ולכיבוס ולטחינ' אין לנו שם מפורש רק ולייש בל"א⁸ אך לא רצה מהר"ר מרדכי להכניס ראשו בספקות אלו ואף דצורך שעה היה כי אין השיירות מצויות מפרוזהא דידן (יוד ?) פוזנא אצל בי דינא דמהר"ר משה מהלא' ואף דלא קיימא לי שעת' ע"כ שאלת מהר"ר יעקב מרגלית".

ג. תשובת ר' יוזמן כ"ץ לר' יעקב מרגלית

מתוך כ"י "דיני גיטין וחליצה" לר' שמואל קידנובר כ"י אוקספורד 805 דף 99

"אהו' מהר"ר יעקב אשר דרשתני מה שראיתי ומה שקבלתי מבית אב על דבר שהבעלים מביאין הגיטין לנשותיהן מפולן למדינתך שמעתי מפי מו' הגאון יצ"ו שגט הראשון שנתן שלח ע"י הבעל ממרפורק לאובן ובריית' שלימה היא בריש גיטין והיא עצמה שהביאה את גיטה אין צריך לומר¹ והאמת יש לקצת לתמוה שכל התבורי' לא מייתי הק' בריית' לבד הס"ת² מייתי לה ופוסק כההוא בריית' מ"מ מאחר דלא מצינו בשום חבור להפך יש לנו לסמוך על הס"ת והגדתי למו' הגאון את אשר לי בשם הגאון מהר"ר ליזר מהלא' והשיב לי מי יהיב לנא מעפרא דמהר"ל ונמליץ לעיני' אך ראיותיו ס"ל והמדקדק שם יבין מתוך האשרי³ דלא קאי אגיטין הבאים ממ"ה וכאשר כתבת בעצמך ועל הנהרות שכתבת שנעלם מהם שם הנהרות לא בררת יפה אם יש ספק בשמם או אין להם שם לגמרי אם היה ספק

5 הרא"ש לגיטין פרק ב' סימן ה'.

6 אולי כונתו לר' מרדכי המוזכר בלקט יושר ראה: פריימן מבוא, סימן ק'.

7 מרדכי לגיטין סימן תנ"ו.

8 בלשון אשכנז.

1 גיטין ה' א.

2 ר' ברוך מגרמזא ספר התרומה, ירושלים תשי"ט, סימן ק"כ.

3 הרא"ש לגיטין פרק ב' סימן ה'.

בשם מזה שמעתי כשבאו יודי לדור בטעוריו' לא עמדו בבירור על שם הנהרות ומה"ר אנשיל מרקפורק ז"ל⁴ נתן גט לשם וכעס עליו מהר"י מוילין כי אמר שמא לא כיון שם הנהר אבל כשהוא ודאי שאין לו שם לגמרי שמעתי ממ' יצ"ו שכותבין על מי נהרו' ואם מעיינות הם כותבין על מי מעיינות בוויזיאי כותבין דיתבא כגו ימא ותו לא ע"כ תשוב' מהר"ר יוזמן כ"ץ ז"ל.

ד. תשובת ר' אהרן יונה מרגנסבורג

כ"י "סדר גיטין וחליצה", כ"י אוקספורד, 804/3, דף 25, א'¹

הנחמדים לשמים ולבריו' אהו' האלופים תרוייכון רבני קשישי תיהותון בריך מבריכון לשלם ידענא דלמישאל לא צריכתון אך להראות ענוותיכון בעיתו ובכן הך איתנא מרים בת שמריה הרי היא ההיא אתנא דאיפליגו עליה כבר מהר"ר ז"ך² ז"ל וממהר"ר ט"ץ³ וכבר מתו בה מאה עוכלי על דלא כת' בגט רק מרים ואח"כ נודע דשם הלידה היתה לאה עד ב' שנים עד שנשתנה שמה מרים וכת' בגט בת שמריה בלא ר' ונחלק עליו מהר"א⁴ ז"ל ומהר"ר איסרל ז"ל נטה להתיר אפי' לכתחילה⁵ ואני הקטן הייתי מכריע לכתו' לכתחלה מרים דמתקרי⁶ לאה בת שמריה ולתת גט שני ולכתו' שמריהו לפי ששני השמות מתיר גברי אבל בדיעבד כשר אפילו בשמריה לבד לפי שהוא הרוב וגם ההוא דאיכרי שמריה אינש דלא מעלי הוי ולא רגילי אינשי לקרות שם אחר אינש דלא מעלי והיה מקובל למהר"י⁷ ז"ל ובאותו גט לא היה כתוב שמערל כלל בברור הלכך גם אתם תסדרון ב' גטין בחד שמריה ובחד שמריהו ואל תכתבו שמערל ושם האיש המגרש תכתבו אשר המכונה אנשיל⁸ לפי שיש אשר המכונה ענוזל או ענוזין או לעמל⁹ לכן יש לכתו' המכונה ותו לא מידי¹⁰. הראיות משני הצדדים כמה יריעות¹¹ היו. ממני אהר'¹² שאינו כדי לשאלו בעניין גטין נא' אהרן יונ' מרעגנשפורג עכ"ל.

- 4 ראה: פריימן מברא ללקט יושר, סימן כ"א.
- 1 תשובה זו נמצאת גם בכ"י ב' עמ' 15; ב. כ"י ג. דף מח; א—מח; ב. כ"י ד. דף טו; ב. כ"י ה דף 12; ב. כ"י ו. דף 61, ב—62; א. כ"י ז 86—88. כ"י ת. דף כא; א—כ"י ט. דף ת; א.
- 2 מהר"ר ז"ך הוא ר' זלמן כהן בעל ספר היריעה. ראה: פריימן, מבוא ללקט יושר, סימן ל"ט. בכ"י ב כתוב מהרר ז"ך ראה בהערה הבאה.
- 3 הוא ר' טעבל שפרינץ. ראה אגרת ב', הערה 4. בכ"י ב, ד, ה, כתוב מהר"ש. ככל הנראה הכתיב הנכון הוא מהר"ר ז"ך ומהר"ש ע"פ המקרה המובא בשו"ת מהר"ם מינץ, תשובה ס"ד: "והיה מחלוקת שהיה בין מהר"ז קיצנא ז"ל ובין מהר"ש שי' בגט שנתן מהר"ז קיצנא היה בכה"ג שאותה אשה היה לה שם אחרת בינקותה ונשתכח לגמרי...".
- 4 בכ"י ה כתוב כאן: מהר[מ]א. בכ"ח: מהר"י.
- 5 שו"ת תרומת הדשן, תשובה רל"ג, ופסקים וכתבים סימן ל"ט.
- 6 בכ"י ג דאתקרי.
- 7 הוא ר' יעקב ווייל. ראה שו"ת מהר"י, תשובה ק"פ. בכ"י ד, ו, כתוב כאן: למהר"ז בכ"י ה: למהר"ד.
- 8 בכ"י ו: אנשל. ובכ"י ח: "אנשל חסד יוד".
- 9 בכ"י ג, ד, ה, ו, ז, ט, כאן תוספת: או אנשיל (או אנשל).
- 10 בכ"י ח כאן תוספת: "ובכן שאז ברכה [ככ?] וכנא' מאהב' בכל לב".
- 11 השזה כ"י ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח. בכ"י ט: (ידעת).
- 12 בכ"י ח כאן כתוב: אהובך משרתך.

ה. אגרת ר' זעליקמן ציון לרבני רגנסבורג

מתוך כ"י י"ם שעשה שלמה" כ"י אוקספורד 803 דף ב—325; א¹

"וזהו נכתב לרבני רעגנשפורק ז"ל² וז"ל השיב לי מהרי"ו³ וז"ל מה ששאלת מר על מי שחתם שמריה בלא ויד' וכן חותמין משפחתו אם יש לסמוך על זה לכתוב שמריה בלא ויד' לא ידענא מאי קא מיבעי לך פשיטא דיש לסמוך ואין צריך לפנים דאינו צריך אלא גלוי מלתא עכ"ל⁴ וכי יאמרו מאי איכפת לי ומנ"מ שלא אניח לתן שני גיטין אחד חזקיה בלא ויד' ואחד חזקיהו⁵ כמו שעשה מהר"ר הלל⁶ ומהרי"ו⁷ כדי להוציא נפשי מכל ספק אודיע על זה התנצלותי התנצלות צודקת מה היא מניעתי חדא ידעתי שמר' מחו' מהר"ר ס"ל⁸ אין דעתו נוחה בנתינת שני גיטין ואותם רבותינו שהניחו ליתן ב' גיטין ידעו מה שעשו אמנם לא ראיתי מאבותי ואבות אבותי ולא מרבתי שעשו כן וחדוש הוא וראיה גדולה בזה הגט שניתן לפניו משה בן שמריה⁹ ולא הניח לכתו' גט אחר שמריהו כאשר ביארתי לעיל והוא היה רבי מובהק ורב לכל רבני ריגנס [כי כלם]¹⁰ היו תלמידיו ומימיו עדיין אנו שותים וידוע לכל שחסיד ופרוש היה ומדקדק במעשיו שלא היה כמוהו בתורה ובחסידות וראוי ונכון לכל תלמידיו ולכל תלמידי תלמידיו ללך בארחתו ולמיקם בשטתיה משום שנ' אל תטוש תורת אמך¹¹ ואידך בכל מקום שאפשר שלא לתן שני גיטין מוטב יותר מלתן שני גיטין משום דהנכנסים והיוצאים דאותם שנותני' ב' גיטין אין נותנין בבית אחת אלא זה אחר זה וכן כת' אלי הגאון מהרי"ו ז"ל¹² והטעם אם נתן לה ב' גיטין בבית אחת דילמא דעתי אהאי גיטא לאו גטא הוא ונמצא שאינה מגורשת (ודאי) [וראי']¹³ קצת להא דאמ' בקדושין המקדש במלוה ופרוטה ר' יודא הנשיא אמ' מקודשת דדעתה אפרוטה ר' נתן אמ' אינה מקודשת דדעתה אמלוה אלמא לר' נתן חיישינן דילמא דעתה אמלוה ה"נ חיישינן דילמא

1 אגרת זו נמצאת בכ"י א, דף 27; ב—228, בכ"י ב (רק חלק מן האגרת) עמ' 18; א (במספור שלי) כ"י ג דף ג; א—ג; ב; כ"י ד. דף יח; ב—יט; א (במספור רצוף) במספור של כה"י דף 17; ב—18; א. כ"י ה. דף 15; א—16; א. כ"י ו דף 64; ב—65; כ"י ז. דף 90; א—91; א. כ"י ח. דף כו; ב—כו; א. כ"י ט. דף י; א—יא; א.

2 הקדמה זו חסרה ביתר כה"י חוץ מכ"י ח.

3 בכ"י ב כתוב כאן מהרי"ל כנראה שזוהי טעות סופר.

4 שו"ת מהרי"ו תשובה קס"ט.

5 בכ"י א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ט כתוב: ב' גטין אחד שמריה ואחד שמריהו.

6 הוא ר' הלל מערפורט אודותיו ראה: פריימן מבוא ללקט יושר סימן ל"ב.

7 בכ"י ד, ה, כתוב מהרי"ד בכ"י ו מהרי"ו.

8 השוה שו"ת מהרי"ו תשובה ק"צ, שם מתייחס לשם שמריהו ראה גם לעיל הערה 5.

9 הוא ר' יעקב מולין מורו וקורבו של ר' זעליקמן. ראה לעיל במבוא.

10 אולי כונתו לגט שניתן למשה בן שמריה ע"י המהרי"ל ראה: ספר מהרי"ל, ורשה, תרל"ד, עמ' 69—70.

11 השוה כ"י א, ג, ד, ה, ו, ז, ט.

12 משלי א; ח. ו; ב.

13 בכ"י ד, ה. כתוב: מהר"ר יוול זוהי טעות משום שהציטוט המובא להלן הוא משו"ת מהרי"ו ראה להלן הערה 14.

14 השוה לכ"י א, ג, ד, ה, ו, ז, ט.

דעתיה על שאינו גט ואע"ג דפסק הלכתא כר' יודא הנשיא דילמ' הכא בנדון דידן אפי' ר' יודא מודה דהת' גבי מלוה ופרוטה אדם יודע שאין קידושי מלוה כלום ודעתה אפרוטה אבל הכא אינו יודע איזו מהן מועיל¹⁴ וכיוצא בזה אמרינו פ' המגרש א"ר ירמיה מתני' דלא כר' אליעזר משום דלא ידעי עדים אי בהאי מיגרשה כר'¹⁵ ואחרי שביארנו שצריכין לתן ב' גטין זה אחר זה ולא בבת אחת א"כ יש לחוש משום הנכנסין והיוצאים דילמא איכא שם שראו גט הראשון ויצאו ולא ראו גט השני ודילמא איכא שלא ראו גט הראשון ונכנסו וראו גט השני ואם גט שניתן ראשון אינו עקר שמ' יאמרו היוצאין שלא ראו שנתן גט ששינה שמו ויוציא[ו]¹⁶ לעז על הגט ויאמר[ו]¹⁷ שהוא פסול ואם הגט האחרון אינו עקר שמא יאמרו הנכנסין שלא ראו גט הראשון ששינה שמו ויוציא[ו]¹⁸ לעז על הגט שהוא פסול ונמצא תקנתן קלקלתן ועוד ע"י נתינת ב' גטין יבא לידי כך שיקילו על עצמם מלחפש כראוי ולדקדק בהלכות גטין כהלכה ויתעוותו במיני הספק ולא ישאלו לרבותינו הידועים¹⁹ כי יאמרו אם יש לנו ספק נניח לתן שני גטין ואינם חוקרים ושואלים תכלית המדע ואחז"ל כל מי שאינו בקי בטיב גטין וקדושין וכו'²⁰ לפיכך נרא' בעיני כשאין צריך לתן ב' גטין לאו שפיר דמי למיהב ב' גטין וקרוב אצלי טרם שאנית לתן לפני ב' גטין בענין זה שאין צורך הייתי מסולק מן הדבר לגמרי כי כמו שאין מחסרין בדבר כך אין מוסיפין דכל המוסיף גורע ועתה ביארתי לכם כוונתי בזה שלא אניח לתן ב' גטין מטעמים שביארתי ולא לכוונה אחרת על כן מורי ורבותי קרוב בעיני שתסכימו עמי לכתר' בגט חזקיה לחודיה בלא ויו' ואבקש מעכ"ת מאד לכתוב הסכמתם בשולי האגרת הזו ושלוחי ישראל (יחזור)²¹ לי כתבי זה עם הסכמתכם ויראה חכמתכם ובינתכם לעיני כל נא תקדימו שלוחי זה במה שתוכלו כי קצר הזמן שהגבילו [א]חר כאשר יגיד לכם שלוחי זה ישראל ובכן הרמן ורשותא אטול מכם (ויפיש)²² [ויפרש]²² שלומכם וכס ישיבתכם וכל שותי מימיתכם ונפוצת מעינותיכם שלום טובה וברכה נא' אהו' משר' [העלוב]²³ הק' הלוי ציון"²⁴.

14 שו"ת מהרי"ו תשובה קפ"א.

15 גיטין פ"ו; ע"ב.

16 השוה כ"י א,ג,ו,ז.

17 השוה כ"י א,ג,ד,ה,ו,ז,ח,ט.

18 השוה כ"י א,ג,ד,ה,ו,ז,ח,ט.

19 בכ"י ד,ה,ו,ח,ט, כתוב: הידועים.

20 בכ"י ד,ה,ו,ח,ט, מצוין המשך המקור: "לא יתא לו עסק עמקו". השוה קדושין ו, ע"א י"ג, ע"א.

21 השוה כ"י ה,ו, בכ"ח כתוב יחזירו.

22 השוה כ"י ד,ה,ו,ז,ח,ט. בכ"ג יפריש.

23 לא ברור בכה"י, השוה כ"י ח.

24 חלקים שונים של סיום האגרת חסרים בכל כה"י חוץ מכ"ח.

ישראל מהלמן

בית הדפוס באדריאנופול במאה ה"ז

בעיר הגדולה אדריאנופול, שנוסדה ע"י הקיסר אדריאנוס, חיה במאה ה"ז עדה יהודית עתיקה. רוחת דעה שראשוני המתיישבים היהודים בה היו מגולי א"י אחר מפלת בר-כוכבא. "היהודים ישבו בעיר מימי קדם ומזמן רב טרם התיסד הקיסרות הביזנטית, ובכן היה כאן פעמים רבות חילוף אדוני הארץ: רומיים, יונים, בולגארים ועוד הפעם יוונים, אך באחרונה מצבם היה רע ומר תחת ממשלת ביזאנץ, נרדפים ונבזים מהמון העם, עמוסי מסים כבדים מאת המושלים...".¹ מצב היהודים נשתנה לטובה מאז המחצית השניה של המאה ה"ז, עם כבוש אדריאנופול ע"י התורכים והפיכת העיר לבירת ממלכת תוגרמה. התורכים המנצחים, המוקפים תושבי הארץ הנוצרים, התייחסו אל היהודים כאל בני-ברית, וע"כ נטו להם חסד. מאז התחילה עלייתה המהירה של קהילת אדריאנופול. גורם אחר היה לפריחתה — שהיא נבנתה מחורבן של הקהילות היהודיות באירופה. לרגל הגזירות והגרושים, ביחוד בהונגריה, ספרד ופורטוגל, נמלטו רבים לאדריאנופול, ביניהם חכמים אנשי-שם מן העילית שבשארית הפליטה. במאה ה"ז תפסה אדריאנופול מקום של כבוד בממלכת תוגרמה, ליד קהילות קושטא ושאלוניקי. מפליאה היא רשימת גדולי ההלכה שנפגש עמם ר' שלמה עתיה, מתושבי ירושלים, בשלוש הערים האלה.²

בשנת ש"ב או ש"ג העבירו המדפיסים האומנים ר' שלמה ור' יוסף יעבץ, את בית דפוסם משאלוניקי לאדריאנופול. במשך חמש שנים (ש"ו—ש"א) עבדו שם האחים המדפיסים בהצלחה אך, כבעלי-זמנה, שינו את מקומם וקיוו להרחיב את פעולתם. באומץ ידעו להתגבר על מכשולים כבדים. ר' יוסף נ' וירגא מספר בסוף ספרו שארית יוסף (ראה להלן, ב): "בשנת מכת הדבר והמדפיסים ואני העני מבוהלים ודחופים היינו כל היום רצוא ושוב על עסקי קבורה". אעפ"כ, האחים יעבץ לא רפו ידיהם והמשיכו במלאכתם, מלאכת הקודש.

ואלה ספרי אדריאנופול לפי סדר הדפסתם:³

א. ספר שבט יהודה⁴ חבירו החכם הרופא הור שלמה נ' וירגא זלזה זה ספר תולדות ישראל ממאורעות וצרות רעות שעברו על היהודים בהיותם בארצות

1 ש. א. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, מהדורה א', ח"א, עמ' 11.

2 ספר תהלים, עם פירוש עתיה, ויניציאה ש"ט. מעבר לשער.

3 מ. בניהו, מקור על מגורשי ספרד בפורטוגל וצאתם אחרי גזירת רס"ו לשאלוניקי (ספונות, י"א, רלא—רסה), תשל"א—ח.

4 ספר שבט יהודה... הגיה וביאר עזריאל שוחט, ערך והקדים מבוא יצחק בער, ירושלים, תש"ז. ושם ביבלי נוספת. [ור' להלן, הערתו של א. דוד, עמ' 198; העורך].

העמים כמו שמצא כתוב בספר זקנו הר יהודה ׳ן וירגה ז״ל וכן מספר מה שמצא כתוב במקומות אחרים גם מה שראו עיני צרות... וכן יספר עלילת הדם... וכן ידבר מויכוחים בענין הדת... וענינים אחרים... באדריאנופולי קרית... המלך... סולטאן סוליימן... היתה התחלתו שנת שדי...

נדפס בשנת שדי (1553/4) 5. ס״ח דפים לא ממוספרים (= ט״ו קונטרסים, מסומנים לממטה מימין, $4 \times$, ועוד ח' דפים תוספת). או״מ. 40.

המחבר הוא ר' שלמה ׳ן וירגה, מורשה הקהילות בקאסטיליה ואראגון לפני הגירוש. הוא ייחס את חיבור הספר לזקנו ר' יהודה ׳ן וירגה, אחד מהמפורסמים במשפחתו, שהשאיר אחריו רשימות היסטוריות ממאורעות הזמן. על שמו קרא את הספר: "שבט [Verga = שבט] יהודה".

את "החכם הכולל" ר' יהודה ׳ן וירגה מזכיר ר' אברהם זכות 6 כבעל מקצוע באסטרונומיה. יתכן שזוהו הוא עם חוכר המיסים בקאסטיליה שברח לפרוטוגל (בשנת הגירוש בספרד) ומת שם על קדוש השם.

את הספר העשיר בתוספות והוציא לאור ר' יוסף ב״ר שלמה אבן וירגה — ר״ל להלן, ב —, וסיימו בתחינה: "אל רחום וחנן איכך תוכל לסבול עוד וראית ברעה אשר ימצא את עמך ואיכך תוכל לראות אבדן מולדתך בני עבדיך, אל ימעטו לפניך צרותינו והשקיפה ממעון קדשך עם כל השמדות לכתנו אחר כך מהר קח לבוש חסדך והושיענו למען שמך...".

ב. ספר שארית יוסף חברו החכם... יוסף ׳ן וירגה... יבאר בו רבים מכללי התלמוד אשר לא הביאו הראשונים... והוא קיבצם... נדפס ע״י האחים שלמה ויוסף בני החכם... יצחק יעבץ הדורש ולה״ה פה אדריאנופול היתה התחלתו בר״ת אלול שנת אל שדי...

נדפס בשנת שד״י—ש״ה (1554) 7. מ״ד דפים לא ממוספרים (= י״א קונטרסים, מסומנים למעלה, $4 \times$). או״מ. 40. מחבר הספר הוא ר' יוסף ׳ן וירגה, מגולי ספרד, שהגיע אחרי גדודים לאדריאנופול. סביב שנת ש' היה כבר חכם מפורסם, כפי שמעידים דברי ר' שלמה עתיה: "...ואלה החכמים אשר היו בעיר אדריאנופולי שהייתי אני מכיר... והחכם יוסף בן וירגה...". 8. בשנת שד״י (1154) זקן היה ומדוכא. בראש הספר (מעבר לשער) סיפר: "מכיר אני את מקומי השפל, וכל שכן בארצות האלה אשר ת״ל מלאה הארץ דעה, והקטן שבתלמידי קטנו עבה ממתני, אבל הכרח הביאני באשר עוונותי הכו תולדותי, ולעת זקנה נשארתי ערירי מבן יחיד... ובקשתי לי להשבית יגונותי ומשברי ים תלאותי איזה תועלת... לנערי בני ישראל המתחילים אשר למישר נקראו בנים... ויהי מה שום זכר ביניהם ממני או שאר׳ לבן קראתי שם החבור הקטן הזה שארית יוסף, וראשונה קראתי

5 קיימת הוצאת שבט יהודה, בלי שנת דפוס, ועל השער נדפס "באדריאנופולי קרית מלך... סולטן סולמאן יר״ה...". זהו דפוס סביוניטה משנת שכ״ו.

6 בספרו האסטרונומי "החבור הגדול" (1478); ר' י. בער, בהקדמה לס' "שבט יהודה", מהדורת ירושלים, תש״ן, הנ״ל.

7 קרוב לודאי שהדפסת הספר נמשכה למעלה מחודש.

8 ע״י הע' 2.

שבט מישור, וחשבתי כי שם זה מורה גאווה, וסלקתי אותו וקראתי שם מורה שפלותי ודלותי".

ספר המוקדש לכללי התלמוד הופיע כבר במאה ה־ט"ו, סביב שנת 1490, הלוא הוא ספר "הליכות עולם" לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי, יליד צפון-אפריקה. ספרים ממין זה יצאו לאור מפרק לפרק. ר' יוסף נ' וירגה שם לו למטרה למלא את החסר בהם, ואולם לרגל צערו האישי וצוק העיתים לא הגיע גם ספרו לכלל שלימות. מודה הוא: "קיצרתי כמה כללים שהיה בליבי לכתוב גם ידעתי ימצאו טעויות לרוב הרעדה והבהלה" (בסוף "שארית יוסף"). מן הראוי להעיר שר' יוסף שהשלים את ס' "שבט יהודה" ומחבר ספר "שארית יוסף" הם אישיות אחת, על אף אי אלו ספיקות שנתעוררו.

ג. פירוש מסכת אבות שחבר הרב החסיד הר' יוסף יעבץ הדורש ז"ל ע"י האחים בני... ההר יצחק יעבץ ז"ל... באדריאנופול... קרית מלך... שולטן שוליימן... נתחלה המלאכה... בחודש שבט שנת יקרה... ובקולופון: תם ונשלם הספר הנהדר באדר שני הנאדר על יד... הבחור המשכיל ר' אפרים הכהן... ומלאכת סדור האוהיות לו היתה למנה המשכיל ר' אלקנה ומי שאמר לעולם די יאמר לצרותינו די...

נדפס בשנת שט"ו מחודש שבט עד אדר שני (1555). צ"ו דפים לא ממוספרים (= כ"ד קונטרסים מסומנים מלמעלה $4 \times$). או"מ. 4°.

הפירוש ערוך לפי עומק הפשט, בלויית דברי הגות ומשלים. לעתים מזכיר הוא דעות של אחרים, כגון: "ורשב"ם ז"ל פי" (דף ל"ג), "ושמעתי מגדול הדור... (דף אחרון). מספרי ר' יוסף יעבץ נדפסו עוד במאה ה־ט"ו:

1. מאמר חסדי ה', קונשטאנטינה רצ"ג (1533)
2. מאמר האחדות, פירארה, שי"ד (1553); לובלין, שני"ז (1596)
3. אור החיים, פירארה, שי"ד (1554); לובלין, שני"ז (1596)
4. יסוד האמונה, פירארה, שי"ד (1553); לובלין, שני"ז (1596)
5. פירוש תהלים, שאלוניקי, של"א (1571)

ד. תשובות שאלות... מהר"ר אליה מורחי נדפסו... על ידי האחים בני החכם... יצחק יעבץ הדורש זלה"ה פה אדריאנופול. 4°.

לפני זמן קצר נתגלו ארבעה הדפים הראשונים של שו"ת ר' אליה מורחי בדפוס ראשון, שלא נודע לחוקרים ולומדים. הקטע כולל כמחצית השאלה-התשובה י"ו (לפי מהדורת קושטא, דפים ט"ו, א' — י"ז, א') ותחילתה: "וששאלתם על דבר המתנות שנוהגים אבי הכלה ואמה לתת לחתן פעמים אחר האירוסין מיד ולפעמים אחרי הקניינות מיד...". אין בין נוסח אדריאנופול ונוסח קושטא אלא שינויים קלים: חסרון כמה תיבות, קיצורי מילים וכד'. קרוב לדואי שהדפסת הספר נפסקה לרגל עקירת בית הדפוס מאדריאנופול. אפשר להניח שארבעה דפים אלה (יותר לא נמצאו) נדפסו בסוף שנת שט"ו או בראשית שנת שט"ז (1555/6), סמוך להדפסת הפירוש על מסכת אבות. השערים של שני הספרים הללו דומים מאד זה לזה, הן באותיות והן בצורתם הכללית. לאחר שעזבו האחים המדפיסים את העיר, נפרדו דרכיהם: שלמה התחיל לפעול בקושטא, ויוסף — בשאלוניקי. ביכורי בית הדפוס החדש בקושטא היו "תשובות שאלות מר' אליהו מורחי", שהדפסתן התחילה בה' תשרי

חברו התכם השלם כס' ח' יוק' ו
דינא ר' י' יאור בודיבס סבלי
תלמוד וסור הכיאו הארונים
הר' שמסור דובני יעקב וסר חסר
עולם לו הוא קבעם ממח' סמנא
מחור בחלמוד ומעורר בחסות
ויסמ' נהא' ארורום אדקום
שמר' לש' טרנס על יד
והר' שלח' יוק' בני ורמ' השלם
מחור יעקב יעקב הרוש ולח
מח

הדיתה דתחלתו ב'ח' אלול שנת אל' קצ"ד יק' לנו רחמים

...
 ...
 ...

[illegible]

קרית סלך רב קרית אדמוהי הבלך הנדול סולבאן סליימן
ירום הנדול ותנשא סכסלתו אמן

[illegible]

13173

נרפסו בעיני רב על ידי האחים בני החכם הקדוש
יעבץ הרורש ולהחזיק

פירוש מסכת אבות שחבר הרב
החסיד הר יוסף יעבץ הדורשול

על ידי האחים בני החכם השלם ההר יצחק יעבץ זל
מן הרכ ההסיר הכחבר זלה

באדר'אנופול'י

העיר הגדולה קרית סלך רב ממשלת ארוננו המלך הנדול
שולטן שוליסן ירום דורו ויהנשא מלכותו אמן

נתחלה המלאכה המפוארה מלאכת

יום בחודש שבט שנת

יְקָרָה הִיא מְפֻנִים

וכל חפצך לא

ישו בן

שנת ש"ך (1559). כנראה השיגו המדפיסים כתב יד גדול בהיקפו ומלא יותר וסדרו אותו בפורמאט פוליו. מפליא הדבר שבמהדורה החדשה אין זכר לסיון הקדום שנפסק באמצע.

כשנתיים פעל בית הדפוס באדריאנופול, ותנובתו היתה נכבדה, ביחוד מבחינת האיכות. בכשרון מיוחד היו מחוננים האחים יעבץ לבחור בטוב ובמועיל לשם הדפסתו. זכו והוציאו לאור את הספר "שבט יהודה", שנתחבב על העם, התפשט במהדורות רבות, וגם תורגם ללשונות שונות (לטינית ספרדית, יידיש) ⁹. הספר הוא קובץ של סיפורים היסטוריים, שבהם המציאות והדמיון משמשים בערבוביה; כתובים הם בצורה נובליסטית מרתקת, כנראה בהשפעת ספרות הרנסנס. בעד המעטה המסרתי-דתי המוצק-לכאורה, תדרו דעות "מודרניות", ניצני המדע החדש. יש והגישה אל בעיות כאובות, כשנאת ישראל, היא ראלית, מעין-סוציולוגית. והעיקר — הסיפורים, שתארו את יסורי האומה, ועם זה את גדולתה, שימשו לרבים מקור תקווה וניחומים בימי גזרות רעות.

קרוב לודאי שבחירה זו הושפעה גם ע"י מניעים רגשיים. האחים המדפיסים הכירו מקרוב את ר' יוסף ז' וירגה, רב מכובד באדריאנופול, זקן מפורסם בחכמה ומידות, וראו צורך לעצמם להדפיס את ספר אביו ר' שלמה ואת ספרו הוא. כנראה מתוך יחס של כבוד ואהבה לזקנם ר' יוסף ב"ר חיים יעבץ הדורש, פרסמו את ספרו, פירוש על מסכת אבות ¹⁰; ועם זה לא קלקלה אהבתם את השורה ובחירתם ראויה לשבח. תכונת המדפיסים בני יעבץ לגלות יצירות בעלות ערך קיים עמדה להם והתחילו להדפיס כבר באדריאנופול את שו"ת ר' אליהו מזרחי, אחד הפוסקים הגדולים ובעלי ההשפעה בדורותיו.

ולבסוף: כל ספרי אדריאנופול מהמאה הט"ז יקרי המציאות הם, ורק שתי ספריות זכו לכלול את כולם ¹¹.

9 נתגלתה עוד מהדורה, שלא היתה ידועה עד כה: ספר שבט יהודה דאש ספר האט מחבר געווען מוהרר יוסף בן ווירגא... הרובשוב בשנת תקע"ח. ¹²

10 ר' יוסף יעבץ הדפיס עוד כתב יד של זקנו המפורסם, פיר' על תהלים, בשאלוניקי בשנת של"א (1571). — ר' לעיל.

11 ספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק (לפי שמועה) וספריית הפרטית.

יצחק יודלוב

"פתרון חלומות" לרב האי גאון

בשם "פתרון חלומות" ידועים חיבורים אחדים שנדפסו במהדורות רבות. מהם מיחסים לרב האי גאון, אחרים הם מאת ר' שלמה אלמולי ואחרים אנונימיים. רשימה זו מטרתה לרשום את מהדורות החיבור המיוחס לרב האי, ואגב לנסות לעמוד על היחס בינו ובין חיבור של אלמולי והחיבורים האנונימיים, למהדורותיהם השונות.

א. גרינבאום הקדיש מאמר מיוחד לספרו של אלמולי¹. המאמר עוסק בניתוח החיבור ובדיקת מקורותיו, תיאור כמה מהמהדורות והיחס לחיבורים אחרים בנושא. הרעיון המרכזי של גרינבאום הוא, שכל החיבורים בשם "פתרון חלומות" שבידינו מוצאים מספר של אלמולי, אלא שבכמה מהם "קופח" המחבר ושמו הרעלם. נראה לי שתיאוריה זו מוטעית לגמרי, וגררה בעקבותיה טעויות נוספות במאמר הנזכר. "פתרון חלומות" של אלמולי מורכב משלושה חלקים: א. דיון עקרוני במהות החלומות, ב. "פתרונות" לחלומות, וג. דיונים הלכתיים בנושאים הקשורים לחלומות. גרינבאום סבור שהחיבור המיוחס לרב האי—הוא מזכיר רק את מהדורת קהיר שי"ן, וכנראה לא ראה את שתי מהדורות פירארה ורומי²—נלקח מהחלק השני של ספרו של אלמולי, אך אלמולי עצמו כותב בתחילת החלק השני: "בו אכתוב כל פתרוני החלומות הנמצאים בספרים, וכדי שאומר כל דבר בשם אומרו אודיעך השדות אשר בהם אלקטה, והם ראשונה דברי רז"ל מה שהזכירו בפר' הרואה, שנית דברי רבינו האיי גאון ז"ל שחבר שיערים בפתרון החלומות, שלישית פתרון חלומות שמצאתי מיחסים לרש"י ז"ל" וכו'³. ואין כל סיבה להניח שלא היה זה אותו חיבור שלפנינו, שאף הוא נחלק ל"שיערים". כאן גם מקורו של הדמיון שבין קטעים מרובים בספרו של אלמולי ובין פתרון חלומות המיוחס לרב האי, המצוי גם בכ"י, ומהם שנכתבו לפני זמנו של אלמולי. בדקתי את כת"י לידן 55 Warr⁴, והוא זהה ל"פתרון חלומות" המיוחס לרב האי בדפוסים שלפנינו, בשינויים מסויימים, כדרך השינויים שבין מהדורות הדפוס. וראה להלן⁵.

- 1 פתרון חלומות, קורות ומקורות (ארשת, ד), תשכ"ו, ע' 180—201.
- 2 גרינבאום כותב על מהדורת קהיר שי"ן: "הוא המקור היחיד המזכיר רק את רב האי גאון כמחבר".
- 3 אלמולי נהג לציין מהיכן שאב כל "פתרון", אך שלא בעקביות.
- 4 צילום במכון לתצלומי כתה"י העבריים, סרט מס' 27915. בכרטסת המכון מיוחס כתב-היד למאה ה'י"ד. אלמולי נולד כנראה בין השנים רמ"ו—ר"ן, ראה גרינבאום, שם, ע' 180.
- 5 בכתב יד זה, בסוף החיבור, בסוף "שער הבאר", נמצאים דברי רב האי בענין שאין להתענות תענית חלום בשבת אלא על ג' דברים (ראה גרינבאום, שם, ע' 192, הערה 35): "וכתב רבי' האיי ז"ל שאין אדם מתענה תענית חלום בשבת רק על שלשה

גרינבאום מעלה השערה שכמה מן ה"פתרונות" שהביאם אלמולי בחלק השני של ספרו בשם רב האי, הם למעשה פירושים לגמרא, ונלקחו מפירושו של הגאון לתלמוד⁶. אולם, שתי הדוגמאות שגרינבאום מביא מצויות כלשונן ב"פתרון חלומות" המיוחס לרב האי, ומקישור הדברים ברור שקטעים אלו הם חלק אינטגרלי של הטכסט⁷. דבריו של גרינבאום, "השאלה המרכזית העומדת לפנינו בקשר זה היא אם היה לפני רש"א [=ר' שלמה אלמולי] מקור שכלל דבריו של רב האי גאון, או שמא אין זו אלא התלות באילן גדול"⁸, אינם מדויקים. לפני אלמולי אכן היה חיבור "שכלל דבריו של רב האי", השאלה שיש לשאול היא מה היחס שבין מקור זה — "פתרון חלומות" המיוחס לרב האי — ובין הדברים הידועים לנו משמו של הגאון ממקורות אחרים, כגון תשובותיו ופירושו לתלמוד⁹.

המהדורות השונות של החיבור המיוחס לרב האי כנראה אינן תלויות זו בזו — פרט למהדורות פירארה, ראה להלן — ונדפסו מכתבי יד שונים, שנבדלו זה מזה בניסוח הדברים ולעיתים אף בתוכן. ואין פלא שחיבור עממי מסוג זה עבר במרוצת הזמן שינויים מפליגים. לפיכך נראה לי שגם "פתרון חלומות" שנדפס בקושטא רע"ה, בספר "פתח דברי" (מס' 1 להלן), אינו אלא אחת הנוסחאות של החיבור המיוחס לרב האי, ונשמט ממנה — או מכתב היד שעל פיו נדפסה — שמו של רב האי¹⁰. כל המהדורות של "פתרון חלומות" המיוחס לרב האי נדירות מאוד, ומחלק מהן ידוע רק עותק אחד בלבד. ומכאן לרשימת המהדורות.

1. קושטא, רע"ה.

בסוף ספר "פתח דברי", חיבור בדקדוק הלשון העברית, נמצא חיבור שכותרתו היא "פתרון חלומות"¹¹. לדברי יערי כולל חיבור זה 6 דפים. בבית הספרים צילום העותק שבספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק ובו רק שני הדפים הראשונים של "פתרון חלומות" (3 עמודים של טכסט). יערי כותב על החיבור: "דומה לפתרון חלומות המיוחס לרב האי גאון". הדמיון הוא לא רק בתוכן, אלא גם במבנה, שכן כמו החיבור המיוחס לרב האי, גם חיבור זה מחולק ל"שערים".

דברים... קטע זה, המביא את דברי רב האי בשמו, בניגוד למצב בשאר חלקי החיבור שם מובאים הדברים בלשון מדבר בעדו, הוא בודאי תוספת. הקטע אינו נמצא במהדורות פירארה. 6 שם, ע' 201.

7 שני הקטעים נמצאים בשער הפירות (דף [3] ע"ב במהדורת פירארה): "הרואה שאוכלת[!]
תמרים צרה תבא עליו ויתמו עונותיו"; "הרואה ענבים... ואם הם צמוקים ריוח יבא לו". הפירושים שמביא אלמולי ל"פתרונות" הללו אינם איפוא מאת רב האי עצמו, כפי שחשב גרינבאום, אלא הם תוספת של אלמולי. 8 שם, ע' 190.

9 ואכן, בדימויו של גרינבאום יש משום תשובה לשאלה זו. גרינבאום בודק את יחסו של הגאון לחלומות כפי שמשמע מחיבוריו השונים. [תוספת בשעת ההגהה: פרו' ג. אלוני הדיעני כי פתרון חלומות לרב האי גאון אינו מופיע ברשימות הספרים מן הגניזה שפורסמו בעבר, וגם לא ברשימות הספרים החדשות המתפרסמות עתה בספר "הספריה היהודית בארצות המזרח", שנמצא בדפוס].

10 בחלק מן המהדורות היו לפני קטעים בלבד, ועל כן קשה להחליט את הדברים בדאיות.
11 א. יערי, הדפוס העברי בקושטא, ע' 82 מס' 86. יערי רשם לפי העותקים שבמכון שוקן ובבית המדרש לרבנים בניו יורק. עותק נוסף נמצא במוזיאון הבריטי (צדנר ע' 633). בעותק זה קיים קולופון: "נשלמו שלשה חבורים אלו... יום ששי יג ימים לחדש אלול שנת... ה'רעה אותי [רע"ה]. בשנת ר"ף יג אלול חל ביום ב, בעיר

בהתחלת החיבור נמצאת רשימה של ימי החדש, "לדעת אם טוב בהם החלום אם לאו". זו אותה רשימה שנמצאת במהדורות פירארה של החיבור המיוחס לרב האי, אלא ששם היא מופיעה בסוף הספר. אחר כך פותח החיבור ב"שער הפירות" (השער הראשון בפירארה ובכת"י לידן הוא "שער היין והשכר והשמן". שער הפירות נמצא באמצע הספר). מהקטע שראיתי מסתבר שה"שערים" במהדורה זו קצרים בד"כ מאלו שבמהדורות פירארה. אשר לתוכן, קטעים רבים מהם במלה לפירארה, באחרים הדברים מנוסחים באופן אחר ולעיתים יש קטעים שאינם מופיעים בפירארה — ולהיפך. כמה קטעים הנמצאים במהדורת "פתח דברי", ואינם בפירארה, נמצאים בכת"י לידן. ניתן לומר איפוא שמהדורת "פתח דברי" אינה חיבור בפני עצמו, אלא אחת הנוסחאות של החיבור המיוחס לרב האי.

2. רומי, ש"ז.

"פתרון חלומות / שחבר הרב / הגאון רבינו / האי ז"ל". [16] דף. אותיות מרובעות.

עותק יחיד בעולם, כנראה, נמצא בספריית HUC בסינסינטי, מאוסף פרימן¹². מעבר לשער נדפסה הקדמת המדפיס, אותה הקדמה שנדפסה אחר כך במהדורות פירארה.

שמותיהם של השערים וסדרם זהים לאלו שבמהדורות פירארה. ד' [14 ע"ב—15 ע"א]: "אלו הם הימים בחדש לדעת אם טוב החלום אם לאו". דף [15—16 ע"א]: ספר הרפפות. מיוחס אף הוא לרב האי¹³. אח"כ נדפסו שני קטעים (בכותרת "והבוטח בה' חסד יסובבנו"): "אם תרצה לדעת לאי זה אדם נתן חברך הטבעת" ו"אם תרצה לדעת באי זה אבן נגע חברך".

בשער הראשון, שער היין והשכר והשמן, חסר במהדורה זו, בהשוואה לפירארה, כשני שלישי (כ-15 שורות באמצע השער). במקום הקטע החסר נמצא כאן קטע קצר, בן כ-3 שורות, שאינו בפירארה: "הרוא' ששותה שכר חטים רפואה וממון וטוב יבא לו". וכו'. בסוף הספר נדפס "תשבון א' שעשה הג'ר" [!] אברהם ׳ן עזרא שהיו תולכים בספינה א' טר' יהודים וטר' גוים" וכו'. קטע זה אף הוא אינו נמצא בפירארה. פרט לשני השינויים הללו, נראה שמהדורת רומי זהה למהדורות פירארה.

מהדורה זו נדפסה ע"י שמואל צרפתי, שעסק באותו הזמן בהדפסת ספרים ברומי. תופעה טיפוגרפית בולטת במהדורה זו היא שסימני הקיצור של ראשי-תיבות אינם מופיעים בין האותיות אלא בסוף הקיצור, כגון 'ואחכ', 'אלף תעט'. גם במהדורת פירארה ש"ב, שנדפסה ע"י שמואל צרפתי, קיימת תופעה זו, ומשם נלקחה ע"י המדפיסים של שתי מהדורות פירארה שכו', שהדפיסו בדייקנות על פי מהדורת ש"ב.

3. פירארה, ש"ב.

"פתרון / חלומות / שחבר הגאון רבינו / האי זל" [!] / נדפס פה פירארה / על יד שמואל צרפתי / בשנת שיב" [!]. [16] דף. אותיות מרובעות, שלוש השורות האחרונות של השער נדפסו באותיות רש"י.

קושטנטינה. לפ"ז יש לתקן את התאריך אצל יערי, הרושם: "רע"ה—ר"ף לערך". שטיינשניידר לא ראה את הספר (C.B., מס' 4022).

Dictionary catalog of the Klau Library, Cincinnati, 1964, v. 10, p. 676 12

13 ראה: C.B., מס' 4048.

עותקים מצויים במוזיאון הבריטי ובבדליאנה¹⁴. ראיתי צילומים של השער ודפים אחדים מגוף הספר.

דף [15] ע"א: "אלו הם הימים בחדש לדעת אם טוב החלום אם לאו". דף [15] ע"ב—16 ע"א: ספר הרפפות. אח"כ שני הקטעים שבמהדורת רומי.

4. קהיר, שי"ז.

"פתרון / חלומות / שחיבר הרב רבינו / האיי גאון זצ"ל / נדפס במצרים העיר / הגדולה המהוללה אשר / היא תחת ממשלת אדוננו / המלך שולטן שוליימאן / יום ד י"ט לשבט שנת והיה טרם / יקראו ואני אענה / על יד גרשם בכה"ר אליעזר / שונצינו יצ"ו". 12 דף.

עותק יחיד בעולם נמצא בבדליאנה¹⁵. יערי תאר את הספר על פי רשימותיו של קאולי¹⁶. בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק נמצאים קטעים אחדים, וצילום שלהם נמצא בבית הספרים. הקטעים שראיתי כוללים את השער ושני עמודים מגוף הספר.

התוכן הוא כמו במהדורות פירארה, בשינויים, שרובם שינויי ניסוח. לדוגמה: "שער הים והברכות ומקרי המים", כפי שהוא קרוי במהדורות פירארה, נקרא כאן "שער הברכות" בלבד. באותו שער, במקום "הנכנס לאגם מים נעשה ראש ישיבה" נאמר בקהיר "הרואה שנכנס לתוך אגם" וכו'. מהקטעים שראיתי נראה שסדר השערים הוא כמו בפירארה. גרינבאום¹⁷ כותב שבסוף מהדורת קהיר נמצא לוח "הימים של חודש לדעת החלום אם טוב ואם רע". אף במהדורות פירארה נמצא לוח זה בסוף הספר.

"ספר הרפפות" לא נדפס כאן, אבל הוא נדפס מצורף ל"רפואות התלמוד" שנדפס אף הוא בקהיר באותו הזמן¹⁸.

5—6. פירארה, שכ"ו.

קימות שתי מהדורות שבשער שלהן מופיעה הדפוסת של פירארה שכ"ו. נוסח השער: "פתרון / חלומות / שחבר הגאון רבינו / האי זל. / נדפס פה פירארה על / יד שמואל צרפתי / בשנת שכ"ו". [16] דף. אותיות רש"י, פרט לכותרות של ה"שערים" ולדבורי-המתחיל של כל שער, שנדפסו באותיות מרובעות. שתי המהדורות נדפסו בדיקנות על פי מהדורת פירארה שי"ב, דף על דף (תיאור מפורט יותר ראה להלן). שתיהן נדירות מאוד.

כפי שיבואר, נראה שלא נדפסו על ידי שמואל צרפתי ואף לא נדפסו בפירארה, אלא, כנראה, בויניציאה. יתכן שגם שנת הדפוס אינה אמיתית, ובאמת נדפסו שתי המהדורות—או אחת מהן, שנדפסה על פי חברתה שבאמת נדפסה בשכ"ו—מאוחר יותר, סמוך לשנת ש"ם.

14 צנר, ע' 278; C.B., מס' 14,518; קאולי, ע' 225.

15 קאולי, ע' 226 (Festschrift; 1566 Kairo aus Ein Soncino-Druck A. E. Cowley, für A. Frimann), Berlin, 1935, p. 89-90.

16 הדפוס העברי בארצות המזרח, א', ע' 53 וע' 57 מס' 1. 17 ע' 188.

18 ראה יערי, שם, ע' 53 בהערה.

"פתרון חלומות" של ר' שלמה אלמולי נדפס לראשונה בשלוניקי רע"ה לערך ובשניה בקושטא ש"י לערך. בשתי המהדורות הללו נקרא הספר בשם "מפשר חלמין". החל מהמהדורה השלישית, קראקא ש"ס לערך, ואילך, נקרא הספר בשם "פתרון חלומות".

המהדורה הבאה היא מהדורת ויניציאה שפ"ג, שנדפסה בעילום שם המחבר. צדנר¹⁹ ייחס מהדורה זו לרב האי, אך אין זו אלא החלק השני של ספרו של אלמולי. המהדיר, ר' מנחם טרינקי, השמיט את החלק הראשון – החלק העיוני, ואת החלק השני – החלק ההלכתי – והשאיר רק את החלק "המעשי" (וגם ממנו נשמטו קטעים אחדים)²⁰. בסוף מהדורת ויניציאה שפ"ג נמצא לוח "הימים בחדש לדעת אם טוב החלום אם לאו" וספר הרפפות – כמו במהדורות פירארה של "פתרון חלומות" המיוחס לרב האי. אחר כך נדפס הספר, בשלמותו, באמסטרדם שצ"ו. שמו של אלמולי נזכר כאן.

על פי מהדורת אמסטרדם שצ"ו נדפס הספר, שוב בשמו של אלמולי, בווילנא תקע"ח, ואלקווא תרי"ג, ושלוש פעמים בווארשא: תרל"ט, תרנ"ד ותרס"ב. מהדורות כלכתה תר"ב ובגדאד תרנ"ב כוללות רק את החלק השני של החיבור, אלא שהראשונה על פי מהדורת ויניציאה שפ"ג והשניה כנראה לפי מהדורת אמסטרדם שצ"ו. החלק השני של החיבור נדפס גם בתוך סידור ר' יעקב עמדין²¹, ועל פי מהדורת לעמבערג תרס"ד של סידור ר"י עמדין נדפס "פתרון חלומות" בווינא תרפ"ו, בדפוס סטיריאויסיפי מתוך האמהות של הסידור.

קיים חיבור נוסף, אנונימי, שנדפס כנראה לראשונה בוויילמרשדארף ת"ן, יחד עם "שערי ציון" לר' נתן נטע הנובר, בשם "ספר פתרון חלומות וספר שערי ציון" (ל"שערי ציון" גם שער מיוחד). הספר הוא רשימה של "פתרונות" לחלומות, ערוכה בלי סדר מיוחד. בכמות הוא קצר בהרבה מהחיבור המיוחס לרב האי גאון. בסוף נמצאת רשימה "אלו ימי החדש לחלום", בדומה לרשימות שבכמה מהמהדורות החיבור המיוחס לרב האי ובסוף מהדורת ויניציאה שפ"ג של חיבורו של אלמולי, אלא שהרשימה הנוכחית קצרה מהן. גרינבאום²² סובר אף כאן שספר זה הוא "עיבוד מקוצר של ספרו של רש"א [=אלמולי] ואולי גם תוספת מספרים אחרים". אינני מוצא כל סיבה לפקפק בדברי ההקדמה של המדפיסים של מהדורת ת"ן, הכותבים: "הקרה ה' לפנינו פתרון חלומות כתוב על קלף ישן נושן יותר משש מאות שנה...". אלמולי עצמו כותב בקשר ל"לוח" (חלק א, שער ג, פרק ד): "דע שמצאתי חלוקים רבים מהיות החלום בא' לחדש או בב' או בג'... וזה הענין הוא מרבינו האי גאון, וחכמים אחרים שבאו אחריו והגיהו בו, וזה אומר בכה וזה אומר בכה". עוד לפני אלמולי עצמו היו איפוא רשימות שונות של "לוחות" כאלו ובודאי שהיו לפניו גם ספרי-פתרונות שונים, תלויים ובלתי תלויים בחיבור המיוחס לרב האי. לפיכך אין לדעתי כל הגיון בטענה ש"את השימוש שעשה המדפיס [בווילמרשדארף] בספרו של רש"א אנו רואים במיוחד בלוח ימי-החדש לחלומות הבא בסוף הקונטרס", ובהשוואות שעורך גרינבאום

19 ע' 278. ראה גם בן-יעקב, ע' 503 מס' 1328 ומס' 1329. בן-יעקב צודק בהערתו כי פירשט עירב את ספרו של אלמולי בספרו של רב האי.

20 דבריו של גרינבאום על מהדורת שפ"ג (שם, ע' 184) אינם מדויקים.

21 ראה גרינבאום, ע' 185.

22 ע' 186–187.

בין הלוח של ווילהרמרשדארף לליקוטיו של אלמולי. לוחות כאלו אינם מיוחדים כלל לאלמולי. לוח כזה נמצא כבר, כאמור, ב"פתח דברי" (מס' 1), שנדפס באותה שנה לערך שנדפסה המהדורה הראשונה של ספרו של אלמולי.

החיבור שנדפס בוילהרמרשדארף הופיע אחר כך (ואיני יודע אם על פי המהדורה הראשונה אם על פי כת"י), בתוספת תרגום ליידיש, במהדורה חסרת מקום ושנה, כנראה בלעמבערג, תק"ע לערך, ובוילנא תרל"ה ותרמ"ב. מענינת הקדמתו של המו"ל במהדורת [תק"ע], שמזכיר כת"י של "פתרונים": "אמר הכותב, אף שנפשי יודעת את אשר ידוע לכל קורא משכיל בפתרונים האלה שבוודאי היו מתבררם בעל רותה"ק [?]. אך קריינא דאגרתא להוי פרוונקא... ששמעתי מאיש נכבד ובר אוריין... שהפתרונים אלו יש אתו עמו ג"כ בכ"י וכתוב בהם שיצאו מפי איש קדוש... כ"ד המזכה את הרבים יצחק זאב שוחט ובדוק בן לא"א כמהור"ר יוסף אפטער יצ"ו".

מהדורת "פתרון חלומות" המיוחס לרב האי, פירארה שכ"ו, נדירה ביותר. עותקים מצויים בבית הספרים הלאומי (מאוסף מהלמן), במכון שוקן, במוזיאון הבריטי ובספריית HUC בסינסינטי²³.

ד"ר י. מהלמן רשם בשולי העותק שבבית הספרים הלאומי שתי הערות. ראשית הסתפק אם באמת נדפס הספר בפירארה בשנת שכ"ו. כוונתו, בודאי, כי המדפיס שמואל בן אברהם צרפתי אבן אשכרה אכן הדפיס בפירארה, אבל ככל הידוע הוא פעל שם כמדפיס בשנים שי"א—שי"ב²⁴. משנת שי"ג ואילך המדפיס בפירארה הוא אברהם אושקי, שהדפיס שם עד שנת שי"ח, ואז שבת הדפוס²⁵. הספק הוא איפוא כפול: האם הספר נדפס בפירארה והאם נדפס בשנת שכ"ו.

בהערה שניה מציין ד"ר מהלמן כי קיים עותק בו שער שונה ושינויים טיפוגרפיים אחרים. עותק כזה הוא העותק שבספריית מכון שוקן. נוסח השער של עותק זה אמנם זהה לנוסח של עותק מהלמן, אך שני העותקים הם שתי מהדורות נבדלות לחלוטין, הן באותיות והן במסגרת השער²⁶.

שמואל צרפתי עצמו הדפיס את הספר קודם לכן, כאמור למעלה, לפחות פעמיים: ברומי שי"ו ובפירארה שי"ב²⁷. שני העותקים של שכ"ו נדפסו דף על דף על פי מהדורת שי"ב, אלא שהאחרונה נדפסה באותיות מרובעות ומהדורות שכ"ו שתיתן באותיות רש"י, פרט לכותרות הפרקים (ה"שערים") של הספר שנדפסו גם בשכ"ו באותיות מרובעות. ולא זו בלבד שחלוקת הדפים של שכ"ו היא לפי שי"ב, אלא

23 ואן-שטראלן, ע' 91; ד. וואכשטיין, מנחת שלמה והיא רשימת הספרים אשר קנה... שלמה... הכהן... לבית אוצר הספרים דקהל ווינא, א', תרע"ב, ע' 71, מס' 344; Dictionary catalog of the Klau Library, Cincinnati, 1964, v. 10 p. 676.

24 ראה C.B., מס' 9159 ומס' 9224; D. W. Amram, The Makers of hebrew books in Italy, Philadelphia 1909, p. 278-280; ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, ע' 27-28.

25 C.B., מס' 9298; עזרם, שם; פרידברג, שם, ע' 28.

26 ראה ציורים 1-2. העותק שבמוזיאון הבריטי דומה לעותק מהלמן. האחרון הוא העותק שנרשם ע"י וואכשטיין. העותק שבסינסינטי דומה לעותק שוקן.

27 ראה למעלה, מס' 2-3.

ציור 1: פתרון חלומות פירארה שכ"ו, עותק מהלמן

גם סידור השורות שווה בכולן. המדפיסים בשכ"ו הלכו בדייקנות בעקבות שי"ב, וכמעט בכל מקום שבשי"ב נמצא ריוח בין המלים או שסופי השורות אינן מיושרות (כלומר: שהשורה קצרה ואינה מגיעה לקצה השמאלי של השטח המודפס) — חוזר הדבר בשכ"ו. הוא הדין בקיצורים ובראשי תיבות, שחוזרים ומופיעים בשלושת המהדורות. במיוחד צמודה מהדורת שוקן למהדורת שי"ב. במהדורת מהלמן קיימות לעיתים חריגות, כגון פענוח של ר"ת וכו'.

כאמור, מסגרות השער של שתי מהדורות שכ"ו שונות זו מזו. טיפוס מסגרת השער של עותק מהלמן מופיע בספרים אחדים שנדפסו ע"י שמואל צרפתי בפירארה וע"י בומבירג בויניציאה. המסגרת מופיעה ב"רפואת הגויה" לר' יהודה חריני²⁸ וב"הלכות שחיטה" לר' מאיר ו' יאיר (פעמיים: בשער הכללי ובשער של הלכות בדיקת הריאה), שנדפסו בפירארה שי"ב; במחזור מנהג רומא, חלק ב, רפ"ו, בסידור כפי מנהג ק"ק ארם צובה, רפ"ז²⁹, ב"תמונות תחנות תפלות ספרד",

28 ראה ציור 3.

29 פקסימיל ראה: מ. בניהו, הסכמה ורישות בדפוס ויניציאה, ע' 175.

ציור 2: פתרון חלומות פירארה שכ"ו, עותק שוקן

רפ"ד—ש"ד³⁰, ב"מכלול" לר' דוד קמחי, ש"ה³¹, ובסדור אשכנזי, ש"ט³², אולם המעיין יבחין שאין כל המסגרות שוות וקיימים ביניהן הבדלים קטנים. נראה שקיימים שני אבות-טיפוס של המסגרות. אחד הוא זה שנדפס אצל בומבירג (להלן מסגרת ויניציאה) והשני שנדפס בפירארה ש"ב (להלן: מסגרת פירארה). ההבדל הבולט בין שתי המסגרות הללו הוא בקוים האלכסוניים הצפופים שעל גבי העמודים שממין ומשמאל לשער. במסגרת ויניציאה הקוים הללו נמצאים בצד ימין של כל עמוד ואילו בפירארה—בצד שמאל. הצורה המקורית של מסגרת ויניציאה השתבשה במשך הזמן בגלל שבירה והשתחקות ובגלל תוספות שונות שהוסיפו על המסגרת המקורית. ברפ"ו וברפ"ז המסגרת שלמה. במכלול, ש"ה, ובסדור

30 פקסימיל ראה בניהו, שם, ע' 169.

31 ראה ציור 4.

32 פקסימיל ראה: מ. בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ע' 174. מצויים חיקויים רבים לשער זה, כגון השער שנדפס בספר הבחור, מנטובה ש"ו, והשער שנדפס בסידור מברכה, ויניציאה ש"ד, המצוי בספרים רבים שנדפסו בוויניציאה.

ציור 3: רפואת הגוייה, פירא ש"ב

אשכנזי, ש"ט, ניכרת פגימה בצלע התחתונה ומאידך הוסיפו מתחת למסגרת כעין מדרגות-כניסה לשער. נקל להבחין שהמדרגות אינן מחוברות למסגרת ויש ריוח קל ביניהן, וברור שהן תוספת מאוחרת.

ב"פתרון חלומות" מהדורת מהלמן מופיעה מסגרת ויניציאה ולא מסגרת פירארה. הצלע התחתונה של המסגרת נשברה לגמרי ונעלמה, ובמקומה צרפו צלע אחרת בעיבוד גס. הצלע העליונה אף היא פגומה. ניכר בה באמצע שבר שיצר סדק לכל רוחב הצלע. בגלל השבירה של הצלע העליונה וחסרון הצלע התחתונה המקורית צומצמו ממדי המסגרת: שני העמודים שמימין ומשמאל מתקרבים והולכים זה לזה, כלפי מטה. בחלק התחתון של המסגרת הפרש בין רוחב המסגרת המקורית לבין רוחב המסגרת שבמהדורת מהלמן מגיע ל-4 מ"מ בקירוב.

עד כאן בנוגע למסגרת השער של מהדורת מהלמן. מסגרת השער של מהדורת שוקן אף היא מצויה. היא משמשת כמסגרת-שער ב"חלק שני מסדור תפלות ר"ה

ציור 4: מכלול, ויניציאה ש"ה

וי"כ... כפי מנהג ק"ק בני חלף", ויניציאה, בבית זואן גריפו, ש"ך³³. עוד קודם לכן השתמשו במסגרת זו כעיסור ב"מלות ההגיון" לרמב"ם, ויניציאה, בדפוס יושטיניאן, ש"י, בתחלת הספר³⁴.

אשר לאותיות, הנה האותיות של מהדורת מהלמן הן אותיות בומבירג טיפוסיות. הסימן הבולט הוא האות ו' שבכתב רש"י, שבדפוס בומבירג ראשה פונה לימין, כלומר אחורנית. לעומת זאת האותיות של מהדורת שוקן מופיעות בדפוסים אחרים בויניציאה. האותיות המרובעות הן אותיות יושטיניאן ואותיות רש"י הן האותיות שהשתמשו בהן זואן גריפו וזורי די קבאלי. מאפיין את אותיות רש"י הללו שהקוים המאונכים של חלק גדול מהאותיות (כגון הרגל של אות ר וכדומה)

33 על מקור זה העירני פרופ' בניהו, עמו גועצתי בענין.

34 ראה ציור 5.

ציור 5: עיטור מתוך מלות ההגיון, ויניציאה ש"י

נוטים באלכסון קדימה, לצד שמאל, דבר שמטביע על הדף המודפס תבנית של תנועה. תחושה זו מתחזקת גם בגלל הקוים המעוגלים של זוויות האותיות. לעומת זאת נראות אותיות רש"י של בומברג יותר מוצקות וסטטיות, בגלל זוויתיהן הישרות ותבניתן המרובעת, באופן יחסי.

מכל האמור מסתבר ששתי המהדורות לא נדפסו בפירארה אלא בוויניציאה. נראה שמהדורת מהלמן נדפסה בדפוסו של זואן די גארה, שרכש, כידוע, את החומר הטיפוגרפי של דפוס בומברג, ומהדורת שוקן נדפסה אצל די קבאלי או גריפו. אין ביכולתי להסביר מדוע זווייפה הדפוסת בשתי המהדורות. קשה להניח שדבר-מה בתוכנו של הספר גרם לכך. אפשר שאין כאן אלא התרשלות של המדפיסים, שחזרו והדפיסו את מהדורת פירארה ש"ב כמות שהיא ולא שינו אלא את התאריך. אם כך הדבר, הרי שהספרים נדפסו באמת בשנת שכ"ו. אך הדבר עדיין טעון בירור. מסתבר שאחת המהדורות נדפסה בשנת שכ"ו והשניה נדפסה על פיה, מבלי לשנות את הדפוסת, מאוחר יותר, אולי אפילו סמוך לשנת ש"ם³⁵.

35 בקטלוג של סינסינטי (ראה הערה 23) העירו בקשר לתאריך של הספר: "1566, or rather 1552". אולי עמדה בפניהם הבעיה שנדונה כאן. אך א"כ הפתרון שנתנו לבעיה זו אינו מובן לי: האם לדעתם מהדורת שכ"ו היא לאמיתו של דבר מהדורת ש"ב? והרי ברור שאילו שתי מהדורות שונות.

נספח: ספר "עין משפט" קושטא חש"ד

מספר נדיר זה נודע, כפי הנראה, רק העותק שבספריית הבודליאנה¹ (צילום בבית הספרים הלאומי). א. יערי, שרשם את דפוסי קושטא, לא הזכיר אותו.² לעניינינו נוגע הספר משום שבשער שלו מופיעה מסגרת פיראה. מכיון שהספר לא זכה עד כה לרישום מפורט, אתאר אותו כאן. נוסח השער: "עין משפט / יצא מפי חכם גוי על / פי התכונה על גאולתנו / ועל פדות נפשנו והאלילי / כרות יכרתון בעגל בזמן / קריב א'כ"ר / העתיק מלשון לאטין אל / לשון הקדש החכם הרופא / כהר משה בוטאריל יצו / בקושטאטינא"³. [28] דף.

הספר הוא העתקה של גבואות התוכן נוסטרדמוס לעברית. דף [1 ע"ב—2 ע"א]: "הקדמת המעתיק. הקבצו ושמעו בני ישראל ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה כי ראה ראיתי עוצם תשוקת האיש המשכיל והאיש ההמוני שיגיעו תקופות הימים להגיע למבוקש המקווה ושמועת מארץ מרחק מכנה הארץ ומירות שמענו משפטי אמת צדקו יחדיו הקדמת הידיעה היוצאה מלפני השליט החכם הכולל בחכמת התכונה ציר בגוים שולח מאת האל יתברך המשגיח בעמו זוכר ברית אבות הוא גוי אחד האיש שמו מיכאל גוי מסית לפי תומו והשלמתו בחכמה ההיא יודע דעת עליון ושמעו תולך בכל הארץ כי כן ידעתי גם אני גם כי שמעתי לקול מורי אלופי ומידעי חלוני והפצירו בי להעתיק המשפטים והמתחייב מהם בלשון הקודש ושלא להעמיק במליצה כדי שתהא העתקתי מובנת ודבורה כלשון בני אדם.

אמרתי אני להוציא כלי חפץ מצות אנשים מלומדה לי למעשהו מתנצל ואומר לכל שאם ימצאו אי זה דבר עמוק בלתי מובן אל יתלה בחסרון ידיעתי אף כביכול כי גם הוא דבר במקומות מה שאנו חוששים היתו מדבר מהטוב המקווה לנו כי הוא דבר אלהי לא תושג אמתו אף כי הרשעים שאין טובתם שלמה דבר בהם בחידות ובמקומות נפרדים מפורדים ומפוזרים אנה ואנה זעיר שם זעיר שם אבל בדברו בצרות ויסורין העתידיים לבא עליהם הרחיב בזה המאמר שנה ושלש בכל הענין בדברים על שלשים ועל רבעים כבלעם הרשע. ומהנה אתחיל אני הקטן משה בוטאריל ב'כ'מ'ה' ליאון בוטאריל ז"ל ב'כ'מ'ה'ר'ר' הגאון משה בוטאריל זצ"ל"⁴.

בדף האחרון: "נוסח הכתב ששלח התוכן לאפיפיור". המכתב חתום: "נכתב פה שיללון דקראב בפרווינצא יום ו' ז' מארסו שנת ת'קס"א' [1561] עבדך סר למשמעתך מיקייל דנושטארא דאמוש".

1. C.B., מס' 6442; קאולי, ע' 463; בן-יעקב, ע' 439 מס' 315; M. Steinschneider, Die Hebräische Uebersetzungen des Mittelalters, 1893, p. 962, Nn. 574.

2. ראה י. הקר, דפוסי קושטא במאה השש עשרה (ארשת, ה'), תשל"ב, ע' 464 מס' 3.

3. ראה ציור 6.

4. ל. דוקס, שתיאר את הספר בקצרה (Moses Botarel (Literaturblatt des Orients, XI, 1850, no. 52, p. 824-826. מצויין ע"י שטיינשניידר, שם) מעתיק את סוף ההקדמה, החל מהמלים "ומהנה אתחיל", וכותב שהדברים נמצאים בדף 8 בספר. למעשה הדברים נמצאים מיד בהתחלת הספר, בדף השני, אלא שהדפים אינם מכורכים כסדרם.

ציור 6: עין משפט, קושטאנינא חש"ד

הספר חסר שם המדפיס ושנת ההדפסה. הביבליוגרפים רושמים "1561 או לאחריה"⁵, כנראה על פי התאריך של אגרת נוסטרדמוס אל האפיפיור. אך מובן שאין לראות בתאריך זה אלא את הגבול המוקדם של תאריך ההדפסה, שיתכן שהיתה מאוחר יותר⁶.

המסגרת של השער היא כאמור מסגרת פירארה. אם אכן נדפס הספר בשנת שכ"א או סמוך לה, נוכל אולי להצביע על הדרך שבה עברה המסגרת מפירארה לקושטא. כידוע, בשנים ש"ך—שכ"א פעלו בקושטא זוג מדפיסים שמוצאם כנראה מאיטליה: אברהם בן שמואל כהן מסנגוויני ושלמה אושקי. האחרון, מסתבר, הוא ממשפחת

5 ראה הקר, שם.

6 נוסטרדמוס חי בשנים 1503—1566. אין זה מן הנמנע שהתרגום העברי נדפס סמוך להופעת המקור. ר' שטיינשניידר, שם.

המדפיסים בפירארה.⁷ שני אלה הדפיסו בקושטא את הספרים "שורש ישי" ו"אור עולם".⁸ המסגרת של פירארה אמנם אינה מופיעה בשני הספרים הללו, אך אין זה מונע את האפשרות שמדפיסים אלו העבירו מאיטליה חומר טיפוגרפי נוסף, מלבד החומר שנדרש להדפסתם של אותם שני ספרים. על כל פנים, בין אם מדפיסים אלו העבירו את המסגרת מפירארה לקושטא ובין אם המסגרת הועברה על ידי אחרים, אין לראות בעצם התופעה של מעבר המסגרת לתורכיה מקרה יוצא דופן, שכן במאה השש עשרה עבר חומר טיפוגרפי רב מאיטליה לבתי הדפוס שבקושטא ובשלוניקי ולבתי הדפוס שבמזרח אירופה. יתכן גם שהספר לא נדפס בתורכיה אלא באיטליה. בנייתו הצביע על התופעה של ספרים שנדפסו באיטליה וצויין בהם שנדפסו בתורכיה.⁹ שמא בקשו המדפיסים של "עין משפט" להעלים את מקום הדפוס האמיתי, כדרך שהעלימו את שמם ואת תאריך ההדפסה, מכיון שחששו שתוכן הספר לא יהיה רצוי לנכרים. שהרי הספר מדבר בלשון מפורשת, ולא "במליצה עמוקה" כדרך המקור הלועזי, "על גאולתנו ועל פדות נפשנו" ו"הטוב המקווה לנו", ומאידך על "רשעים שאין טובתם שלמה" וה"צרות ויסורים העתידים לבא עליהם". מכיון שלפני מונח צילום של "עין משפט" קשה לנסות לקבוע את מקום ההדפסה וזמנה על פי האותיות והנייר, ויש לעיין בגוף הספר.

7 פרידברג (הדפוס העברי באיטליה, ע' 27) כותב ששלמה אושקי זה היה בנו של המדפיס אברהם אושקי מפירארה. אינני יודע מה המקור לידיעה זו, אך עכ"פ מסתבר שהיו בני אותה משפחה.

8 ראה א. יערל, הדפוס העברי בקושטא, ע' 25, ע' 109 מס' 156 וע' 112 מס' 163.

9 דפוס תורכיה שאינם אלא דפוס איטליה (סיני, ע"ב), תשל"ג, ע' קס"ג-קפ"ד.

ח. שמרוק

ספר "דרך תמים"

ספר מוסר בלתי ידוע ביידיש מפולין מתחילת המאה המאה הי"ח

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצא ספר דרך תמים ביידיש, שלא עלה בידי למצוא איזכור כלשהו על קיומו, לא ברשימות הביבליוגראפיות וגם לא בספרים הדנים בספרות יידיש.

והרי שערן של ספר אנונימי זה:

ספר דרך תמים דאש ספֿר איז גישטעלט אין / פרקים אויף מוסר מעשות / ומשלים גאר ה פש אונ' פֿיין. דרויש / צו לערנן גרוש אונ' קליין. מיט השי' / ערנצט זיין. אונ' ווער זיך דר נאך / ווערט האלטן דר ווערט זוכה זיין. צו / קומן אין ליכטיגן גן עדן אריין: /

נדפס בעיר אחזת אדונינו פרינץ / קונשטנטינא יר־ה בן מלך ע־ה: /

בדפוס של המחוקק הר־ר אהרן בהר־ר / חיים דוד סג־ל זצ־ל. /

יהי לבי תמים בחקיק לפֿ"ק

הספר הופיע בשנת תפ"ג/1723 ולפי שמו של המדפיס שעל השער נדפס בזולקווא¹. הטופס השמור בירושלים אינו שלם. בספר לא ניתנה פגינציה, אך מסומנים בו שבעת הקונטרסים, כל אחד של 4 דפים. משמע שהיו בו 56 עמודים. בטופס שלפנינו חסרים שני דפים מקונטרס ג ושני דפים מתוך קונטרס ד, בסך הכל חסרים שמונה עמודים. לפי שעה לא עלה בידי לגלות טופס נוסף של הספר בספריות שבארץ ובחור־ל.

מתוך הספר עצמו ניתן לקבוע בוודאות שהוא נתחבר זמן לא רב לפני הדפסתו, על ידי יהודי תושב המחוזות הדרום-מזרחיים של פולין.

המחבר האנונימי מזכיר מספר ספרים ביידיש, וביניהם כאלה שהופיעו לראשונה שנים מעטות לפני תפ"ג והם: קב הישר ושמחת הנפש. קב הישר עם תרגום ליידיש, שוודאי אליו התכוון המחבר (ראה להלן), הופיע לראשונה בפראנקפורט דמיין בשנת 1705-1706 והמהדורה הבאה, רק ביידיש, הופיעה כבר אחרי הופעת ס' דרך תמים². שמחת הנפש, והכוונה וודאי לחלקו הראשון, לספר המוסר,

1 ראה ח.ד. פרידברג, הדפוס העברי בפולגיה, תל־אביב תש"י, עמ' 64.

2 השווה בקטלוג הגדול של מ. שטייטשניידר מס' 7429.

שער הספר "דרך תמים" [זילקווא], תפ"ג

הופיע לראשונה גם הוא בפראנקפורט דמיין בשנת 1707.³ משמע שהספר שלפנינו נתחבר לאחר שנת 1707, לכל המוקדם 14 שנים לפני הופעתו בדפוס. בלשונו של הספר ניכרים יפה סימניה של יידיש מזרח-אירופית, שבתקופה שאנו עוסקים בה נבדלה כבר בצורה ניכרת מאד מן היידיש שבפי היהודים באירופה המערבית. יידיש מזרחית זאת טרם חדרה לשפת הספרות בתחילת המאה הי"ח. ס' דרך תמים הוא ללא ספק אחד הטקסטים הקדומים ביותר שניתן למצוא בו חדירות נרחבות של לשון הדיבור באירופה המזרחית, והספר וודאי עוד ישמש בלשנים בחקר הלשון. הסלאביזמים הלקסיקאליים הישירים שבספר אינם רבים, כמו למשל התיבה "חאטשי", המופיעה בעמוד האחרון של קונטרס א. יתכן שמחברו של הספר או מדפיסו נמנעו מן השימוש בסלאביזמים ישירים, כדי להפיץ את הספר גם בקרב דוברי יידיש מערבית. יחד עם זאת ניכר שהם לא הבחינו בצורות דיאלקטיות אופייניות ליידיש מזרח-אירופית במרכיב הגרמני של יידיש. בטקסט של הספר חוזרת למשל פעמים רבות הצורה "אילץ" (ביידיש תיקנית של ימינו "אלץ", וביידיש ספרותית של תחילת המאה הי"ח בדרך כלל "אלש" או "אליש", צורות המופיעות גם בס' דרך תמים). והנה מסתבר שעד הדורות האחרונים הצורה "אילע", המקבילה ל-"אילץ" שבספר שלפנינו, היא סימן היכר מובהק של הדיאלקט של דוברי יידיש בסביבותיה של ברדיצ'ב ושל ברוד.⁴ היות וצורה זאת המזדקרת לעיני הקורא אינה בודדת מבחינת היידיש המזרח-אירופית שהתפרצה לספר שלפנינו, אין ליחס את סימניה של הלשון לסדר או למגיה של הספר אלא למחברו. מתקבל לכן שלפנינו ספר שנתחבר סמוך להופעתו על ידי תושב של דרום-מזרח פולין.

ספר דרך תמים הוא ספר מוסר עממי טיפוסי, השואב את השראתו ממקורות שונים שבלשון הקודש. נוסף למובאות מן המקרא ומן התלמוד מסתמך מחברו פעמים אחדות

- 3 ראה שם מס' 4929 וכן שמחת הנפש, אידישע לידער מיט גאטן פון אלחנן קירכהן... מיט א קולטור-היסטארישן אריינפיר פון דר. יעקב שאצקי, ניו יארק 1926, עמ' 27. אחרי המהדורה של 1707 הופיעו עוד מהדורות של הספר: וולצבאך 1717, אמשטרדם 1723 וכנראה גם פראג בין השנים 1720—1730. מן ההזכרה הסתמית של ספר שמחת הנפש בתוך דרך תמים, המובאת בשלמותה להלן, אין כמובן להסיק דבר על המהדורה שאליה התכוון מחברנו.
- 4 ראה על כך: ח. שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, עמ' 79—82, 175—197.
- 5 השווה מ. וויינרייך, שטאפלען, בערלין 1923, עמ' 33 וכן את הערותיו לכך של א. לאנדאו בתוך יידישע פילאָלאָגיע, 1(1924), עמ' 57. גם הממצאים שנאספו במפעל האטלס של הלשון והתרבות של יהדות אשכנז, אוניברסיטת קולומביה, ניו-יורק, מאשרים את הריכוז המשמעותי ביותר של צורת "אילץ" והדומות לה במחוזותיה המזרחיים של פולין שצויינו לעיל. וזאת אע"פ שפה ושם מופיעים ציונים לצורה זאת ביידיש המרכזית. אין כל עדות לצורה זאת ביידיש המערבית. הנני מודה לידידי פרופ' מ. הרצוג, העומד בראש המפעל, על המפה של תפוצות הצורות הלשוניות הללו, שהוכנה במיוחד למעני עפ"י העדויות השמורות במפעל האטלס.
- 6 של אהרן שמואל בן משה משולם מקרעמניץ, שהופיע בהענא בשנת שע"א.

גם על ספר הזוהר וכמו כן הוא מזכיר את ספר המוסר העברי נשמת אדם⁶. הוא היה מצוי בספרות המוסר ביידש וראה על כך להלן.

ללא כל הקדמות פותח מחברנו מעבר לשער בדיוניו בפרק הנושא את הכותרת 'דער פרק בשייד פֿון דער נשמה וויא זיא אין גוף אריין קומט'. וכפי שנאמר בשער, מחולק הספר כולו לפרקים, כאשר בכותרתו של הפרק מוסבר תוכנו. והרי התוכן של שמונת הפרקים של הספר, כפי שהוגדרו על ידי המחבר בכותרות שבחלקים שהגיעו לידינו:

דר פרק בשייד ווארום השיי שיקט דיא נשמה אויף דעם עולם אונ' לאזט זיא ניט בלייבן וואו זיא איז:

דר פרק בשייד ווען שון איינר קיין למדן איז אזו קאן ער פֿארט זוכה זיין צו קומן וואו דיא גרוש' תלמידים חכמים הין קומן אין גן עדן:

דר פרק בשייד וויא מן זאל גיין אין שול זיין תפלה טון בכונה:
דער פרק בשייד וויא איטלכער איז מחוייב זיין חבֿר אוי ליב צו האבן אז זיך זעלברט אונ' וואש אים זעלברט ניט ליב איז. דאש זאל ער זיין חבֿר ניט טאן. אונ' וועזן זיין חבֿר האט אים וואש ניט רעכט⁷ גיטאן זאל ער זיך ניט גוקם זיין אן אים אונ' זאל אים דן זיין לכף זכות. אונ' זאל מיט'יב זיין מיט לייט צדקה צו געבן אונ' צו טאן גמילות חסדים:
דר פרק בשייד דו מן זאל ניט רידן לשון הרע אונ' אוך קיין שקרים אונ' ניבול פה ניט זאל רידן:

דר פרק בשייד וויא דר מענש זאל זיך ניט בגאווה האלטן אונ' זאל ניט קיין רוגו האבן אונ' זאל ניט מחלוקת האבן מיט לייט. אונ' זאל ניט רידן מיט לייט גוטי ריד ווען דאש הערץ איז ניט דער בייא:

דער פרק בשייד וויא דר מענש זאל תשובה טאן אויף זייני עבירות. דען אפילו אויף דיא קלענשטי עבירה מוז מן אוך תשובה טאן אונ' תשובה העלפט אויף אלי עבירות. אונ' דר בעל תשובה איז בעשר אז איין צדיק:

דער פרק בשייד דיא מעלות פֿון דיא צדיקים אויף דעם עולם אונ' אויף יענם עולם. אונ' צו תחיית המתים אונ' דען עונש פֿון דיא רשעים אויף יענם עולם:

ראשי פרקים אלה משקפים יפה מאד את תוכנו ואת מגמתו של הספר. כנהוג באותה התקופה, נוסף לשער שנוסח בהריוה גם סיומו של הספר הוא מחורז:
'אונ' ווער זיך אין גאטש גיבאט טוט רעכט פֿירן. אן דעם זעלביגן קאן קיין מלאכי חבלה אונ' קיין משחית ניט אן רירן. אונ' גיט געך אין גן עדן אריין אונ' מן עפֿנט אים אלי טירן. וויא אין פסוק שטיט (פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים): בעזרת אדון עולמים; נשלם ספר דרך תמים".

7 במקור: רעכש.

8 השלמה של מקום פגום במקור.

בהתאם לדברים שבשער הספר ולפי המסורת של ספרות המוסר בלשון הקודש וביידיש, שילב מחברו בדיוניו סיפורים ומשלים הבאים להדגים את טיעוניו. סיפורת זאת מהווה חלק נכבד מאד של הטקסט, ומעניקה להרצאה העניינית קלילות רבה. בנספח מובאים שני סיפורים מתוך הספר, שכוונתם להדגים גם את לשונו ואת סגנונו. מחברו של הספר השתמש גם בפתגמים רווחים ואחד מהם אף זכה מצדו לבקורת סארקאסטית: 'וויא דאש שפריך ווארט בעויה אין אונזרי דורות גבן אונ' גולן זאל מן נור ערליך צו זיין' (בעמ' הראשון של קונטרס ו). המשלים, הסיפורים והפתגמים, וכמו כן הפניות הישירות אל הקורא בנוסח 'דרום אהובי רבתי', יש בהם אולי משום עדות שמחברנו האנונימי היה מגיד או מוכיח שרגיל היה להשמיע את דבריו בפני קהל.

לא מעטים הם הדברים בס' דרך תמים המתחסים להווי היהודי האקטואלי בראשית המאה הי"ח בפולין והדברים ראויים לבדיקה מיוחדת. הפרק השלישי של הספר, הפונה ישירות ובמפורש למי שאינו תלמיד חכם, ראוי לתשומת לב מיוחדת, משום המודעות וההערכה המובעת בו לספרות המוסר ביידיש הפותחת בפני כל אדם בישראל, גם מי שאינו יודע לשון הקודש, אפשרויות לימוד נרחבות. ואלה דבריו של מחברנו בענין זה:

גון ווייל מיר האבן זוכה גיוועזן אין אונזרי דורות דז אוז פיל ספרים זיינן גידרוקט גיווארן אויף טייטש ממש דער גרעשטר עם הארץ קאן דיא תורה לערנן דהיינו ספר לב טוב אודר דש ספר קב הישר ספר שמחת הנפש אונ' אנדרי מעכטיג טייטש ספרים וואש אום מיגלך איז אילץ צו מעלדן אלזו איז איטלכר מענש מחוייב צו לערנן די תורה נאך זיין פֿר שטאנד נאך קאן מן גיט לערנן אין לשון קודש ספרים זאל מן לערנן אין טייטשי ספרים... (בעמוד השני של קונטרס ב)

ובעמוד הבא של הספר שוב חוזר מחברנו לאותו הענין:

אונ' ווען היינט איז אוז פיל טייטשי ספרים דז מן קאן אילץ רעכט ווישן אלי דינים ווי אין לב טוב שטיט אונ' אין ספר שמחת נפש אונ' פיל אנדרי ספרים ווי אוך אין דעם ספר דאש ערשטי חלק איז גישטעלט ווארן דעם קיצור פון דעם (שולחן ערוך אורח חיים) אונ' אוך פֿון (יורה דעה) האט אפילו דר גמיינר מענש כלל קיין תירוצ גיט פֿר השי"ת צו זאגן [ווען] ער זעלט חלילה איין עבירה טון...

תוך הפניות ישירות של קוראיו לספרות המוסר הענפה ביידיש, הוסיף עליה מחברנו את ספר דרך תמים, חיבור נוסף שמתפקידו היה לשמש אותה מטרה. אך בעוד שהספרים האחרים ביידיש שימשו על מהדורותיהן הרבות קוראים רבים במשך הדורות, ספר דרך תמים עקבותיו נעלמו.

נספח

שני סיפורים מתוך ס' דרך תמים

מעשה איין מאל איז געוועזן איין יהודי איז איין גרושר חשוב גיוועזן ביא דעם תוגר אין קונסטאנטנאפיל דער תוגר האט אלי זייני עצות מיט דעם יהודי גיהאלטן און דער תוגר האט אים ערליכר גיהאלטן אלז אלי זייני הערן אונ' דער יהודי האט גיהאט צו שאפן איבר אלי דיא אוצרות פון דעם תוגר. אזו האבן זיך אלי דיא שרים ודוכסים מקנא גיוועזן אן דעם יהודי אונ' העטן אים גערן איין בלכול צו גיווארפן דז דער תוגר זאל אים לאזן ממית זיין אבר דש האט אילץ ניט גיהאלפן דר תוגר האט אים גאר ליב גיהאט אונ' האט ניט גיוואלט הערן דאש מסירות פון דיא שרים דען ער איז בטוח גיוועזן אן דעם יהודי דז ער איז אים גאר גיטרייא. אמאל האבן דיא שרים דורך אנדר איין עצה גיהאלטן אונ' זיינן גיגאנען צו דעם תוגר אונ' האבן גישפראכן אדונינו המלך מיר וועלן דיר בווייזן דז דר יהודי איז דיר ניט גיטרייא אונ' ער גיט מיט דיר אום מיט אייטל ליגן דא פרוב פֿרעג אים וויא פֿיל געלט ער פֿר מאג דא ווערשטו הערן דז דר יהודי ווערט דיר ליגן זאגן אונ' ווערט פֿר דיר זאגן קוים דאש צעהן טייל וואש ער פֿר מאג. אזו איז עש אך גיוועזן דער תוגר האט גילאזט רופן דעם יהודי אונ' האט אים גיפֿראגט וויא פֿיל געלט ער פֿר מאג אזו האט ער אים משיב גיוועזן ער פֿר מאג פֿופֿציג טויזנד גילדן. אונ' וויא דער תוגר האט דאש גיהערט דענקט ער זיך דיא שרים האבן אמל גיזאגט דז דער יהודי איז מיר ניט גיטרייא אונ' ער גיט מיט מיר אום מיט שקר דען דער תוגר האט גיוואושט דז דער יהודי פֿר מאג צעהן מאל אזו פֿיל דז ער האט גיזאגט אונ' האט דעם יהודי זיער פֿיינט ביקומן אונ' העט אים גערן גילאזט ממית זיין נור ער האט זיך גישעמט פֿר דיא שרים אז ער האט ביז אלהער דעם יהודי פֿיל ערליכר גיהאלטן אלז דיא שרים אזו האט זיך דער תוגר מיישב גיוועזן ער וויל דעם יהודי לאזן ממית זיין בשתיקה דז קיינר זאל ניט ווישן. אלזו האט דר תוגר גילאזט דעם יהודי אהיים גין אונ' צו מורגן האט ער אים גילאזט רופֿן אונ' האט גיזאגט צו דעם יהודי גיא צו דעם קאליך מיינשטר אונ' גיב אב דעם בריב דז ער זאל מיר ציגל שיקן וואש איך דארף אונ' דר בריב איז צו גיחתמנת גיוועזן אונ' אין דעם בריב איז גישטאנן דז דר מיינשטר זאל דעם זעלביגן מענש וואש אים ווערט אב געבן דעם בריב אין קאליך אויבן ווארפֿן גין דער יהודי האט אב גינומן דעם בריב פֿון דעם תוגר אונ' האט גיוואלט גין צו דעם קאליך מיינשטר אלזו האט זיך גיטראפֿי! אונטר וועגן האט איין ארמר מאן גיוואלט לאזן מל זיין ויין קינד אונ' האט ניט גיקאנט קיין מוהל בקומין אונ' וויא ער האט דעם יהודי דר זעהן אלזו האט ער אים גיבעטן דז ער זאל זיין קינד מל זיין דען דער יהודי איז איין מוהל גיוועזן. אונ' דער יהודי האט ניט גיקאנט דיא מצוה אב זאגן דען ער איז איין איש חשוב גיוועזן אונ' האט תמיד מהדר במצות גיוועזן אונ' האט גיבעטן איין גרושן שר דז ער זאל דר ווייל דאש שליחות פֿר ריכטן פֿון דעם תוגר אלזו איז דער שר גיגען מיט

דעם בריב צו דעם קאליך מיינשטר. אונ' וויא דר מיינשטר האט דעם בריב גייליינט אלזו האט ער דעם שר אין קאליך אובין אריין גיווארפֿן. אונ' דער יהודי איז בשלום גיקומן צו דעם תוגר. אונ' וויא דער תוגר האט אים דער זעהן האט ער זיך שטארק פֿר וואונדערט אונ' פֿרעגט אים האשטו מיין בריבֿ אב גיגעבן דעם קאליך מיינשטר. אלזו האט אים דער יהודי משיבֿ גיוועזן אדוני המלך עש האט זיך מיר גיטראפֿן אונטר וועגן איין מצוה צו טאן אלזו האב איך אב גשיקט דעם בריבֿ דורך דעם אונ' דעם שר. אלזו האט זיך דער תוגר שטארק פֿר וואונדערט אויף דעם גרושן נס וואס דעם יהודי איז גישעהן. אונ' שפּריכט צו דעם יהודי איך זעה דו דוא בישט איין פֿרומר אונ' איין גוטר יהודי אונ' גאט איז ביא דיר אונ' ער האט דיך איצונד מציל גיוועזן פֿון דעם אום שולדנן טוט דו דוא בישט נישט גיגאנגן צו דעם קאליך מיינשטר נון זאג מיר ווארום האשטו פֿר מיר אזו איין גרושן ליגן גיזאנט דו דוא פֿר מאגשט נישט מער אלז פֿלפֿציג טויזנט גילדן איך וויש דוך וואול דו דוא פֿר מאגשט מער אלז צעהן מאל אזו פיל. האט אים דער יהודי משיבֿ גיוועזן אדוני המלך דאש איז וואר דו איך האב צעהן מאל אזו פֿיל געלט נור דאש איז נישט מיין דען איך וויש נישט אוב עש ווערט בלייבן ביא מיר און וועגן עש ווערט יוא בלייבן ביא מיר וועגן דיא צייט ווערט קומן פֿון דעם טוט מוז איך פֿון אליים גוטן אוועק גין אונ' וויל אילץ הינטר מיר לאזן און ווערט איין אנדרן מענש אין דיא הנט קומן אבר דיא פֿלפֿציג טויזנד גילדן דיא זיין איביג מיין אויף דער וועלט אונ' אויף יענר וועלט דען איך האב זיא אוועק גיגעבן ארמלייט אין צדקה דאש קאן איך קיין מאל נישט אן זוערן אונ' אויף יענעם עולם האב איך עש צוגעסן. אונ' וויא דער תוגר דאש האט גיהערט האט ער דעם יהודי נאך מער ערליכר גימאכט אלז צו פֿאר אונ' האט אים גאר ליב בקומן נאך מער אז צו פֿאר אונ' די שרים וואס אים האבן פֿר מסרת האט דער תוגר גילאזט ממית זיין אונ' האט דעם יהודי גישענקט זייער האב אונ' גוט זיין זכות זאלן מיר אוך גיטן אמן: (מובא בשלושת העמודים הראשונים של קונטרס ה.)

מעשה איין מאל איז איינר גיוועזן איין עושר גדול ער האט גיהאט פֿיל געלט אונ' גוט. אזו איז אים צו חלום גיקומן וויא השי"ת וויל אים זיין געלט אוועק נעמן. אונ' וויל געבן איין אנדרן וואס וואונט ווייט איבר ים. האט אים דאש פֿר דראסן דש ער זאל אום אל דש זייני קומן. אונ' איין פֿרעמדר זאל עש האבן. אזו האט ער גיומן אל זיין געלט אונ' גוט אונ' האט איין גישלאגן אין איין פֿאס. אונ' האט גיגעבן איינעם שיף מאן אונ' האט אים ביפֿולין וועגן דוא קומשט אין ים וואו עש אים טיפֿשטן איז דא ווארף דאש פֿאס אין ים אריין. דען עש איז זאלץ וואש איז מכולה גיווארן עש טוג נישט צו ניצן. דער שיף מאן איז איין וועק גיפֿארן איבר דעם ים אונ' האט פֿר געשן דאש פֿאס צו ווארפֿן אין ים אריין. אונ' האט גיבראכט דיא סחורה וואש אויף דיא שיף איז גילעגן אריבר און האט אב גיליגט אין איין ווערטש הויז אונ' דאש פֿאס האט ער גיליגט אונטר דיא שטיג ער האט עש גיהאלטן פֿר שלעכט זאלץ. דער שיף מאן אונ' זייני לייט האבן דיא סחורה פֿר קפט אונ' האבן זיך אנדרי סחורות איין גיקופט אונ' האבן גיוואלט צו מורעש אוועק

פֿאַרין אויף דער נאכט האט דער ווערט איין סעודה גימאכט אויף דעם שיף מאן אונ' זייני לייט אונ' איז מיט זיא פֿרייליך גיוועזן. צו מורגש האבן זיא זיך גיזעגט מיט דעם ווערט אונ' האבן אים גידאנקט אונ' האבן דיא סעודה זיער גילובט זיא איז גאר גוט גיוועזן נור דש עשין איז גיוועזן אן זאלץ. דא האט ער גישפראכן מיר האבן היא צו לאנד אזו איין גיוואונהייט דו מיר עשין גיט מיט פֿיל זאלץ דר ווייל דאש לאנד האט קיין זאלץ עש איז גאר טיאר. דא גידאכט דער שיף מאן דאש פֿאס אונ' האט גיזאגט צו דעם ווערט אונטר דיא שטיגן ליגט איין פֿאס זאלץ נעם דיר. נון דער שיף מאן איז אוועק גיפֿארן. אונ' דער ווערט האט גינמן דאש פֿאס אונ' האט גיפֿונדן דריין גרושי עשירות. אונ' דער חלום איז מקוים גיווארן. אוך גפינדן מיר זולכי זאכן גאר פֿיל דו הקבֿה נעמט געלט אונ' גוט פֿון איינם אונ' גיבט דעם אנדרן. (מובא בעמוד השלישי והרביעי של הקונטרס השישי).

מאיר בניהו

ספר "עץ הדעת" לרבי שמשון מורפורגו

ספר עץ הדעת, "תוספת ביאור לבחינת עולם שחיבר ר' ידעיה הפניני הבדרשי", נדפס בוויניציאה תס"ד בעילום שם מחברו. חכמי דורו שנוקקו לספר לא נקבו בשם מחברו. החוקרים והביבליוגראפים כותבים כדבר פשוט שמחברו הוא ר' שמשון מורפורגו¹, משל היה שמו על ספרו.

שתי פנים לו לספר עץ הדעת, הפן הנגלה והפן הנסתר. הנגלה הוא מה שהגדיר המחבר בשער הספר, והנסתר – וויכוח בין הקבלה והפילוסופיה. הוויכוח על הקבלה לא פסק בישראל; פעמים ריב היה לה עם בעלי הפשט ופעמים עם הפילוסופיה. משהטביעו הרמ"ז ותלמידיו את חותם הקבלה על סדרי העבודה בבית הכנסת, באמצעה של מאה הי"ז, גבר הוויכוח באיטליה ונתעצם בימי הפולמוסים הגדולים עם התנועה השבתאית ועל כתבי רמח"ל. פרשה זו עניין גדול הוא לעצמו ותידון במקום אחר. ממנה יוברר שהיה לו לר' שמשון מורפורגו מקום נכבד בפולמוס זה, וכי היה מראשי המתנגדים לפתיחת שערי הקבלה בפני מנהגי בית הכנסת ומן הבולמים חדירתה שלקבלה לתחום ההלכה והדין. וכאן לא יהא עיסוקנו אלא בעניינותיו שלספר עץ הדעת ופירסום איגרות שהחליף ר' שמשון מורפורגו בעניין הדפסתו, שעודן טמונות בכתב-יד תשובות איגרות ושירים שלו, שהיה בקהילת אנקונה ועתה הוא בידי הרב יוסף לאראס, רבה של קהילת ליוורנו².

ספר עץ הדעת חיברו ר' שמשון מורפורגו בימי בחורותו בפאדובה והדפיסו בהיותו בן שלוש ועשרים שנה, שלוש שנים אחרי שהוכתר ב"כתר הפילוסופיה והרפואה" באוניברסיטת פאדובה³. מה ראה לחברו ולהעלים את שמו? המחבר עצמו נגע בשאלות אלו ב"אזהרת ראשית אל עין הקורא" שבראש הספר. הוא שואל: "מה לך פה יותר מאשר עשו מימי קדם... ולא נודעת בשמך?", והוא משיב: "רוח אחרת היתה אתי"⁴. ספר בחינת עולם כתוב במליצה סבוכה. המפרשים הקודמים האריכו במליצות והתפלספות. הרוצה להבין פשטם שלדברים אינו יוצא נשכר מהם. מורפורגו מעיד על פירושו: "לא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממנו להוסיף על חטאתו, חטאת המליצה, פשע המחקר וההתפלספות כאשר עשה הרב פראנשיס שקדמני", אף לא פירוש החביב ש"מקצתו מפורש ומקצתו שלא מפורש", (שני

1 כריסטיאן וולף בספרו הביבליוגראפי כלל ספר זה בין עלומי השם. חלק ב, סי' 539, עמ' 1392.

2 וחז"חן לו על שהואיל לשלוח אלי את כתב-היד לעיון.

3 עיין מ' בניהו, "רבי שמשון מורפורגו, מקצת ידיעות ומקורות לתולדותיו" (סיני, בדפוס).

4 דף ג, ד.

פירושים אלה נדפסו יחד בפירארה שי"ב). דעתו בחיבורו היתה "לבארו באר הטיב בלשון צח על פי הדברים עצמם ככל אשר יצא מפי המחבר". מלבד זה ציין "בשפת היריעה" לכתביהם של הפילוסופים היהודים שדבריהם מכונים אליו "בעלי המורה, מלחמות ה', כוזרי, עקידה ועקרים".

הסיבה להעלמת שמו היא: "פן יאמרו הבוערים בעם (אשר כוננו חץ לשונם לירות במסתרים תם) ודון לבו השיאו לעשות... כל קבל די רוח יתירה ביה". רוצה לומר שמידת הענוה שהיתה בו גרמה לכך. ואכן גם ר' דוד אלטאראס מויניציאה, בדבריו שבסוף הספר, נותן טעם זה: "ענותותיה דמר תרבני... ומתכסה בשלמותו ובשמו וחניכותו"⁵. ברם, בשיר שבחתימת הספר מדמה המחבר: "בחוצות דבת רבים שמעתי, מוצאת על עץ הדעת שנטעתי"⁶. משום כך פחד להדפיסו. אך ליבו השיבו: "השתיקה בחר לבית מנוס". כוונת דבריו היא שהדעות המובעות בספר אינן מוסכמות על הכל והן עשויות לעורר נגדו מחלוקת ופולמוס. הוא קיבל על עצמו שלא להיגרר למחלוקת ומשום כך אור כוח להדפיסו.

ידידיו של מורפורגו שדיברו בשבחו לא עצרה בהם רוחם מלרמוז לשמו. ר' דוד אלטאראס נקט במליצה "שמש צדקה ומרפ' בכנפיו", ובאותיות גדולות כתב את המילה שהיא ראשי תיבות שלשמו ולא עוד אלא שהמחבר היה רופא. המשורר ר' יהושע יוסף בן דוד הלוי דרך בדרכיהם של משוררי איטליה שהחידה היתה חביבה עליהם. את המחבר המשיל לשמש המאירה, שכן הוא מאיר עינים בנסתרות ובנגלות, "או בעת ההיא מעצמו יסתיר עצמו בעצמו... ומבבת עיניו יסתתר עצם טהרתו ועצמותו"⁷. יסתיר עצמו בעצמו, כלום יש מקום לספק שכאן הסגיר שמו של מחבר. ולא הסתפק בכך אלא שהוסיף וכתב: "שמש קטן נתתיך היום ידידי... אקראך שמשון שמי מושי בהזריחך את עינינו". ברי שמפתח זה שנתן המשורר בידי הקורא הוא המקור לקביעת החוקרים.

ר' שמשון מורפורגו לא היה יחיד בחכמי איטליה בתקופה זו שהעלים את שמו מפירושו. ר' אביעד שר שלום באזילה ממנטובה פירש את מחזהו הנודע של הרמ"ז "תפתה ערוך", והדפיסו בויניציאה תע"ה, ושמו לא נודע אלא מדבריו למהדורה השנייה שהדפיס ר' יעקב אולמו בשנת תק"ג. דומה שאין כלל בזה וכל מחבר הסתיר את שמו מטעם אחר.

למה בחר ר' שמשון מורפורגו לפרש דווקא ספר זה? בשער הספר נאמר: "נדפס לבקשת ידיד ה' בחור וטוב". ושוב בלא אזכרת שם. הדעת נותנת משום שמשמו יכולים היו ללמוד על שם המחבר. באיגרת המפרש אל ידידו יסביר שצורת החיים בתקופתו היא שעוררתהו לעשות אונים לס' בחינת עולם: רדיפת תענוגות ומשתאות ועיסוק בספרות אשר אין המוסר חותמה. הצעירים נלכדים ברשת זו ואין איש שם על לב "להציל ממוקשי מות נפשות עוללים נקיים, ללמדם ספר מוסר השכל למען ישמעו ולמען ילמדו ליראה והצנע לכת"⁸. יחיד הסולד מכך אין דרכו סלולה לפניו. אם יתעורר ללמוד דרכי המוסר מפי מורה, אין המורה מסוגל לאלפו, שכן הצעיר אמון על ברכי "מוסר בלתי ישר", ושיטתו של המורה זרה לו.

5 דף לו, ב.

6 דף לה, א.

7 דף לו, א.

8 "פתשגן כתב המחבר עודנו אל רעהו מדבר", דף א, ב.

סופו מפח נפש: "ערום ישוב ללכת כשבא בלי משען ומשענה... והיה כבן נכר". ר' שמשון מורפורגו התריע, איפוא, כנגד חכמי זמנו שסברו שיש בידם להשיב תועים אלה בלימוד התורה בלבד והזהירים שתחילה יש לחנכם על-פי דרכם, כלומר להוכיח להם שהדעות הפילוסופיות הרווחות מוטעות הן ויש לידבק בהגותם של הפילוסופים מחכמי ישראל שנשארו נאמנים לתורה ומדקדקים בשמירת מצוותיה. אכן, האוניברסיטה הנודעת בפאדובה משכה אליה יהודים הרבה מאיטליה ומחוצה לה ובייחוד מבני פאדובה. הם נהו אחרי לימודי הפילוסופיה והמדעים ורבים מהם היו לרופאים. נמצאו בחורים שלימודי הפילוסופיה שקנו באוניברסיטה לא היו לשם ידיעה בלבד אלא הטביעו חותמם על דרך מחשבתם ומעשיהם. דברי חז"ל לא היו מקובלים עליהם אלא כל שלא נדחה על-פי ההגיון שלהם. נתגלו בקיעים באמונתם והלימוד בישיבה שוב לא הירוה את צמאונם. אף היו כבני פאדובה הנוצרים הוגים בספרות הכללית וניזונים ממנה ומבלים ימיהם במשתאות ובנשפים. ר' שמשון מורפורגו ביקש להרחיק את בחורי ישראל מן הנהייה אחרי הפילוסופיה המתכחשת לאמונה אבל לא מן הפילוסופיה בכללה. הפילוסופיה האמיתית היא לדעתו זו שהורו לנו חכמי ישראל, שאין סתירה וחייץ בינה לבין היהדות. לתלמידו, "בחור וטוב משתוקק לדעת", כתב: "ומוריך עוכריך לא כן ידברו... דברו אליך סרה... אז קנוא קנאתי לה' צבאות רבבות אלפי אלופי ישראל... נתתי אל לבי ללמדך להועיל, לא גבה לבי בקרבי ולא רמו עיני ורעיוני לתור אחר לבב ורהב החטאי' האלה בנפשותם, הצוררים צרור החיים בצרור הכסף... ולא אחרי עיני האנשים המתהוללים כהוללים במתנת שקר החן והבל פאר בני אדם", כלומר המתרחקים מן הפילוסופיה ואין דעתם נתונה להבנת סודות העולם והבריאה. כנגדם יתריס ויאמר: "הלא ידענו נאמנה כמה מעלות טובות לפילוסופיאה הטבעית והאלקית עלינו".⁹ ידעיה הפניגי "גלה תועלותיה לעין כל". דעותיו אינן סוטות מאמונת ישראל וכי "איש אלקים קדוש הוא".

לא על דרך המשל אמר ר' שמשון מורפורגו שפירושו נתחבר לבקשת תלמיד. דברים שנאמרו בסופו שלספר מעידים על מה שכתוב בראשו, והם דברי התלמיד.¹⁰ הוא כותב: "זה לי עשרים חדשים נתתי אל לבי לדרוש ולתור בספר בחינת עולם", אך לא הבינו, כי דבריו סתומים וחתומים והמפרשים לא סייעו בידו. מה עשה? פנה אל "דודי מגיד מישרים" וביקש לפרשם לו. טרדותיו המרובות של דודו לא נתנוהו יכול להפיק את רצונו. שקוע היה "בחכמות, הן הגה שתי שורות הפנימיות והחיצוניות הנעשות צרות זו לזו... כי רבו עבודותיו ומשאיו מבית ומחוץ". כלומר היותו מרביץ תורה ורופא, שעליו היה לכתת רגליו גם אל מחוץ לפאדובה. "לתקופת השנה" נאות לו, נטל הספר "וישב עמו ימים אחדים כירת ימים ובראש החדש השני" מסרו לו מפורש ומבואר. לפי דרכנו למדנו שהורתו ולידתו שלפירוש היו במשך חודש ימים, בלי ספק בחודש תשרי תס"ד. וזה משמעם שלדבריו בשער הספר: "ותהי ראשית מלאכתו הנכבדה כאשר חבלתהו היולדת שנת כעת ללדת". אף נתברר לנו שהתלמיד היה מקרוביו של ר' שמשון מורפורגו. הדגשת יחס הקירבה אליו באותיות גדולות מורה שהיה דודו ממש. אף הוא העלים את שמו אבל רימו אליו בחתימת הסוגיטה שחיבר לכבודו: "נאם אהוב דבק מאת", כדרך

9 באזהרתו, דף ג, א.

10 דף לח, א.

משוררי איטליה. אם תימצא לומר שהרמו הוא בתיבה הראשונה, אם כן שמו היה אהרון בן מריו מורפורגו הרופא. ברם, אותה שעה לא היה "בחור" אלא קשיש מר' שמשון מורפורגו וחכמת הרפואה למד בפאדובה בשנות תמ"ו–תנ"י.¹¹ רגליים לדבר שהפירוש נכתב לשם דוד מורפורגו מגראדיסקא, עיר מולדתו של ר' שמשון מורפורגו, שעשה בלימוד הרפואה בפאדובה ממש באותה העת, בשנות תס"ד–תס"ה.¹² אם כן אתה אומר הרי שמו רמוז בראשיתן של שתי התיבות האחרונות.

ר' שמשון מורפורגו ביקש להדפיס ספרו בנחיצה רבה, ומועד קבע להוצאתו לאור. חליפת האיגרות מעידה על מטרה מסוימת שבעיכוב הדפסת הספר לא תושג. כלום הופעת ספר ההסתה של הכומר ביניטילי מויניציאה בשנת 1703,¹³ גרמה לכך? כלומר, האם יש בו בספר תשובה מסותרת לתעמולה הנוצרית בקרב היהודים להמיר דתם, ותחת הספר שכל מגמתו הינתקות מן האמונה היהודית הרי ספרו יש בו משום חיוק האמונה ודווקא בדרך הפילוסופיה וההגיון? ושמה נועד לצורך הוויכוח הפנימי על מקומה של הקבלה בסדר העבודה ובאורחות החיים? ואולי וויכוח אחר התעורר אז באיטליה ור' שמשון מורפורגו סבר שמשפרו תתברר עמדתו ויהיו לה מהלכים. מכל הפנים והאופנים נראה יותר שהשהיית הספר בבית הדפוס תסייע לגילוי שמו וחשש שמא יבולע לו ותיאסר הדפסתו.

מטבעו של ספר כזה לעורר פולמוס, בייחוד בתקופת התפשטות מנהגי הקבלה והתחזקותה. מה היתה, איפוא, תגובת חכמי הדור עליו? כלום ניבא ר' שמשון מורפורגו וידע מה שניבא? רבני הישיבה הכללית בויניציאה, שסברו כי מצודתם פרוסה גם על פאדובה הסמוכה והיו ראשי המדברים בפולמוסים כגון אלה, ובסמוך לכך על כתבי רמח"ל, לא נשמע קולם, מכל מקום במקורות הידועים לנו. כלום משום שהשני בחבורתם היה מגיה הספר, שיבחו והילל את מחברו? ר' משה חאגיז, הלוחם הנודע שר' שמשון מורפורגו נמשך אחריו במלחמותיו בחיון וברמח"ל, כנראה קיבל טופס. באיגרת ששלח למורפורגו בחמשה בחשוון תס"ה, פותח הוא בדברי שבח אלה עליו: "את קולו שמעתי בדברות שנים, מתוך גן החכמה מתלקט ומלקט פרי עץ הדעת והתבונה, מה מתוך מדבש, ואמרי פיו יוצאים מימי הברכה העליונה, מדעת קונו יש בו הוא הרב מר גיסי שיחיה".¹⁴ דברים אלה שנאמרו סמוך ממש להופעת הספר, אף-על-פי שהם מליצה, דומה שאי-אפשר לפרשם אלא על התרשמותו של ר' משה חאגיז מן הספר. וזה משמעם: את קולו שמע בוקע מתוך ספרו ואת שימעו—מפי גיסו ר' מנשה חפץ. אפשר, איפוא, שרבו של מורפורגו הראה לו הספר או שנתנו לו ושניהם דיברו בו נכבדות.

דברים מאלפים לעניין זה אנו מוצאים בחליפת האיגרות של ר' שמשון מורפורגו עם שאר בשרו ר' יואל ב"ר נתן פינקרלי מווירונה (ה–ו). בכ"ד בסיוון תס"ה כתב לו ר' יואל פינקרלי: "ראתה עיני באמונת עטו... הש"ם שלם... עדין חותמיו זכ" לו וכתב ידו יוצא למקום אחר... קול המוסיף הבל לאחוז בסנסני

11 עיי' A. Modena—E. Morpurgo, *Medici e chirurghi Ebrei dottorati e licenziati* del l'Universita di Padova, Bologna, 1967, p. 120.

12 שם, שם.

13 ר' על כך ספר הוויכוח שלרבי שמשון מורפורגו עם הכומר ביניטילי, שיופיע אי"ת בחוב' הבאה.

14 ר' במאמר הנז' בהע' 3.

אילן עץ הדעת... ובטביעות עין ניכרים דברי אמת דאתו מכח גברא". משל אמר לו מה טעם כסית את שמך? הן כל קורא ידע שהלשון והסגנון הנאה אי-אפשר ליתנם עניין לאחר ורק אתה מסוגל לכך, ולא עוד אלא שניכר בהן בדיעות ובסברות שבספר, ששלך הן.

תשובתו שלר' שמשון מורפורגו היא כולה בעניין התגובות על הספר והניחושים מיהו מחברו. אך דא עקא, איגרתו כתובה במליצה סבוכה שלא תמיד אפשר לעמוד על משמעותה. "יושבי שער" ו"יושבי על מדין" שחים בו וכולם סוברים שהוא מחברו שלספר וכולם מטעם אחד. ר' שמשון מורפורגו מכחיש זאת בפניהם ללא הועיל: "אף כי תחזקתי כפרן לא האמינו ולא שמעו לקולי". אין ספק שהנימוק היה השם שמשון שנזכר בדברי המשורר יהושע יוסף בן דוד הלוי. על כך היה מורפורגו צווח ואומר להם: "כמה שמשון איכא בשוקא", וכי הוא אינו בר הכי לחבר ספר כזה.

עד הנה שמענו קולות בשבחו שלספר והם מן הערים הקרובות אל המחבר שדבריהם עודם טמונים בכתב-יד. מה היתה דעתם שלחכמי קהילות גדולות אחרות באיטליה ובייחוד כיצד נתקבל הספר בפאדובה? וכלום לא יצאו עוררים עליו והדיו שלפולמוס לא באו בדפוס?

והנה שתי תגובות נמצאות במקומות שיד תחוקרים לא שלטה בהם. אין ספק שמה שניגלה לאחרונים ניגלה לראשונים ואלה ואלה ידעו שמו של מחבר הפירוש, וכך אתה שומע מחליפת האיגרות עם ר' יואל פינקרלי. ברם, למשיגים נוח היה להם להשים עצמם כמי שאינם מכירים את המחבר. כתבו נגד דיעותיו וספרו דברים קשים אבל לא עליו. ניכר מדבריהם שידעוהו וכיבדוהו וחפצו בדידותו, ואלמלא הפתח שפתח להם המחבר בהסתרת שמו, ספק אם היו משיגים עליו, מכל מקום ודאי לא בדרך שהלכו בה.

הראשון הוא ר' שמואל דוד אוטולינגי, מקובל מתלמידיו של הרב"ך שנקרא לשבת על כסא הרבנות בפאדובה. הוא האיש שר' שמשון מורפורגו, בגבור עליו תחושת הבדידות בפאדובה משום שלא מצא בה חכמים כלבבו, נתקרב אליו ונתחמם לאורו. בשנת תס"ח הדפיס ר' שמואל דוד אוטולינגי בויניציאה "תיקון שובבים" להרמ"ז עם תוספת משלו. הספר כולו יונק ממקורות הקבלה שלא"ר¹⁵, ואף-על-פי שאין כל קשר ושייכות לעניינם שלס' עץ הדעת, אחז בעטו ומשך שבט ביקורתו על הספר ולא הירפה ממנו¹⁶. משל ביקש שעת כושר ראשונה לבלום התפשטותו והשפעתו. וראה זה פלא, תיקון שובבים מסידורו חזר ונדפס פעמים אחדות ובסמיכות זמן והקדמתו של אוטולינגי הושמטה מכל המהדורות. וכל כך למה? כלום מחמת כבודו של ר' שמשון מורפורגו? המהדורה השנייה נדפסה שנתיים אחרי הראשונה, ויניציאה ת"ע, בהוצאותיו של הגביר שניאורן' דנן על-ידי ר' שלמה אלטאראס, בנו שלר' דוד אלטאראס מגיה ס' עץ הדעת. בדבריו שבראש הספר יאמר "שתיקון זה הוא דבר הצריך לכל באי עולם", וקורא הוא להם: "מהרו ושובו אל אביכם וקראו בס' הלז שתמצאו תיקון לעונותיכם". וכיצד יכול הוא להדפיס דברי הביקורת שלר' שמואל דוד אוטולינגי¹⁸ על ספר

15 הדברים יובאו ויידונו במאמר ויכוח הקבלה עם בעלי הפשט והפילוסופיה באיטליה.
16 ראוי לציין שבכל מקום שהוא מזכירו כותב הוא את שמו בטעות "שמואל בכה"ר דוד אוטולינגי זצ"ל", במקום בן יחיאל. כלום מקרה הוא? ר' דוד אלטאראס אחז במנהגי קבלה. ר' בצוואתו הנו' בהע' 19.

שאביו הגיהו ושיבחו? הווי אומר שביקורת זאת לא נקלטה וספק אם נודעה לה השפעה.

השני הוא ר' אביעד שר שלום באזילה ממנטובה. חכם זה היה תלמידו המובהק של ר' יהודה בריאל, גדול חכמי איטליה באותה שעה, שר' שמשון מורפורגו ראה עצמו מיוצקי המים על ידיו ור' יהודה בריאל החשיבו מאד. גם ר' אביעד שר שלום ידע בגדולתו של ר' שמשון מורפורגו והחליף עמו תשובות בשנת תע"ו¹⁷, כלומר כשתים עשרה שנה אחרי שיצא הספר לאור. דבריו נגד ס' עץ הדעת מצויים בכמה מקומות בספרו אמונת חכמים (מנטובה ת"צ), שבו הוא לוחם מלחמת הקבלה מפני הפילוסופיה והמדעים.

אלה הם שני המקומות היחידים בדפוס שעולה מהם בת קול שלפולמוס על ס' עץ הדעת. אין ספק שלא יצא כל איסור על הספר ולא חב חובת גניזה, ובכל ההשגות אין אתה מוצא שמץ דבר שיעיד על מגמה כזאת. לא זו בלבד, אלא שאף לא השמיעו מתנגדיו עצה מפורשת שלא לקרוא בספר. גם אחרי פטירתו של ר' שמשון מורפורגו לא נזכר דבר בעניינו שלספר זה ואין עליו רמז כלשהו בכל השירים וההסכמות לספרו "שמש צדקה" שנדפס אחרי מותו בשנת תק"ג, ובקינות שמשוררי איטליה קוננו עליו ובהם מנו את שבחיו. כנראה שבחלוף אותו הדור גם קנאותם נגד הספר עברה¹⁸.

מכאן אנו באים לעניין הדפסתו שלספר והפצתו שעליו יסובו האיגרות שבכתב-היד. שש איגרות הן שלוש מר' שמשון מורפורגו ואחת מר' דוד אלטאראס. תשובתו לאיגרתו השנייה שלר' שמשון מורפורגו לא נעתקה, אבל מן המכתב השלישי ששלח אליו ר' שמשון מורפורגו יובן תוכנה. שתי איגרות אחרות הן מכתבו של ר' יואל פינקרלי מווירונה ותשובת ר' שמשון מורפורגו עליה.

כאמור, הספר נדפס בדפוס וינדראמין בוויניציאה ולא נזכרה שנת ההדפסה אלא זמן חיבורו, ומדברי ר' דוד אלטאראס שומע אתה שהוא היה המגיד. חכם זה, ובנו עסקו בהגהת ספרים ובהבאתם לבית הדפוס¹⁹. דומה שחלק נכבד מן הספרים שנדפסו אז הוגהו בידי ר' דוד אלטאראס ושמו נזכר גם במשנה המנוקדת (תס"ד). ר' שמשון מורפורגו מכנה את ר' דוד אלטאראס "מורי". שומע אתה מכאן שהכירו בימי שבתו בוויניציאה (תנ"ג—תנ"ח)²⁰. אין בספר הסכמה, כלומר משום שר' שמשון מורפורגו רצה להעלים שמו גם מחכמי ויניציאה אף-על-פי שר' דוד אלטאראס היה השני מחמשה חכמי הישיבה הכללית, ושמה לא נזקק לכך משום שלא חשש שיימצא אחר שיחזור וידפיס את הספר בלא רשותו?

17 שמש צדקה, יורה דעה סי' כח, דף עא, א. בתשובה מזכיר ר' שמשון מורפורגו מחלת אשתו, וכנראה מוסב הדבר על מחלתה הנוראה של אשתו הראשונה אשר בה נפטרה. ר' במאמר הנ"ל בהע' 3.

18 כנראה שהספר היה נדרש ולכן נעתק בכתב-יד. טופס שנעתק בלי ספק מן הדפוס הוא כ"י אדלר 1555 בגנוי ביהמ"ל בני-יורק, סי' Mic. 2447.

19 הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"ג, במקומות המצויינים במפתח. ועיין עליו בס' תולדות גדולי ישראל לגירונדי-ניפי, טריאסטי תרי"ג, עמ' 83. הוא כתב צוואה בשנת תנ"ד והוסיף עליה אחר-כך. נפטר ב"ג בניסן תע"ד ובאותה שנה נדפסה צוואתו בוויניציאה בשם "צוף דבש". ר' שלמה אלטאראס היה המגיד השני שלס' שמש צדקה לר' שמשון מורפורגו (ר' דף קיז, ג), וגם הספר שבו נדפסה ביקורת קשה על עץ הדעת. ר' למעלה, והע' 16.

20 ר' במאמר הנז' בהע' 3.

שמו של המדפיס היהודי בבית דפוסו של וינדראמין גם הוא לא נזכר, ועליו בעיקר ירה ר' שמשון מורפורגו חיצו ועמו. כנראה שתלונותיו באיגרותיו לר' דוד אלטאראס לא באו אלא משום שהוא המליך עליו בפני מורפורגו (איגרת א). דומה שיש בידינו לשער שהוא "הבחור הנחמד והנכבד כמ"ר אהרן וולטירה בר יודה יצ"ו", שר' שמואל דוד אוטולינגי מפאדובה מודה לו בספרו מעיל שמואל (תס"ה) אל "אשר נדבו לבו לקרבה אל המלאכה לעשות אותה"²¹. אמת שספר זה נדפס בדפוס בראגאדין, אבל המדפיסים העבריים נהגו להדפיס בעת ובעונה אחת בשני בתי הדפוס האלה. לעומת זאת באיגרת אחרת (ג) ידבר ב"ישראל המדפיס". לכאורה הוא שמו, והן אנו יודעים שבשנים אלו רוב הספרים העבריים שנדפסו בוויניצאה הביאום לדפוס ר' ישראל איסרלין געץ ור' משה חאג'יו. הדעת נותנת לומר שנקט בלשון ישראל ליהודי כנגד בעל בית הדפוס הנוצרי.

ר' שמשון מורפורגו התנה עם המדפיס לעשות מלאכתו בוריוות וכל שיסודר יישלח אליו מידי שבוע בשבוע. משיצאו שלושה חודשים ולא סידר אלא מעט מזער קבל עליו ר' שמשון מורפורגו במכתב לר' דוד אלטאראס והתלונן גם על קרובו שלו, ששניהם דוחים אותו וכוונתם להזיק לו. שמו של הקרוב יצא מאיגרת ד והוא ר' משה מנחם מררי מחכמי ויניצאה. מורפורגו מבקש מר' דוד אלטאראס להיכנס לעובי הקורה ולוורז את המדפיס אף משמיעו שיבא על שכרו (א) וכן שידבר עם יצחק פסח, גיסו של המדפיס (ב), לסייעו להוציא לפועל את מחשבתו.

תשובת ר' דוד אלטאראס (ב) לא איחרה לבוא והיא מכ"ד טבת. מנסה הוא להשקיט את המחבר הצעיר שהעיכוב אינו אלא לטובה, להידורו שלספר, שיודפס "באותיות יפיפיות חדשות מקרוב באו". יצחק פסח הודיעו שאין העיכוב מצידו. אף דיבר עם המדפיס והלה השיבו שאינו מעכב סידורו שלספר, "וכבר שלח אמש למעכ"ת דף א' שלם שבפנים". כלומר יריעה גדולה שלנוסח הספר בחינת עולם עצמו מנוקד, אחר-כך "יעשה קו לקו צו לצו מעט מזער", — עימודו של טכסט. המדפיס התנצל שהתמהמהותו נגרמה גם משום שהוא לבדו עוסק בסידור הספר. כמה חיבורים נמצאים בבית הדפוס שנמסרו קודם לכן ואף החלו בהדפסתם והכל מוטל על שכמו. דומה שהמכוון לספרים שר' משה חאג'יו הביאם לדפוס באותה העת. בבואו לויניצאה בשנת תס"ג מסר לבית דפוסו של בראגאדין "הלכות קטנות", "קרבן חגיגה" וספרו שלו "לקט הקמח". מלאכת הספרים נפסקה כיוון שלא היה בידו כל הכסף להדפסה, בינתיים הדפיס ספר קטן בדפוס וינדראמין בשם "אור קדמון" שנשלם באלול תס"ג. ס' הלכות קטנות נשלם ימים אחדים לפני פסח תס"ד. לקט הקמח החל בסידורו בשבוע השלישי שלחודש כסלו, וכנראה שלא נשלם בשל חסרון כס'²². חכמי ויניצאה ובכללם ר' דוד ב"ר שלמה אלטאראס נתנו הסכמתם לו בכ"ג אדר א תס"ד ובהודעתו, שנדפסה ב"הלכות קטנות" אחרי ההסכמות, כותב ר' משה חאג'יו: "השר העירון בעל הדפוס אץ אותי ודוחק את השעה לגמור את המלאכה"²³. באותה העת הדפיס ר' ישראל איסרלין ב"ר אליקים

21 מעיל שמואל, דף ד, ב. והוא זקנו של ר' חיים וולטירה שהיה רב בכמה קהילות באיטליה. ר' בהסכמות לס' שמש צדקה, ויניצאה תק"ג, ועיין עליו במאמרו של מ' וילנסקי "על רבני אנקונא", סיני, כה, תש"ט, עמ' עז.

22 עיין במאמרי "ספרים שחיברם רבי משה חאג'יו וספרים שהוציאם לאור" עלי ספר, ב, תשל"ז, עמ' 122—125.

23 הלכות קטנות, דף א4.

געץ "סדר תפלות מכל השנה כמנהג ק"ק ספרדים" (תס"ג) ובשנה שלאחריה — "משניות עם נקודות". בשנת תס"ה נדפס ס' מעיל שמואל שלר' שמואל דוד אוטולינגי וגם ספר זה יאמר מחברו שר' איסרלן געץ עוררו להדפיסו²⁴. ספרים אלה נדפסו, כאמור, בדפוסו של בראגאדין ולא ידועים ספרים עבריים אחרים שנדפסו בדפוס וינדראמין. דומה שגם מכאן אתה מוצא סייוע להשערה שהעלינו שהמדפיס היהודי שהדפיס בדפוסו של זה הוא שהדפיס גם בדפוסו של זה.

עברו עוד עשרים יום ור' שמשון מורפורגו לא קיבל דבר מלבד היריעה הראשונה. פקעה סבלנותו וחזר וכתב לר' דוד אלטאראס שכל השתדלותו לא עמדה לו. "ישראל המדפיס" הפך לו עורף — "כי נהפך לי לאויב". הוא קובל עליו שדחה ספרו מפני ספריהם שלאחרים "שלא נופל אני מהם", שהרי "כסף שכרו" הפקיד מורפורגו בידי גיסו ר' משה מנחם מררי. חושד הוא במדפיס שמוזלזל הוא בו משום שהנו איש צעיר, ואלמלא כבודו שלר' דוד אלטאראס היה מנתק קשריו עם המדפיס. מנוי וגמור עמו שספרו יושלם תוך שני חודשים, כלומר לפני הפסח. לא עלתה בידו אלא חצי תאוותו. ספרו לא נשלם אלא בראשית תס"ה. לא זו בלבד שהשנה הנוכחת בשער מלמדת על כך אלא גם שבשנה זו, תס"ה, כתב ר' שמשון מורפורגו מכתב תודה לר' דוד אלטאראס (ה) על השתדלותו ועל הגהת הספר "אשר באמונה עשית להוציא לאור תעלומותי בתיקון נאה ומשובח קב ונקי מכל סיג וחלילה", ושלח לו על-ידי קרובו סכום כסף, שלפי דעתו לא היה די בו לגמול לו על עבודתו. אף ר' דוד אלטאראס, בדבריו שבסוף הספר השתבח "כי מצדי לא יצאה תקלה מטעות ושגיאה".

דברי התודה שלמחבר למגיה יש בהם כדי להתמיה. הספר אינו נקי משגיאות. בכל הטפסים מצויים תיקונים בכתב-יד לשגיאות הדפוס, כנראה מידי המחבר עצמו. יתר על כך: ר' שמשון מורפורגו הודיע באיגרת לר' יואל פינקרלי (ו) שהקונטרס השישי העתק א' לא הוגה כראוי ופרוץ מרובה על העומד, בפרט בדף כ"א כ"ב כ"ג וכ"ד, אותו יקח לו בקנין חליפין פן נהיה לבוז". בטפסים הידועים, אין כל תיקון בדפים אלה. בעל כורחך צריך אתה לומר שקונטרס זה נדפס פעמיים וטופס אחד שנשלח לר' יואל פינקרלי היה מן ההדפסה הראשונה המשובשת. אכן יצא הספר בהידור רב, האותיות יפות, הנייר טוב והגיליון רחב. צורת השער נאה ובלתי שכיחה. היא מורכבת מחלקי קישוטים ידועים, וכמדומה לי שבמתכונת זאת הוא יחיד.

הפצתו שלספר שמחברו עלום-שם קשה היא ומזיקה את המחבר לנקוט בדרכי זהירות. מטרת חיבורו היתה שיגיע לכל אדם כדי להשפיע ולשנות מקובלות. כיצד נהג, איפוא, ר' שמשון מורפורגו. אין ספק שהספר נדפס במספר טפסים לא קטן ושכיוותו שלספר עד היום תעיד על כך. מחליפת האיגרות בינו לבין קרובו ר' יואל פינקרלי מווירונה (ה—ו) אנו למדים ששלח אליו ששה טפסים כדי לחלקם והיתר למוכרם, "להראותו אל השרידים אשר ה' קורא בעיר ההיא יע"א והרשות נתונה כל הרוצה יבוא ויטול". הכסף יימסר לידי ר' מנשה חפץ, רבו של ר' שמשון מורפורגו, שבקיץ תס"ו עבר מויניציאה לשמש ברבנות בוירונה, או שיישלח אליו

לפאדובה. אמור מעתה שהספר נשלח גם לידי רבו²⁵, ונראה ששלחו גם לחכמים אחרים ממקורביו שידעו לשמור סוד.

25 סבורני שאין זה מן המותר להעיר על מה שכתב ר' שמשון מורפורגו לרבו זה בעודו בניציאה בניסן תס"ו: "אשאלה ממנו... שאם השלים להעתיק הספר הידוע הנמצא אצלו עמו בבית גנזי מרגליות חכמותיו וכתביו שלח ישלחנו אלי על ידי איש עתי נאמן בשליחותו ואשימה עיני עליו ללמוד ולהבין, לא לעשות מעשה בידים" (כ"י לאראס, דף 46ב). דומה שהמדובר בכתב-יד ולא בספר גרסא ושאינו קבלה. החיבור נאסר או שלא הותר אלא לצנזרים. מהו, איפוא, מעשה בידים. כלום השגות ותשובות עליו? ואם כן היה ספר פולמוס או וויכוח?

לבסוף נזכיר ס' "תולדות שמשון" ו"עץ דעת" שנתייחסו לו לר' שמשון מורפורגו וכאילו נדפסו בויניציאה בשנת 1704²⁶. "עץ דעת" ודאי לא היה ולא נברא. לעומת זאת ס' "תולדות שמשון" נחשב כספר שנדפס. לדעת וילנסקי אין הוא "ספר אוטוביוגרפי", אלא משמעותו שלשם הוא "ילידי רוחו"²⁷. והנה ספר זה לא נודע ולא נרשם בספריהם של רושמי רשומות ואין מי שהעיד שראתו. גם בנו שלר' שמשון מורפורגו בתולדות אביו בהקדמה לס' שמש צדקה ובהסכמות החכמים לא נזכר. רגליים לדבר שנתחלף לו לכותב שמשון בשמשון. אוזנו קלטה שר' שמשון חיים נחמני חיבר ספר בשם זה וייחסו לר' שמשון האחר. אבל ספר זה נדפס בליוורנו תקכ"ו ולא בויניציאה.

הערוות

האיגרות

א

[מה, ב] אגרת שלוחה מאתי מפאדובה לויניציאה לכמוהר"ר דוד אלטראס

שנת תס"ד

בר אוריאל ובר אבהן, שר וגדול בישראל. שלמד יסגא. הנה הסתו כמעט עבר הלך וביאורי נחבא אל הכלים, והיה ראשיתו מעט מזער, היה כלא היה, סופו מוכיח על תחלתו¹, תוכחת מגולה, ואגלאי מלחא למפרע שהמדפיס ושאר² אשר נפקד על המלאכה חלק לבם ויאשמו³. אי אזילנא הכא קא מדחי לי ואי אזילנא הכא קא מדחו לי, וכוונתי לא נעשית. זה אומר אני מצאתיה וזה אומר אני מצאתיה לא ראי זה כראי זה הצד השווה שבהם שכונתם להזיק לי ושמירתם על מעכ"ת להשלימם הנזק במיטב⁴.

הזמן קצר, כי כבר חלף הלך לו כמשלוש חדשים והפועלים עצלים, ועליך מורי לדחוק אותם וסוף השכר לבוא כפול ומכופל מן השמים. אמת הוא כי לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין ליבטל המינה⁵ ואם למדת זכות למדפיס וגמרת בעדו ביום היותו פה אל תחזיק טובה לעצמו, היום הזה אשר החליף את משכורתי עשרת מונים, וידיו על חלציו⁶, לא פעל ולא עשה את כל מאומה בידו. אם נא מצאתי חן בעיניך, אל נא תעבור מעל עבדך⁷ ועשית עמדי חסד של אמת להליץ בעדי עם ר' יצחק פסח אשר אני שואל בשלומי, כדי שידבר טוב עלי עם המדפיס

26 Edgardo Morpurgo, Famiglia Morpurgo, Padova, 1909, p. 33 משה סוואי שבמכתבו לשטייגשניידר על ר' שמשון מורפורגו הזכיר ספריו "תולדות שמשון ועץ הדעת, ויניציאה, 1704". II Vessillo Israelitico, vol. 26, 1878, p. 54.

27 מ' וילנסקי, במאמרו הנז' בהע' 21, עמ' סח.

1 גדרים מה, א.
2 כנראה ר' משה מנחם מררי. ר' איג' ג.
3 על-דרך: חלק לבם עתה יאשמו. הושע י, ב.
4 ר' משנה ראשונה של מס' בבא מציעא ומשנה ראשונה של מס' בבא קמא.
5 אבות ב, טז.
6 ירמיהו ל, ו.
7 בראשית יח, ג.

להשלים את אשר חסר בזריונות המביאה לידי נקיות⁸. ולי אני עבדך להתפלל אל האלקים בעדך ישמרך ויחיידך, ויאושך בארץ חלקך. ובחפזון אצא ובמנוסה כי השעה צריכה לך.

ב

וזאת תשובת הרב אלי

בן גילי⁹, בן סודי, את שאהבה נפשי, מגיני ומחסי. נר"ו.
אם הסתו כמעט עבר כמכתב למר, הנצנים יראו בארץ ועת הזמיר יגיע¹⁰, יראה וירצה חבורך הנכבד על פני חוץ על צד היותר טוב, אם יגזור ה' בחיים. ואם היה ראשיתך מזער אחריהך ישגא מאד¹¹, כי כך יפה לך, ויצא לאור משפט הספר ומעשהו מתוקן ומקובל לשמים ולבריות כאשר תאוה נפשך המשכלת, באותיות יפיפיות חדשות מקרוב באו אשר לא שערום הראשוני שבקדושה, וביכול הכתוב מדבר, לכל זמן ועת לכל חפץ מחופש. וכמצווה ועושה דברתי להחכם הנעלה כמה"ר יצחק פסח נר"ו שיזרו גיסו המדפיס, שקל חיש מהרה יעשה מלאכת הדפוס ולא ירפנה. והוא ענני דלאו כל כמיני' והעכוב לא בא מצדו, כי הוא זרין ונוכר¹². וגם דברתי אל המדפיס וכה ענני כי הוא לא עכב המחרישה¹³, כבר שלח אמש למעכ"ת דף א' שלם שבפנים¹⁴, ובע"ה יעשה קו לקו צו לצו מעט מזער לא כביר בהשגת יד לנודר, כי הוא כערער בבית הדפוס ולא ימצא לו חבר לסייעו שהן בו ממש עד הנה. ועוד נוספו לו חבורים אחרים הקודמים שנדפסו קצתם וצריך לאחוז מזה [מו, א] וגם מזה¹⁵ לצאת ידי כלם. וכך היא המדה לתורה ולתעודה. ויעשה כל מאמצי כחו לעבדו בלבב שלם. וגם אני הצעיר שבחברה הנני הנני מוכן לשרתו ולברך בשמו כל הימים. ואחוי קידה על אפים ולא בפיק ברכים בברכת שים שלו.
וינציאה כ"ד טבת שנת בשובה ונח"ת. קטינא קטינא דארעא משומשמני דמר.

ג

עוד שנית ממני להרב הג"ל שנת התס"ד

מרבין תורה ברבים ומציא לאור כל תעלומה, החכמה והמדע נתון לו ועוטה אור כשלמה. יקרא לו ה' שלום.
אדו' מרי, מה אומר אחרי אשר הפך ישראל המדפיס עורף לפני, כי נהפך לי לאויב, אינו מביט אלי ולא רואני וכנפל טמון לו אהיה¹⁷, סר מהר מן הדרך אשר צויתיו, דרך ישר לפני איש מהיר במלאכתו, להקריב לי מידי שבת בשבתו עולת תמיד

8 שקלים ט, ב.

9 מלשון גילה.

10 על-דרך שיר השירים ב, יא.

11 ר' איוב ח, ז.

12 על-דרך פסחים ג, ב. ורצונו לומר שאינו מתכחש למה שהתחייב.

13 מלאכת סידור האותיות.

14 כלומר גוף הספר בחינת עולם שסודר באותיות מרובעות מנקודות.

15 ישעיהו כח, י. ורצונו לומר מלאכת העימוד.

16 ר' קהלת טו, יח.

17 על-דרך איוב ג, טז.

העשויה לריח נחוח לפני שאמרתי ונעשה רצוני. והוא לא כן ידמה ולבבו לא כן חשב¹⁸. זה לי עשרים יום כתב וחתם בכתב ידו שהדף¹⁹ הא' כבר נגמרה מלאכתו, והשני הבא אחריו ימחר לעשות אותו לא יאחר, כי חפץ הוא מאד לבוא עד תכלית הספר ומעשהו בזמן קצר. ומן היום ההוא והלאה חכיתי לישועה ולא ראיתיו עד הנה. לכן כלו עיני מיחל עוד, כי תוחלת ממרשכה²⁰ היא לדעת משפט הדבר ומעשהו. רע עלי המעשה הזה, מעשה תעתועים, כי המדפיס אומר הרבה ואפי' מעט אינו עושה, גוזר אומר ואינו מקיים. ומה תהיה לאחריתה אם לא תהיה אחרית לרע הזה, הלא יכלו הימים והשנים ומעשה ידי לא יכלה. אמרתי לא אזכרנו ולא אדבר עוד בשמו ותהי דאגתי בלבי כאש בוערת שנלאיתי כלכל לא אוכל²¹.

אמת הדבר שמעשים אשר לא יעשו עשה עמדי והחליף את משכורתי עשרת מונים וכדי בזיון. קצף גדול אני קוצף עליו ואחריתי יהיה נבל²², כי לא די לי להעמידו במי שפרע²³ עד שאפרע ממנו ע"י מי שיתבע עלבוני²⁴ והשב ישיב לו את כל הרעה אשר גמלני. אלו התמכר לתקן את אשר עותו החרשתי, כי הצועק לשעבר הרי זו תפלת שוא²⁵. אך הוא הוסיף הרוה על הצמאה²⁶ הכב[י]ד את לבו ויוסף לחטוא. ומאז באה מעכ"ת לדבר אליו בשמי הרע לי והצל לא הצלת את עבדך²⁷ מתחת סבלותיו. אלקים הוא יודע וישראל הוא ידע אם לא מדאגה אעשה זאת, כי ראיתי כי ארכו הימים והדפים לא ניתנו לא כאשר דבר וכאשר נשבע לי פעמים שלש. חיי ראשי כי לולי פני מעכ"ת אני נושא אם אביט אליו עוד ואם אראנו, אך כדי לעשות הטוב והישר לצאת ידי שמים והבריות, אני מחלה פני מעכ"ת שיבוא אחרי וימלא דברי אלה עם המדפיס. ואדוני חכם כמלאך אלקים ידע את אשר יעשה לו, למול לבבו הערל הפונה מעלי ללכת לעבוד את אשר ישר בעיניו, ודעת דרכי לא יחפוז. רק אל יוסף עוד התל בי, ידיע ליהוי למרי שלא נופל אני מהם, וכסף שכרו הושם בפי אמתחת שאר בשרי כמה"ר משה מנחם מררי²⁸ יצ"ו נכון וקיים, ובכל עת שירצה יבוא ויטול שכרו כפי עבודתו, אם מעט ואם הרבה.

סוף דבר אם קטן אני בעיניו משאר בני אדם המעב[י]דים אותו עבודת עבד כשכיר יקוה פעלו²⁹, ואם להיותי צעיר לימים בא אלי לצחק בי, הלא גם לי לבב כמוהם להכריחו בעל כרחו שלא בטובתו להיות נאמן בבריתו וקיים במאמרו,

18 ישעיהו י, ז.

19 קונטרס.

20 ר' תהלים סט, ד ; משלי יג, יב.

21 ר' ישעיהו כ, ט.

22 ירמיהו יז, יא. ונאמר על עושה עושר ולא במשפט.

23 משנה בבא מציעא ד, א.

24 ואין זה במשמע האמור במקור למליצה, אלא בא"כות.

25 משנה ברכות ט, א.

26 ר' דברים כט, יח.

27 ר' שמואל ה, כג.

28 מחכמי הישיבה הכללית בויניציאה. נמנה על החכמים שנסעו בשנת ת"צ לפאדובה לחקור את רמח"ל, וחתום על השבועה. ר' ישעיהו רומאנין הקדיש לו את ספרו מליץ ישר, ויניציאה ת"צ.

29 איוב ז, ב.

לשמור מוצא שפתיו. ברוך אתה מרי לה' וברוך טעמך. לכן תחנתי ותפלתי לתת את שאלתי ולעשות את בקשתי, להיות שליח לדבר מצוה להגיד לו פשעו וחטאתו, אולי יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יבין ושב מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיו, ונחמתי גם אני על הרעה אשר אני חושב לעשות לו³⁰ אם לא ייטיב מעללי במשפט וצדק.

רצוני לראות חבורי תם ונשלם בעוד שני חדשים לקץ מזגבל³¹, ועל מעכ"ת להיות לי לעזר ולהועיל במדה טובה מרובה כלבבך השלם לב חכם ונבון. מובטח אולי יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יבין ושב מדרכו הרעה ומן החמס אשר פסח נר"ו והוצאתני מן הצער הגדול הזה. ובשכר כל אלה האל הגומר עלי יעשה לך בית נאמן לעמוד לשרת לפניו כל הימים לחזות בנועמו ולבקר בהיכלו. כנפשך הטהורה והיקרה וכנפש עבדך משרתך דמוקיר ורחים רבנך.

ד

[מו, ב] אגרת שלוחה ממני מפאדובה לויניציאה לכמוהר"ר דב"ש אלטארס

שנת תס"ה

מה נכבד היום מלך ישראל כי שמחתני בפעלך מעשה ידיך להתפאר. חיים וחסד עשית עמדי, חסד של אמת שעושי' עם עניי דעת החשובים כמתים³² כמוני מורה צדק³³ כי לא ידעתי ספורות³⁴. שמוע שמעתי למרחק את גדלך ואת ידך החזקה לאמץ ברכים כושלות ולהחזיק יד עני ואביון. אכן היום הזה הוספת על השמועה להראות העמים והשרים כי מדעת קונך יש בך, מקים מעפר דל להושיבי עם נדיבים ויועצי ארץ, הבונים להם בית נאמן ללמוד וללמד. הענק הענקתני פעם אחר פעם ותתנני עליון בארץ, ועל כל פשעי כסתה אהבתך אהבת תמים שאינה תלויה בדבר. ראה ראית את עני עבדך בעין טובה והעברת על כל מדתי³⁵. אמנם איככה אוכל לצאת חפשי מעמך, וראיתי את יגיע כפיך במלאכת שמים אשר באמונה עשית, להוציא לאור תעלומותי בתיקון נאה ומשובח, קב ונקי מכל סיג וחלאה. כמה יגיעות יגעת, כמה טרחות טרחת וכלם לא עשית אלא לכבוד שמים ולכבודי. אם צדקת מה אתן לך או מה מידי תקח³⁶, ובידי אין כל מאומה להקריב מנחה חדשה לאדו' במנה הראויה להתכבד. אמרתי אני בלבי אם א' המרבה וא' הממעיט³⁷ רצוי ומקובל לפני אב הרחמים, העשיר בשורו והעני בשיו איש כמתנת ידו, גם לפני מעכ"ת אשר הלך בדרכי ה' לעשות צדקה ומשפט יחזיק המועט את המרובה ויעלה לרצון על מזבחו את אשר תמצא ידי. ראה נא גם ראה מנחה שלוחה לאדו' ע"י קרובי כמה"ר משה מנחם מררי יצ"ו, אותה קח לך אף אם

30 ר' ישעיהו ו, י; יונה ג, ח.

31 כלומר: עד אז ולא אחר כך.

32 רוצה לומר שאכן תזכרני.

33 ר' זוהר, חלק ב, דף קיט, א.

34 מודה באמת.

35 תהלים עא, טו.

36 רצונו לומר שאחז במידת הסבלנות ולא כעס עליו בהטרדו אותו.

37 ר' איוב לה, ז.

38 ברכות ה, ב.

אינה ישרה בעיני, כי מי יבוא אחרי המלך לשלם את אשר כבר עשהו, ושכרך כפול ומכופל מן השמים בשובע שמחות וגיל עד בלי די.

ה

[מא, ב] אגרת שלוחה אלי ממהח"ר יואל פינקרלי³⁹ מוירונא לפאדובה שנת תס"ה

איש אשר רוח אלקים בו ודעת ותבונה טובים אותו, גבר יאיר ולו נאווה תהלה. ה"ה ש"ב⁴⁰ הרופא המובהק, הפילוסוף האלקי, כמהח"ר שמשון מורפורגו גר"ו. הן קול יקר ראתה עיני באמונת עטו עט סופר מחיר. קול לו קול אליו בקול דאלים גבר, כי רק שבתו יתן בקול עוזו זו תורה וזו שכרה, ובקלא דלא פסיק ותני והרי זו בכי יותן לו שבת והודיה, בו הש"ם⁴¹ שלם והכסא שלם, עדין בחותמיו זכ"י לו, וכתב ידו יוצא למקום אחר בקולו קול מחמדים, קול המוסיף הבל לאחוזו בסנסני אילן עץ הדעת, הלא אל עין הקורא⁴² במולדת חוש ובטביעות עין נכרים דברי אמת דאתו מכח גברא רבא, מימי[ו] מי אמרים נעימים מהררים תלויים בשערה ולא יחטיא, נחית חד חד לעומקא של הלכה. ברוך שעשה לי נץ במקום ההוא⁴³ לאכול מלחם שר ומים לחש⁴⁴, שפתותיו לוחשות נוטפות מור עובר, מור ואהלות. ומי כמוהו מורה צדק באלו מציאות שלו באישור⁴⁵ מוסיף ואישור כולל. ומי כהחכם יודע פשר דבר, בחרבו חרב שלופה באמרת אלוקה צרופה ובחכמת הטבע לו למנה ולו ערוכה ושמורה. את הטוב נקבל כי רוח איש יכלכל מעשהו ושקולים הם, ויבואו שניהם במאזנים לעלות בסתר המדרגה ליתן תודות לאל יתעלה שכה ברא בעולמו.

והן עתה הגיעו ימי בקורי ענוים⁴⁶, והן דורשים באריות לארי שבתבורה, כי לו מצינו ארי סבל, ויט שכמו לסבול באמירה נעימה כתיבה יחיבה, להוציא לאור תעלומות חכמה בצורתא דשמעתתא בדיני טרפיות⁴⁷, גמירי כי דברי תורה מאד קונות⁴⁸ באמירה לגבוה, כי לכן אדם נוטל שכר כראוי כבמוחזק. יראו עינינו וישמח לבנו ויהיו הקרובים⁴⁹ פורשי כנפים לאל בשמים יגדל כסא הוראתו, הוראה לדורות, להבין ולהורות, ודין הוא כי אך⁵⁰ לעזרה יולד ליתן לכסף מוצא ולאחוז [מב, א] באילנא דחיי. אמנם ביותר צריך ליוהר לזרו בלשון צו במקום שיש בו

39 קרובו של מורפורגו. עיין במאמרי רבי שמשון מורפורגו, סיני, תשל"ט (בדפוס). ועיין עליו, ניפ, זכר צדיקים לברכה בס' תולדות גדולי ישראל באיטליה, טראסטו תר"ג, עמ' 161; ש' סימונסן, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, חלק א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 352.

40 הלא הוא שאר בשרי.

41 ראשייתבות שמו.

42 ירמוז ל"אזהרת ראשית אל עין הקורא" שבראש הספר.

43 על-פי הברכה למי שנעשה לו נס.

44 מליצה על-דרך: לחם צר ומים לחץ.

45 תחת: באיסור.

46 תחת: בכורי ענבים.

47 ר' דברי ר' שמשון מורפורגו בסוף האזהרה, דף ג, ד, ודברי ר' דוד אלטאראס, דף לו, ב.

48 תחת: מעות קונות, ר' עירובין פא, ב.

49 תחת: הכרובים, וכאן יכוון על עצמו, שהוא מתפלל בעד קרובו.

50 תחת: אח.

חסרון כיס. ולימים שעברו היה פה מוכר ספרים ויסע מלא דבר ויחן באפס דמים, ויצא בגרעון כסף⁵¹. כי נתמעטו הלבבות ולא הליבבות, ורוח הבדים נושא הרבה בני אדם להוציא הוצאות גופניות, פותחי' בכד ומסיימים בתבית⁵². זאת ועוד אחרת בטעם פור גדול בהוצאות מרובות והגם למשא מלך ושרים. ואני לסלע⁵³ נכון וממני לא יבצר, כי כל כחותי החלושות נתוני' נתונים לשרת האדון. ולחוסר שעת הכושר באתי בעטיו של נחץ ואשים יד על קץ⁵⁴, יה יושיע למעכ"ת ויגדל כסא הוראתו. כנפשו החסידה בראשים ביתה וכנפש דורש שלומו וטובתו כל הימים. גאם חיגרא דיומא דלא מקריא

יואל בכמהח"ר נתן פינקרלי ז"ל

יום שנתלו בו המאורות בסדר יש בה עץ⁵⁵

1

וזאת תשובתי אל החכם הנ"ל מפאדובה לוירונה

שליף עייל שליף נפיק וגריס באורייתא תדירא⁵⁶, עוטה כשלמה אורה. יתיב בתווי דליבא ויורד לעומקא של הלכה, שמורה בכל וערוכה. זית רענן יפה פרי תואר. שאירי ידידי ידיד ה' שפכוני וביישני⁵⁷ בשמו ומעשיו ומקומו, יפרוס ה' עליז סוכת שלו' ממרומו. אכ"ר.

בקול ששון סואן ברעש גדול מתנשא לעומתי, ישיחו בי יושבי שער בת רבים יושבי על מדין, ולא ידעו שדון בקלא דלא פסיק, מבשר ואומר שקץ שמתו בנטיעות⁵⁸, נטיעה לשמה. עץ הדעת, ואקרב אותה מנחת בכורים לחם תנופה ותרומה גדולה, כמלקט בין העומדים⁵⁹ לקט שכיחה ופיאה מגדיש ועד קמה, קמא קמא בטיל ככל היוצא מפי, לא היו דברים מעולם, כי לא דברתי ולא עלתה על לבי לאמר לאחרים, אף כי הוחזקתי כפרן לא האמינו ולא שמעו לקולי, אין אפטרופוס לעדויות⁶⁰, ואם קמו בי עדי יקר הרי הם כגומלים זה את זה, שניהם מתגבאים בסגנון אחד, נבאו ולא נודע מה נבאו, סימנא לאו מילתא היא⁶¹, לאו בפירוש איתמר אלא מכללא⁶², אין למדין מן הכללות⁶³ ושני כותבים הבאים כא', זה טוען שמא זה טוען בריא אין מלמדין, והרי עדותן לבטלה עלי לגמרי שאין ידיעה לחצי שיעור וכמה שמשון איכא בשוקא. הלא אנכי מקטני האומה⁶⁴, כערער

51 כדברים האלה כתבו ר' יהודה בריאל ור' שמשון מורפורגו לר' משה חאג'יו בעת שהחל להדפיס בשנת תע"ו משניות. ר' ספרים שחיברם רבי משה חאג'יו וספרים שהוציאם לאור, עלי ספר, ג, תשל"ז, עמ' 97—98; ה, תשל"ח, עמ' 109, 111.

52 ר' בבא קמא כו, א. וכאן במשמע זוללים וסובאים.

53 תחת : לצלע.

54 תחת : כס, ורצונו לומר אסיים.

55 פרשת שלח לך, כד סיון תס"ה.

56 סנהדרין פח, ב. ושם שייף.

57 לא הוחזרה לי משמעותן שלשתי מילים אלו.

58 על-דרך : מקצץ בנטיעות.

59 תחת : העומרים.

60 תחת : לעריות. ר' כתובות יג, ב.

61 ר' הוריות יב, א.

62 ברכות ט, ב.

63 עירובין כז, א.

64 על-דרך : מקטני אמנה. פסחים קיח, ב.

בערבה, חלוש שיבה שקפצה עלי בימי בחרותי מכובד המלאכה ורוב יגון ואנחה השוברת חצי גופו של אדם, וחלוץ צבא אשר תנתן על התמיד בפשע ארץ ותשש כחי כנקבה⁶⁵. אם כן איפה היאך מעיד⁶⁶ על האשה שילדה זרע של קיימא זרע קדש ולמחר כריסה בין שיניה⁶⁷, כי באו בנים עד משבר וכה אין ללידה⁶⁸. משפט הדבר לאלקים הוא, כי הוא יודע ועד נאמן על האומן שעשהו באמירה נקיה וקלה⁶⁹ כמות שהיא, בדרך קצרה וכשירה, והריחו ברוח דעת ויראת ה', ראשית חכמה, כאילן שכלו גטוע במקום טהרה, ולא ימיש מעשות פרי קדוש הוא לאלקים ואינו יוצא לחול⁷⁰, אם לא ע"י כסף או שוה כסף כפי אשר העריכוהו בעליו, כי מי האיש אשר גטע בלבו כרם חמד חכמה ותבונה ודעת קדושי⁷¹, כקרן קיימת לו, קרן בן שמן, לאכול פירותיה ופרפרותיה בעה"ז, ויהיה סרבן לעת הזאת ובזמן מנחה קטנה לומר במקום דאיכא פסידא לא גזרינן, הכנסה נמי יציאה קא קרי לה ושב ואל תעשה עדיף⁷². לכן תחנתי לפני רום מעכ"ת להראותו אל השרידים אשר ה' קורא בעיר ההיא יע"א והרשות נתונה כל הרוצה יבוא ויטול ויחדל יחדל. אך כדי שלא תצא תקלה ח"ו מתחת ידי הנני כמזכיר ומזהיר מודיע למעכ"ת שהעתק א' לא הוגה כראוי ופרוץ מרובה על העומד בפרט בדף כ"א כ"ב כ"ג וכ"ד, אותו יקח לו בקנין חליפין פן נהיה לבז. וכסף שכרם אשר יאסוף הביתה ישקל ע"י בן ברית או שאינו בן ברית להנתן אל אמתחת כמזהר"ר חפץ⁷³ גר"ו או לי לשמי באיסור⁷⁴ כולל או בת א' בלא סדר זמנים. ועלי ליתן הודיה על חלקי כמודה על פי עצמו במקצת הטענה וממין הטענה, כי אם ימכרו לצמיתות⁷⁵ אלה אשר הובאו בתוך העיר ולא ינתנו לחשבון יהיה לריח ניהוח לפני, שאמרת ונעשה רצוני, כאשר יתרצה עבד אל אדוני⁷⁶, עבד עברי יוצא בשש אלה ששלחתי חפשי מעמדי. יודע אני בעצמי שאיני כדאי ואם יאמרו לי חברי עלה⁷⁷ אל הר העברים הזה, תל שהכל פונים אליו, הרני עולה בסתר המדרגה ובסתר פנים כעבדא קמי מריה. אל נא ימנע מעכ"ת טוב מבעליו בהיות לאל ידו לעשות עמדי חסד של אמת שעושים עם עניי דעת החשובים כמתים⁷⁸ שאינו⁷⁹ מצפים לתשלום גמול. והיה מעשה הצדקה שלו' לו ולזרעו אחריו ברית עולם, מאת המלך שהשלו' שלו. עושה שלו' במרומיו. אכ"ר.

65 ר' ברכות לב, א.

66 ר' משנה ראש השנה ב, ח.

67 מלכים ב יט, ג.

68 תחת : כלה. ר' כתובות יז, א.

69 נראה לי שרצונו לומר לא רק שאינם לוצים לקנות הספר אלא מי שנכנס הספר לביתו, כלומר נמסר לו, מוציאו מיד מתחת ידו ואינו רוצה לקבלו אפילו בחינם.

70 ר' מגילה חפץ.

71 תחת : איסור. ורצונו לומר במטבעות קטנות ולשיעורין או בבת אחת.

72 כנראה אם ימכרו כל הטפסים בכסף מזומן, ולא יחזיר אליו כמה טפסים.

73 ר' שמואל א כט, ד.

74 ר' שבת קיח, ב.

75 ר' למעלה והע' 33.

76 צ"ל: שאינם.

שמעון שוורצפוקס

צער הדפסת ספרים; מחזור קארפינטראץ (אמ"ד, תצ"ט)

בשנת 1739 נדפס המחזור לימים הנוראים בנוסח יהודי קארפינטראץ, באמסטרדם שבהולנד¹. קהילת קארפינטראץ פיתחה במשך מאות שנים את נוסחה המיוחדת בתפילה, אך ורק בתחילת המאה ה"ח החליטה כי הגיע הזמן להדפיסו. וכלשון חכמיה: "והנה לעת כואת מיעוטא הוא דשכיח סופרים במדינתנו להספיק לכל בעלי בתים. ועוד המעט הנמצא הוא בשכר מרובה תשלומי כפל ארבע וחמשה מאשר היה לפנינו כי אין כל אדם יכול לעמוד על ההוצאה. לכך עלה בדעתנו להעלות על מזבח הדפוס כדי לזכות את הרבים. ובנקל ובהוצאה מועטת ימצאו לאחר ידרשום"². דברים אלה, שנכתבו בשנת 1737, הם ההסבר היחידי שהגיע לידינו על התחלטה להדפיס את המחזור הזה, אשר ממנו נשארו לנו כתבי יד רבים ביותר: אין כמעט ספריה גדולה בעולם שאין בה עותק אחד או שנים של הנוסח הזה³.

האיש שלקח על עצמו את האחריות להדפסה היה ת"ח צעיר מקארפינטראץ, ר' אברהם בן שמואל דמונטיליץ⁴. הוא למד כנראה בת"ת של הספרדים בעיר ליוורנו, וגם נשא שם לאשה את אחותו של הרב חנניה בונדי, צאצא למשפחת ת"ח ידועה בעיר. כעבור זמן חזר לקארפינטראץ, שם החליט — או שהוטל עליו — לטפל בהדפסה המתוכננת של המחזור. הוא חזר לליוורנו, וכנראה לא עלה בידו לקדם שם את תכניתו, מליוורנו עבר לפירנצי וגם שם לא הצליח בדבר. לבסוף הגיע לאמסטרדם, ושם החל סוף סוף בביצוע תכניתו⁵. שם גם נתקל בקשיים רבים, שכמעט הביאוהו אל בית הסוהר וסיכנו את התכנית כולה. צורך מכתבים. שהעתקם נשמר בכ"י בן התקופה, מאפשר לנו לשחזר, במידת-מה, את קשייו ואת הצרות שעברו עליו⁶.

המכתב הראשון נשלח בראש חודש מנחם אב תצ"ח (18 ביולי 1738) ע"י המדפיס יוסף בן הרב שמעון עקיבא בער לקארפינטראץ. הוא מסר כי אברהם בן שמואל הגיע לאמסטרדם, חקר את מצב בתי הדפוס בעיר, וגם קנה כמות גיר משובח עבור

- 1 על דפוסי המנהג הזה ראה: C. Roth, The liturgies of Avignon and the Comtat Venaissin, Journal of Jewish Bibliography, I, 1939.
- 2 מתוך הסכמתם לסדר יום כפור.
- 3 ראה את הרשימה של רות — עם ההשלמות של א. מרקס — במאמרו עמ' 100.
- 4 שם נפוץ מאוד באזור. בצרפתית Monteux. יש להעיר כי בשער המחזור שמו מופיע כאברהם מונטיל.
- 5 הפרטים האלה מופיעים בהתנצלות שהוא הדפיס בסוף מחזור יום כפור.
- 6 הכ"י נמצא בידי הגב' ואלאברייג במרסייל אשר בצרפת. הודות לעזרתם של גב' דר ומר דה דיאנוס הגיע הצלום שלו לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי אשר בירושלים (סמולו: 2/4958). המכתבים הנדפסים להלן מופיעים בין הדפים קס"ו ב' וקע"ב א'.
- 7 עברה כשנה שלמה מאז כתבו חכמי קארפינטראץ את הסכמתם! יש בהפרש זמן זה מעין עדות על קשייו וטלטוליו של השליח.

הדפסת המחזוריים. הוא התחיל בעבודתו וגם שלח דוגמה ממלאכתו כדי להראות לבני הקהילה את איכות הדפוס. סדרי התשלום – כך העיד המדפיס – נמסרו לו כפי שסוכמו בין השליח ובין פרנסי קארפינטראץ. המדפיס הדגיש כי הוא הסכים להתחיל את עבודתו על סמך קרבתו של אברהם מונטיל לידידו האישי חנניה בונדי. כבר אז היה ברור כי האמצעים הכספיים שעמדו לרשותו של אברהם מונטיל היו מוגבלים.

כעבור חמשה ימים שלח אברהם את המכתב השני לקהילתו. הוא תאר את מסעו ואת מאמציו, וגם העיר כי המדפיס כבר השקיע סכום משלו בהדפסה, היות וכספי השליח לא הספיקו. הוא נוכח לדעת כי הדפסת מחזור "אקוטי" כמחזור קארפינטראץ קשורה בבעיות כלכליות קשות, שהרי תפוצתו תהיה מוגבלת, ולכן לא תוכל קהילת קארפינטראץ לדחות יותר את השתתפותה בהוצאות. עליה לשלוח מיד סכום של 850 פראנקים.

המכתב השלישי נשלח כמעט שנה (יוני 1739) אחר השני⁸. חותם עליו מדפיס חדש: נפתלי הירץ לוי רופא, הוא המדפיס אשר שמו יתנוסס למעשה על שער המחזור הנדפס. אין לדעת מה קרה עם יוסף בן שמעון עקיבא בער, וכנראה פרש מעסק ההדפסה הזאת, והירץ רופא מילא את מקומו. הוא קבע שקהילת קארפינטראץ איננה מתנהגת כדבעי עם שליחת, בכך שאיננה שולחת לו את הכסף הדרוש למרות כל הבטחותיה. אברהם מונטיל אינו מצליח לעמוד בהתחייבויותיו וקיימת סכנה של ממש שהוא יאסר ע"י המשטרה. בזמנו סוכם שישלם חצי המחיר לפני תחילת העבודה, רבע במחציתה ורבע בעת אספקת הסידורים, אך ההסדר הזה לא כובד.

בט"ז סיון תצ"ט כתבו מספר מדפיסים, סדרים ומגיהים מאמשטרדם לקהילת קארפינטראץ, כדי לזרז אותה לשלוח את הכספים הדרושים. במכתבם העידו כי ההוצאה כולה היא של שש מאות עותקים, בצרוף 33 עותקים נוספים שהם "נדפסים לתשלום השש מאות, כי כמה פעמים יחסרו מהדפים ויהיו אלו למלאות החיסרון". אין ספק שהמחזוריים הללו יעלו ביוקר (בין תשעה וחצי לעשרה פראנקים) היות וכרגיל "צורך הדפוס להדפיס ג' או ד' אלפים ויותר לפי שהם ספרים ששוין לכל נפש אדם", אך אין להעלות על הדעת שמחזור קארפינטראץ יזכה לאותה מידה של התענינות.

באותו יום כתב אברהם מונטיל מכתב לאביו אשר בקארפינטראץ. הוא התלונן כי טרם קיבל את הכסף שהובטח לו, למרות שכבר סופק בערך חלק גדול של המחזוריים מחלק ראש השנה. האיחור הזה ימנע ממנו להשלים ולשלוח את המחזוריים של יום כיפור לפני החגים הקריבים ובאים⁹. הוא חוזר ומפציר לשלוח לו את הכספים הדרושים דרך איזה סוחר מן העיר ליאון, כפי שכבר עשו בעבר.

למרות כל הקשיים הללו נדפס מחזור זה לימים הנוראים בשני כרכים, שהם כיום נדירים למדי¹⁰. נראה שאברהם מונטיל למד מן הנסיון. ב-1751, כאשר יהודי אביניון ירצו להדפיס את המחזור שלהם, יפנו אליו כבעל הנסיון הגדול ביותר בתחום זה, אך הפעם ידרוש הוא כי יחתמו אתו חוזה מפורט בפני נוטריון נוצרי. ב-1767 נחתם

8 אין תאריך במכתב, אבל הוא מוזכר במכתב האחרון שנשלח ב-22 ביוני, לכן הוא קדם לו בכמה ימים.

9 לפי עדותו הוא נגמרה הדפסת מחזור יום כפור בששי לאלול תצ"ט (לפי הקולופון).

10 ראה תאורם אצל רות, שם, עמ' 101.

חוזה נוסף באותו הענין ¹¹. ב-1764 יפנו יהודי אביניון לקבלן אחר כדי להדפיס את הסדור שלהם ¹².

לתעודות אלה חשיבות היסטורית וביבליוגרפית רבה, וניתוחם המפורט — אשר ייעשה בודאי ע"י ביבליוגרף המומחה לדבר — ילמדנו רבות על גלגולי הדפסתו הקשים של מחזור קארפינטראץ בידי שני מדפיסים, על פרטים רבים הנוגעים לדרך פעולתם של המדפיסים העבריים באמשטרדם אז ועל אישיותם, ועל מעמדו של הסוכן הספרותי כמוציא ומביא של ספרים עבריים, מטעם (ובשותפות) קהילות וגופים צבוריים אחרים.

מכתב ראשון

ב"ה אמשטרדם יום ו' א' מנחם תצ"ח לפ"ק ¹

נגלה לאור עיני רב טוב הצפון באהלי צדיקים קהל קדש ² קארפינטראץ ה"י ³ מחזור מן ר"ה ויוה"כ על ידי בחירי ה' ⁴ בחר משכיל ובנון סי' ⁵ ר' אברהם בן שמאל ה"י ובידו הביא אלי כתב שורת השתדלות נמרץ מן גיסו ידידי החכם השלם כמהר"ר חנניה בונדי ⁶ ה"י להביא על במתי מזבח הדפוס מחזור הנ"ל כאשר ברכני ה' והו' הן הדברים אשר כל לב טהור אליו ישברו מתי תביא בית ה' והבחור הוותיק כה"ר אברהם הנ"ל משכיל על דבר זה במאד ⁷ וישא אברהם את עיניו וירא ⁸ רא' מושכלת וחוש' חקר ודרש והבין בכל דפוס ⁹ העיר המהוללה הזאת לדעת ולראות איהו מהם יוכשר ביתר עוז ותעצומות ¹⁰ בהוד והדר ויופי אותיות ובכל המצטרך ובכל האמור ומצווה בכתבי הקודש של שרי צבאות ישראל פרנסי מנהיגי קהל קודש הנ"ל ובייחוד פרטי נוסף על הכלל הנ"ל טרח ויגע ונתן עינו טוב עין בקניות הנייר בתכלית היופי הנמצא בעיר הזאת למלאכת הדפוס וגברה ידו וקנה נייר מובחר ויפה במהותו ואיכותו בשער גובה פי שנים כפלים לתושי' מן הנייר הנתוג בדפוס. ואחר שהיה משוטט בכל הדפוסים ראה וידע את הנעשה ואז אברהם שב למקומו ¹¹ וגבולו בא אלי שנית בתאר מילי מילי קתני והדר מפרש בשום שכל כללי ופרטי פרטי ענייני כושר המלאכה הזאת ובאתי בס"ד ¹² לגמר טוב בקשרי עבודות ונתתי תודות והלל לה' אשר הקרה לפני מקרה טהור ¹³ ואעז ואומר הנני והנני מוכן ומזומן לדבר מצוה רבה כזו להדפיס בתכלית היופי באותיות מאירים כספירים ובהגה מדויקת כפי כח אפשרי להפיק רצון יראי ה' ונכנסתי למלאכה זו בזריות מיד ולאלתר והפועלים עוסקים במלאכתם בהשקדה ובהתמדה כאשר הבחור חשוב הנ"ל חילה פני בבקשות הרבה למען ה' להקדים ולאמר בכל האפשרי ורואה אני דבריו כנים ואמתי' מכלכל דבריו במשפט ובצדק ותביט עיני בשורי ¹⁴ הכתב הקמים עלי מן ידידי החכם חנני' בונדי גיסו של הבחור הנ"ל ש"י מתחנן ומעתיר בעדו בצחות לשון והעסק מצד עצמותו נכון מה למתן לעשותו לכן שמעתי בקולו ויאושר ויקיים כל הנ"ל ככל המוטל עלי וכדרכי כל הימים ת"ל ב"ה ¹⁵ הלא גודע קרב ישראל כמה ספרים גדולים יצאו מתחת ידי מתוקנים כהלכתו והראשון שבראשון הרב אלפס הגדול הנדפס מחדש שנת ת"פ ונמצא שם ושמי חתום בו ¹⁶ וכנהגה וכנהגה ת"ל ב"ה והריני בטוח גם בזה שהחבור הנ"ל יקום דברו הטוב אשר הבטחתי בפרוע

¹¹ R. Moulinas, Documents sur les livres etc. (Archives Juives, VII, 1970/1, p. 24)

¹² רות (שם, עמ' 102) טוען שאברהם מונטיל זה זהה עם השליח של קהלת קארפינטראץ אצל האפיפיור, והוא זה מבוסס אך ורק על זהות השמות ודורש עיון נוסף אשר אין כאן מקומו.

פרעות¹⁸ פרעון מעלי כמוסכם בינו ובין קצינים פרנסים של קהל קודש הנ"ל ויסודתי תמכתי על זה ונזכה בביאת החווה הלא כה דברי המדפיס פה אמשטרדם הק' יוסף בלא"א מו' הרב כמהור"ר שמעון עקיבא בער¹⁹ דיין פה ק"ק אשכנזים יע"א אני המדפיס שלחתי זה הדוגמא²⁰ ואם יהיה בו איזהו שירטוט או דבר אחר הוא מחמת המהירות של הפאשט²¹ אבל בתוך הדפוס יבא יותר בטוב ודי בזה.

1 שמונה עשרה ביולי 1738. 2 תהלים ל"א כ'. 3 ה' ישמרנה. 4 שמואל ב' כ"א ו'. 5 סיניור Senhor. 6 חנניה מול טוב בן יצחק חיים בונדי מופיע בין רבני ליוורנו בחלק הראשון של המאה הי"ח. ראה Mortara מזכרת רבני איטליא, פאדובה, 1886, עמ' 8. 7 משלי ט"ז כ'. 8 בראשית כ"ב ד'. 9 = בתי הדפוס. 10 תהלים ס"ח ל"ו. 11 בראשית י"ח ל"ג. 12 בסייעתא דשמיא. 13 בראשית כ"ז כ'. 14 = ובהגהה. 15 תהלים צ"ב, י"ג. 16 תהלה לקל ברוך הוא. 17 הלכות רב אלפס עם כל הנמצא... אמשטרדם. יוסף דיין בן שמעון עקיבא בער. ת"פ. שלשה כרכים. נשלם ביום ג' ו' תמוז ת"פ. 18 שופטים ה' ב'. 19 הוא המדפיס יוסף בן שמעון המכונה גם כן יוסף יעקב בער. תודתי נתונה לד"ר מלקמן אשר זהה בשבילי כמה משמות יהודי אמשטרדם המופיעים במכתבים אלה. 20 לא הגיעה לידינו. 21 poste (דאר).

מכתב שני

הארוים אשר המלך מלכו של עולם חפץ ביקרם מאן מארי מתניתין בעלי תרסין דורשי על כל קוץ וקוץ תלי תלים ה"ה החכמים השלמים הרבנים הדיינים המצוינים בהלכה ובהירות דאביי ורבא אשר בק"ק קארפינטראץ יע"א¹ היושב על חוג הארץ ישמרם לעולם ויתענגו ברוב עוז ושלום אנס"ו.²

אודה את ה' בפי ובתוך רבים אהללנו³ ומשירי תהודנו⁴ ואברך את ה' אשר עד כה עזרני להגיעני פה לחיים ולשלום ועד בשחק נאמן⁵ כי כמה יגיעות וכמה טרחות טרחתי שינה מעיני נדרתי ויליות כימים שמתי בים וביבשה עד אשר ענה בדרך כחי מחמת הטרחות והוצאות מרובות והיתה דחיקא לי שעתא כמאן דיתיב בחד כרעא אארעא וחד כרעא אמברא⁶ ואשא אל שמים ידי בצלותי ובעותי ולמרן דבשמיא התחננתי יום ליום יביע אומר⁷ כי חנון הוא. ואבא היום אל העין⁸ עין משפט היא קדש היא העיר הגדולה ומהוללה עיר ואם בישראל אמשטרדם יע"א. ובבאי פה העירה מקום המוכן לדפוס ישבתי משתומם ומחשבוני כמהים משתאה מחריש לדעת⁹ החפץ ה' בעולות על מזבח הדפוס את ספר התורה הזאת. ונתתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה¹⁰ והייתי מתאבק בעפר רגלי המדפיסים בד' אמות של הליכה מבית לבית ומחנות לחנות לא שקטתי ולא נחתי לעבוד את עבודת משא עבודת הקדש בכל כחי והוני בחיפוש אחר חיפוש באותיות יפות ונייר לבן ויפה והנה עדי בשמים וסהדי במרומים אשר כפליים שוה מן הנייר אשר הוא בשאר ספרים אשר הן עתה על מזבח הדפוס וזה בכל מאמצי כחי עשיתי כדי להיות נקי מה' ומישראל, ושפתי פותחות בברוך שהחיינו וגם על כל אשר גמלני ליתתני לחן ולחסד בעיני החכם השלם הדיין המצויין הרב המובהק ראשון לכל דבר שבקדושה זקן זה שקנה חכמה הישיש הנכבד כמהור"ר ר' יוסף¹¹. מדפיס דיין מק"ק אמשטרדם אשר בחסדו ובטובו הגדול ריחם עלי כרחם אב על בנים וידו בגורל הדה להחזיק ידי להוציא לאור הדפוס הזה שאלמלא כן חס ושלום כמעט אחור נסוגותי מפני הוצאת הדפוס והנייר כי רבה היא ובהיותי בעמק עכור לפתח תקוה¹² לרחמי שמים ישבתי אולי יחנן ה' צבאות לי ויוסף

הוא השליט¹⁴ על הדפוס המסביר בר לכל עם הארץ¹⁵ דגמיר וסביר דין. הוא מעלת כבוד החכם השלם ברכות לראש צדיק ר' יוסף מדפיס דיין הנ"ל אשר תמכה בי ימינו להתחיל במלאכה במעוה אשר היו לי וגם הוא הזיל זהב הרבה מכיסו בעלותו על מזבח הדפוס הסדורים של ק"ק קארפינטראץ. וברצון א"ה¹⁶ נדרי אשלם לחכם המדפיס הנ"ל להביא מעוה בימים מועטים מק"ק קארפינטראץ. ואמר לי בוטח אני בדברך בהיותי מכיר מעלת כבוד החכם השלם חנני' בונדי¹⁷ גיסך אשר אהבתו דבוקה בי כאהבת דוד ויהונתן וגם למענך אעשה. ועתה יגדל נא כח ה' כעץ חיים היא למחזיקים¹⁸ המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם¹⁹ המתקדשים והמוזכרים את ה' מנשרים קלו מאריות גברו לעשות רצון קונם²⁰ ה"ה החכמים השלמים בתורה ובחסידות וגם אל מול פני הגדולים המה נסיכי ארץ ראשי אלפי ישראל²¹ פרנסים ומנהיגים וראשים לשמע אל הרנה ואל התפלה²² אשר עבדכם מתפלל לפניכם היום לסייעני בסיוע שיש בו ממש כדי שלא תכבד העבודה מלאכת הדפוס כי כבוד הדבר ממני לא אוכל עשוהו לבדי²³ כי אם בסיוע מהמעוה שתשלחו לי. כך הוא בכל גולת אריאל עיר ועיר אשר דבר המלך²⁴ מלכו של עולם מגיע להחזיק ידי המדפיסים. ואם הסדורים שלנו היו כפי מנהג האשכנזים או הספרדים או מאיזה מדינות לא ה' צריך לו שום מעוה בודאי מק"ק קארפינטראץ ואני יושב ומשתומם והנה איש לקראתי בעל הכנפיים²⁵ מרבה עצה מרבה תבונה ויעירני כאיש אשר יעיר משנתו²⁶ ויאמר מה לך נדרם קום קרא אל אלקיך²⁷ ויהיה בעזרך וכתוב לחכמים פרנסים וראשים מנהיגי הקהילה קדושה מדריכים העם בדרך סלולה וישלחו לך מעוה להחזיק ידי עושי המלאכה כמוטל עליהם חובה בהיות שלהם לבדם נתנה הארש²⁸ מהספר התורה הזאת. ועתה הנה אנכי עפר ואפר ההולך בשליחותכם שליחות מצוה דרחמנא כצפור נודדת מן קנה נודד ישבתי בנפש נענה ואני בתוך הגולה הן מלה בלשוני עם לבבי אשיחה אלקים היודע כמה הרפתק' עדו עלי מיום שהתחלתי במלאכה הזאת אם בליורנו בפירנציה ובאמשטר'³⁰ כמה הוצאות עשיתי עד כי באתי אל נכון. הן היום באנו לגמר טוב ת"ל³¹ וכבר התחילו להדפיס סדר של יום הכפורים והפועלים עושים במלאכה במלאכת הדפוס מעלות השחר עד צאת הכוכבים והנני שולח למעכ"ת³² הדוגמא מהדפוס שהוא התחלת מסדר של יום הכפורים שאנו מדפיסים עתה וגם הנני שולח למעכ"ת הדוגמא מהפורטאדו³³ הנקראת שער שמדפיסים עתה בעד הסדרים של ק"ק קארפינטראץ גם אתם בני ישראל אילי הצדק משרתי אלקים שימו לבבכם על דרככם בבא האיגרת הזאת אליכם שלחו לו סך מארבע מאות פלורין³⁴ הולנדש³⁵ שהם שמונה מאות וחמשים פראנקוש⁶ ממעוה צרפת שכך צריך לי כדי לגמור המלאכה ובפחות מזה לא שוין עלי ולא כלום ואפשר שבזה צריך סיוע מעט מהקהל וזה הוא דבר שזה נתנה וזה אינו חסר ובדבר זה מובטח אני שתרחמו עלי כדי שלא יהי' מחלוקת ביני לבין חכם המדפיס שכך נתחייבתי ליתן לו מעוה בימים מועטים כדי שיתמיד במלאכת הדפוס אם לא יחזור הדבר לתהו ובהו ואהיה לחרפה ובוז. ואני מתפלל לאל העונה אותי בעת צרתי³⁷ ממכון שבתו ישגיח עלי³⁸ לקרוא שנת רצון לה' ויסייעני להשלים סדר של ר"ה ויוה"כ ואז אברך על המוגמר הנותן תשועה למלכים³⁹ ירכיבם על במתי ההשפעות והברכות וישביעם בצחצחות בשובע שמחות ובמנחות שאננות ויתענגו ברוב עוז ושלום ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש המדבר אליכם בלב נשבר ונדכה עבד לכל יודעי דת ודין המחוי קידה⁴⁰ לרבנו תקיפי דארעא ולתלמידהון קטינא מארעא אברהם דמונטיליץ היום יום שנא' בו ויעש אלהים המאורות הגדולים לסדר ואמר עליכם בעת ההוא לא אוכל לבדי שאת אתכם⁴¹.

- 1 יגן עליה אלקים. 2 אמן נצח סלה ועד. 3 תהלים ק"ט ל'. 4 תהלים כ"ח ו'. 5 תהלים פ"ט ל"ח. 6 השוה קדושין ע' א'. אולי יש לקרא אתרעא במקום אתרעא מלה שאין לה כל מובן. 7 תהלים י"ט מ'. 8 בראשית כ"ד מ"ב. 9 בראשית כ"ד כ"א. 10 קהלת א' י"ג. 11 ראה לעיל מכתב א' הערה 19. 12 ישעיהו י"א ח'. 13 הושע ב' י"ז. 14 בראשית מ"ב ו'. 15 שם מ"ב ו'. 16 אדון העולם. 17 ראה מכתב א' הערה 6. 18 משלי ג' י"ח. 19 בראשית ו' ד'. 20 שמואל ב' א' כ"ג. 21 במדבר א' ט"ו. 22 מלכים א' ח' כ"ח. 23 שמות י"ח י"ח. 24 אסתר ד' ג'. 25 קהלת י' כ. 26 זכריה ד' א'. 27 יונה א' ו'. 28 ארש=ארשת. 29 יחזקאל א' א. 30 Livorno, Florence, Amsterdam. 31 תודה לאל. 32 מעלת כבוד תורתו. 33 Portada, שער בספרדית. 34 Florin (מטבע). 35 Hollandes (מהולנד). 36 Francos (פרנקית עם רבים בספרדית). 37 בראשית ל"ה ג'. 38 תהלים ל"ג י"ז. 39 תהלים קמ"ד י'. 40 השוה מגילה כ"ב ב'. 41 דברים א' ט'. התאריך הוא עשרים ושלושה ביולי 1738.

מ כ ת ב ש ל י ש י

יען כי נכמרו רחמי על הבחור היקר והנחמד והמשכיל כה"ר אברהם דמונטילץ אשר ראיתי בצרת נפשו וטרדותיו הבאים עליו בכל עת כנחל שוטף¹ וכמעין נובע ולפי מה שהכרתי וידעתי את האיש הזה ומשפטו נראה לי כי בדרך אמת וישר הוא הולך והוא ציר אמונים² לשלחיו. וראה לדבר כי כל מה שהגדילו עליו צרותיו הוא מקבלם באהבה כאמור בה' בטחתי מה יעשה אדם לי³. הן אגוע לא הסיר תומתי ממני⁴, ובראותי אני המדפיס שאנשי אמונה אבדו ואנשי תחסד ספו חדלו מן הארץ רק יצר מחשבות לבם רע⁵ בל היום לחשוד בכשרים. ע"כ אמרתי במקום שאין איש השתדל להיות איש⁶ ולא עמוד על דם רעך כתיב⁷ ולמה אראה ברעה אשר ימצא אותו⁸ שדמו נשפך בכל יום ע"י צער העניות כמו שאמרו חז"ל עני חשוב כמת⁹ ובפרט מי שיש לו נושים שאמרו שהוא מהשלושה שחיהם אינם חיים¹⁰. ודמו הוא נדרש. ובפרט לאיש כזה שרוצה לעמוד בכבודו ויש לו מידת הבושה שהוא אחד מהסימנים שיש לזרע אברהם¹¹ וגם הוא בארץ נכריה שהוא בשליחותכם ועזבתם אותו למקרים ולא קיימתם הבטחותיכם ומעלתם בו מעל וכבר הזהירה התורה באמרו נפש כי תמצול מעל בה' וכיחש בעמיתו¹² ואוטם אונן מועקה דל גם הוא יקרא ולא יענה¹³, וכל מי שאינו מרחם על הבריות אין מרחמים עליו משמים ומעיד על עצמו שאינו מזרע א"א ע"ה¹⁴ כי זרע יעקב הם רחמנים בני רחמנים¹⁵. וה' אלקים הוא יודע כי עשיתי חסדים טובים עם הבחור הנ"ל יותר מה שאעשה לאחי ולא על מנת לקבל פרס חלילה וחס כי האלקים אני ירא והתורה אמרה ואהבתם את הגר¹⁶ וגרים אנחנו עלי ארץ וימינו כצל עובר ומי האיש רע ובלילעל¹⁷ אשר לא ירא מהמלך האל הגדול הגבור והנורא חי העולמים אשר בידו נפש כל חי ולא ישא אלקים נפש וסהדי בשחקים כי מלבד המעות שנשאר מחוייב מהסידורים של ר"ה השתדלתי בכל כחי לעשות עמו חסד ועשיתי מה שעשיתי לעזורו בשעת דוחקו בראותי דלותו ודוחקו. זאת אות אמת שהבחור הנ"ל הבטיח לי בלי ספק שתכף ומיד שיגיעו הספרים מסדר ר"ה למקומו ישלחו לו המעות והבנתי מדבריו שהיה מסיח לפי תומו ובאמת וצדק היה דובר כי הראה לי איזה איגרות שכתב לו אביו¹⁸ בשמכם בזה הלשון. בני החזק לבך אל תרף¹⁹ וקוה אל ה' אלקיך

הוא יעורך כי אנחנו לא נעזוב אותך ותיכף ומיד שנקבל הסידורים של ר"ה אנחנו שולחים אליך המעות כאשר יצטרך לך. ועל זה בטחתי וכאשר קבלתם הסידורים הנ"ל כתבתם אליי תשובת מעל בכל טיפה וטיפה של דיו מרה וסרה. אשר אין ראוי לכתוב אגרת כזאת אפילו לעוברי על דת ואמרת בלבי זו תורה וזו שכרה בתמים האי דשנא להאי פרדשנא²⁰ ואפכא מסתברא. ואם ח"ו לא היה לבי יותר שלם עם הבחור הנ"ל יותר מכם היה כמעט נאבד בעני והיה מוטל באשפה או בבית האסורים נדון ביסורין קשים ומרים כי כן הוא הדין במדינה זו: מי שחייב לחבירו מעות והולך אצל המשפט לקבול עליו תכף ומיד נותנים אותו בבית האסורים לדעת מה יעשה לו ובפרט לאורח שהיום כאן ולמחר תולך למקום אחר כי כל מקום שהולך שם ביתו ודנין אותו בדינין קשים כי רבו האורחים הרמאים בעיר זו. ע"כ אומרים בואו ונחזיק טובה לרמאים. ורשע וצדיק יחדיו נאספים ולהיות כי דרשנו וחקרנו וידענו בראיות ברורות כי העני הזה הבחור הלחץ והדחוק הנ"ל הוא איש ישר וכשר עם אלקים ואדם וגם ידענו כל ההרפתקאות דעו עליו בכתתו רגליו מעיר לעיר וממדינה למדינה ומחיל אל חיל הלך לעסוק בתורת ה' וגם שמענו עליו דברים טובים שהיה בק"ק ליורנו בת"ש של ספרדים²¹ ושמה יצא הדבר להמציא לו בת זוג אחות ת"ח ורבנים שלשלת היחס בק"ק הנזכרת²² ובשביל כן אני הצעיר בחברת איזה חכמים ומשכילים מאהוביו כאנשי מלחמות הערבו קנאה²³ לעוזרו ולסומכו כי העיר ה' רוחו עלינו והכניס בלבנו אהבה וחמלה עליו יען ראינו כי בתורת ה' הוא הולך פועל אמת ודובר צדק²⁴ וח"ו אם היינו עושים ולומדים ממעשיכם ולגמול עמו כאשר גמלתם לו כאשר היה ראוי ללמוד ק"ו בעצמנו אם אנשים ממקומו ומארץ מולדתו חושדים אותו על כל דבר ודבר כאשר ראינו בעינינו אם לענין הדפוס ואם לענין המעות מכ"ש אחרים. לא לנו ה' לא לנו²⁵ חלילה וחלילה לחטוא בדם נקי לא יחבול רחמים ורכב כי נפש הוא חובל²⁶ וד"ל²⁷. וברוך שמיא דמרי עלמא אשר נתן בלבי ובלב אהביו לעשות עמו טובות. וכאשר ראינו שיצאו עליו בעלי חובותיו יצאו לפייסם בדברים טובים וישרים ואמרנו להם ראו גם ראו שהאיש הזה הביא מעותיו לכאן והוציאום במלאכת שמים כי בהדפסת ספר מתורת ה' הוא עוסק. ע"כ בקשתנו מכם להמתין עוד מעט כי בוודאי יקבל במהרה מעות. כי בשליחות רבים הוא עוסק. ועתה בראותי האגרת הזאת השלוח מקהלתכם תמהתי תמיה גדולה עד מאוד בראותי האכזריות הגדולה הזו. בהיות שאתם יודעים שיש כמה חדשים שאין לי מעות למוזנותיו ולא חמלתם עליו ולא נכנס בלבבכם חרטה על שביתם אותו וביישתם אותו בלי דין ואמת על לא חמס בכפו. וכסה פניו בשת וכלימה²⁸ להראות האגרת הזאת לנו וכשהוכרח להראות אגרתו בא לפנינו כאבל וחפוי ראש מפני הבושה. אמר לנו מה תאמרו לדבר הרע הזה. ראו אנשי מקומי אשר לעולם דברתי מהם באהבה וכבוד כפי יכולתי ועכשיו אני מוכרח לגלות חרפתי נגד פניכם ולהראות לכם האגרת המשולחת לי מעירי כדי שתראו שהאמת אתי שעדיין לא קבלתי מעות. אז גמרנו עמו להמתין עד שיבוא אגרת אחרת וכהיום ראינו שגדולה הרעה הזאת מהראשונה שפחדתם לשלוח המעות לידי וחדשתם בכשרים ומעות ששלחתם בזה האופן אינו מעות כי אין אני רוצה להקדים כל ההוצאות מכיסי להדפיס סדר יום כיפור חוץ מה שחייב לי מסדר הראשון ועוד אחרת כי הסך אשר שלחתם תשעה מאות פרנק"ש ממעות צרפת לא היה די לו לפרוע החצי מההוצאות החובות שיש לו בכאן באמשטרדם ועתה אין אני יכול לסבול עוד דרכיכם ואכזריותכם ואומר לכם שאם לא היה שיש לי חמלה וחבה להעני ואומלל הבחור הנ"ל בלי ספק לא אשלים המלאכה ההיא כי נלאיתי נשוא דרכיכם²⁹ שבכל יום ויום אתם מבקשים עלילות ובלבולים על בלבולים. וברוך ה' שאין לי צורך למלאכה זו ומה לי בצרה זו והלואי³⁰ שלא התחלתי בו כי הדפסתי כמה וכמה ספרים ולא ראיתי ולא שמעתי בלבולים כאלה. כי הבחור הנ"ל נתחייב לי לפרוע

חצי המעו' במוקדם ורביעי מהמעו' כשהא' בחצי המלאכה והרביעי האחרון בגמר מלאכה. והיום נמצא שהוא הכל להיפך ודרך בלבול ואמת יורה דרכו כי הבחור הנ"ל עשה כל מה שבכחו לעשות. ובהיות כי נאמן הוא אצלי בוטח אני בדבריו במה שאמר לי שישתדל שיבוא לו מעות מעיר ליוורנו מקרוביו כדי להחזיק ידו במלאכת הדפוס לכן למען תדעו כי יש אלקים שפטים בארץ³¹ ועולם חסד יבנה³² עוד זאת אעשה למען הבחור הנ"ל אתם אתם המפחדים החושדים בו לכל דבר. ואני אני הוא היוצא להיות ערב קבלו לכל דבר השייך לענין זה. כדי שלא יקויים על הבחור הנ"ל ויש נספח בלא משפט³³, לכן אומר אני שכונתי ליתן לכם כל מיני כח וחיוזק לענין המעות ששלחתם לליאון³⁴. כדי שתהיו כל כך בטוחים כמו שהיה בידכם והמעו' אשר שלחתם לליאון תשלחו אותו לאמשטרדם לסוחר אחד אשר יטב בעיניכם ותכתבו לו שלא ימסור המעות ההוא בידינו עד שאני בעצמי אתן לו ערבות מסוחרים גדולים ועשירים מאלף אלפי אשר הסך הזה נחשבת בעיניהם כקליפת השום וכטפה בים הגדול. ואם לא די בשני סוחרים אביא לו ארבע שהיו ערבים בעדי. אך באמת ידעתי שאם תשלחו המעות לסוחר אחד לאמשטרדם יהיה מי שיהי' די לו אם אני אלק אצלו ואומר הנני ערב לך בסך זה שתיכף ומיד אחר השלמת הסידור על יוה"כ אמסור לך הסך מהסידורים אשר הם שואלים וידעתי גם ידעתי שבלי פקוק ימסור בידי הסך ההוא שבע"ה³⁵ יש לי יד ושם טוב בעירי לא לבד בעד סך כזה אלא אפילו יותר ממאה פעמים כזה. ואם ההודעה הזאת היתה יותר טובה מזולתי כבר אמרו חז"ל באתרא דלא ידעין ליה שרי לאינש לאדועיה נפשית³⁷ כל שכן להציל נפשי מלשון הרע והבנתי שכוונתכם היא שלא כהוגן שהסך אשר אתם שולחים להבחור הנ"ל לא די לו אפילו לפרוע ההוצאות שעשה בכאן לפרנסתו ולצרכיו. ומה יעשה להבא קודם גמר מלאכה ואם כן על מה ועל מה ימסור העני המדוכה הזה הבחור הנ"ל בידכם הסידורים אשר הם דמו ודם זרעותיו כי שמעתי ממנו שהוציא כל מה שהיה לו בעולם כדי לעשות רצונכם ולהביא הסידור למזבח הדפוס. ומי יודע מה תעשו לו כשהיו הספרים בידכם. אולי יהי' כמצחק בעיניכם³⁷ כי תחלתכם מוכיח על סופכם ומיום בוא הבחור הנ"ל הנה גמלתם לו רעה תחת טובה ובשביל כך הזהרתי אותו כמה פעמים באזהרה גמורה. ואמרתי לו ראה בני ראה מה אתה עושה קודם שאכתוב להם האגרת הזאת שאני כותב שאמסור להם הספרים האלה והשיב לי אדו' אתה הוא אשר בחרת באברהם והוצאתו מאור³⁸. רב לי שבת בעמק הבכה קומי צאי נפשי מתוך ההפיכה וכאשר אבדתי אבדתי³⁹ וטוב להם להימנתי בפעם אחד ולא בכל יום ויום. ואלקי הרוחות יבקש דמי מידם ואולי אפשר הוא שאם אחד יחטא לאו כל העדה יחטאו. וכאשר אהי' בידיהם אולי ירחמו עלי לכן מה שאני עושה ברשותי אני עושה. ע"כ אומר אני לכם עוד פעם שנית שתשלחו המעות ההוא לאמשטרדם כנ"ל. ואני אתן לכם כל מיני כח וחיוזק אשר תשאלו ממני כדי שתהיו בטוחים וודאים. אך דעו נא וראו שלא לבקש עוד בלבולים ועלילות שכבר אני עיף ויגע בהדפסת סידור זה שהתחלתי בו כמה פעמים ואח"כ הוצרכתי לעזוב וזה מבלבל בעלי המלאכות והוגעתנו בדברייכם. ואתם אם תעשו הטוב והישר⁴⁰ שלוש ושלום לכם⁴¹ לכל ההולך בתומו⁴² ומדבר בלשון צמו⁴³. נפתלי הירץ לוי רופא⁴⁴

1 ישעיהו ל', כ"ח. 2 משלי י"ג, י"ז. 3 תהלים נ"ו, ב'.
4 איוב כ"ז, ה'. 5 בראשית י', ה'. 6 אבות א', ו'. 7 ויקרא
י"ט ט"ז. 8 בראשית מ"ד ל"ד. 9 השוה עבודה זרה ה' א'. 10 ביצה
ל"ב ב'. השוה פסחים ק"ג ב'. 11 ראה יבמות ע"ט א'. 12 ויקרא ה' ט"ו.
13 משלי כ"א י"ג. 14 אברהם אבינו עליו השלום. ראה שבת קנ"א ב'. 15 השוה
יבמות ע"ט א'. 16 דברים י' י"ט. 17 שמואל א' ל' כ"ב. 18 לא הגיע

לידינו. 19 משלי ד' י"ג. י 20 ראה סנהדרין צ"ד ב'. 21 הישיבה המקומית.
 22 ראה עליהם מכתב א' הערה 6 23 ישעיה מ"ב י"ג. 24 תהלים ט"ו ב'.
 25 תהלים קט"ו א'. 26 במדבר כ"ד ו'. 27 ודי לחכימא. 28 תהלים
 ס"ט ח'. 29 ישעיהו א' י"ד. 30 פעמיים! 31 תהלים נ"ח י"ב. 32 תהלים
 פ"ט ג'. 33 משלי י"ג כ"ג. 34 העיר Lyon בצרפת. 35 בעזרת השם.
 36 נדרים ס"ב א'. 37 בראשית י"ט י"ד. 38 נחמיה ט' ז'. 39 אסתר
 ד' ט"ז. 40 דברים י"ג כ"ח. 41 ישעיהו נ"ז י"ט. 42 משלי י"ט א'.
 43 אסתר א' כ"ב. 44 הוא וחתנו קוסמן ישנו את שם ל" Van Emde ראה לעיל
 ע' .

מכתב רביעי

מודעה זאת היתה לאות אמת ועד לק"ק קארפינטראץ אלקים יכוננה עולם ועד¹.
 הן היום בא לפנינו הבחור הנחמד והיקר והמשכיל כהר"ר אברהם דמונטיליץ יצ"ו ואמר
 לנו בואו ובדקו דברי בשבע חקירות ובשבע דרישות ודעו וראו האמת אתי אם לא על
 ערך הסידורים של ר"ה ויוה"כ לק"ק קארפינטראץ ששאלתי מהם. וסיפר לנו ההוצאות שעשה
 בהוצאת הדרך בבואו ממקומו לכאן ואנחנו שאלנו ודרשנו וחקרנו על דבריו במה שאמר
 לנו כך וכך הוצאתי ושאלנו מכמה עובדי דרך שהם ידועים לנו בנאמנות לידע אם האמת
 אתו ושמענו מפיהם שהאמת עמו ושהוא ערך ראוי ואמת שמה שאמר שבא בדרך יבשה
 וההוצאות שעשה לצורך פרנסתו וההוצאות שעושה עדיין בעיר הזאת אנחנו היודעים
 שהדברים אמיתיים וברורים כשמש בחצי השמים מה שצריך לאיש העומד על שלחן
 אחרים בעיר הזאת שהיקרות מצוי בה. ועל ענין ההדפסה זהו דבר ידוע לכל רואי השמש
 מביני מלאכת הדפוס שמי שהוא מדפיס ספר בסך קטן בהכרח יבואו לו ביוקר. כי דרך
 הדפוס להדפיס ג' או ד' אלפים ויותר לפי שהם ספרים ששויין לכל נפש אדם בכל הקהלות
 ולכל אשר בשם ישראל יכונה. לכן אנחנו ח"מ מעידין כעדים גמורים ובלשון שבועה שהבחור
 הנ"ל לא הדפיס יותר משהו מאות ואיזה יותר שאינם מגיעים לשלשים ושלוש. ואלה
 הל"ג אינם נחשבים לכלום כי המה נדפסים לתשלום הששה מאות כי כמה פעמים יחסרו
 מהדפים ויהיו אלו למלאות החסרון. כידוע לכל מבין מלאכת הדפוס וכן הוא המנהג אצל כל
 מדפיסי ספרים שמדפיסים איזה דפים יותר להשלים החסרון. ובכללות הדברים נודע לכם איך
 עשינו החשבון בצמצום גדול וראינו שלא יכול ליתן לכם השני סידורים בשוה פרוטה
 פחות מארבעה פלוין וחצי הולענדש² בלא כסוי שהם לערך כמו תשעה פרנקש³ וחצי
 ממעות צרפת הגם שהוא לא הודה בזה באמרו לנו אתם הרואים והיודעים הוצאתי לכל
 דבר ראו נא לפי החשבון שאיני יכול ליתן השני סידורים של ר"ה ויוה"כ פחות מעשרה
 פרנקש ממעות צרפת כאשר כתבתי למקומי כמה פעמים. וראינו שהדין והצדק עמו. כי
 מעידין אנחנו ח"מ בעדות גמורה בכל כח וחומרי עדות איך לא ראינו איש נדד ממקומו
 בים וביבשה להדפיס ספר כל שכן מה שהוא לצורך קהלה להיות נשאר בידים ריקניות
 ובחסרון כיס כמו הבחור הנ"ל.

וכל זה בתנאי גמור שתקבלו הסך מארבע מאות סדורים של ר"ה ויוה"כ ובאם לאו שיחזור
 הדבר לריק ולבהלה לאפס ותהיה כי אנחנו היודעים כל התלאות והטרדות אשר באו עליו.
 וגם העד העיד בנו האיש לאמר כי עניי אני הוא לבדי בארץ נכריה בלי לחם ושמלה ובחובות
 ובחוסר כל ואנחנו באנו לשפות שלום⁴ ביניכם ולהוציא ממסגר נפשו⁵ של הבחור הנ"ל

האומלל ומדוכה השרוי בתוך הצרות. גם אתם למה לא תחמלו על שלוחא דרחמנא ושלוחא ידיכו ולמה לא תחוסו על כבודכם כי שלוחו של אדם כמותו ולכם תהיה צדקה כי תעשו הטוב בעיני אלקים ואדם.

כה דבר החותמים לכבוד התורה ולומדיה פה ק"ק אמשטרדם יע"א.

יום ב' י"ו לחדש סיון לסדר ולפרט ומדוע לא י'רא'ת'ם' ל'ד'ב'ר' ב'עבד'י' לפ"ק⁶, הצעיר לבית הלוי מנחם מן בן שלמה לוי ז"ל⁷ גפתלי הירץ לוי רופא⁸ שלמה זלמן בן לא"א כ"ש כת"ר⁹ גבריאל יצ"ו ס"ט¹⁰ מרדכי גומפיל בן הישיש כמר גבריאל ס"ט¹¹ יונה בן משה פאץ¹² נתן בן צבי יצ"ו¹³ יצחק איצק בן לא"א כת"ר מאיר ס"ט שמואל זנוויל בן כהר"ר יוסף שוואב זצ"ל ס"ט¹⁴ צבי הירש בן כה"ר יצחק סופר סג"ל ז"ל¹⁵ יהודה ידלא בן שמואל זנוויל שוואב יצ"ו ס"ט מאזוס משה בן אלקסנדר ס"ט דוד בן אליעזר ז"ל סג"ל ס"ט יצחק בן יששכר בערמן ס"ט שלמה לוי ס"ט הקטן שמואל לוי בהר"ר יששכר בער ז"ל פ"א¹⁶

1 תהלים מ"ח ט'. 2 Hollandes (מהולנד). 3 Francos (פרנקים צרפתיים). 4 ישעיהו כ"ו ב'. 5 תהלים קמ"ב ח'. 6 22 ביוני 1739. 7 הוא מנחת מן בן שלמה הלוי אמעלנד וכונה המדקדק. הוא פרסם הוצאה חדשה של התנ"ך וגם כרוניקה בשם שארית ישראל. הוא גם הגיה את מחזור אמשטרדם, ראה רות, שם, עמ' 101. 8 ראה עליו מכתב ג' הערה 44. 9 כבוד תורתו. 10 סיפה טב. הסיפא הזאת חוברת כנראה לשמות של החותמים האשכנזים ע"י מעתיק זרין. 11 הוא מתואר כמסדר במלאכת היופי בלי שמץ ודופי של המחזור של יום כפור. 12 הוא הפועל המדפיס יונה בן כמר משה פאלק (שם). 13 הוא הפועל המדפיס נתן בן כמר צבי הירש ממשפחת כוברין מאמשטרדם (שם). 14 הוא הפועל המסדר זנוויל בן כהר"ר יוסף שוואב ז"ל ממשפחת גינצבוריג (שם). 15 הוא הפועל המסדר צבי הירש בן כמר יצחק הלוי סגל מאמשטרדם (שם). לא הצלחתי לזהות את השמות האחרים. 16 פה אחד?

מכתב חמישי

החיים והשלו' לאבא מארי ישמרוהו האל הגדול והנורא לעולם אכ"י¹. קבלתי תשובתו האומרת איך שלחו המעות לליאון² אך בזה האופן שהסוחר מליאון³ יכתוב לסוחר מאמשטרדם שיהא ערב אל בעל המדפיס כי תכף שימסור בין ידיו הסדורים מיוה"כ והנשארים מר"ה הוא יתן לו הסך מג' מאות מגנים⁴ ועתה א"א⁵ יראה איך עדיין ידם נטויה עלי להכעיסני בדבריהם כי הם יודעים שאין לי מעות לצורך פרנסתי ולא ידעתי באיזה דרך אלך ולאן אפנה. ובאו היום לשלוח לי המעות באופן שאיני יכול להשתמש ממנו בשום דבר ראה ה' והביטה למי עוללת כה⁶, על אלה אני בוכיה עיני עיני יורדה מים כי רחם ממני מנחם משיב נפשי⁷. ואעפ"י ששערי תפלה ננעלו שערי דמעה לא ננעלו והשופט כל הארץ הוא היודע כל מה שעשיתי בזאת המלאכה והוא הרואה היום עד כמה מגיע אכזריותם והאיך משלמים לי רעה תחת טובה וא"א הרואה כי לא כתבו מעולם דבור אחד לעשות לי נחת רוח אפילו רגע כמימריה ואין יום שאין אכזריותם מרובה מחבירי יום ביום צר לי צר על אודות הרעה הגדולה הזאת מאחרת אשר עשו עמי לשלחני המעות בחשדה ופחד. ובעמדי על כל אלה הדברים הרימותי ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ⁸ כי הוא היודע ועד נאמן בשחק⁹ כי על לא חמס בכפי חושדים אותי והאלקים יבקש

את הנרדף וביקש עלבונני מידיהם. על כן גוי נתתי למכים ולחיי למורטים ופני לא הסתרתני מכלימות ורוק וה' יעזור לי¹⁰. ואחר עמדתי על האיגרת הלכתי אצל בעל המדפיס ואמרתי לו ראה אבי ראה כי אין לי עוזר וסומך אלא אתה. ולא קבלתי מעות עדיין אלא באופן זה. והוא שהמעות ששולחים לי עדיין מצוי הוא בליאון רק תעמוד בטוח ודאי שמהר יבוא באמשטרדם אך דבר אחד לא אעלים ממך ראה אתה כי אנשי מקומי חשבו עלי מחשבות ועלי יחד זממו להציבני כמטרא לחץ¹¹ ולא ידעתי למת. הן עתה יזכור נא אדוני לעשות עמי חסד מה בצע לו כי אהיה כמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו ואשר לא ישא אלקים נפש¹² ואדוני חכם לדעת מה נעשה והשיב לי הרופא¹³ בעל המדפיס ידעת בני ידעת את כל מה אשר עשיתי לך ועדיין אתה מחוייב לי המעות הראשון ולכה אפוא מה אעשה בני¹⁴. ויהי כי נכמרו רחמיו עלי אמר לי עוד זאת אעשה למען ה' ולמענך יען כי מצאת חן בעיני אכתוב איגרת לקהילתך ושם אומר להם כי אני הוא היוצא בעדך להיות ערב קבלן לכל דבר ואם לא די להם בערבות שלי אני אתן להם ערבות מכמה סוחרים עשירים גדולים מעיר זו כדי שלא יבקשו עוד בבלולים כי נלאיתי לראות דרכם ואכזריותם עמר. ועתה א"א אומר היאך אני שולח נגד פני ק"ק קארפ¹⁵ אגרת מהרופא בעל המדפיס וא"א ימסור בידם ושם יראו היאך בעל המדפיס יתן להם כל כח וערבות וחוזק שירצו מסוחרים גדולים מאמשטרדם וגם באגרת מהרופא בעל המדפיס הנ"ל ימצאו העדה גמורה מאנשים חכמים ונאמנים העשויה לכל חומרותיו על ענין הערך מהסדורים של ר"ה ויוה"כ וגם כמה הוא הסך שהדפסתי כדי שיראו ויבינו שבצדק ובאמת ובדין דברתי. וגם כדי להשלים רצונכם ואשר אתם כתבתם לי אומר לא"א כי הסך אשר אתם שולחים לי אינו מגיע לפרוע החצי מההוצאות שיש לי בהדפסה זו ובעד מזונותי וגם לפרוע החובות שיש לי מהדפוס הראשון שעשיתי עד היום הזה אשר על כן כתבתי לכם לשלוח לי המעות מהשלש מאות סדורים של ר"ה לערך עשרה פראנקו"ש שהיו כמו ו' מאות פלוורין הולנדש. ואתם כתבתם אלי כמה פעמים שקרובי ודודי ישלחו לי התשלום מהו' מאות פלוורין וראיתי היום שהכל הבל ורעות רוח¹⁶. וכל יום ויום מגדלים עלי הצרות אשר על כן הלכתי לשפוך את שיח תחינתי ורחשי¹⁷ לפני בעל המדפיס והתחננתי לפניו לרחם עלי ולעזורני ואמר לי שכך יעשה בתנאי שאני אכתוב לקרובי מליוורנו לשלוח לי מעות לעזורני בזאת ההדפסה כי המעות המשולח לליאון לא די אפי' בחצי כנ"ל¹⁸ ואני כבר כתבתי על ענין זה לקרובי מליוורנו לעזורני כי הנני בדוחק גדול ואני ממתין על כל פנים שיבוא אגרת מליוורנו ליתן כל מיני ערבות לבעל המדפיס בעד סך המעות שאשאר מחוייב לו אחר גמר הסידורים של יוה"כ וגם השני מאות סדורים של ר"ה ויה"כ הנשארים אחר הד' מאות שאמסור לק"ק קארפינטראץ אעזוב אותם בידו עד שאפרע אותו מכל בכל ובעל המדפיס צוה לבעלי המלאכות להתחיל הסדור של יוה"כ בשבוע זו בהיות שאני אמרתי לו שבדאות תכף שיקבלו אגרתו בק"ק קארפינטראץ ישלחו לו המעות באמשטרדם על ידי הדברים הנ"ל. ואני אשתדל בכל מאמציי כחי שיתמידו במלאכה בוהירות ובורירות וגם בעל המדפיס ריחם וחמל עלי ואמר לי שיוסיף פועלים הרבה במלאכתי כדי למהר הדבר. ואנשי מקומי הם הגורמים לי כל טרדותי וצרותי שאם היו שולחים לי המעות תכף שקיבלו הסידורים של ר"ה בלי ספק בעזרת ה' היו מגיעים הסדורים של יוה"כ למקומנו קודם ר"ה הבע"ל. אבל עתה איני יודע אם יהיה באפשרות רק תעשה כל יכולתי לכן אומר לא"א גמר וסוף כל הדברים הוא שבעל המדפיס יתחיל לעסוק בספרי בשבוע זו וכבר אמר למסדרים ולמדפיסים להתעסק במלאכתי על מנת שיבוא לו המעות שהוא בליאון היותר מהרה שהוא באפשרות כדי שיתמיד במלאכתי. ואחר שיהא נגמר הסדור של יוה"כ אני מוכרח בעל כרחי לעמוד באמשטרדם עד שיגיעו הסדורים של יוה"כ והמאה האחרונים של ר"ה להשלים הסך של ד' מאות כידוע וא"א יקבל תשלום

הפרעון מהד' מאות סדורים של ר"ה ויוה"כ וישלח לי המעות ומזה אפרע בעל המדפיס מכל וכל והשאר הוצאות שיש לי בעיר זו. אך זה יאמר א"א לדודי וקרובי בהיות שכבר התחילו לעזורני בתחלתו של דבר שלא ירחקו ממני היום הזה כי הוא סוף הדבר לשלוח לי על כל פנים הסך ממאה וחמשים פלורין חולנדש לצורך מזונותי ליתן לבעל הבית שאני עומד לביתו כי הוא דוחק אותי מאד ומתירא אני פן יום א' יבוא עמי בכעס גדול ובחרי אף ויביא אותי בדין ובעיר זו דנין הסוחרים בדינין קשים ואז ח"ו אהיה לחרפה לכל מכירי ואוהבי ועוד מי יודע מה יעשו לי במשפט. על כן למען ה' יעזרו לי קרובי ואוהבי לשלוח לי הסך הנזכרת תכף ומיד ובלי שום עיכוב ואיחור. ותכף שיגיעו הסדורים של יוה"כ לק"ק קארפינטראץ יקחו מה שאני מחוייב וישלחו לי הנשאר. וא"א יאמר מצדי לדודי היקר יצחק ולקרובי היקר משה דמונטיליץ¹⁹ שאם אינם עוזרים לי בזה ידעו כי רעה גדולה הם עושים לי ולא אשכח כל ימי חיי הרעה הגדולה הזאת. ודי בזה. קבלתי אגרת מהגביר הנעלה והמשכיל יהודה דלארוקא²⁰ וראיתי שאינם דברי האיגרת ההיא מכוונים אל דברי האיגרת אשר אתם שלחתם אלי לכן אומר לכם תשובה כוללת כי תמהתי לראות אשר לא עלה בידכם למצוא בליאון סוחר א' שיהא לו משא ומתן באמשטרדם ובעיר זו אמרו לי שבליאון יש כמה וכמה סוחרים שיש להם משא ומתן כאן. לכן אומר מה שאתם יכולים לעשות הסוחר מליאון אשר שלח לי המעות הראשון היה באופן זה שהסוחר ההוא פרע האיגרת של חילוף²¹ לסוחר אחר בליאון עצמו בהיות שהסוחר השני היה לו משא ומתן באמשטרדם. והסוחר השני כתב לסוחר מעיר זו שיפרע לי הסך מאיגרת של חילוף ותכף הסוחר ההוא פרע לי האגרת. אם כן יכולים אתם היום לומר לסוחר מליאון שימסור האיגרת ההיא לסוחר אשר פרע לי הראשונה והוא ישלח אותה לאמשטרדם. וא"א יתן שלומים רבים מצדי לאהובי הנעלה הגביר והמשכיל יהודה דלארוקא ויאמר לו כי קטונתי מכל החסידים והאמת אשר עשה עם עבדו²². ישלם ה' פעלו ותהי משכורתו שלמה מעם ה' אלקי ישראל. ושלום רב לא"א ולכל בני ביתו וכל קרובי ואוהבי שלום. כה דברי בנו ומשרתו המשתחוה לו אפים ארצה שאין למטה הימנה אברהם דמונטיליץ.

פה אמשטרדם יום ב' לסדר ויאמר אל נא תעזוב אותנו כי על כן ידעת חנותנו במדבר²⁴.

1 אמן כן יהי רצון. Lyon 2. 3 זהותו איננה ידועה אבל אין לשער שהוא היה יהודי. 4 (ערכם שלשה פרנקים כל אחד). 5 אדוני אבי. 6 איכה ב' כ. 7 שם א' ט"ו. 8 בראשית י"ד כ"ב. 9 תהלים פ"ט ל"ח. 10 ישעיהו ג' ו' ז'. 11 איכה ג' י"ב. 12 שמואל ב' י"ד י"ד. 13 והוא המדפיס נפתלי הירץ לוי הרופא. 14 בראשית כ"ז ל"ו. 15 קארפינטראץ. 16 קהלת א' ד'. 17 תהלים קמ"ב ג'. 18 כמו שנוכר לעיל. 19 לא זוהו. 20 De Laroque (לא זוהו). 21 lettre de change. 22 בראשית ל"ב י"א. 23 רות ב' י"ב. 24 במדבר י' ל"א. התאריך הוא 22 ביוני 1739.

אברהם רובינשטיין

סיפורי ההתגלות בספר "שבחי הבעש"ט"

המאמר הבא יוקדש לאחת הפרשיות המופלאות והסתומות בתולדות הבעש"ט, היא פרשת ההתגלות. כיצד עבר ר' ישראל בן אליעזר מאלמוניות ומנחיתות רוחנית וחברתית למעמד של אישיות מוכרת, בעל שם עושה פלאים, מנהיג דתי, מורה דרך חדשה בעבודת השם?

לגבי תקופה זו בחיי הבעש"ט אין בידנו עדויות ממקורות חיצוניים בלתי המסורת החסידית, כפי שבאה לידי ביטוי בספר "שבחי הבעש"ט", שהוא קובץ השבחים הראשון והחשוב ביותר בספרות החסידית. ילקוט זה נדפס בשתי מהדורות ראשונות, האחת בעברית והאחרת ביידיש, שתיהן תקע"ה, בהפרש של כמה חדשים בלבד.¹ אך החוקרים הסיחו את דעתם, בדרך כלל, מהמהדורה היידישית.² אין זאת, אלא, שהכתוב בהקדמה לאותה מהדורה: "ספר שבחי בעש"ט וואש מיר האבן מעתיק גוועזן פון לשון הקודש און לשון אשכנז", עורר את הרושם, כי אינה אלא תירגומה של המהדורה העברית, שהיא המקור.³

ברם, השוואת המהדורות מגלה מספר כה רב של הבדלים ביניהן, בנוסח ובתוכן, ביתר ובחסר וכן במבנה הספר ובסדר הפרקים, עד שללא היסוס ניתן לקבוע, כי אלה שני ילקוטים, שכל אחד מהם עומד ברשות עצמו, אף כי קרוב לוודאי שלשניהם מקור משותף.⁴

על יסוד הנחה זו נבחון את פרשת ההתגלות של הבעש"ט לפי שתי המהדורות, תוך השוואת שינויי נוסח החשובים לענייננו. לצורך הדיון נעקוב אחר ההשתלשלות לפי סדר הסיפורים במהדורת יידיש, הנראה בעינינו סביר יותר. נשתמש בדפוס קאפוסט, תקע"ה (עברית) ובדפוס קארעץ "כש"נ מקודם באוסטרהא", תקע"ו (יידיש).⁵

- 1 רשימה ביבליוגרפית של "שבחי הבעש"ט" פורסמה ע"י יצחק רפאל. ראה: ארשת, ב, ירושלים, תש"ך, עמ' 358–377; שם, ספר ג', ירושלים, תשכ"א, עמ' 440–441.
- 2 אך ראה: ח. שמרוק, הסיפורים על ר' אדם בעל שם וגילגולים בנוסחאות "שבחי הבעש"ט", ציון, כ"ח, תשכ"ג.
- 3 וכבר יוסף פערל כתב בהקדמתו לס' מגלה טמירין ביידיש: "בעזירט אייד נור נישט [על "שבחי הבעש"ט" ביידיש], איהר מוסט וויסען דער טייטשער שבחי הבעש"ט איזט דעך נור אהעזקה פון דעם לשון הקדשין". ראה: ש. כ"ץ, נייע מאטעריאלן פון דעם פערל-ארכיוו, ייווא בלעטער, 13, 1938, ע' 567.
- 4 ראה מאמרו החשוב של א. יערי, שתי מהדורות-יסוד של "שבחי הבעש"ט", קרית ספר, ל"ט, תשכ"ד.
- 5 הדפוס הראשון של "שבחי הבעש"ט" ביידיש הופיע באוסטרהא בשנת תקע"ה, אך אין הוא בהישג יד של חוקרים מן המערב.

בטרם ההתגלות: הבעש"ט בכפר

נאמר בשבחי הבעש"ט⁶:

במלאות שבע לשבת הבעש"ט בהתבודדות בין ההרים — והמהדיר העברי מציין: והגיעה העת קרוב להתגלותו — הוא נסע עם אשתו לבראדי, לגיסו ר' (אברהם) גרשון. הלה שאל לשלומם ולמקום המצאם. אשת הבעש"ט השיבה: הולכים היינו מעיר לעיר⁷ וצרות רבות סובבונו. נתמלא לבו של ר' גרשון רחמים על אחותו, הושיב אותם סמוך לביתו⁸ ואת הגיס הזמין לשרת לפניו. עד מהרה הוברר לו כי אף משרת אין הוא מסוגל להיות וכי לא יוצלח לשום מלאכה. ומוסיף המהדיר בידיית: ר' גרשון לא העריכו כ"בר דעת".

לאחר מכן שכר ר' גרשון "איז' כפר", כדי שיתפרנסו ממנו. ודאי הכוונה לעסק מזיגה, היינו לבית מרוח ששכר, כמנהג הימים ההם, מחוכר הכפר היהודי. שכן בהמשך הסיפורים נאמר: "כי הוא ישב בכפר קטן על השיינק"⁹ וכן: "דר מוכסין וואס דר בעל שם איז ביי אים גוועזן אשיינקיר"¹⁰.

בפרק זמן זה קנה הבעש"ט "שלימות". הוא בנה בתוך היער "בית התבודדות"¹¹ וישב שם יומם ולילה בתורה ותפילה. ורק משבת לשבת בא לביתו. והיו לו בגדים לבנים לשבת¹² וכן בית מרחץ ובית טבילה¹³. האשה טרחה בעסקי פרנסה

מפת האיזור שבו אירעו סיפורי ההתגלות

- 6 מהדורת קאפוסט, דף ג' עמ' ד'; מהדורת קארעץ, פרק ט'.
- 7 הנוסח ביידיש: "מיר זענן גיווען אויף עטלכע ערטער".
- 8 במהדורת יידיש: "אונז האט איר גיגעבן אדירה ניט ווייט פון אים".
- 9 מהדורת קאפוסט, דף ד' עמ' ד'.
- 10 מהדורת קארעץ, פרק י"א; וראה: מהדורת קאפוסט, דף ו' עמ' א'.
- 11 הנוסח ביידיש: "אשטיבל". ראה: מהדורת קארעץ, פרק י'.
- 12 מנהג שרווח בחוגי המקובלים ונתקבל על ידי חסידי הבעש"ט.
- 13 כידוע, הטיף הבעש"ט להרבות בטבילות ולמעט בצומות. עיין גם להלן, עמ' 162.

וראתה ברכה במעשי ידיה. אמנם, כשבאו אורחים שצריך היה להאכיל ולהשקות, היא קיבלה אותם "בכבוד גדול", אך קראה לבעלה שישמש לפניהם, מן הסתם כדי להקל עליה ואפשר, שמטעמי צניעות. ודרכו היה, שבא לעיר לראש השנה ושהה שם כל החודש. הנוסח ביידיש: בא העירה לחדש אלול ונמצא שם עד אחר כל הימים הטובים. ובאחד מימי חול המועד סוכות ארע המקרה, המתואר להלן:

א. סיפור התגלות ראשון: מעשה בתפילין בחול המועד

דפוס קאפוסט דף ג' עמ' ד'—דף ד' עמ' א'.
פעם א' בחה"מ סוכות ראה הרב מהור"ג שאינו מניח תפילין ודרכו ה' להתפלל בכותל מזרח דווקא' וישאלהו מדוע אינך מניח תפילין היום, והשיב כי ראיתי בספרי טייץ שכל מי שמניח תפילין בחה"מ חייב מיתה ויקצוף הרב מאד על זה, כי הוא מורה ובא מספרי אשכנז, ויוכל להיות מזה מי יודע מה שיהי'. והלך עמו להרב דקהלה שיאמר לו דברי מוסר כי ה' מוחזק בעיניהם לירא שמים אלא שאין בור ירא חטא*. והרב היה איש צדיק גדול מאד. ויהי כשבאו לבית הרב נשק ר"ג את המזוזה והבעש"ט הגיח ידו על המזוזה ולא נשקה. וירגז הרב מהור"ג עליו גם על זה. וכשנכנסו לבית הרב הסיר הבעש"ט את המסוה וראה הרב אור גדול וקם לפניו. ואז השיב המסוה על פניו וישב הרב וכן עשה כמה פעמים: ונתבהל הרב מאד כי לא ידע מה הוא שנדמה לו לאדם קדוש ופעמי' שהוא אדם פחות. וכשהקביל מהור"ג לפניו עבור התפילין והמזוזה, לקח את הבעש"ט בסתר** ואמר לו הרב גוזרי עליך שתגלה לי האמת. והוכרח לגלות לו אבל הבעש"ט חזר וגזר עליו שגם הוא לא יגלה מזה כלל ויהי בבואם לתוך ויאמר הרב אל מהור"ג אני הוכחתי אותו בהוכח' לדעתי לא יעש' דבר חוץ לשיט' כי הו' עושה לפי תוממו.
וילך הרב ויקח את המזוזה ויראו אותה שהי' פסולה.

דפוס קארעץ פרק י'.
אמאל אום חול המועד סוכות הט גיזעהן הרב ר' גרשון אז ער לייגט ניט קיין תפילין ווארום זיין סדר פון דעם בעש"ט איז גוועזן צו שטיין דווקא אין מזרח וואנט האטשי וועדליג ווי ער איז נאך ניט חשוב גוועזן איבר דעם הט ער אים גיהאלטן פר איין משוגע. און ר' גרשון איז אוך גשטאנן אין מזרח וואנט הט ער גיזעהן ווי ער לייגט ניט קיין תפילין: הט אים ר' גרשון גיפרעגט פר וואס לייגסטו ניט קיין תפילין הט ער אים גיענפרט איך האב גיזעהן אין טייטש ספרים ווער עש לייגט תפילין אין חול המועד איז חייב מיתה. איז ר' גרשון זייער ברוגז גיווארן וואס טייטש דו דר וועסט זיך צופסקנן פון דייטש ספרים ווער ווייטש צו וואש דו וועשט קימן: און הט אים גינומן און האט אים אריין גיפירט להרב אב"ד און האט אים גבעטן אז ער זאל אים זאגן מוסר ער זאל זיך אזאז ניט פירן האטש מען האט אים גיהאלטן פר איין ירא חטא נאר ווייל מען האט אים גיהאלטן פר איין גרוסין עם הארץ הט ער גזאגט איין עם הארץ קאן ניט זיין אירא חטא בפרט ער פירט זיך ווי דר לייט *** און פסקענט זיך אליין און דר רב איז גוועזן אגרושיר צדיק: וויא זי זענן אריין גיקומן צום רב אין שטוב אריין האט רבי גרשון גיקושט די מחזה אן דר בעש"ט הט ארוף גילייגט די האנט אוף דר מזוזה און הט זי ניט גיקושט איז רבי גרשון אוף דעם אוך ברוגז גווארן: אז זי זענן גיקומן פר דעם רב הט דר בעש"ט פר אים גילאזט ווייזן אבישיל וואש ער איז האט דר רב אבליג געבען אוף דעם בעש"ט און הט דרועהן אויף אים אגרושי ליכט הט זיך דר רב

* אבות פרק ב משנה ה.

** הקוונה ביחידות, לחדר מיוחד. וכך גם ביידיש. וראה בהמשך הסיפור: "ויהי בבואם לחוץ".

*** אדם חשוב.

אויף גיחאפט פאר אים און דר נאך הט ער זיך ווידר בהאלטין הט דר רב שון גאר נישט גזעהן: און דר נאך הט דר בעש"ט ווידר גימאכט ווייזן פאר דעם רב וואש בייא אים טוט זיך הט זיך דר רב ווידר אויף גיחאפט און הט ער גיטאן עטלכע מאל דר רב הט גאר נישט גילובט *** וואש דא טוט זיך: אמאל הט זיך גיוועזן אז ער איז איין היילגר מענש און אמאל הט זיך אויש גוויזן אז ער איז איין פראסטק הט ר' גרשון אן גיהובן צו קלאגן אויף דעם בעש"ט פאר דעם רב מכת די תפילין ומוזוה וואש ער הט נישט גילייגט קיין תפילין אין חול המועד און וואש ער הט נישט גיקישט די מוזוה: און דר רב הט זיך משמיט גוועזן פון ר' גרשון און הט גאר כלל נישט גיענטפרט און האט גינומן דעם בעש"ט אין איין חדר און זאגט איך בין אוף דיר גזור אז דוא זאלשט מיר זאגן דעם אמת וואש מיט דיר טוט זיך: דר בעש"ט האט זייער מורא גיהאט פאר אים ווארום ער איז גיווען אגרורש צדיק און הט אים גימוזט זאגן דעם אמת: אביר דר בעש"ט האט ווידר גזור גיוועזן אוף דעם רב אז ער זאל פאר קיינעם נישט אויש זאגן: דר נאך איז דר רב אריין גיקומן צו רבי גרשון און זאגט אים איך האב אזוא גיטאן ווי איר הט מיך גיביטן שטראפן אים נאר ווי איך האב מיט אים גשמוסט פאר שטייא איך חאטשי ער איז אפראסטאק וועט ער פארט נישט ארוש גיין חוץ לשיטה לאז מען אים לאזין פירן וויא ער פירט זיך ער מיינט נישט קיין שלעכטס ער טוט אלטץ מיט זיין ערנצקייט און דר נאך איז גיגאנגן דר רב צו דר מוזוה זעהין זיא אוב זיא איז כשר ווייל דר בעש"ט הט זיא נישט גיקרשט הט ער גיפינן אז די מוזוה איז פסול.

בעת הפגשה עם הרב, ששמו לא נוקב בסיפור, אך מכונה צדיק גדול מאד נראה הבעש"ט לראשונה כאיש אשר רוח אלהים בו. לרגע קט הסיר הכפרי את המסווה מעל פניו ושב ושם אותו – התופעה חזרה כמה פעמים – הרב ראה אור גדול, הבין שלפניו אדם בלתי רגיל וגזר עליו לגלות את האמת על עצמו. הבעש"ט גילה את זיחותו, אך פקד על הרב לשמור את הדבר בסוד, ונשאר באלמוניותו. אמנם, משהחל האור לבקוע, שוב לא ידעך עד שיתגלה במילואו. הבה נתייחס לכמה מן התופעות המתוארות בסיפור.

הנחת תפילין בחול-המועד, ששימשה עילה לתרעומת על הבעש"ט שנויה, כידוע, במחלוקת בין הראשונים וגם בין האחרונים¹⁴. חכמי הקבלה נהגו שלא להניח תפילין בחול-המועד ובעקבותיהם נהגו כך החסידים מבית מדרשו של הבעש"ט¹⁵.

אך גם הגר"א היה סבור, כי חול המועד אינו זמן הנחת תפילין¹⁶. תשובת הבעש"ט לטענת ר' גרשון על שאין הוא מניח תפילין בחול-המועד, כי הוא מסתמך על "ספרי טייץ", באה במסגרת התסוואה שנהג בה הבעש"ט באותם הימים, שלא לגלות את זהותו האמיתית. ובזה אנו באים ליחסו של ר' גרשון לגיסו, לבעש"ט¹⁷. דעת הכל¹⁸, שבהתנגדותו של ר' גרשון לבעל אחותו מתבטא יחס הדחיה והבוז מצד הלמדן אל עם הארץ. הערכה זו מבוססת על סיפורים

*** לא האמין למראה עיניו.

14 וראה שולחן ערוך אורח חיים, הלכות תפילין, סי' לא, ס"ק ב. ועיין הגהת הרמ"א שם.
15 ר' פנחס מקארעץ חלק על הבעש"ט, ציוה לכמה אנשים להניח תפילין בחוה"מ, ואמר שהיה לו בזה ויכוח עם הבעש"ט. "וציוה ר' פנחס להניחם בלא ברכה ולא יכוון כלל לשם מצוה, רק כרצועות בעלמא". ראה: א"י השל, לתולדות ר' פנחס מקוריע, עלי עין, ירושלים תש"ח-תש"י, עמ' 219, מתוך כתב-יד.

16 חיי אדם, הלכות תפילין, כלל י"ד, סי' ט"ז.

17 על דמותו ההיסטורית של ר' גרשון ראה: א"י השיל, ר' גרשון קוטובר, פרשת חיינו ועלייתו לא"י, HUCA ח"ב, 1950-1951 עמ' י"ז-ע"א.

18 ראה למשל, ש"א הורודצקי, החסידים והחסידות, ספר ראשון, תל-אביב תשי"א עמ' ו'-ז'.

אחדים ב"שבחי הבעש"ט". הפגישה הראשונה בין השניים, בה הופיע הבעש"ט לבוש "כאחד הריקים בפעלציל קצר וחגורה רחבה" ובפיו התביעה "הבה את אשתי"¹⁹, זעזעה את ר' גרשון. "וכאשר ראה הרב הנ"ל את האיש וכסותו ודבוריו נתבהל מאד ונשתומם על המראה מה זאת עשה אביו ז"ל"²⁰. אתרי הנישואין ניסה ר' גרשון ללמד את גיסו תורה כדי להוציאו מבורותו, ומשלא עלה הדבר בידו הציע לאחותו להתגרש, או להתרחק מעליו: "הנה באמת הוא לי חרפה גדולה מאישך... לא אוכל שאת עליך חרפה"²¹.

אך מן הסיפור שאנו דנים בו עתה, ובמיוחד ממהדורת יידיש שלו, משתמע כי התנגדותו של ר' גרשון לבעש"ט נסבה במישור התנהגותי. הגורמים להתנקשות הם תמיד אירועים מתחום המעשה, ולא רק ההבדלים ברמת ההשכלה אף שגם באלה מהווה הנחיתות האינטלקטואלית את שורש ההתנגדות.

לשאלת ר' גרשון מדוע אינו מגיב תפילין השיב הבעש"ט, כי ראה ב"ספרי טייץ" שהמניח תפילין בחול המועד חייב מיתה²². תגובת ר' גרשון לפי מהדורת יידיש, חריפה בהרבה במהדורה העברית. בעברית מנוסחים דברי ר' גרשון בלשון נסתר ובאופן סתמי במקצת: על שהוא מורה מספרי אשכנז ויוכל להיות מזה מה שיהיה. ואילו ביידיש — בדיבור ישיר ובמלים בוטות: היתכן, איך אתה מעז לפסוק לפי "טייטש ספרים"²³, שיאמר לגיסו דברי מוסר. בנוסח העברי: כי היה מוחזק בעיניהם לראש שמים אלא שאין בור ירא חטא, בלשון יידיש הודגשה הסיפא של המשפט האמור והוכפלה ופעם בצירוף "גדול" — עם הארץ גדול. ולכך עוד תוספת, שאינה בעברית: ובפרט, שהוא נוהג כאדם חשוב ופוסק לעצמו.

דרכו של הבעש"ט לעמוד בעת התפילה בבית הכנסת בכותל המזרחי דווקא, מקום המיועד לנכבדי העדה²⁴, עוררה — לפי הנוסח ביידיש של הסיפור — תמיהה אצל ר' גרשון, מחמת נחיתותו חשב אותו למשוגע, היינו: אדם העושה מעשים מוזרים. המהדיר העברי, שמיעט בביטויים מעליבים כלפי הבעש"ט, השמיט משפט זה.

מגמת המהדיר העברי להשתמש בלשון נקייה ומאופקת כלפי הבעש"ט, בניגוד למהדיר ביידיש, ששפתו ריאליסטית, באה לידי ביטוי עוד בכמה מקומות, כגון, בנוסח העברי: שנדמה לו לאדם קדוש ולפעמים שהוא נחות. ובמהדורת יידיש "...ופעם נדמה לו שהוא פראסטאק", לאמור אדם פשוט וגס. "פראסטאק" אינו זהה עם "נחות". המהדיר העברי ריכך מילת גנאי שנאמרה על הבעש"ט.

לאחר שר' גרשון קבל בפני הרב על התנהגות גיסו, נאמר במהדורה העברית: ולקח את הבעש"ט בסתר ואמר לו וגר'. וביידיש — תוספת המתארת בצורה ריאליסטית את המצב שנוצר. הרב השתמט מר' גרשון ולא השיב לו מאומה. משמע, התעניינותו הופנתה אל האיש הכפרי המזוה, שפעם נראה בעיניו כאדם קדוש

19 מהדורת קאפוטט, דף ג', עמ' א'. וראה מהדורת קארעץ, פרק ה'.

20 שם, שם.

21 שם, שם.

22 לעיל, עמ' 152.

23 הנוסח ביידיש: "הרב אב"ד".

24 על נוהגו של הבעש"ט לעמוד ליד הכותל בעת התפילה, ראה: שבחי הבעש"ט דף ד', עמ' ב' (עברית), וכן פרק י"ד (יידיש). הכתוב מדבר בתקופה שלפני ההתגלות. וראה להלן.

ופעם כאדם פשוט וגם, ואילו טענת ר' גרשון נראתה בעיניו כטפילה, וכלל לא התייחס אליה. והוא הדין בסיום השיחה. השניים יצאו החוצה הרב אומר לר' גרשון: אני הוכחתי אותו בתוכחה, לדעתי לא יעשה דבר מחוץ לשיטה, כי הוא עושה לפי תומו. כך במהדורה העברית. ואילו הנוסח ביידיש — ביתר הרחבה, ביתר דיוק ועל דרך החיוב: עשיתי כבקשתך להוכיח אותו, אך כששוחחתי עמו — משמע בעצם לא הטיף לו מוסר ורק שוחח עמו ואפשר, שכלל לא התייחס לטענת ר' גרשון, כדלעיל — הוא מבין, שלמרות היותו "פראסטאק" — שוב ביטוי, שהמהדיר העברי נמנע מלהשתמש בו — הוא לא יצא חוץ לשיטה. ניתן לו לנהוג כפי שהוא נהוג, אין הוא מתכוון לרעה וגו'. נמצא, שהרב לא זו בלבד שלא ייסר את הבעש"ט, אלא אף נתן תורמנא לדרכו בעבודת השם. שהרי ידע מה שנעלם מעיני ר' גרשון: שהוא איש אלהים.

ושוב: הבעש"ט בכפר ומעשה בס' הזוהר

הפגישה עם הרב אב"ד לא שינתה דבר בסדר חייו של הבעש"ט. מהדיר השבחים ביידיש מביא כמה תיאורים ממצבו לאחר ה"מעשה בתפילין בחול המועד", המובא לעיל. מצבו החומרי תורע באותם הימים. פרק י"א במהדורת יידיש של השבחים²⁵ הוכתר בכותרת: "אין דיין פרק וועט דר ציילט דש לעצטי עניות פון דעם בעש"ט". ותוכנו: מעשה שלא היה לבעש"ט מצות לפסח והוא נסע על פני הכפרים מיט דעם חלף קולין", כדי להרוויח למצות²⁶. נמצא, כי אשתו לא הוציאה כדי פרנסתם באותם הימים. כמה מעשי פלא שארעו לבעש"ט משולבים בתוך העלילה. הראשון ביניהם: חלום שבו הופיע לפניו אליהו הנביא²⁷, על אורח חייו באותם הימים נאמר, כי ישב בכפר קטן, בו החזיקה אשתו "שיינק" שר' גרשון שכר למענה. הוא היה מביא לאשתו יין שרף (שהיתה מוכרת ללקוחותיה), ולאחר מכן היה הולך להתבודד במעבר הנהר הנקרא פרוט. הוא חי בפרישות, בטהרה ובתענית, וסעד את לבו אחת לשבוע בלחם — פרט לשבתות, שבהן ישב בביתו²⁸. הישיבה בכפר, העיסוק במוגיה ואורח הפרישות מוכיחים, כי התיאור מתייחס לזמן שלפני עבור הבעש"ט לטלוסט. ובדבר היחס של ר' גרשון לבעש"ט באותם הימים נאמר:

25 מקביל לדף ה' עמ' ד' — דף ו' עמ' א' במהדורה העברית. המהדיר העברי לא שיבץ סיפור זה במחרוזת הסיפורים על התגלות הבעש"ט, אך אין ספק, כי הצדק עם המהדיר ביידיש. ועיין להלן.

26 במהדורה העברית: ולבשר. על עיסוקו של הבעש"ט כשוחט בכפר קשילוביץ שליד יאולוביץ: מסורת בס' קבוצת יעקב למשולם ולמן מרגליות (ברדיטשוב 1896), דף נ"א.

27 תוספת בעברית: "וזה היתה הגילוי שלו (של אליהו אל הבעש"ט) פעם ראשון". מכאן, שהסיפור שייך לסיפורים מתקופת התגלות, בהם מתגלים לראשונה הכוחות הגנויים בבעש"ט.

28 דפוס קאפוסט, דף ד' עמ' ד'; דפוס קארעץ, פרק י"ב. יש שינויי נוסח לא משמעותיים בין שתי המהדורות.

דפוס קאפוט ד', ד'.

"וגיסו ר' גרשון מקוטב הי' מחזיקו לע"ה ולבוד והי' מפתה את אוותו להתגרש ממנו ולא רצתה כי הית' יודעת ממנו אבל לא גילתה לשום אדם".

דפוס קארעץ פרק י"ב.

"און זיין שוואגר ר' גרשון הט אים גהאלטן פר אגרושין בור און פלעגט אלץ אן ריידן זיין שוועסטר אז זי זאל זיך גיטין מיט אים ווארום אלי טאג הט ער גועהן פון אים זיין שגעון און פראסטאצקי זאכן וואש ניט מעגליך צו ליידן אבר זי הט גיוויסט דעם אמת וואש ער איז הט זי אים ניט צו גיהארכט".

לפי המהדורה העברית חשב ר' גרשון את גיסו לעם הארץ, ולא השלים עם העובדה שאיש כזה יהיה בעל אחותו. ברם, המהדיר ביידיש, אף שהוא חוור, ובחומרת יתר, על ההערכה האמורה, מוסיף על כך גם את התנגדותו למעשי הבעש"ט. הוא ראה אצלו "כל יום", בוודאי הכוונה לחדש החגים, כשהיה שוהה בעיר במחיצתו ואולי בביתו, "שגעון און פראסטאצקי זאכין", כלומר: מעשים יוצאי דופן, שלא היה יכול לסבול.

בעל מהדורת ידידיש מסיים את תיאורו בפרק י"ב בסיפור קצר על תקרית, שעניינה מעשה בספר הזוהר. אותו סיפור מובא במהדורה עברית מחוץ למסגרת סיפורי ההתגלות, לפני הסיפור הנ"ל על נסיעת הבעש"ט בכפרים.

דף ה' עמ' ד'.

"שמעתי מפי הרב המאה"ג החסיד דקהלתינו מ' גדליה פ"א ביקש הבעש"ט את הרב דק"ק קוטוב ושאל מאתו ספר הזוהר ובהליכתו לביתו פגע בו גיסו ר' גרשון ושאל אותו מה לך תחת חיקך ולא רצה לאמר לו ויורד ר' גרשון מן העגלה והוציא מתחת חיקו ספר הזוהר ולקח ממנו ואמר בלשון תימה ס' הזוהר אתה צריך ואח"כ אמר שהבעש"ט בא לעיר להתפלל בבהמ"ד ובתפלת שמע נאנח אנהה גדול

פרק י"ב

אמאל הט ר' גרשון בגיגענט דעם בעש"ט הט דר בעש"ט גיהאלטן אונטרן ביוזם אספר זוהר האט אים בגעגניט ר' גרשון און זאגט צו אים, וואס פר אספר האסטו אין ביוזם האט ער אים ניט גזאגט גייט ער און נעמט ארויש פון דעם ביוזם און הט גיזעהן אז דאס איז אווהר איז ער זייער ברוגו גווארן און זגט וויא קומסטו דער צו און הט ביי אים אוועק גינומן.

ואחר התפילה שאל אותו הרב ר' משה אב"ד דק"ק הנ"ל מה זה ששמעתי ממך אנהה גדולה בתוך התפלה ופתה אותו בדברים ואמר לו האמת כי אנהה זו הי' מלב אמר לו המזווה פסולה ומצא בדבריו [בדפוס ברדיטשוב, תקע"ה: כדבריו] ונתן לו ספר הזוהר הנ"ל וברכו שלא יפגע בו ר' גרשון הנ"ל".

שינויי נוסח רבים בין שתי המהדורות. נעמוד רק על המהותיים שבהם.

לפי המהדיר בעברית היה זה הרב (ר' משה) מקוטוב שנתן את ס' הזוהר לבעש"ט. ברם, למהדיר ביידיש היתה, כנראה, מסורת אחרת, שאינו מקשרת את שם ר' משה למקרה. זה גם הטעם, שאין הוא מביא את הסיפא של הסיפור. שבו מופיעים בצוותא הבעש"ט ור' משה מקוטוב. חלק זה של הסיפור במהדורה העברית אינו ברור כל עיקר, וקרוי לוודאי שחל בו שיבוש. אין לדעת אם הסיפא (המתחילה במלים: "ואח"כ אמר"), מסבירה את הרישא או משלימה אותה, ובעצם מהווה סיפור לעצמו. כלומר, האם תחילה מסופר שהבעש"ט שאל מר' משה מקוטוב את ס' הזוהר ואח"כ מוסבר כיצד נשתלשלו הדברים שגרמו לשאלה זו, או שמא קרו שני מקרים בזה

אחר זה²⁹. לדעתי מביא המהדיר העברי שתי מסורות על מקרה אחד, תחילה שמע המלקט מר' גדליה (מליניץ), כי הבעש"ט קיבל את ס' הוזהר בהשאלה מידי ר' משה מקוטוב, ואח"כ אמר ר' גדליה שר' משה נתן לבעש"ט את ס' הוזהר (במתנה). גילוי המזווה הפסולה, המובא בסיום הסיפור במהדורה העברית, אינו מתקשר במסופר, ואפשר שנשתרבו מן הסיפור הקודם (לפיו לא נשק הבעש"ט את המזווה בבית הרב, מחמת פסול שהיה בה). כאמור, מצמיד המהדיר בידיש סיפור זה לסיפורים על התגלות הבעש"ט, ויש בכך משום המשך למסורות על ההתנגדות העזה שגילה ר' גרשון לגיסו קודם שנתגלה. מתי שינה ר' גרשון את יחסו העויין ואף נהיה לאחד ממקורביו — זאת לא נודע.

ב. סיפור התגלות שני: מעשה באשה משוגעת

דפוס קארעץ פרק י"ג.
עש איז אמאל גווען אין שטאט איין אשה משוגעת וואס אין איר איז גוועזן איין רוח זיך פלעגט זאגן איטליכן ווער עש איז גוקמן צו איר זיין גוף און זיין שלעכטן און אז דר בעל שם איז גוקמן אין שטאט אריין הט ר' גרשון גיבעטן להרב מקוטוב אז ער זאל פירן זיין שוואגיר ישראל צו דר אשה טאמיר וועט ער מקבל זיין פון איר שפע מוסר חאטשי דר רב מקוטב האט דאך שון גקאנט דעם בעל שם ווי אובין איז גשטאנן האט ער גימוזט צו ליב טאן לר' גרשון און איז גיגאנגן מיט דעם בעש"ט און אלי זענין מיט אים גיגאנגן; הרב מקוטב איז פריי אריין גיגאנגן האט דיא אשה גזאגט ברוך הבא קדוש וטהור און אוך צו איטליכן ווער עש איז אריין גיגאנגן פון זי הט זי אטלכן גיגאנט זייני מעלו' און ר' ישראל בעש"ט איז צום הינערשטן אריין גגנגן ער איז איינגר מאן גווען זאגט זיך ברוך הבא ר' ישראל דוא מיינסט אפער איך האב פר דיר מורא. ניין איך הב גיט קיין מורא פר דיר איך ווייס אז מען האט דיך בשווארין פון אובין אין הימל אז דו זאלשט גיט עוסק זיין בשמות הקדש שים ביז די וועשט זיין זעקש און דרייסיג יאר: האבן די לייט גפרעגט זי וואס זאגשטו אין זי זאגט ווייטער דש דר עולם הט גיט פר שטאנן וואש זי זאגט און ווייל זי הט עטליכ מאל דש גיזאגט הט שון דר

דפוס קאפוט דף ד' עמ' ד'.
פ"א בא לעיר והי' שם אש' אחת משוגעת והיתה מגלה לכל אר"א תועבותיו וטובותיו וכשבא לעיר הבעש"ט זלה"ה ביקש ר' גרשון הנ"ל מהרב החסיד אב"ד דק"ק קוטב הרב החסיד המא"ה מ' משה שיליכו הבעש"ט לאות' האשה אולי יקבל ממנה איהו מוסר ויחזור למוטב והלכו כולם וכשנכנס הרב דק"ק קוטב אמרה ב"ה * קדוש וטהור וכן לכאור"א כפי מעלתו והבעש"ט נכנס באחרונה וכשראתה אותו ואמרה ב"ה ר' ישראל כי הי' עדיין רך בשנים אמרה לו אתה סבור שאני מפחד ממך לא כי אני ידעתי שהוזהירו אותך מן השמי' שלא לעסוק בשמות הקדושים עד שישתלמו לך ששה ושלשים שנה והוא הי' נחב' אל הכלים והאנשים הנ"ל שאלו אות' מה אתה אומרת והיא כפלה בדבריה לפניהם עד שגער בה הבעש"ט ואמר לה ולא תשתוק הנ' אני משיב ע"י ב"ד א' ויתירו לי ואותך אגרש מן האשה הזאת התחילה היא להתחנן אליו אני אשתוק והחסידיים שבאו עמו ** הפצירו אותו שיתירו לו ויגרשנו מן האשה והבעש"ט ביקש מהם שלא להתירו כי מסוכן הוא מאד והם לא הרפו ממנו אז אמר הבעש"ט ראה מה שגרמת ע"כ עצתי שתלך בטוב מן האשה ואנחנו כולנו נלמד בעבורך ושאל אותו שמו ואמר לא אוכל לגלות לפני רבים ילכו מכאן האנשים ואגלה לך כי חרפה היא לבניו שיש בעיר הזאת וכשפנו

* ברוך הבא. וראה המקבילה ביידיש.

** כלומר, באותו זמן הנ"ל.

J. Weiss, A Circle of Pneumatics in Pre-

29 כך מפרש י. וייס את הסיפור. ראה:

Hasidim, J.J.S., 1957, p. 212

משם האנשים גלה לו מי הוא וגם חמי ז"ל חי' מכירו ולא בעשה רוח אלא בשביל שלץ מהחסידים דק"ק קוטב ואותו הרוח הפריד א"ע מן האשה הזאת בטוב".

בעש"ט אף איר אגשריא גיטאן וועסט
ניט שווייגן אז דו זאגשט יוא אוו וועל
איך זעצן איין ב"ד און וועלן מיר מתיר
זיין און דיר וועל איך ארויש טרייבן פון
דער אשה וויא דיא חברים האבן דאש

גהערט האבן זיא אן גיהובן צו בעטן אים ער זאל לאזן מתיר זיין הט ער ניט גוואלט ער הט גיזאגט עש איז מסוכן פר אים אז ער וועט הייסן מתיר זיין הט ער זיי זייער גיבעטן אז זיי זאלן אים ניט מתיר זיין: זאגט דר בעש"ט צו איר זעסטו וואס דו האסט גורם גוועזן מיט דייני רייד דרום בעט איך דיר אז דו זאלשט אליין מיט גיטין ארוש פון דער אשה און מיר וועלען אליי פר דיר לערנן הט דר רוח צו גזאגט ארום גיין מיט גיטין: הט דר בעש"ט גיפרעגט דעם רוח זאג מיר ווער ביסטו, ענטפערט ער איך קען דיר אצונדערט ניט זאגן ווארום עש וועט זיין אחרפה מייני קינדר וואש זענן היא אין שטאט; עש איז דא פיל לייט אז זיין וועלן וועק גיין וועל איך דיר זאגן: אזו איז גוועזן אז זיא זענן אוועק גיגאנגן האט ער אים גיזאגט ווער ער איז: און הט גיפאלגט דעם בעש"ט און איז מיט גיטין שטיל ארוש גיגאנגן פון דער אשה. נאך דעם איז דער בעש"ט אבישל חביב גיווארן אבר מען האט אליין ניט גווישט וואש דאש איז און וואש דש בטייט אבר פר איין פראסטק ועם הארץ האבין אים אליי גיהאלטן.

מן העובדה שר' משה אב"ד קוטוב הוא שהביא את הבעש"ט בפני האשה, ניתן ללמוד כי "העיר" שבה נתרחה העלילה היא קוטוב. ומכיוון, שהאיש שלפי בקשתו הביא ר' משה את הבעש"ט בפניה היה ר' גרשון, יש להסיק כי המעשה ארע בתקופה שבה גר הלך בקוטוב. ברם, קביעה זו מעוררת קושי כרונולוגי. מקובל שר' גרשון חי זמן רב בקוטוב, ומכאן כינויו "קוטוור"³⁰. מקוטוב עבר לבראדי, ובה ישב עד עלייתו לארץ ישראל³¹. אימתי עבר—לא נודע, אך לפי המסורת שב"שבחי הבעש"ט" יש לקבוע את תחילת ישיבתו בבראדי לפני נישואיו (השניים) של הבעש"ט. שכן הבעש"ט בא לבראדי לבקש מר' גרשון את קיום כתב האירוסין שלו עם אחותו, ואז נפגשו השניים לראשונה³².

סדר זמנים זה, המקובל על כל החוקרים³³, אינו מתיישב עם הנחת קוטוב כמקום האירוע ב"מעשה באשה משוגעת", שכן ממהלך התיאור ברור כי הבעש"ט היה אותו זמן נשוי³⁴. ברם, הסתירה תתיישב אם, בניגוד לסברה המקובלת, נקדים

30 השיל במאמרו הנ"ל, עמ' י"ז—י"ח.

31 אמנם, לפני עלייתו לא"י חי תקופה מסוימת במעזיבוז, שם היה מלמד את צבי בן הבעש"ט. ראה אגרת ר' גרשון לבעש"ט, ברכת הארץ, טבריה תרס"ד, ס" שכ"ז: "ואהבי ובן אחותי ידידי ותלמידי תבירי כ"מ צבי הירש נ"י, בקשתי שטוחה שתתמיד בלימוד למען לא יהי' טרחתי עמך בחנם ח"ו, ואתה ידעת שטרחתי ויגעתי לא באתי לק"ק מעזבוז אלא בשבילך ובי"ה שהבאתי אותך על דרך התורה". השיל סבור (מאמרו שם, עמ' כ"ח) כי ר' גרשון ישב במעזיבוז שלש שנים.

32 דפוס קאפוטסט, דף ג', עמ' א'; שם, דפוס קארעץ, פרק ה', דף ג' עמ' ד'.

33 ראה למשל, וייס במאמרו האנגלי הנ"ל, עמ' 211.

34 שלש ראיות לדבר. א. לפי התאור ב"שבחי הבעש"ט", היתה הפגישה בין הבעש"ט ובין ר' גרשון, בה תבע הבעש"ט מגיסו לעתיד את קיום הנישואין, פגישתם הראשונה. ב. אותו מאורע, שנרחש בבית האשה המשוגעת, פותח במלים: "ש"א בא לעיר". וקודם לו תיאור מחיי הבעש"ט ואשתו "בכפר קטן על השיינק". ואין לנתק את גוף הסיפור מהפתיחה. ג. והוא העיקר; במהדורת יידיש של הסיפור נאמר במפורש: "ר' גרשון ביקש מהרב מקוטוב, שיביא את גיסו ישראל אל האשה". מטעם זה אין לקבל

את בראדי כמקום מגורי ר' גרשון. גם המהדיר בידיש, שלפי מיטב הבנתי שומר בקפדנות על סדר של מוקדם ומאוחר עד לאחר תקופת ההתגלות (ועיין להלן), בונה את הפרקים הראשונים כך שמשמע מהם כי תחילה ישב ר' גרשון בבראדי ואח"כ בקוטוב.³⁵

אמנם, הקדמת בראדי לקוטוב כמקום מושבו של ר' גרשון עומדת בסתירה להנחה בדבר השתייכותו לחכמי קלויז בראדי, שכן קבוצת חסידים זו נתגבשה רק בסוף שנות השלושים למאה ה"ח [ראה: נ"מ גלבר, תולדות בראדי, ירושלים תשס"ו, עמ' 332] לסוגיא זו אחזור אי"ה במקום אחר.

הנקודה המרכזית בסיפור זה הוא גילוייה של האשה על האזהרה שהזהיר הבעש"ט מן השמים שלא לעסוק בשמות קדושים כל עוד לא מלאו לו שלשים ושש שנה. ומכלל לאו אתה שומע הן. כך מובאת, לראשונה בפומבי, הבשורה כי הבעש"ט נועד להיות בעל שם, להבדיל מן הסיפור הקודם, בו נתגלה הבעש"ט רק ליחיד. כותרת הסיפור במהדורת יידיש מאשרת מגמה זאת: "איז דיון פרק ווערט דר ציילט וויא דר בעש"ט האט אן גהייבן מפורסים ווערן".³⁶

ממהדורת יידיש של השבחים אנו למדים, כי לא כל הנוכחים באותו מעמד הופתעו מגילויי האשה. הרב מקוטוב, שהביא את הבעש"ט לפני האשה, כבר הכיר אותה, "כאמור למעלה", כלומר: בסיפור ההתגלות הקודם, שבו הביא ר' גרשון את הבעש"ט לפני "הרב אב"ד", כדי שיאמר לו דברי מוסר. אם כן הדבר, אירעה העלילה, בשני הסיפורים, בקוטוב, שם התגורר באותו זמן ר' גרשון. לפי מהדורת יידיש של השבחים ידע ר' משה את סגולותיו העל-טבעיות של הבעש"ט, ובהביאו אותו אל האשה רק נעתר לבקשת ר' גרשון, שכן כתוב: הוא נאלץ למלא את רצונו של ר' גרשון. מה היה טיב היחסים בין הרב מקוטוב לבין ר' גרשון, ומדוע נאלץ לזה – לא נודע.³⁷

מגרונה של האשה דיבר רוח, שבמצוות הבעש"ט עזב אותה "בטוב", היינו מבלי לגרום נזק ומבלי לפגוע במישהו. אותו רוח מזוהה במהדורה העברית עם רוחו של איש שלעז "מהחסידיים דק"ק קוטוב", ומשתמע מכאן דבר קיומה של קבוצת חסידים בקוטוב. אמנם הידיעה מופיעה במהדורה העברית בלבד. המלקט של מהדורה זו אומר שחמיו הכיר את האיש, ואילו המהדיר של שבחי הבעש"ט בידיש, שגמנע מלהזכיר את ר' אלכסנדר שוחט (חמיו של ר' דוב בער שוחט, בעל "שבחי הבעש"ט" בעברית), אינו מביא ידיעה זו. אך אין בכך כדי לערער

את סברת וייס, במאמרו הנ"ל עמ' 211, הקובע את "מעשה האשה המשוגעת" לפני נישואי הבעש"ט עם אחות ר' גרשון.

35 לא למותר לציין, כי לפי ידיעות שבידנו קיבלה קוטוב זכויות לייסוד ישוב przywilej erekcyjny רק בשנת 1715, ואז גם החלו יהודים להתיישב שם ולפתח במהירות את יישובם. ההיסטוריון הפולני, המביא ידיעות אלה מתאונן, כי היהודים מתנהגים "כאילו נוסד הישוב עברום". ראה Słownik Geograficzny, 1880, כרך 5, ערך קוטוב – Kutry.

36 גם בפרק שלפני כן (י"ב) כותרת דומה, ברם אין תוכנו מצדיק אותה, וכנראה נשתרבה בטעות.

37 השיל (הנ"ל, עמ' י"ח) מביא כמה ידיעות על היחסים בין השניים. מספרים כי ר' גרשון שימש דיין בבית מדרשו של ר' משה וכי היו גיסיים; ר' גרשון היה חבר בחברה חסידים בקוטוב, שר' משה עמד בראשו. אך אין אסמכתא לידיעות אלה. מכל מקום ברור, כי לימים הרכין ר' משה את ראשו בפני ר' ישראל בעל שם טוב.

את מהימנותה. דבר קיומה של חבורת חסידים בקוטוב ידוע לנו גם מסיפורים אחרים. בגוף הסיפור שאנו דנים בו עתה, מתארת התיבה "חסידים" את האנשים שבאו אל האשה יחד עם הבעש"ט ועם הרב מקוטוב. אמנם במהדורת יידיש כתוב: "החברים", אך סבורני שהכוונה לראשונה מן התיבות "חבורה של חסידים"³⁸ כלומר, חברי החבורה.

סיפור הרוח מביא אותנו לשני סיפורים נוספים, שעלילתם נתקיימה אף היא בקוטוב, והקשורים אף הם בחבורת חסידים באותו מקום.

סיפור מוזר על איש מקוטוב, בשם טעקטינר או טיקטינר³⁹, שהיה מדבר חמדי [רעות] על ה"חברה של חסידים"⁴⁰. פעם אחת פגע טיקטינר זה בר' אהרן, גיסו של הבעש"ט (אחיו של ר' גרשון), לאחר שהלה התריס כנגדו על דבריו בגנות החסידים. ר' גרשון החריס את טיקטינר, שמת כעבור ימים מועטים והיה לקליפה. אחר שנים אחדות מת ר' אהרן ואז נתלבשה בו הקליפה. את הקליפה ראו בחלום, תחילה ר' גרשון ולאחר מכן ר' ליב המוכיח מפולנאה. הסיפור מובא בשבחי הבעש"ט בשתי המהדורות⁴¹, וכרגיל — בשינויי לשון. גרשון אחד השינויים האופייניים. במהדורה העברית נאמר: "ואח"כ ראה אותו ר' ליב מוכיח מפולנאי ג"כ תוך שבעה (ממות ר' אהרן) והציץ על הסימן וראה שהוא ר' אהרן בעצמו". המשפט סתום ולא ברור לאיזה סימן הכוונה. אך הדבר מתבדר לפי הדפוס ביידיש, שם נאמר: "ר' גרשון האט דש דר צילט פר דעם פולנאר מוכיח"⁴² דר רבי ליב מוכיח מפולנאי האט אוך גזעהן ר' אהרן אין חלום אונ האט אבליג גיטאן אוף דעם סימן וואש עס איז פר האנדן אוב ער איז פר שטעלט אבר ניט". משמע, ישנו סימן שעל פיו ניתן להבחין אם נראית דמות הנפטר או רק קליפה שנתלבשה בו.

גם המהדיר העברי יודע משמעותו של הסימן האמור, אך לא בסיפור שלפנינו אלא בסיפור אחר, שעליו נדון מיד. "כי הרב אמר שהיה להם סימן לידע אם זה המת עצמו או לאו". ובכך מתאשרת הגירסא ביידיש של הסיפור על טיקטינר⁴³. חשוב מזה הוא הסיפור האחר, המופיע רק במהדורה העברית של שבחי הבעש"ט⁴⁴, שר' נחמן מקוטוב הוא גיבורו הראשי⁴⁵. על ר' נחמן, שהיה "מחזיק כפר", כלומר חוכר⁴⁶, נאמר כי "היה שולח לעיר"⁴⁷ אל בני החבורה קדישא לכאור"א זה שצריכין לתקן בזה העולם מחטאיו והי' הכל אמת". נמצא כי ר' נחמן עשה כמעשה האשה הנ"ל, שגילתה לפונים אליה את

38 עיין להלן, הערה 40.

39 במהדורה העברית: טעקטינר; במהדורת יידיש: טיקטינר. הוא הנכון, שכן השם נגזר משם העיר טיקטין.

40 הנוסח ביידיש: חבורה פון חסידים.

41 דפוס קאפוסט, דף י"ז, עמ' א'; דפוס קארעץ, פרק כ"ט.

42 שר' גרשון סיפר על כך למוכיח מפולנאה — ידיעה זו חסרה במהדורה העברית.

43 על האפשרות להבחין בין דמות המת ובין "שד או מזיק" שנתלבשו בו, ראה ס' חסידים, מהדורת מרגליות (ירושלים תשי"ז), עמ' תמ"ה, ס' תשכ"ח.

44 דפוס קאפוסט, דף כ"ז עמ' א'—ב'.

45 על דמותו ההסטורית של ר' נחמן ראה: א"י השל, ר' נחמן מקוטוב, חברו של הבעש"ט, ספר היובל לצבי וולפסון, תשכ"ה.

46 ר' נחמן היה היחיד מחוג הבעש"ט, שאיש אמיד היה, חוכר כפר.

47 שם העיר לא הוזכרה, אך היתה זאת קוטוב. וכבר ציין זאת וייס במאמרו הנ"ל.

חטאיהם (וכן את מעשיהם הטובים), במגמת תיקון והחזרה בתשובה. והרי זאת היתה מטרת ר' גרשון כשהוליד את גיסו הבעש"ט אל האשה הזאת, "אולי יקבל ממנה איזה מוסר ויחזור למוטב"⁴⁸. אך בניגוד למסופר במעשה האשה, שהאנשים פנו אליה מרצונם הטוב, עוררה התנהגותו של ר' נחמן התמרמרות והתנגדות. "שחרה להם מאד על הנביאות כי ה' תנאי ביניהם שלא יתנבא שום אחד מהם". כנראה, שקודם לכן נהגו כן ל"נבא", ואין המספר מגלה מתי ועל שום מה שינו מהנהגתם זו.

ומשפנה המוכיח מפולגא אל ר' נחמן בטרונאי על נבואותיו, אמר לו: "משוגגער נחמן". והשיב לו ר' נחמן: "אתה משוגע". כזכור, גם האשה מכונה בתואר כבוד זה: "משוגעת".

ר' נחמן טוען שאינו נביא ואינו מפר את התקנה שנתקבלה בחבורה, ואת הדברים שאמר לעמיתיו קיבל בחלום מקליפה אחת, שנתלבשה על מת: פלוני קצב אשר הפריע במכוון בשעת סעודה שלישית, שאליה הסבו אנשי החבורה אצל ר' משה מקוטוב. ר' משה כעס על הקצב והחרימו, והלה מת והיה לקליפה. וא"כ ארע המקרה בקוטוב, וזו היתה העיר שר' נחמן שלח לבני החבורה קדישא שבה מה עליהם לתקן. דבריו נאמרו מכח הקליפה, אשר גילתה לו את חטאיהם הנסתרים, ממש כשם שהאשה ידעה לגלות מעשי הפונים אליה מחמת הרוח ששכן בקרבה. שני הסיפורים קשורים בקוטוב, ובר' משה שהיה אב"ד בקהילה זו. ובשניהם (וכן במעשה הטיקטינר, שאף הוא התרחש בקוטוב) נתהוותה הקליפה — או הרוח — כתוצאה מפגיעה שפגע מאן דהוא בחסידים.

לאחר הגילויים בבית האשה המשוגעת, לפי מהדורת יידיש, לא חלה במעמדו של הבעש"ט אלא תמורה קלה, את אשר קרה בבית האשה לא ידעו להסביר, ולא נשתנתה הדעה עליו כעל "פראסטאק" ועם הארץ. אמנם, היחס אליו נהיה חיובי יותר, ובלשון המספר: הוא נתחבב קצת.

ג. סיפור התגלות שלישי: מעשה באורח לשבת שלא מרצונו ומעשה ההכרה

דפוס קארעץ פרק י"ד.
איינר פון רבי גרשון זיין תלמיד איז גיפארין צו ר' גרשון דעם בעש"ט שוואגר איז ער אדורך גיפארין ווי דר בעש"ט איז גיזעסין הט מען אים צו גנומן מיט גרש כבוד דש איז גווען אין יום ג' אז זיין האבן אפ גיגעסין רופט זיך אן דר אורח ר' גרשנס תלמיד: ישראל גרייט מיר אן די פערד איך וויל תיכף פארין איז ער גיגאנגן און האט גינומן די פערד און הט אים אליין איין גישפאנט די פערד: זאגט דר בעש"ט צו אים וואס וואלט גוועזין אז איר זאלט דא שבת האלטין: דר תלמיד הייבט אן זייער צו לאכין און

דפוס קאפוטט דף ד' ע"א—ע"ב ב'.
וכשבא העת סמוך להתגלותו, נודמן שא' מתלמידי הרב מוה"ג נסע להרב מוה"ג וה' ביום ג' אצל הבעש"ט וקיבלו אותו בכבוד גדול ואחר האכילה אמר ישראל תכין לי הסוסים שאסע מיד, וכן עשה קשר הסוסים בעגלה: אח"ז אמ' הבעש"ט מה ה' אם ה' מעלתו שבת בכאן, ויהי לצחוק בעיניו, וכשנסע משם דרך חצי פרסה נשבר אצלו אופן א' וחזר לשם ונטל האופן ונסע לדרכו ובפעם שני נשבר לו דבר אחר. עד שנתעכב בזה גם יום ד' ויום ה' וגם ביום ו' נודמנו לו סבות רבות עד שהוכרח לשבות שם בכפר. והיה מצטער מאד על

זה כי מה יעשה בכאן עם הכפרי ובתוך כך ראה והנה אשת הבעש"ט עושה י"ב חלות * ויתפלא מאוד ויאמר לאשתו למה לך י"ב חלות, ותשיב לו אם בעלי ע"ה מה בכך אדם כשר הוא וכאש' ראיתי אחי עוש' קידוש על י"ב חלות, אני עוש' לבעלי ג"כ וישאל אותם אם יש אצלם מרחץ ותאמ' יש וגם בית הטביל' ויאמ' למה לכם בית הטביל' ותאמר בעלי הוא אדם כשר והולך בכל יום למקו' עב"ז האורח ה' מצטע' מאד על עכו"ב שם והנה הגיע העת להתפלל מנחה ויאמ' איה בעלך ותאמר הנה הוא בשדה עם הצאן והבקר. והתפלל הוא לבדו מנחה וקבלת שבת ומעריב ועדיין לא בא הבעש"ט כי הוא התפלל בבית התבודדותו. ויהי כאשר בא לבית שינה טעמו ולבושו ודבורו ויאמר שבתא טבא. ויאמר לאורח, ראה אני אמרתי שתשבות בכאן וכך היה. ועמד הבעש"ט אל הכותל להראות א"ע שהו' מתפלל. אח"ז אמר הבעש"ט בלבו אם יעשה קידוש בעצמו כדרכו בדביקות נפלא ירא' ויבין האמת, לכן כיבד את האורח שיעשה קידוש. וישבו אל השלחן לאכול כדרך הכפרי אשתו ישיבה אצלו, ואכלו את סעודת הליל' בשמחה וטוב לב, אבל האורח אינו יכול להסיר צערו מלבו ויאמר הבעש"ט אליו רבי אמור לנו ד"ת ואז היה פרשת שמות וסיפר לו כל המעשה מגלות מצרי' ביד פרע' כפשוטו. והציעו להאורח את המטה אצל השולחן, והו' שכב עם אשתו. ויהי בחצי הלילה ויקץ האורח וירא והנה אש גדול בוער על התנור וירץ אל התנור כי היה סבור שבערו העצים שעל התנור וירא והנה אור גדול ונדחף לאחוריו ויתעלף והעירו אותו. ויאמר הבעש"ט לא היה לך להסתכל במה שלא הורשית ויהי לפלא בעיניו ויהי בבקר וילך לבית התבודדותו להתפלל שם כדרכו, ובבואו לביתו בא שמח וטוב לב בנשיאת ראש והלך בביתו אנה ואנה וזמר אסדר לסעודתא ועשה קידושא רבא כדרכו בדביקות נפלא. ובתוך הסעודה ביקש את האורח שיאמר ד"ת, ולא היה יודע מה שיאמר לפניו כי ה' כמעט כמבולבל. ואמר לפניו מאמר עם פשט, והשיב לו הבעש"ט אני שמעתי פירוש

אין אוועק גיפארן ווי ער איז אוועק גיפארן אהאלבי מייל איז ביא אים צו בראכין גווארן איין ראד האט עד זיך גמוזט אום קערן נאך אראד אז ער איז ווייטר גפארין אהאלבי מייל הט זיך אים ווידר צו בראכן איין אנדרי זאך איז ער ווידר צו ריק גיקומן עס הט זיך אים אזו גיפירט ביום ג' און מיטוואך און דאנרשטיג וואש ניט דר שרייבין איז ער אלטץ צו ריק גיקומן וגם ביום ו' הט ער גיזאלט אוועק פארין הט זיך אים גיטראפין סבות ביו ער הט גימחט בלייבין שבת ביי בעש"ט האט ער זיך זייער מצער גווען וואש ער בלייבט דא שבת ער האט זיך גיטראכט וואש האלט איך דא שבת ביי אזו אגראבן ראנדר אפראסטק איין דארפט מאן: דר ווייל זיט ער ווי דש ווייב פון דעם בע"ש מאכט צוועלף חלות אוף שבת האט ער זיך זייער פר וואונדערט און פרעגט דש ווייב וואש טוג דיר צוועלף חלות: ענטפערט זיא וואש מיין מאן איז איין עם הארץ ער איז פארט איין אדם כשר איך האב גיווען ביא מיין ברודר מאכט מען צוועלף חלות מאך איך אים אוך י"ב חלות: פרעגט ער זיא איז דא אבעדיל זאגט זיא עש איז דא אבעדיל און אמוקה פרעגט ער וואש טוג דש איך. זאגט זיא ווידר מיין מאן גייט אלי טאג אין מקוה האטשי ער איז אפראסטאק פון דעסט וועגן האט זיך דר אורח פארט מצער גווען וואש ער איז דא גבליבן שבת האלטן עש איז גיקומן פר נאכט די צייט פון מנחה פרעגט דר אורח צום ווייב ייא איז דיין מאן זאגט זיא ער איז נאך איז פעלד ביא די בהמות הט דר אורח גידאווינט מנחה און מקבל שבת גווען און מעריב אוך גידאווינט און דר בעל שם טוב איז נאך ניט גקומן ער האט מתפלל גווען אין זיין שטיבל: דר נאך איז ער גיקומן אין גראבי קליידר און האט זיך גימאכט איין גראב קול: און זאגט גיט שבת מיט אגראב קול ווי אפראסטאק; את זאגט צום אורח איך האב איך גיזאגט אז איר זאלט דא שבת האלטן איז אונז אוש גקומען: דר נאך הט זיך דר בע"ש גישטעלט ביא דר וואנט גלייך וויא ער דאוונט דר נאך האט דר בע"ש גיטראכט אז איך וועל אליין מאכט קידש

* על שאלות הלכתיות בקשר לי"ב חלות ראה: י"ז כהנא מבעיות הלכה בעקבות ה"חסי" דות", סיני ש' כג כרך מז (תש"ד), עמ' רנא—רנד.

אחר ע"ז המאמר, ואחר הסעודה הלך לבית התבודדותו, ואחר המנחה בא בהתגלות ואמר ד"ת רזין דאורייתא אשר לא שמעתן און מעולם. והתפללו מעריב ועשה הבדלה כדרכו. אח"ז גזר עליו שיסע להרב מהור"ג ולא יגלה זאת. כי אם שילך לכת החסידים הגדולים אשר היו בעיר וגם להרב דקהילה: ויאמר בזה"ל הנה יש אור גדול בסביבות קהילתכם מהראוי שתלכו אחריו להביאו העיר, וכששמעו הדברים אלה כל החסידים וגם הרב נגמר בדעת כול' כי הבעש"ט הוא זה האיש. ונוכרו על כל הפליאות שהי' להם עליו שעתה הכל טוב וישר והלכו כולם לכפר שלו לבקש אותו שיבא העירה. והבעש"ט ראה מקודם ונסע לעיר, והם יצאו לקראתו. וכשפגעו זה בזה ירדו כולם למקום א' ועשו כיער כסא מענפי אילנות והושיבהו עליהם וקיבלו אותו לרב עליהם והבעש"ט אמר לפניהם ד"ת.

וועט ער דאך זעהן מיין התלהבות האט דר בע"ש כלאמרשט אויש גידאוונט אין דר גיך ווי אדארפס מאן און הט גיהייסן דר אורח זאל קידוש מאכן ווארם אז ער וועט אליין מאכן קידוש וועט ער דאך זעהן און הערן מייני דבורים מיט התלהבות און האבן זיך גיזעצט עסין ווי אדארפס מאן דש ווייב איז גיזעסין לעבן אים: און האבן גיזעסין דר בעש"ט מיט דעם ווייב זענן גוועזן לוסטיג אבר דר אורח איז גזעסן מיט גרוש צער ווייל ער איז דא שבת גבליבן: זאגט דר בעש"ט צום אורח זאגט אביסל דברי תורה: די סדרה איז גוועזן פרשה שמות האט דר אורח דר ציילט גאר די מעשה פון מצרים וויא מן האט גינזמן די יהודים אין גלות וויא עש איז גוועזן גלייך וויא אין פסוק שטייט און דר בע"ש הט צו גיהערט גלייך וויא מען דר ציילט אים אבישל נאייס האט מען גבעט דעם אורח אובן אן ביין טיש און דר בעש"ט הט זיך גלייגט אין בעט מיט זיין ווייב: עס איז גיקומן ארום האלבי נאכט הט זיך דר אורח אויף גיחאפט און האט אבליג גיטאן אויף דעם אובן האט ער גזעהן אז אויף דעם אובן איז ליכטיג האט ער גמיינט עש ברענט אויף דעם אובן און איז אויף גשטענן ער האט גמיינט אז די שפענר און האלץ ברענט אויף דעם אובן וויא ער איז גיקומן נאנהט צום אובן הט ער גזעהן גרושי לעכטיקייט הט ער אשפרונג גיטאן און איז חלש גבלעבן און מען הט אים דר מינטערט: זאגט דר בעש"ט צום אורח קוק ניט ווי מען דארף ניט: אין דר פריא איז דער בע"ש גיגאנגן דאוונן אין זיין שטיבל וויא ער האט גיהאט התבודדות ווי זיין סדר איז תמיד: און אז ער איז אהיים גיקומן איז ער גיקומן לוסטיג און האט שון זיך אויף גיזיבן בגלוי ליסטקיר הייט און הט גיזאגט אסדר לסעודתא מיט אגיזאנג און האט גימאכט קידוש וויא זיין סדר איז תמיד מיט גרויס פרימקייט און האבן זיך גיזעצט עסין און דר בעש"ט בעט דעם אורח אז ער זאל זאגן ווידר דברי תורה דר אורח איז גאר ממש מבולבל גווארן ער ווייט זיך קיין עצה ניט געבן ער ווייט ניט וואס פר אתורה ער זאל פר אים זאגן און הט אים גיזאגט איין מאמר מיט איין פשט: זאגט דר בע"ש איך האב גיהערט איין אנדרן פירש אויף דעם מאמר: נאך דר סעודה איז ער גיגאנגן אין זיין התבודדות שטיבל: נאך מנחה איז ער שון גיקומן אהיים מיט התגלות און האט גיזאגט דברי תורה בייא שלש סעודות גרושי סודות התורה וואש מען האט דאש קיין מאל ניט גיהערט און הט גידאוונט מערב און האט גמאכט הבדלה וויא זיין סדר איז: דר נאך הט ער גוזר גווען אז ער וועט זיין ביי רבי גרשון זאל ער ניט מגלה זיין קיין שום זאך נאר צו דיא חסידים און רב זאלשטו גיין און זאלשט זאגן בזה הלשון עש איז דא ארום אייך איין אור גדול עש איז רעכט אז איר זאלט אים ברענגן אין שטאט אריין: אז די חסידים אין דר רב הבן דש גהערט איז ביי זיי אלי גבליבן דש מוז זיין דר רבי ישראל און האבן זיך דר מאנט אלי פליאות וואש דר רבי ישראל הט גיטאן וואש הט זיך גידאכט ווי ניט קיין בר דעת און אנדרי זאכן וואס ער האט גטאן איז אלץ טוב וישר איז גבליבן ביי אלי אז זי זלן פארן אין דארף און בעטן אים ער זאל קומן אין שטאט אריין און דר בעש"ט הט גיווסט אז זיא פארן צו אים איז ער אליין גיפארן אין שטאט אריין האבן זיא איין בגיעגנט און זענן אראפ גיגאנגן פון די וועגין: און האבן גימאכט אין וואלד איין אורט פון הלץ צווישן די ביימר פון די צווייגן האבן זיא גימאכט וויא איין בימה און האבן אים און גינזמן אויף זיך פר איין רבי: און ער הט זיא גיזאגט דבר תורה:

אדם, שלא פורש בשמו, והמוגדר כתלמידו של ר' גרשון מקוטוב⁴⁹, היה בדרך לרבו ונקלע למקום הבעש"ט. אף כי הגיע ביום ג' בשבוע ארעו כמה מעשי-פלא והוא נאלץ לשהות במקום בשבת.

בתוך כך הופתע האורח ממה שהכפרי נוהג כמנהג חסידים ואנשי מעשה. אחר כך באה ההפתעה הגדולה, שהביאתו לידי התעלפות, והוא האור הגדול שבקע בחצות הלילה ממקום מושב המארח. למחרת, ביום השבת, הסיר הבעש"ט את המסווה מעל פניו, ונתגלתה דמותו האמיתית. הוא התפלל, זימר וקידש "בדביקות נפלאה", ולקראת סוף היום, אחר תפילת מנחה בחדר ההתבודדות, בא הביתה "בהתגלות", ובסעודה השלישית אמר דברי תורה "רזין דאורייתא אשר לא שמעתן און מימיו".

ועדיין אין כאן אלא סיפור נוסף של התגלות הבעש"ט בפני אדם יחיד, כפי שנתגלה כבר ב"מעשה בתפילין בחול-המועד" הג"ל, אלא שצורף כאן מעשה אחר, שאינו בהכרח קשור עמו. המדובר בשליחות שהטיל הבעש"ט על האורח להודיע בעיר, לרב ולחסידים, את דבר קיומו של "אור גדול", וכי "מהראוי" לילך אחריז ולהזמין לעיר. האזהרה שהזהיר הבעש"ט את האורח — לפי מהדורת יידיש — לא לגלות דבר לר' גרשון, באה כנראה מתוך החשש, שמא יפריע ר' גרשון בביצוע השליחות, מחמת יחסו השלילי אליו. האורח עשה כמצווה וכתוצאה קיבלוהו לרב⁵⁰ עליהם, והוא אמר לפניהם דברי תורה.

פרופ' דינור⁵¹ דן, בין היתר, במקומן של חבורות חסידים שלפני הבעש"ט, ובזיקתה של חסידות הבעש"ט אליהן. מן הסיפא של הסיפור הזה הסיק, כי התגלות הבעש"ט לא היתה "אלא בזה שכת החסידים הגדולים אשר היו בעיר (ברודי) הכירו בו וקיבלו אותו לרב עליהם". העיר עלומת השם מזוהה איפוא, עם ברודי, וכת החסידים הגדולים זהה עם חכמי הקלויז שבה. דינור מודה שלסיפור "מגמה מסוימת", להראות כי חכמי הקלויז, שאפילו מתנגדיה הקיצוניים של החסידות הודו בגדולתם, הודו גם הם בבעש"ט. אך אין מגמתיות זו מפקיעה, לדעתו, את מהימנות הסיפור, שעיקרו: המאמצים שעשה הבעש"ט להשיג הכרה, אצל חבורות חסידים שנתקיימו עוד לפני הופעתו הציבורית.

לא כך דעתו של ג. שלום. גם הוא מסכים שהמספר נתכוון לחכמי הקלויז בבראדי, אך טוען כי "הסיפור בדוי מראשו ועד סופו ונמצא בחלק הפאנטסטי ביותר של כל ס' "שבחי הבעש"ט" שאין לו כל בסיס היסטורי". אלה "הסיפורים שהמדפיס הוסיף בכ"י של השבחים ו"שמע" אותם בשם ר' שניאור זלמן מלאדי, אשר תרם דווקא את החלק הבלתי מציאותי ביותר בס' "שבחי הבעש"ט"⁵².

להנחת ג. שלום יש להעיר, כי הסיפור "מעשה באורח לשבת שלא מרצונו", כמו כל הסיפורים בחלק הראשון של "שבחי הבעש"ט", נמצא גם במהדורת יידיש,

49 השיל סבור, כי היה זה "כנראה" ר' אלעזר רוקח. ראה מאמרו, שם, הערה 37.
50 הנוסח ביידיש: לרבי.

51 במאמרו הגדול "ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים". תחילה בכתב-עת "ציון", ולאחר-מכן באסופת מאמריו "במפנה הדורות", ירושלים תשט"ו, עמ' 159—160.

52 ג. שלום, שתי העדויות הראשונות על חבורות החסידים והבעש"ט, תרביץ, ש' כ"ו, תש"ט, עמ' 228. לפרופ' שלום גם הוכחה היסטורית נגד ההנחה המקשרת את ראשית דרכו של הבעש"ט כמנהיג רוחני לענין קבלתו ע"י "כת החסידים בראדי".

ומהדורה זאת דבר אין לה עם המדפיס של המהדורה העברית ולא עם המסורות שהלה שמע בשם "האדמו"ר" שאותו מזהים החוקרים עם ר' שניאור זלמן. להלן נדון בשאלה מה בעצם "שמע" ר' ישראל יפה, מדפיס "שבחי הבעש"ט" דפוס קאפוסט, בשם אדמו"ר נבג"ם. אך כבר עתה בדין לומר, כי הוא לא הוסיף סיפורים על אלה שמצא בכתבים לפני שנוקק למסורות שמקורן "האדמו"ר".

אלא שבכך לא נתמצתה עדיין פרשת בראדי בסיפור זה. פסקא קצרה ובה תיאור מצבו של הבעש"ט בימים שקדמו למעשה ההתגלות השני, שכבר הבאנו ממנה לעיל, מערערת מכל וכל את דעת דינור שמדובר כאן על הכרה מצד חכמי קלויז בראדי. אמנם, אין להוציא מכלל אפשרות שהתנהגה הדתית של ר' ישראל בעל שם טוב החלה כאשר קבוצת חסידים מן החבורות שקדמו להופעת החסידות הבעש"טית, הודתה בו כבאישיות דתית מיוחדת וחבריה הרכינו ראש לפניו. ולכן אין לשלול מראש דבר אמת מן הסיפור, כדעת ג. שלום. ברם, סבורני, כי המספרים בשבח הבעש"ט לא התכוונו לחכמי קלויז בראדי, כי אם לחבורת החסידים שהיתה בקהילת קוטוב.

היכן מקום מושבו של הבעש"ט באותם הימים? נעיין בדברים שנאמרו ב"שבחי הבעש"ט".

דפוס קארעץ, פרק יב
 "דר כלל פון דר זאך הרב מהורר ר'
 ישראל בעש"ט האט זיך נוהג גוועזן מיט
 גרוש פרישת וטהרה ותענית אונ איז
 גזעסין אגאנצי וואך פון יענער זייט טייך
 וואש הט גהיישן פרוט נאר יין שרף פלעגט
 ער דעם ווייב ברענגן ווייטער איז ער
 גזעסין בוונדר: אהיים איז ער גיקומן
 משבת לשבת איין מאל אין דר וואך האט
 ער גיגעסין נאר ברוט".

דפוס קאפוסט, דף ד עמ' ד
 "כי הוא ישב בכפר קטן על השיינק והיה
 דרכו כשהבי' לאשתו הי"ש הלך להתבודדו'
 במעבר הנהר הנקר' פרוט ושם הי' לו
 בהר סלע כמו בית קטן נחצב בהר והי'
 לוקח לו לחם אחת על סעודה אחת והי'
 אוכל פ"א בשבוע כך התענה כמה שנים
 ועש"ק הי' בא לביתו".

משמע מכאן, כי ביתו של הבעש"ט נמצא בכפר, ששכן מעבר האחד של הנהר פרוט, ואילו מקום התבודדותו היה מעברו השני של הנהר.

מבט במפה הגיאוגראפית יגלה, כי בראדי רחוקה מן הפרוט כ-200 ק"מ בקו אווירי ואילו המרחק מנהר זה לקוטוב אינו מגיע כדי עשירית מזה. אין איפוא כל ספק בדבר, כי העיר שבקרבתה נמצא הכפר שבו התגורר הבעש"ט ואשתו התזיקה בפונדק, אינה אלא קוטוב.

ומכאן — לסיפור ההתגלות השלישי:

המעשה ב"אורח לשבת שלא מרצונו" ארע, כאשר איש המכונה "אחד מתלמידי ר' גרשון", היה בדרך לרבו וסר לבעש"ט, ודאי כדי לפרש קמעה בפונדקו. הוא בא אליו ביום ג' ובימים הבאים, עד יום ו' ועד בכלל, עשה נסיונות נפל, כדי להגיע לרבו, אך נאלץ לשוב על עקביו. היעלה על הדעת, כי בצאת האיש מכפר שעל הפרוט התכווין להגיע לבראדי לפני כניסת השבת, מרחק של מאות קילומטרים, אף כי יצא רק ביום ו' או אף יום או יומיים קודם לכן? סביר איפוא להניח, כי יעד הנסיעה לא היתה בראדי הרחוקה אלא קוטוב הסמוכה וכי שם התגורר או ר' גרשון.

קביעה זו תבהיר את מהלך המאורעות הקשורים בפרשת ההתגלות, כפי ששורטט על-ידנו לעיל. יימצא אישור לכך, כי שני סיפורי ההתגלות הראשונים מתייחסים לחסידים שהיו בקוטוב; יובן מדוע כוונה שליחות הבעש"ט, במעשה ההתגלות השלישי, גם אל "הרב". שכן ר' משה אב"ד דקוטוב, היה חבר בחבורת חסידי קוטוב, בביתו הסבו אנשיה למסיבת שלש סעודות בשבת והוא עצמו היה מעורב בשני אירועי ההתגלות, כמסופר לעיל. ולא עוד, אלא היה זה הרב מקוטוב, שלפניו נחשף הבעש"ט לראשונה (ב"מעשה בתפלין בחול-המועד"), אך הלה גזר עליו לשמור את הדבר בסוד. ועתה, כך נדמה, אותה לו הבעש"ט, שהגיעה שעת ההתגלות המלאה, הפומבית. ואחרון אחרון, ייקבע כי בראדי קדמה לקוטוב כמקום מגורי ר' גרשון. נישואי הבעש"ט נערכו בעת שר' גרשון ישב בבראדי, ואילו אירועי ההתגלות נתקיימו שנים מספר לאחר מכן, בהיות הבעש"ט נשוי. ואז נמצא ר' גרשון בקוטוב.

ולסימונו של הדיון בסוגיית זו: אירועי ההתגלות, הקשורים בקוטוב ובסביבותיה תואמים מסורות, שרווחו בקוטוב, כי הבעש"ט התהלך קודם ההתגלות בכפרים שבקרבת קוטוב וכי הוא "נתגלה" על ידי ר' משה אב"ד קהילה זו. וכך אנו קוראים בספר, שמחברו היה אב"ד קוטוב:

"אנשי עירנו... אומרים כי מקובל בידיהם אשר הרה"ק הר' ישראל בעש"ט זצ"ל הי' מסתתר פה ובהכפרים אשר סביבות העיר הזאת והרה"ק ר"מ (ר' משה) זצ"ל הי' רבו וקשיש ממנו והודיע טבעו בעולם וכ"כ בס' ענף עץ אבות (צד כ"ט) בשם מגלת יחסין כת"י אשר הבעש"ט זצ"ל נתגלה על ידו"⁵⁸.

ניתן עתה את הדעת לכמה שינויי נוסח אופייניים בין שתי המהדורות.

כשנאלץ האורח לשבות אצל הבעש"ט, נאמר במהדורה העברית: "והיה מצטער מאד על זה כי מה יעשה בכאן עם הכפרי". ובמהדורת יידיש: "הוא חשב לעצמו, מה אני עושה כאן בשבת אצל חוכר גס, פראסטאק, כפרי". שוב לפנינו התופעה הנזכרת לעיל, שהמהדיר העברי נמנע מלהעלות על הכתב ביטויי גנאי וזלזול בבעש"ט.

חוזר הבעש"ט כליל שבת מחדר ההתבודדות שלו. כתוב במהדורה העברית: "ויהי כאשר בא לבית שינה טעמו ולבושו ודבורו ויאמר שבתא טבא". וביידיש "אחר כך הוא בא [לבית] בבגדים גסים ועשה לעצמו קול גס, ואמר שבתא טבא בקול גס כמו פראסטאק". הכותב יידיש שירטט את המצב בקווים חדים, בציוריות ובדיוק יתר העולים בהרבה על אלה של הכותב עברית.

לסוג זה שייך גם הקטע הבא:

נוסח עברי: "ויהי בחצי הלילה ויקץ האורח וירא והנה אש גדול בוער על התנור וירץ אל התנור כי היה סבור שבערו העצים שעל התנור וירא והנה אור גדול ונדחף לאחוריו ויתעלה".

ובמהדורת יידיש: "ויהי בחצי הלילה ויקץ האורח, ויבט על התנור (חסר בעברית) וירא שהתנור מואר (ברור, שלא ראה אש, בנוסח העברי, אלא אור), ויחשוב שבערה על התנור, וכאשר התקרב אל התנור (חסר בעברית), ראה תאורה גדולה (מקביל לאור גדול בעברית), קפץ (ברור, שלא נדחף, כמו בנוסח העברי) וגו'".

ד. סיפור התגלות רביעי: ועוד מעשה באורח בעל-כורחו

דפוס קאפוסט, דף ר' עמ' ב'.
שמעתי מהרב ר' גדלי' גם מחמי מעשה שהי' ר' דוד מ"מ דק"ק קאלימיי נסע אחר מעות חנוכה ותעה בדרך ובא לבית הבעש"ט לעה"נ * והוא יושב בבית התבודדותו ושאל אותה על בעלה היכן הוא והשיבה כי צריך לילך להמוכסין לעזור לו להשקות בהמותיו ואמר מ"מ ה' מה אני אוכל בכאן והשיבה בעלי שחט עוף אחד וראו הסכין ואם יטיב בעיניכם אבשל התרנגולות וראה הסכין והוטב בעינו והלכה הצדיקות ** והדיעה לבעלה ובא לביתו ועשה עצמו ג"כ כמו שבא מן המוכסין ושימש לפניו כדרך קטן לפני גדול והציע לו בעצמו את המיטה והעמיד לו מים וכלי ששופכ' והו' שכב עם אשתו במיטה אחת כדרך בן כפר ובחצות הלילה עמ' הבעש"ט כי שמעתי שלא הי' ישן כי אם שני שעות וישב בתחתית התנור בחשאי והי' עוסק במה שהי' עוסק בחשאי ונתעורר ר' דוד מ"מ ה' וראה אור גדול תחת התנור וסבור שהודלקו ונבערו השפענער שעל התנור והתחיל לעורר את אשתו ואמר חנה חנה אש בוער על התנור והשיבה לו אני אשה בטרם אלביש א"ע ואתכסה בצעיף יבער יותר ותתחזק האש ר"ל ימחול הרב עכ"ה *** כי מים יש אצלו ויכבה ולקח הכלי עם מים השופכים והלך לכבות האש וכשבא לתנור ראה שהבש"ט יושב ואור זורח עליו ואמר לו הרב מפה לאוזן כי האור עומד עליו כקשת כשראה המ"מ זה נתעלה והוצרכה חנה לעורר את הבעש"ט ולבלבלו כדי שיעורר את המ"מ ה' מן התעלפות ובבוקר אמר ר' דוד מ"מ ה' כך ראיתי אמר לי מה זאת והשיב אין אני יודע אני אמרתי תהלים אפשר **** שנתדבקתי בהי"ת והי' זה וגור עליו ר' דוד וגלה א"ע לפניו ומהיום ההוא והלאה הי' ר' דוד מ"מ ה' נוסע אליו בכל פעם לשמוע ממנו דברי תורה וכששמעו חביריו ממנו תורתו אמרו מאין לך זה והשיב מעני ואביון אחד ומאז כששמע ר' דוד שהוכיח ר' גרשון את

דפוס קארעץ, פרק ט"ו.
הרב רבי דוד מקלייזער איז גיפארין נאך חנוכה געלט און פר בלאגוס צום דעם דארף ווי הרב רבי ישראל בעש"ט איז גיזעסין: איז ער גיקומן אין שטוב אריין און הט גיפרעגט זיין ווייב ווי איט דיין מאן האט זיא גיזאגט ער איז ביין ראגדר אין העלפט אן טריינקען די בהמות אביר ער איז גיזעסן אין זיין התבודדות שטיבל: הט רבי דוד גיזאגט וואס וועל איך דא עסין האט זיא גיזאגט עש איז דא איין עוף וואש מיין מאן האט גיקולט זעט דעם חליף אובר ער וועט איך גיפעלין וועל איך איך קאחק האט ער גיזעהן דעם חליף איז אים וואל גיפעלין און האט גיהיישין קאחין: די צדיקת איז גיגאנגין און האט מדיע גוועזן איר מאן הרב רבי ישראל איז ער גיקומן אהיים און האט זיך גימאכט גלייך וויא ער קומט פון דעם מוכסין און האט אים משמש גוועזן וויא דר סדר איז פון איין ערלכין פראסטק אדארפט מאן איז משמש איין מגיד איין רבי און האט אים אליין, דווקא גיבעט אוף דר נאכט און האט אים אליין גישטעלט וואסר און אין וואש וואשין זיך און ער אליין הט זיך גילייגט אן בעט מיט דעם ווייב אווא וויא אגראביר פראסטיק ארענדער און בייא דר נאכט איז דר בעל שם אוף גישטאגין ווארום ער פלעגט גיט צו שלאפין נאר צווייא שעה און הט זיך גיזעצט אונטערן אובין און האט עוסק גוועזן אין וואש ער איז תמיד עוסק אז ר' דוד האט זיך אוף גיחאפט האט ער גיזעהן אונטער אובין אגרושי לעכטיקט הט ער אוף גיוועקט דעם בעל שמש ווייב און האט גישריגין חנה חנה עש ברענט אונטער אובין: זאגט זיא צו אים אידר איך וועל אן טאן דעם שלייער און דש קלייד וועט זייער פלאקריין גייט זייט מוחל אליין מיט וואסר וועט איר פר לעשין ווי ער קומט צום אונטערין אובין האט ער גיזעהן דר רבי ישראל

* לעת הדלקת גרות. הכוונה: לפנות ערב, ואין המדובר בערב שבת.

** יידישיזם, ראה המקבילה במהדורת יידיש.

*** על כבודו הרם.

**** ר"ל: אפשר.

הבעש"ט בגדופים אמר לו הנח לו כי הוא חכם יותר מכם כי הבעש"ט גזר עליו שלא יגלה.

בע"ש זיצט אונטרן אובן און עס שיינט איבר אים אלעכט איז ער זייער דר שראקין גיווארין און איז חלש גיבלעבן האט זיא גימוזט אוף וועקין און מבלבל זיין איר מאן דעם בע"ש פון זיין דביקות ער זאל אוף מינטרין רבי דוד איג דר פריא הט רבי

דוד גיזאגט צו רבי ישראל איך האב אזא גיזעהן ביי נאכט איבר דיין קאפ וואס בטייט עש הט דר בע"ש גיענפערט אפשר ווייל איך האב תילים ערנעצט גיזאגט אפשר האב איך זיך מדבק גוועזן אין השי"ת. הט רבי דוד אוף אים גזר גוועזן הט ער זיך מגלה גוועזן פון דענשט מאל פלעגט רבי דוד אופט פארין צום בע"ש הערן פון אים דברי תורה. און אז רבי דוד פלעגט אמאל זאגין דברי תורה פלעגט מן אים פרעגין פון וואגין קומט צו דיר אזא דברי תורה הט ער גיענפערט איך האב גיהערט פון איין עני ואביון עס איז פר האגדין אזא איין עני: און פון דענשט מאל אז רבי דוד האט גהערט וויא רבי גרשון שטראפט לרבי ישראל מיט זידלרייע פלעגט ער זאגין צו רבי גרשון אין גילעכטר לאז אים צו רוא ער איז מיין חכם איידר דוא. מיין האט ער נישט גיזאגט ווארום דר בע"ש הט אוף אים גזר גוועזן אז ער זאל נישט מגלה זיין צו קיינס:

למרות השוני בעלילה, אין ספק כי סיפור זה הוא ממעשי ההתגלות. ולא זו בלבד, אלא שניתן לראות בו נוסח שני מקודמו, בלי הסיום. ועל כך מעיד, בעצם, בעל מהדורת יידיש: "אין דיון פרק ווערט דר ציילט דיא אנדרי מעשה פון התגלות הבעש"ט".

שוב מעשה באדם שנקלע לבית הבעש"ט בתקופת ההתבודדות שלו. הבעש"ט העמיד פנים כאיש פשוט, שימש את האורח ונהג בדרך שאינה נאה לתלמיד חכם. בלילה ראה האורח אור גדול על התנור, חשב שפרצה דליקה, אך היה זה האור שהאיר את הבעש"ט, שנמצא אותה שעה בדביקות גדולה. האורח התעלף וכשחזרה אליו הכרתו, נתגלה לפניו הבעש"ט האמיתי. ברם, הסיום שונה בשני הסיפורים. הסיפור הקודם מסתיים ב"הכרה", שלה זכה הבעש"ט על ידי החסידים בעיר הסמוכה. ואילו בסיפור הנוכחי נשאר הבעש"ט בהסתר, ונתגלה רק בפני האורח. הלה שמר את הדבר בסוד, משום שהבעש"ט ציווה עליו את השתיקה. מוטיב אחרון זה ידוע לנו מפגישת הבעש"ט עם הרב ב"מעשה באשה משוגעת". ברם. קיים מוטיב נוסף בסיפור שלפנינו, שאינו נמצא אף באחד מן הסיפורים הקודמים והוא: אותו איש שלפניו מתגלה הבעש"ט, החל להתייחס אליו כתלמיד אל רב.

המהדיר העברי לא כלל סיפור זה במסגרת סיפורי ההתגלות, ואילו המהדיר ביידיש אמנם שיבץ אותו במחרות סיפורי ההתגלות, אולם הקדים לו הודעה, כדלהלן: "די מעשה וואס איך וועל שרייבן דארף זי צו שטיין פר די מעשה נישמר מיר הבן זיך טועה גווען". כוונתו שסיפור זה יש להקדים לסיפור על האורח שנכפתה עליו שהות בשבת בבית הבעש"ט, שנדפס קודם לכן. הסיפור הקודם מסתיים ב"הכרה" שהעניקה לבעש"ט, ומה טעם, איפוא, לסיפור הנוכחי? ומובן שיש להקדימו⁵⁴.

נפנה עתה לכמה הפרשי נוסח בין שתי המהדורות. במהדורה העברית: "ושימש לפניו בדרך קטן לפני גדול". וביידיש: "און האט אים

54 וראה גם: ח. שמרוק, הסיפורים על ר' אדם בעל שם וגילגוליהם בנוסחאות ספר "שבחי הבעש"ט" (ציון, שנה כ"ח, תשכ"ג), עמ' 96, הערה 26.

משמש גוועזן וויא דר סדר איז פון איין ערליכן פראסטק אדארפס מאן איש משמש איין מגיד⁵⁵ איין רבי". אין ספק, שהמהדיר העברי נקט לשון נקיה. הוא הדין בפסקא הבאה. בעברית: "והו' שכב עם אשתו במטה אחת כדרך בן כפר". והנוסח בידיש: "... וויא אגראביר פראסטק ארענדער". גיבור הסיפור במהדורה העברית הוא ר' דוד מ"מ דק"ק קאלימייע, ואילו במהדורת יידיש שמו רבי דוד מקלייבור⁵⁶.

בין הזמנים

האירועים המתוארים לעיל הוציאו את הבעש"ט מאלמוניות ומבדידות, אך טרם הגיעה שעת ההתגלות המלאה. ואם יש אולי גרעין של אמת בסיפור על ה"הכרה" לה זכה הבעש"ט מאת "החסידים" (או "כת החסידים הגדולים"), הרי ששמו החל להתפרסם ברבים. מכל מקום, הוא עזב את כפר מושבו והלך למקום אחר, אף הוא כפר.

על הסיבה לכך ישנה תמימות־דעים בין שתי המהדורות. במהדורה העברית נאמר: "ומכאן ואילך לא הגיחו אותו לישב בכפר הנ"ל"⁵⁷. ובמהדורת יידיש כתוב: "הט מען אים ארויש גינזמן פון דעם דארף"⁵⁸. אך במהדורה זו באה תוספת מעניינת, שאינה בעברית: "אבר איין עני איז ער פין דעשט וועגן גוועזן ווארום ער הט ניט גיוואלט נעמן קיין געלט אום זונשט"⁵⁹. אין ספק, שלפנינו מסורת קדומה מחיי הבעש"ט ואמת בה. כי זאת לדעת:

בניגוד לצדיקים החסידיים מן המגיד ממעזריטש ואילך, שהתפרנסו ממנהיגותם הדתית, פרנסתו של הבעש"ט באה לו אך ורק מעיסוקו כבעל שם. בהיותו מרפא עממי, מתלק קמיעות, מגרש שדים ורוחות וכד', היה מקבל שכר עבור פעלו המאגני-הרפואי. לא נודע אף על מקרה אחד שבו נהנה הבעש"ט הנאה חומרית כלשהי מהיותו עומד במרכז חבורה דתית. משק ביתו — מסכם סוגיה זו ג. שלום — היה מיוסד על עיסוקו המקצועי כבעל־שם, כרופא עממי, רופא אליל לכשתרצו, אבל לא על התורה הנוחה, כי לבעל הרוחניות המתפלל בעד עדתו, יש לספק צרכיו הגשמיים⁶⁰. נשווה לנגד עינינו את מצבו של הבעש"ט אותה שעה.

שמו כבר נודע בחוגים מסוימים, וביוזמתם עזב את הכפר, שם פירנסתו אשתו מעסק המזיגה ששכר לה אחיה. מעתה נשארה משפחת הבעש"ט ללא אמצעי קיום. אמנם, אלה שהעריכוהו כאישיות מיוחדת במינה, היו מוכנים — כמסתבר מהתוספת בידיש — להגיש לו סיוע כספי, אך הוא סרב לקבל כסף "חנם". והרי טרם הגיעה שעתו לפעול כבעל שם. ואז החל לעבוד כמלמד אצל מוכסין אחד, היינו אצל חוכר.

בביתו של הלה טיפל "בשאינו טהור", כלומר בשד, מעשה האופייני לבעל שם,

55 אפשר, שגנוז כאן רמז להיות האיש מגיד.

56 וכבר עמד על כך ת. שמרוק במאמרו: משמעותה החברתית של השחיטה היהודית (ציון, כ'), תשט"ו, עמ' 59, הערה 48. לדעת שמרוק, הנוסח בידיש הוא הנכון.

57 דפוס קאפוסט, דף ד', עמ' ד'.

58 דפוס קארעץ, פרק ט"ז.

59 שם, שם.

60 ראה: ג. שלום, דמותו ההיסטורית של ר' ישראל בעל שם טוב, מולד גל' 144—145; עתה, בתוך: דברים בגו, 1975, עמ' 312.

שכמוהו יעשה הרבה בשנים הבאות. מעשה פלא שני ביצע, כאשר בימי בצורת קשים גרם לירידת הגשם. במקרה זה לא השתמש באמצעים מאגיים, אלא בצום ותפילה בלבד. שני האירועים מתוארים בשתי המהדורות של "שבתי הבעש"ט"⁶¹, אך המהדיר בידיש מוסיף פרטים, שאינם בנוסח העברי, ומקנה על ידי כך חיוניות למסופר.

הרי תוספת אחת: בסיפור על הורדת הגשם מכונה הבעש"ט בשם "מלמד בע"ש". זוהי מטבע לשון יחידה במינה, שאינה ידועה לנו משום מקור אחר. הסיפור (בידיש) פותח בציון העובדה, כי המעשה ארע בכפר, שהבעש"ט היה בו מלמד. מכאן, כנראה, הכינוי "מלמד בעל שם", המופיע פעמיים במהלך המאורע. ומשמעותו של הכינוי: ר' ישראל ששימש מלמד באותם הימים, כבר החל להתפרסם כבעל שם עושה נפלאות, חרף העובדה, שטרם מלאו שנותיו, המכשירות אותו לתפקיד זה. והנה הגיעה השעה היעודה, שעת ההתגלות המלאה.

ה. סיפורי התגלות חמישי: שעת ההתגלות הגיעה.

דפוס קארעץ פרק טז
דר נאך האט זיך דר בעל שם קובע דירה
גוועזין אין שטאט טלוסט און איז דארטן
אין טלוסט און גוועזן איין מלמד און ער
פלעגט צום הוף קלויבין איין מגין ער
האט מיין ניט גיהאט נאר אקוואליטין
טחליק און דיא שיד זענן גוועזן אפין
דיא פינגער פון די פיס זענן ארוש גיגאנגן
ווארום ער איז גוועזן אגרוער עני און
ער פלעגט צו גיין תמיד אין מקוה האטשי
ווינטער בתקופת טבת און פון דעשט וועגן
בשעת דאוונגן פלעגט פון אים רינגן שווייס
טרויפן ווייס און גרוש ווי ארבעס מען
פלעגט אמאל צו בריינגין חולים און ער
האט ניט גיוואלט אן נעמן איין מאל האט
מען צו אים גיבראכט איין משוגע
ומשוגעת האט ער ניט גיוואלט אן נעמן
און ביי דר נאכט האט מען אים מודיע

גוועזין אז עס האט זיך שון אוש גילאזט דיא זעקס און דרייסיג יאר וואס ער איז פר ווערט
גיוועזן צו טאן פעולות און דר פריא האט ער זיך ברעכינט איז אורא אמת און האט אן
גנומן דיא משוגעים און האט זייא איין פעולה שלימה גיטאן און האט זייא אויש גיהיילט
פון דענשט מאל אן האט ער אוועק גיווארפן דאס מלמדש און האט צו גינומן איין סופר
זאל אים שרייבן קמיעות איז מאן גיפארן צו אים פון אלי סביבות ארם און הט גיקריגן
איין שם פר אבעל שם את טוט פעולות.

דפוס קאפוסט דף ה עמ' א
אח"כ קבע דירתו בק"ק טלוסט והי' שם
ג"כ מלמד ולא היה ביכולתו לעשות לו
מגין בביתו וקיבץ אצלו אנשים התפלל
עמם והיה לבוש רק בטחליק של
קומאיי * ואצבעות הרגלים היו יוצאות
דרך חורי המנעלים כי הי' עני מאוד והיה
הולך קודם התפלה למקוה אפילו בתקופת
טבת ובשעת התפלה היו נוטפים ממנו
זיעה טיפות כמו פולין אח"כ נודמנו לו
כמה חולאים ולא רצה לקבל אותם עד
שפעם אחד הביאו משוגע או משוגעת ולא
רצה לקבל אותו ובלילה הגידו לו שמלאו
לו ששה ושלשים שנה ובבקר חשב חשבונו
והיה כן וקיבל אותו משוגע וריפא אותו
ועזב את המלמדות וקיבל את חמי ז"ל
לסופר והיו נוסעים אליו מכל המקומות.

* מעיל חורפי של כפריים.

שינויי נוסח מהותיים ומגמתיים בין שתי המהדורות. מסתבר כי, בעל המהדורה העברית עושה למען לטשטש ולמעט מחשיבות פעילותו של הבעש"ט כבעל שם. כשהוא "משוגע או משוגעת" – הנוסח ביידיש: משוגע ומשוגעת – בפני הבעש"ט, הוא לא רצה לקבל אותו (אותה) ובלילה הגידו לו שמלאו לו שלשים ושש שנה. חסר ההסבר הנמצא ביידיש: שבהן נאסר עליו לבצע פעולות, היינו לפעול כבעל שם, כרופא עממי, הפועל על דרך המאגיה.

בבוקר חשב חשבוננו והוברר לו, שאמנם כן הדבר וכי מלאו לו שלשים ושש שנה ו"רפא אותו". ושוב: חסרה במהדורה העברית הידיעה כיצד ריפא אותו, באילו אמצעים נקט. והרי ידוע, שהבעש"ט השתמש לא אחת, אף בימי בשילותו, באמצעים רפואיים מסורתיים, שהיו מקובלים גם על רופאים רגילים וגם על בעלי שם. במקרה אחד, כאשר הבעש"ט טיפל בחולה ללא הצלחה ובני המשפחה הזמינו רופא רגיל כתוב: "וכל מה שאמר הדאקטער לעשות כבר עשה זאת הבעש"ט והלך הדאקטער בפחי נפש"⁶². ולא זו בלבד, אלא כפי שמתברר ממהדורת יידיש של "שבחי הבעש"ט", העסיק הבעש"ט אדם מיוחד, שהכין עבורו תרופות: "האט דר בעש"ט גיהיישין זיין רבי יעקב וואש ער פליגט אים מאכין רפאות או ער זאל מאכין רפאות וואש ער האט גיהיישין מאכן"⁶³. ידיעה זו חותם של אמת טבוע בה ואין כל סיבה לפקפק במהימנותה.

בסיפור הנדון עתה על ידנו כותב המהדיר ביידיש: עשה להם פעולה שלימה וריפא אותם. משמע, פעל כבעל שם, השתמש באמצעים שלא כדרך הטבע כדי לרפא אותם.

באופן מיוחד ניכרת המגמתיות של המהדיר העברי במשפט המסיים את הסיפור: "ועזב את המלמדות וקבל את חמי ז"ל לסופר והיו נוסעים אליו מכל המקומות". אך לא נאמר מה היו תפקידיו של הסופר ומה מטרת הנוסעים שבאו אליו. והרי האיש, שגלוהו אל הצדיק החסידי, היה ממלא תפקידים מגוונים מאד (יש שהיה שרת, גבאי, מזכיר, גובה פדיונות, כותב קוויטלעך ועוד). ואילו הבאים אל הצדיק יכול, שמגמת פניהם לפקוד את הצדיק ולשהות במחיצתו בתפילה, בהשמעת תורה, במסיבת ג' סעודות בשבת וכד'; ויכול, שבאים בבקשת חיי בני ומוזני. ברם, במהדורת יידיש נאמרו דברים ברורים ומפורשים: הבעש"ט נטש את המלמדות, קיבל סופר (אך אינו מזכיר מיהו) שיכתוב לו קמיעות והיו נוסעים אליו מכל הסביבות וקראו לו שם בעל שם ועושה פעולות. ניסוח דומה למילות הסיום במהדורת יידיש נמצא בפתחה לסיפור אחד ב"שבחי הבעש"ט" על שתי המהדורות כדלהלן:

דפוס קארעץ פרק מ"ב
 "אז דר בעל שם איז אן גקומן קיין
 מעזיבונ איז ער גאר גיט חשוב גוועזן
 בייא די חסידים בייא רבי וואלף קוציס
 אונ רבי דוד פורקעס מחמת דעם נאמן
 וואש ער האט זיך גילאיזט רופין מיט
 דעם נאמן בעל שם עש שטייט גיט אן
 אזא אנאמן צו איין צדיק".

דפוס קאפוט דף כ"ב עמ' ב'
 "מעשה כשבא הבעש"ט לק"ק מעזיבונ לא
 הי' חשוב בעיני החסידים היינו ר' זאב
 קוצעס ור' דוד פורקעס מחמת השם שקראו
 אותו בעש"ט כי שם זה אינו נאה לצדיק".

62 דפוס קאפוט דף ה' עמ' ב; דפוס קארעץ פרק כ', דף כ"ה עמ' ד'.

63 דפוס קארעץ, פרק ס"ב.

משפט זה מעורר את שאלת היחס אל בעלי השם, שאומנתם בכך. שכן, פחיתות הכבוד בבעש"ט שנהגו בתחילה ר' זאב קוצעס ור' דוד פורקעס⁶⁴ מבטאת יחס שלילי אל בעלי שם המקצועיים, אך לא כאן המקום לדיון זה⁶⁵. לענייננו חשוב לציין, כי הדמיון הרב בין מילות הסיום במהדורת יידיש, אל כמה ממילות הפתיחה בדבר ההתייחסות השלילית אל הבעש"ט מצד ר' זאב קוצעס ור' דוד פורקעס, מרמז על כך שמהדורת יידיש של סיפור ההתגלות תקינה, והמהדורה העברית — מקוטעת וחסרה.

מקומם של סיפורי ההתגלות ב"שבחי הבעש"ט" ומבנה הספר

עיונו בפרשת ההתגלות של הבעש"ט הוכיח ללא ספק, כי ניתן להוציא מסקנות הסטוריות מן הסיפורים שב"שבחי הבעש"ט". קובץ זה מבטא יחס של הערצה ליוצר החסידות והוא מפליג בשבחיו, אך אינו מתעלם מחולשות האנוש שלו⁶⁶ ואינו מתכחש לכשלונותיו⁶⁷. מצויים בו סיפורים דמיוניים ליד תיאורים הלקוחים מציאות החיים, מגמת שבחים בצד גישה ריאליסטית, מוטיבים מהמסורת היהודית לדורותיה יחד עם עדויות אוטנטיות. ורק על ידי הבחנה בין אלה לאלה תצא לאור האמת ההסטורית, יעוצבו האישים הפועלים כדמויות שבמציאות ולא רק כמלאכי עליון; ייקבעו המעשים שהיו.

הבחנה זו תיעשה על ידי בדיקת הרקע ההסטורי של התקופה, זיהוי האישים הפועלים וקביעת המאורעות ההסטוריים הנרמזים בסיפורים. כמו כן יש לבדוק את השפעתה של מגמת השבחים על המספרים ולגלות את הפרקים האגדתיים והספרותיים, שהועברו ממקורות אחרים. ונותר רק לתמוה על שחרף ההתקדמות שחלה בדורנו בחקר החסידות, טרם נעשה דבר כדי לחשוף את כל הנתונים העובדתיים, הגנחים בסיפורים שב"שבחי הבעש"ט". ורק הוצאה אקדמית, מבוקרת, תוכיח כי האופי ההגיוגרפי של ילקוט זה ומגמת השבחים של המספרים אינם דוחקים את רגלי היסוד הריאליסטי, העובדתי שלו.

ומכאן — לפרשת ההתגלות. אין לשאול "מהו הצורך בהתגלות?"⁶⁸, משל היה זה מוטיב ספרותי-אגדתי שהושתל לתוך הסיפורים ב"שבחי הבעש"ט" ומתבקש הסבר לכך. לדעתי, סיפורי ההתגלות, תרף אופיים ההאגיוגרפי, הם סיפורים ביוגרפיים, המתארים תקופת ביניים בחיי הבעש"ט ממצב של התבודדות והכנה לתפקיד⁶⁹ עד

64 לימים נצטרפו השניים לבעש"ט ואף היו מקורבים אליו. על ההתקרבות — מסופר בהמשכו של הסיפור.

65 ראה: יוסף וייס, ראשית צמיחתה של הדרך החסידית (ציון, ט"ז), תשי"א, עמ' 51. נדמה, כי תיאורו של וייס על מעמדם השפל של בעלי שם סובל מהכללת יתר. ואכמ"ל.

66 דוגמא לכך: אי רצונו של הבעש"ט להפגש עם רופאים. בעל שם, שמטבע של רופא אליל טבוע בו, חושש מפני עימות עם הרופא המלומד, המקובל בציבור. ראה: שבחי הבעש"ט, דפוס קאפוסט דף ה' עמ' ג'.

67 הוא נאלץ לברוח מהאחים התווכים בסלוצק, מחמת שבישר להם כי ילדם החולה יחיה ולבסוף מתברר כי עומד למות. ראה שם, דף כו עמ' ד'.

68 י. דן, הסיפור החסידי, ירושלים 1975, עמ' 84.

69 ג. שלום מעיר על כך, כי בשנים שהבעש"ט התהלך בהרי הקרפטים וחיפש את אלוהיו,

להופעותיו הפומביות הראשונות והשגת הכרה על ידי יחידים ועל ידי חבורות. בתקופה זו עדיין הבעש"ט עצור, מאופק, מתבודד, מתאמץ להסתיר את גדולתו מעיני הבריות ומחכה באורך רוח לצו (הפנימי) לפרסם את בשורתו ברבים, שהיא דרכו החדשה בעבודת השם. אך גם בתקופת ביניים זו מתחיל אורו להתנוצץ ומקצת מן הבאים במתיצתו חשים, שלא ככל אדם איש זה.

יחד עם זאת, יש לתת את הדעת לריבוי היסודות הריאליים הפוורים בתוך סיפורי ההתגלות ובתיאורים הקצרים השוורים ביניהם, כגון: מערכת היחסים המורכבת עם הגיס, ר' גרשון מקוטוב; מצבו הכלכלי של הזוג, כאשר האשה היא המפרנסת, הבעל עוסק בעבודת אלוהים ורק לעתים מזומנות הוא מסייע בידה; מוכסן המתווק בביתו מלמד ומוכסן החושד בחוכר שחכר פונדקו, שאינו מסתפק במכירת י"ש במקום אלא מובילו על פני הכפרים והוא מאיים שיצווה להכותו במבצר; תהלוכות נוצרים ותפילות יהודים בעת בצורת. ועוד ועוד.

תקופת ההתגלות בחיי הבעש"ט באה לידי ביטוי ספרותי בס' "שבחי הבעש"ט" בצורה של חמשה סיפורים.⁷⁰ במהדורה העברית סיפורים אלה מפורזים ומפוצלים. ואילו במהדורת יידיש הם מרוכזים בחלק אחד של הספר, בפרקים י"ט–ט"ז, כשהם משולבים בסיפורים ביוגרפיים אחדים מחיי הבש"ט, אף הם מאותה תקופה, המשלימים יפה את ידיעותינו על חיי הבש"ט מן הימים ההם ומשמשים רקע נאות לסיפורי ההתגלות.

ניתן לסווג את סיפורי ההתגלות בשני מדורים. בשלשה סיפורים (מעשה בתפילין בחול-המועד, מעשה באורח לשבת שלא מרצונו, ועוד מעשה באורח בעל-כורחו) נתגלה הבעש"ט על-ידי האור שבקע ממנו או שהאיר אותו. בשני סיפורים (מעשה באשה משוגעת, שעת ההתגלות הגיעה) ארעה ההתגלות על-ידי חשיפת הכוח המאגי הגנוז בבעש"ט והוא הכושר לשלוט בשמות הקדושים.

ניתן עתה את הדעת לשאלת האור, המופיע בחלק אחד מן הסיפורים. לא נכנס לבירור השאלה בכללותה, מהי הסמליות המיוחדת באור המאיר אדם או הקורן ממנו. אך נתייחס לחזיון מופלא זה, כפי שהבינוהו מספרי הסיפורים ומדיריהם ב"שבחי הבעש"ט".

בסיפור "מעשה בתפילין בחול-המועד" מסיר הבעש"ט את המסווה מעל פניו והרב – הוא ר' משה מקוטוב – רואה אור גדול. ואז נדמה לו, כי העומד לפניו הוא אדם קדוש. בסיפור "ועוד מעשה באורח בעל-כורחו" רואה ר' דוד מקלייובר, הוא האורח, תאורה גדולה, הנראית בעיניו כאש וכן רואה הוא קשת מעל ראשו של הבעש"ט. הוא שואל את הבעש"ט: "כך ראית, אמור לי מה זאת". תשובת הבעש"ט: "אני אמרתי תהלים, אפשר שנתדבקתי בהשם יתברך והי' זה". והנוסח ביידיש: "אפשר ווייל איך האב תילים ערנעצט גיזאגט אפשר האב איך זיך מדבק גוועזן אין השי"ת". התיבה "ערנעצט" פירושה כאן: בכוונה. כלומר, אמירת תהלים בכוונה הביאה את הבעש"ט למצב של דבקות בד', נמצא, כי האור בפירושם של בעלי

נמצאו תופעות מקבילות בסביבה הפרבוסלבית ברומניה. גם שם הלכו המסתגפים והמתבודדים אל הרי היערות עד שהתגלו כ"סטארצים". ראה: דברים בגו, עמ' 294.
70 למעשה, יש ששה סיפורים, שכן הסיפור "מעשה באורח לשבת שלא מרצונו" מורכב משני סיפורים, אלא שמן הראוי לשמור על המסגרת החיצונית של הסיפורים כפי שנקבעה ע"י המדיריים.

"שבחי הבעש"ט" מסמל את היות הבעש"ט אדם קדוש, את היותו עובד ד' בדביקות.

דאי, שלא נוכל לבדוק את מהימנותם של כל פרטי האירועים המתוארים בסיפורים אלה, העשויים במעטה אגדתי. אך בדין לקבוע, כי שני סימני ההתגלות: האור, ז.א. הקדושה, הדביקות וכן הכושר המאגי, המופיעים בהם, הם קורי האופי העיקריים בדמותו ההיסטורית של הבעש"ט. ככל שנתעמק בפרשת חייו של הבעש"ט, נבדוק את הידיעות הקונקרטיות, המהימנות ששרדו עליו, נעיין בדברי התורה שנמסרו בשמו, נאזין להדים שעורר אצל בני הדור שידעו עליו או שידעו אותו, ניווכח לדעת, כי שניים הם המרכיבים את דמותו ההיסטורית: היותו אישיות דתית והיותו בעל שם. כאישיות דתית היה בעל בשורה וחזון ולימד את בני חבורתו דרך חדשה בעבודת השם, היא הדבקות המתמדת בד'. ואילו כבעל שם היה מרפא חולים באמצעים מאגיים (וגם בדרך הרפואה המסורתית, המקובלת), נותן קמיעות ומחלק סגולות וכן מגרש "ליצים", כלומר שדים, שהטרידו את שלוות נפשם של בני-אדם באותם הימים.

כללו של דבר. כבר בראשית דרכו הציבורית, היא תקופת ההתגלות, נתגלה הבעש"ט בשתי תכונות-היסוד, שציינו את דרכו בחיים. הוא בעל שם והוא בעל חזון דתי המתפלל בדביקות. נמצא, כי סיפורי ההתגלות מבטאים נאמנה מציאות ריאליה בחיי הבעש"ט, ומתוך כך יש להניח כי הם חוברו בתקופה קדומה בתולדות החסידות, כאשר האגדה לא טישטשה עדיין יתר על המידה את דמותו הריאליה של ר' ישראל בעל שם טוב.

פיזור סיפורי ההתגלות במהדורה העברית מביא אותנו לבירור אחת משאלות היסוד של "שבחי הבעש"ט". כוונתי למבנה המוזר של ספר זה. דפוס קאפוסט של "שבחי הבעש"ט" מורכב משני חלקים, ובמתכונתו — כל המהדורות בלשון העברית שהופיעו לאחר מכן⁷¹. החלק האחד מהווה קונטרס בן שלשה דפים ומחצית הדף, המכיל את הסיפורים על הרקע המשפחתי של הבעש"ט, ימי הילדות והנעורים שלו, הסיפור על ר' אדם, וסיפורי ההתגלות. החלק השני הוא הספר כולו, פרט לדפים הבדדים הנזכרים. כיצד נסביר חלוקה מוזרה זו של הספר. הבה נעיין בכתוב:

בפתח הספר נאמר:

"אמר המדפיס בהיות שראיתי בכתבים שהעתיקתי ממנו בסדר ההשתלשלות והתגלות הבעש"ט זצ"א דברי" שלא כסדרן ובשם אדמו"ר הרב נבג"מ שמעתי הכל בסדר נכון ובביאור היטב לכן אדפיס כאשר שמעו מפיו הק' ומה שנסתעף מזה אכתוב אח"ז ככתוב בכתבים הנ"ל".

ובסיום הקונטרס הראשון נאמר:

"ע"כ שמעתי בשם אדמו"ר נבג"מ סדר ההשתלשלות, ומהמעשים והנפלאות שאירעו בינתיים⁷² אכתוב ככתוב בכתבים שהגיעו לידי".

71 להוציא את מהדורת הורודצקי. שאינה העתק המהדורה המקורית אלא מעין עיבוד. ברצותו להקל על הקורא, שינה הורודצקי מן המתכונת המקובלת, וסידר את הסיפורים לפי נושאים. על ידי סידור זה ריסק את הספר ללא היכר, הוציא את הסיפורים מן המסגרת המקורית שניתנה להם על ידי המהדיר הראשון, ובזה שיבש וביבל אותם ללא תקנה.

72 הכוונה: אחר כך.

מיהו האדמו"ר ?

דעת הכל, כי הכוונה לר' שניאור זלמן מלאדי. נדמה שראדקינסון (ידוע גם בשם פירומקין) העלה לראשונה סברא זו⁷³. התרה-החזיק אחריו דובנוב, מבלי להזכיר את המקור⁷⁴ וממנו היא נתפשטה בין החוקרים כולם. ר' ישראל יפה, מדפיס "שבחי הבעש"ט" בקאפוסט היה תלמידו של ר' שניאור זלמן⁷⁵, לכן מציין הוא את רבו בכינוי "האדמו"ר" ומבלי לקראו בשמו. ראוי גם להעיר, כי ר' ישראל יפה היה שאר בשרו של ר' חיים מוולוז'ין⁷⁶.

אף שאינני בא לערער על המוסכם והמקובל ביחס לזיהוי האמור, חפץ אני להביע את דעתי, כי הוא זקוק לחיזוק. אין לנו כל סימוכין לכך, כי אכן התכוון ר' ישראל יפה ליוצרה של תנועת חב"ד. תמיהה מיוחדת מתעוררת נוכח העובדה, שמסורת חב"ד, העשירה והמגוונת, אינה יודעת דבר ולא חצי דבר מכל אשר הגיע לאזני המדפיס מקאפוסט, כביכול, בשם ר' שניאור זלמן והועלה על הכתב ב"שבחי הבעש"ט".

הואיל וכך, נטיב לעשות, אם נשים סימן שאלה על ההנחה, כי ר' שניאור זלמן מלאדי הוא מקור הידיעות על ילדותו ותקופת נעוריו של הבעש"ט, בנוסת שהדפיס ר' ישראל יפה.

מכל מקום מסתבר, כי הקונטרסים בכתב-יד, שהיו לפני ר' ישראל יפה ושאותם העתיק לצורך הכללתם ב"שבחי הבעש"ט", נמצאו בהם "דברים שלא כסדרן" באשר "לסדר ההשתלשלות והתגלות הבעש"ט". אם איני טועה בפירוש המלים האלה, שהבהירות מהן והאלה, הכוונה לא רק לסדר כרונולוגי של מוקדם ומאוחר, אלא גם למהלך הסיפורים כולם באשר לתקופת הראשית ("ההשתלשלות") והתגלות הבעש"ט. אבל המדפיס שמע דברים כתיקונם בשם "האדמו"ר" (ר' שניאור זלמן ?), מסורות בעל-פה⁷⁷, ואלה היו "בסדר נכון ובביאור היטב". כאן חוזר המדפיס על התיבה "סדר" שהשתמש בה כבר קודם לכן, אך מוסיף את המלים "ובביאור היטב", כלומר בפרשנות מתאימה, בהסבר נאות.

וכאן יש לשאול: כלום קיים היה פירוש מיוחד לסיפורים על מה שמכונה "ההשתלשלות והתגלות", ואם כן — מהו אותו פירוש ? זוהי שאלת מפתח להבנת חלקו הראשון של "שבחי הבעש"ט", ובתוך זה — להבנת סיפורי ההתגלות. תשובה לשאלה זו נקבל על ידי השוואת סיפורי ההתגלות בקונטרס הראשון של השבחים אל אלה שבגוף החיבור, ועל ידי השוואת שניהם אל אותם הסיפורים שבמהדורת יידיש.

73 מיכאל לוי ראדקינסזאהן, תולדות בעלי שם טוב, קעניגסבערג תרל"ו, עמ' ח הערה.

74 תולדות החסידות, עמ' 412.

75 ראה ח"מ היילמאן, בית רבי, ירושלים תש"ל (ד"צ) עמ' 10.

76 ש. שטמפפר, ר' חיים מוולוז'ין והסכמותיו, עלי ספר חוב' ד (תשל"ז), עמ' 165.

77 אך יש מי שכותב: "ר' ישראל יפה מעיד כי ר' שניאור זלמן מלאדי ערך את חלקו הראשון של הספר"; "מתברר שר' שניאור זלמן מלאדי, שערך את קבוצת הסיפורים הזאת לבקשת המדפיס"; "קובץ הסיפורים הראשון, שבו פותח שבחי הבעש"ט, שאת מהדורת קאפוסט שלו ערך ר' שניאור זלמן מלאדי"; "ר' שניאור זלמן מלאדי, שקרא את נוסח הדברים טרם הדפסתם, ולא ראה לנכון לפסול סיפור זה" (על ר' אדם). ראה: י. דן, הסיפור החסידי, ירושלים 1975, עמ' 67, 75, 79, 83 ועוד. ואין אני יודע מקור לידיעות מפתיעות אלה.

מסתבר, כי סדר ההתגלות של הבעש"ט סופר ב"שבחי הבעש"ט" בשלש צורות נפרדות, בשלש קבוצות סיפורים, כשכל אחת מהן מייצגת גישה מיוחדת, השונה מזו של שתי האחרות.

הקונטרס הראשון, בו הביא מדפיס המהדורה העברית את המסורות בשם "האדמו"ר", כולל רק שני סיפורים (מעשה בתפילין בחול-המועד, מעשה באורח לשבת שלא מרצונו), בהם מתגלה הבעש"ט ע"י האור שעליו או שקורן ממנו. סיפורים אלה מבטאים את היות הבעש"ט אישיות דתית ומבשרים את מנהיגותו הרוחנית. משתקפת בהם תורת הצדיק, המצמצמת את תפקידי הצדיק בהדרכה רוחנית בלבד, והשוללת "צדיקות מעשית" לסידע בתיי, בני ומזוני.

ברם, מסורות לפיהן החל הבעש"ט את פעילותו הציבורית גם כבעל שם עושה נפלאות, רוחו בקהל, ואף הרעלו בכתובים, ואי אפשר היה להתעלם מקיומו. מה עשה המדפיס ר' ישראל יפה? קבע קונטרס מיוחד, שבו הביא את שני סיפורי ההתגלות לפי ה"סדר" ששמע בשם האדמו"ר, (אולי לפי מסורת תב"ד), יחד עם הסיפורים על מוצא הבעש"ט, ילדותו והסיפור על ר' אדם, ואילו את שני סיפורי ההתגלות, שבהם מופיע הבעש"ט כבעל שם (מעשה באשה משוגעת, שעת ההתגלות הגיעה) כלל בגוף החיבור, "ככתוב בכתבים, שהגיעו לידי". ובכך הנציח את המסורות שבע"פ וגם מילא את תפקידו כמהדיר, שלא להעלים כתבים שהיו ברשותו.

ישנו עוד סיפור (ועוד מעשה באורח בעל כורחו), השייך לסוג הראשון הנ"ל, ובו מופיע הבעש"ט בדמותו הרוחנית ע"י האור הנראה לידו ועליו. אך כפי שהעירונו למעלה, מבחינת העלילה, אינו אלא חזרה על הסיפור שקדם לו (מעשה באורח לשבת שלא מרצונו), ואפשר שמשום כך לא נכלל בין המסורות בשם "האדמו"ר". המדפיס ר' ישראל יפה הביא סיפור זה במנותק מספרי ההתגלות.

ברם, המהדיר האנונימי של "שבחי הבעש"ט" בידיש, שלא ניוון ממסורות שבעל-פה, ואף לא היה קשור במהדורה העברית של השבחים⁷⁸, לא חילק את הספר לשניים, והדפיס את כל חמשת סיפורי ההתגלות, בשילוב סיפורים ביוגרפיים מחיי הבעש"ט באותם הימים, לפי סדר של מוקדם ומאוחר שנראה בעיניו — ואולי לפי כתב-יד בלשון העברית שממנו תירגם לידיש.

אף בדבר "ובביאור היטב" עלינו להסתייע בהשוואת שני חלקי הטקסט העברי זה לזה, ושניהם אל התרגום בידיש. ניתוח הסיפורים, כדלעיל, העלה כבר את המגמתיות שבמהדורה העברית על שני חלקיה, שעיקרה להבליט את הצד הרוחני שבתופעת ההתגלות ולמעט, ככל האפשר, את הצד המאגי שבפעולתו. אפשר כי הדבר נעשה ברוח בעל התניא⁷⁹. דוגמא בולטת לקיומה של צנזורה פנימית במהדורה העברית של השבחים, מהווה הסיום של סיפור ההתגלות האחרון, כפי שכבר הדגשנו לעיל: הידיעה במהדורה העברית שהבעש"ט קיבל סופר ושהיו נוסעים אליו, לא צויין בה מה תפקיד נועד לסופר ומה מטרת הבאים אל הבעש"ט.

78 ברור על כך — במקום אחר.

79 גם ר' נחום מטשארנאביל מיעט את פעילותו של ר' ישראל הבעש"ט כבעל שם. ראה: מאור עינים, סלאוויטא תקנ"ח, פרש' נשוא, דף פ"ד, עמ' ד'. אך לא מצאנו ידיעה על השפעת הנטייה הזאת על התגבשות הסיפורים ב"שבחי הבעש"ט".

ואילו במהדורת יידיש נאמר בצורה חד־משמעית, כי קיבל את הסופר כדי שיכתוב קמיעות.

זה הטעם שהנוסח במהדורת יידיש עדיף על הנוסח במהדורה העברית.

למעמדם של בעלי שם (הערת הבהרה לעמ' 171—173)

זה מקרוב יצא לאור הספר "בימי צמיחת החסידות, מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר"¹ מאת מנדל פייקאז'. הספר דן בכמה מעקרונות היסוד של החסידות, מתקופת הראשית שלה ובזיקתם של אלו אל כתבים, שקדמו לתנועה זו או שחוברו בעת הקמתה אך נמצאו מחוץ למסגרתה. זהו ספר המעורר את מחשבת הקורא וראוי בהחלט לעיון. שיטות המחקר שהנחו את המחבר, דרך הרצאתו והמסקנות שאליהן הגיע, מחייבות התייחסות מפורטת ובדיקה מדוקדקת ואין אלו ענייננו כאן. אך במקום זה אתייחס לפסקא קצרה אחת, בה שונה המחבר הלכות בשתי סוגיות, מן התשובות בתורת החסידות ובתולדותיה בדורות הראשונים להקמתה והנוגעות ישירות בדיונו הנוכחי, והן: מהימנות "שבחי הבעש"ט" ומעמדם של בעלי שם.

אומר פייקאז'²: "ידיעותינו על התהוותה של חסידות הבעש"ט דלות מאד ואנו נצמדים לדברי אגדה מתוך נסיון גוש לסחוט ידיעות הסטוריות, ובמיוחד לקובץ הסיפורים ההאגיוגרפיים ב"שבחי הבעש"ט", ספר... [ה]טומן בחובו מוקשים לא מעטים בדרכם של החוקרים... אחד ממוקשים אלה הוא... השמעה על הולול שנהגו בבעש"ט חסידי מעזיבו... החוקרים³ קיבלו סיפור זה כפשוטו, והם אף הרחיבו את הדיבור על מעמדם השפל של בעלי השם בעיני הדורות".

המחבר נד לנזקק ל"שבחי הבעש"ט", שביאורו כי רב, מחמת דלות החומר ההסטורי המהימן על ראשית החסידות, מנסה "לסחוט" ידיעות הסטוריות מתוך דברי אגדה, אף סופר לעלות על שדה מוקשים. למרבה הצער, למרות לשונו הציורית אין לדעת, אם פייקאז' שולל לגמרי את השימוש ב"שבחי הבעש"ט כמקור הסטורי, ולדעתו שומר כבודו כחוקר ירחק מספר שבחים זה, או שמא הוא רק מדליק אור אדום וקורא למשנה זהירות ביחס לספר שבו מעורבבים גרעינים הסטוריים עם יסודות האגיוגרפיים, וההבחנה ביניהם קשה, לעתים. בהשאירנו שאלה זו פתוחה, אין לנו אלא לחזור על המשתמע מדיונו בנושא התגלות הבעש"ט, כי חרף האופי ההאגיוגרפי שבסיפורי "שבחי הבעש"ט", וריבוי המוטיבים האגדתיים בהם, יש בסיפורים אלה כדי לתרום תרומה חשובה להבנת המהלכים ההיסטוריים בראשית החסידות ובעיצוב דמות הבעש"ט. ולדעת ש. דובנוב: "חותם תקופת הבעש"ט טבוע ברוב סיפורי ה"שבחים"⁴.

ברם, לפלא בעיני, שבבוא פייקאז' להוכיח את החומרא שבנסיון לתאר תופעות הסטוריות מתוך ספרות השבחים, נזקק הוא עצמו לספרות זו. אין אני יודע, לפי

1 ירושלים, תשל"ח.

2 בימי צמיחת החסידות, עמ' 136.

3 הכוונה ליוסף וייס ויל"א לגרשם שלום.

4 תולדות החסידות, עמ' 415.

אלו כללים מטודיים נחשב סיפור ב"שבחי הבעש"ט" ל"מוקש" ואילו אל סיפור בס' "אהל אברהם"⁵ יש להתייחס כאל חומר עובדתי בדוק. מתברר של ספר זה⁶ התמחה בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה בהוצאת קבצים מחיי צדיקים בפולין וגאליציה, המלאים וגדושים סיפורים ושבחים, שאין בינם ובין המציאות ההיסטורית, הריאלית ולא כלום.⁷ פייקאו' מודע לעובדה, שתיאורי חייו של ר' אביש, במיוחד מתקופת ילדותו ושנות פעילותו במחוז לובלין "מעולפים סיפורים האגיוגרפיים, כדוגמת הסיפורים הידועים על דמויותיהם של גדולי החסידות".⁸ אם כן הדבר, במה יפה כוחם מאלה שב"שבחי הבעש"ט"?

ר' אברהם אביש בן ר' צבי הירש (1700—1760) נמנה עם חשובי הרבנים במאה הי"ת. מגדולי היתש ולמדן מופלג, היה אב"ד בקהילות רבות ועמד במרכזה של המחלוקת ההלכתית בפרשה הידועה בשם ה"גט מקליוזה". ואפילו היה פועל ישועות באמצעות קמיעות וסגולות, נוהג מקובל על רבים מגדולי ישראל בכל הזמנים ובכל התפוצות, אין בכך כל סתירה לסיפור המובא לעיל מ"שבחי הבעש"ט", כי שני אישים ממעייבו, חסידים מהתקופה הטרומ בעש"טית, ולזול באברך אלמוני, שלא נודע לא בתורתו ולא בעושרו ושעשה את השימוש בקמיעות ובסגולות קרדום לחפור בו ונתפרסם כבעל שם. גם הריחוק הגיאוגרפי מפרק את הקושיא המדומה. ר' ישראל בעל שם טוב פעל בפודוליה ובווהלין, בדרום מזרח פולין. ואילו ר' אברהם אביש שימש ברבנות בליטא, במרכז פולין, בפולין קטן ובגרמניה ואין מקשין מאזור גיאוגרפי אחד למשנהו, מחמת השוני בתנאי החיים ובמציאות התברתית שביניהם. גם יוסף וייס, שהפליג במסקנותיו בתיאור מעמדם הנחות של בעלי שם, כפי שהעירות בגוף המאמר,⁹ אינו מתייחס אלא לבעלי שם מקצועיים, ואין להקשות עליו בדברים שהוא לא אמרם.¹⁰

לא פחות מפקפקת היא ההוכחה השנייה, הנשענת על ר' יואל בעל שם (הילפרין), איש זמושץ'. בני דורו כינהו "הרב המאור הגדול המופלא בנגלה ובנסתר התכם הכולל והשלם המקובל המפורסם".¹¹ ידיעותינו עליו זעומות ואין בידנו לשרטט את קווי פניו ולתאר את מהלך חייו. אף אין אנו יודעים על מה היתה פרנסתו. היותו "בעל ברית" של ישראל זמושץ' מחלוצי ההשכלה בישראל ומסכים לספריו¹², רק

5 אחש"ב מיכלזאן, אהל אברהם, פיעטריקוב תרע"א. הספר מוקדש לתיאור דמותו של ר' אברהם אביש מפרנקפורט.

6 הכתוב בשעריו של הספר מעיד על אופיו: "אהל אברהם, כולל לקוטי ח"ת ושיחות יקרים ונפלאים עם סיפורים נוראים, והנהגות טובות ונאים ותולדות ימי האדם הגדול בענקים, זורח הוא בשחקים פועל ישועות, מופת הדור... רבינו אברהם אביש זצ"ל.

7 גם הציונים הביבליוגרפיים האחרים שמביא פייקאו' בנושא ר' אביש מצביעים על חיבורים באופי האגיוגרפי. ראה: בימי צמיחת החסידות, עמ' 35 הערה 1.

8 בימי צמיחת החסידות, עמ' 36.

9 לעיל, עמ' 172.

10 ראה: בימי צמיחת החסידות, עמ' 136 ובעוד מקומות. בעמ' 170 כותב פייקאו': "אין כל יסוד לסענתו של יוסף וייס, שהתהוותה של הדרך החסידית קשורה קשר של סיבה ומסובב במעמדם של מגידים ומוכיחים בחוגי הבעש"ט". אהיה מוכן לחזור על דברי ר' יוחנן (ב"מ מ"א, ע"א) אם פייקאו' יצביע היכן העלה וייס "טענה" זו או בדומה לה. תולדות אדם, זאלקווי ת"פ, הקדמת המאסף.

12 ישראל ב"ר משה סג"ל (זמושץ'). ס' נצח ישראל, פראנקפורט דאדר, תק"א: "הקדמת והסכמת המאה"ג הגאון המפורסם מהור"ר יואל ב"ש מזמושט בעל ברית המחבר,

מוסיף על הקשיים בהבנת אישיותו. כלום ראינו בעלי שם ומשכילים משלבים זרועות אלו באלו? הרי ההשכלה הכריזה מלחמת חורמה במגיה על כל צורותיה! ובודאי שאין לראות בר' יואל — כדעת פייקאו' — "בעל שם מובהק", היינו אדם המוכר תמורת תשלום את שירותיו המאגיים לצרכי רפואה. אפשר, שכינויו בא לו בירושה מאביו-זקנו ר' יואל בעל שם ("הזקן"¹³), שממנו ירש גם את שמו, ולא משימושו בשמות קדושים. אף כי אין להכחיש, כי פעל בתחום זה. ואף כאן, כמו במקרהו של ר' אביש מפרנקפורט, יש לשים לב לשוני באזור המגורים. יתירה מזו. מסתבר, כי פעילותו של ר' יואל היילפרין כבעל שם לא עברה ללא התנגדות. ולכן הצניעה ולא עשה מעשהו בפומבי. וכאשר נשאל "מדוע הוא עושה הכל בהסתר, והשיב שהוא מתחבא מן הקנאים המתקנאים בו שבלאו הכי מתקנאים בו מאד, ומכ"ש אם היה הולך בגדולות ובנפלאות בפרהסיא"¹⁴. הראיל וכך, גם מבחינה זאת אין להקשות ממנו על הסיפור הנדון ב"שבחי הבעש"ט" ואין להציא סיפור זה מפרוטו ולראות בו "מוקש". פייקאו' עצמו מודה, ש"אומנותם של בעלי שם היתה כר פורה לפעילותיהם של מתחזים ונוכלים, ואין תימה שהם עוררו גם בקורת ולגלוג"¹⁵. אם כן הדבר. מדוע לא לרחוש אימון במסופר, כי כמה חסידים במעוזיבו זלזלו בבעש"ט ולא ראו בעין יפה את פעילותו כבעל שם, בעוד שאחרים נמשכו אליו, שיבחוהו והללוהו*.

לכבוד החבור מדבר". ההסכמה היא מיום ר' אלול תצ"ז ועל התתום: "נאום הקטן יואל בה"ה אורי היילפרין מואמאשט".

13 "הזקן", כך הוא מכונה ע"י נינו ר"מ רובינשטיין בהקדמה לס' "מנחת זכרון" למס' עירובין מאת ר' וואלף בער שיף, קראקא 1894.

14 מפעלות אלקים, למברג תק"ס, הקדמה. בדומה לה.

15 בימי צמיחת החסידות, עמ' 137.

* הערת-הבהרה זו נכתבה לאחר שהמאמר כולו סודר בדפוס והופיע ספרו של מ. פייקאו'.

יהושע מונדשיין

כתבי-יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם

רבות נכתב על בית הדפוס של משפחת ראם בוילנה¹ ועדיין לא מוצה הנושא. להלן נדבר נוסף לחקר פעולות דפוס זה, על סמך חומר הנמצא במחלקת כתבי היד והארכיונים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים. החומר מורכב מכ"י שהגיעו לספריה מדפוס ראם בערך בשנת תרצ"ח, היינו כבר לאחר שי. יואל תיאר (בק"ס י"ג, תרצ"ו/ז) את כה"י שבאו מאותו דפוס בשנת תרצ"ד. אך בעוד שכה"י שתוארו היוו חלק מאוסף כה"י של בית הדפוס, נרעדו כה"י שלפנינו להדפסה, ודבר זה מאפשר לנו לעמוד על תוכניות הדפסה שלא בוצעו, וכן על דרך ההוצאה לפועל של תוכניות שנתקיימו.

באוסף האוטוגרפים של ש. שבדרון שבמחלקת כה"י מצאתי מכתבים שנשלחו אל דפוס ראם, וניתנו לאוסף בשנים תרפ"ד ותרפ"ח, ע"י מר איטיגן מוילנה—ת"א², וכן מכתבים ממנהלי בית הדפוס ועובדיו שנשלחו לאנשים שונים, רובם הגיעו לאוסף זה מארכיונו של ר' שלמה בובר הנמצא אף הוא במחלקת הארכיונים הנ"ל, (4° 1222), ובו גם מצאתי מכתבים נוספים הקשורים בנושא שלנו. להלן מתפרסם החלק הנוגע לפעולתם של מדפיסי ראם במהדורות התלמוד הירושלמי (וילנא, תרפ"ב) בלבד. פרקים אחרים—המתייחסים אל המקרא, התלמוד הבבלי, השלחן-ערוך וסדור התפילות וכן הפרקים "הצנוורה" ו"המגידים"—יבואו במועד אחר.

התלמוד הירושלמי

את קורות הדפסת ה"תלמוד הירושלמי" תאר שפ"ן הסופר בקצרה, בהקדמתו לירושלמי (וילנא, תרפ"ב) וב"לתולדות דפוס ראם" (פרקים ל"ב—ל"ה), וכן ב"הקדמות להגהות הגר"א" שאחר ביאור הגר"א למסכת ברכות. ברם, תיאוריו דולגים את שלבי תכנון ההדפסה שקדמו לשלב המעשי.

מפעל שגיא זה אמור היה להיות בראשיתו מצער מאד; במכתב מיום 10.1.1879 מודיעים המדפיסים לר' שלמה בובר על רעיון הדפסת ש"ס בבלי ובו "הוספות ומעלות רבות" שאחת מהנה הוא סיפוח תלמוד ירושלמי "עם פירוש קצר ומספיק

1 ראה מביאו של ח. בר-דיין ל"תולדות דפוס ראם" מאת ש. ש. פייגענזאהן (שפ"ן הסופר), בתוך: יהדות ליטא, ת"א תש"כ, כרך א', עמ' 269.

2 כנראה הוא הנזכר ב"זכרון בספר" שבסוף הירושלמי דפוס ראם (ראה להלן): "התורני והבלשן מר אשר ועליג איטיגין נ"י בה"ר השר"ב ר' שלמה זלמן ז"ל (למשפחת חפץ) מדיסנא, המגיה המובהק של בית דפוסנו, שהגיה הרבה מהתוספות שנדפסו בירושלמי מכ"י ומדפיסים".

לבל ירבה מחירו" ורצונם לעטרו בפירוש ר"י בר יקר, אך אינם יודעים היכן למוצאו (ראה גם ב"תולדות... " פרק ל"ד).

בשלב מאוחר יותר (מכתבים לבובר מכ"ג אב תרל"ט ו-78.79) בקשו אחר כ"י פירוש הירושלמי לר' בנימין מוספיא, שנודע להם מהספר שארית-ישראל [אמשטרדם תקל"א, פרק ל"ג], התעניינו אודות כה"י באמשטרדם "ולא נודע להם, ואמרו כי נשמע בין הזקנים אשר צוה לקברו עמו, אבל אין יודע אמיתת הדבר" ¹.

במקביל חקרו ודרשו המדפיסים אחר הגהותיו של בעל ה"שיטה מקובצת" לירושלמי; ר"ש בובר הוא שעוררם ² על מציאותן של הגהות אלו בבית "מדפיסי זיטאמיר", ואף הודיעם כי כבר כתב מכתב להמדפיס דסלאוויטא ולא קיבל מענה. על שאלתו של בובר "אם לכתוב עוד הפעם אל המדפיסים מזיטאמיר" השיבוהו בני רעם (במכתב מ-30.1.79): "המדפיסים מסלאוויטא (זיטאמיר) נפרדו ונתרחקו מאד מעניני בית דפוסם אשר שחד מהם, ובל"ס [=ובלי ספק] כי לא ידעו למוצא את הכ"י מבעל שיטה מקובצת לירושלמי, כי גם בהיותם במכונם היתה מלאכתם נעשית — רובה — ע"י אחרים, וכבר ספו תמו כל עוסקיהם עם עסקם יחד, וחבל על דאבדן!". במכתב מז' תשרי תר"מ מתבארים פרטים נוספים: "בדבר הגהות בעל ש"מ לירושלמי אשר ביד מדפיסי סלאוויטא, הגיד לנו הרב ר' העשיל לעווין (בעל ציון יהושע ועוד) אשר הוא ראה ויתבונן היטב אל הגהות ההן, והנה אין בהן כל חדש, כי רק כתב על הגליון (וגם זאת רק במקומות מועטים) באיזה מקומות את פ"י התוספות על מאמר ההוא בבבלי, ולפי דבריו אינן ראויות להגהות להו"ל בשמו, כי לא לכך נוצרו, כי המחבר לא רשם אותם לפי הנראה רק דרך אגב וכלאחר יד. בכ"ז נכתוב למדפיסי זיטאמיר אודותם, אם כי רחוק הדבר אשר ידעו להשיבנו ע"ז אחרי שכבר נמח זכר בית דפוסם ומכשיריו מעל לבם".

להגהות אלו חזרו ונזקקו המדפיסים בשלב הבא של הכנת הירושלמי לדפוס, כפי שנראה לקמן. למעשה נזנח רעיון סיפוח הירושלמי לבבלי, ותכנית הדפסתו חזרה ונתרקמה בשנת תרמ"ד כאשר מלאכת הדפסת הש"ס הבבלי עמדה להסתיים, ואף עתה חסר היה עדיין מעוף הראוי לשמו; במכתבו אל בובר (מ-25.1.84), שבו רשם

1 השמועה על גניזת כה"י מופרכת מעיקרה, שכן בשארית-ישראל (שם) מסופר על ההכנות להדפיסו בשנת תק"א — למעלה מיובל שנים אחר פטירת המחבר — ואם כן לא נגזז בקבורת מחברו. ותימה על הגהותיו של ר' בנימין עזריאל רעם ב"שערי חומת ירושלים", שער א', המביא בשם שארית-ישראל עצמו כי המחבר כתב בצוואתו שיקברו את פירושו בקברו! באנציקלופדיה העברית בערכו של בנימין מוספיא נאמר כי פירוש זה נדפס בירושלמי, ווילנא תרפ"ב — ואינו נכון (פירושו של ר' בנימין מוספיא לירושלמי אינו מופיע ברשימתו של א"מ הברמן "סופרים וגניזותיהם" שבספרו "אנשי ספר ואנשי מעשה", ירושלים, תשל"ו).

2 בארכיונו נמצאת טיוטה ממכתבו אל המדפיסים, ובה כותב: "והנה גם הגאון בעל שיטה מקובצת עשה הגהות לירושלמי, ועיין תולדות חכמי ישראל [צ"ל: תולדות חכמי ירושלים — אבן שמואל] צד 68 נדפס בוויילנא תרל"ד [ושם: "הגהותיו על הירושלמי שראה אותם החיד"א בעיה"ק ירו' בכת"י ועדיין ישנם שם". — בתוח"י מהדרו' ריבלין מופיע קטע זה בחלק א', עמ' 118]. ובאוצר הספרים אות ה', 171 כתב וזה מקרוב יצאו משם [מירושלים] ועברו על ידינו למדפיסי זיטאמיר" (דברים אלו נכתבו ע"י בן-יעקב שהיה קשור — בצוואת עם רי"ה לוי — בהו"ל של הירושלמי בוזטאמיר, ראה, 'מאמר על הדפסת התלמוד', ירושלים תשי"ב, עמ' ר"ח). עוד על הגהות אלו ראה במאמרו של ש. ליברמן, משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נ. י. תשי"ב עמ' שט"ו — שט"ז.

שפ"ן בקצרה את תכניתו הגדולה להדפסת "כל התורה כלה", כתב אודות הירושלמי: "את הירושלמי אין דעתנו להדפיסו עם כל המפרשים שנדפסו עליו בויטאמיר, כי ירבה כמותו מאד, רק עם פ"י קצר כמו ירושלמי קראטאשין, ואמנם ידענו כי אין די בפירוש הקצר ההוא, שאין בו אף כדי קצת פירוש, אפס כי לא נדע למצוא פירוש אחר קצר לו, אולי ידע אדוננו מציאות פירוש קצר הראוי לו".

במשך השנה חלה תפנית בהשקפת המדפיסים, ובמכתב מכ"ז ניסן תרמ"ה גיכרת תחילת מגמת חזון ההתרחבות, וכה יכתבו: "הגנו מכינים א"ע [= את עצמנו] בעז"ה להדפסת ירושלמי אחר גמר הדפסת הש"ס בבלי. ונוסיף על המפרשים שנדפסו עליו בד' זיטמיר גם פ"י שדה יהושע גם פ"י ר"א פולדא, ואם נשיג פ"י סיריליאו ונוסיף גם אותו בעז"ה. מגאוני זמננו לא נקבל כל הוספה מאום עליו — בשכבר למדנו הנסיון להתנחם ע"ז בהוספתנו כזאת בתלמוד בבלי" (מהגבלה זו נסוגו המדפיסים כבר בהוצאה הראשונה, ושוב בכרך ה'השלמה).

כנראה שר"ש בובר חזר והזכיר את הגהות השיטה־מקובצת לירושלמי, והמדפיסים כותבים לו (כ"ה אייר תרמ"ה) כי ישאלו אודותיו אצל יורשי המדפיסים דזיטאמיר, ובכ"א סיון יש כבר בפיהם בירור סופי בענין זה: "שאלנו את יורשי מדפיסי זיטאמיר על אודות פ"י שיטה מקובצת על ירושלמי, והנה תשובתם כי אין בידם רק ירושלמי ישן אשר על גליונותיו ישנם איזה הגהות, אבל הכתב מטושטש ואי אפשר לקראהו, ולשוא יצא הטעות כי לבעל שיטה מקובצת הוא".

כחצי יובל שנים חלפו עד שנעשו הצעדים הראשונים למימוש רעיון הדפסת הירושלמי בממדיו הנרחבים, ושרשיו של מפעל ענק זה נעוצים דוקא בתקופת השפל והגסיסה של בית הדפוס שעמד כבר על סף סגירה³; וכך מספר שפ"ן בזכרונותיו: "והנה הקרה ה' בשנת תת"ר (1910) אספת ראשי ישראל בפעטערבורג לענייני הלאום, וביניהם בא גם הרב דחסידי ליובאוויץ, האדמו"ר שלום דובער שניאורזאן ז"ל והוא ידע בצערם של המדפיסים ראם ובסכנת בית הדפוס, ולבו היה חרד פן יפול דפוס ספרות ישראל בידי זרים ויחללוהו לחולי חולין, וישפיע ברוחו הכביר על לב הנדיב הבאראן דוד גינצבורג ז"ל כי הוא יגאל את הדפוס מרדת שחת"⁴. הברון יסד אז חברת מגיות לבית הדפוס כשבידו 75% מהמניות. אקט זה הותיר את רישומו בשם בית הדפוס, ובשלשה כתבי־יד ששימשו את המדפיסים לעריכת הירושלמי (5900°; 735°; 733° 8') טבועה חותמת: Типографія Статскаго Совѣтника Барона Д. Г. ГИНЦБУРГА подъ фирм. "ВДОВА и БРАТЯ РОММЪ".

3 ראה "לתולדות... " פרק כ"ט—ל'. גם לפרעות שנתחוללו ברוסיה בעשור הראשון של המאה היתה השפעה בלתי מבוטלת על הדרדרותם הכלכלית של בתי הדפוס, ועל כך יעיד מכתבם של המדפיסים אל בובר (י"א אלול תרס"ה): "... לע"ע עוד רבות וגוראות השערוריות והמהומות בארצנו, מבלי נוכל לקוות כי אחבי' הנתונים בצרה ובפחד מות, ישימו עתה לב למקנת ספרים". איני יודע אם וכיצד נתאושש שוק הספרים, אך סבורני שתקופה זו הכשירה את הקרקע לשפל המאוחר שנסקר אצל י. סלוצקי בפרק "המשבר בעולם הספר העברי בשנות־המלחמה הראשונות" (בתוך: פרסומים יהודיים בברית־המועצות, ירושלים תשכ"א, עמ' י"ט—כ"א).

4 "לתולדות... " פרק ל"א. ב"שערי חומת ירושלים" כותב שפ"ן: "ויהי בשנת תע"ר ויער ה' את רוח הנדיב... הבארון מר דוד גינצבורג ז"ל בפטערבורג, ויפרוש כנפיו על דפוסו והחזיק בו בנטותו לגפול... ", ומתעלם מיזמתו של האדמו"ר מלובביץ'. וטעות

בתקופה זו נושא ניר המכתבים הרשמי של בית הדפוס (מכתב מיום ח' סיון תרע"ג, בארכיונו של הרב בלייכרודה — 4° 1228) את הכותרת: Action-Gesellschaft Verlags-Buchdruckereij [!], Wittwe & Gebrüder Romm. Günzromm, Wilna.

המכתב עצמו קשור ישירות להדפסת הירושלמי (שבו רצה הברון גינצבורג לפתוח את מערכת ההדפסה החדשה)⁵, ומלמד על המאמצים הכנים שהשקיעו המדפיסים במפעל זה. המכתב מופנה אל הרב ד"ר בלייכרודה מברלין וחתום ע"י שפ"ן הסופר:

אדון מאד נעלה!

במודעה הלוחה פה⁶ תחזינה עיניו כי הגנו מחפשים את האורות הגנוזים בכתבי ידי הגאונים להאיר על התלמוד הירושלמי, לזכות בהם את הרבים ואת המחברים ז"ל להפיץ מעינותיהם חוצה; ובלי ספק ישנם אורות גנוזים גם מרינו עקיבא איגר זצ"ל, על הירושלמי, אשר בודאי יהיו למאורות גדולים ברקיע הירושלמי. ומה מאד תערב לבשמתו הקדושה אם יפוצו מעינותיו חוצה ושפתותיו תהיינה דובבות בקברו. לכן המצוה והחובה על כל ישראל ובייחוד על בני משפחתו שליט"א לחפש חפש מחופש אחרי הירושלמי שלמד בו רבינו זצ"ל; או אולי ימצאו חבור בפ"ע שחיבר על הירושלמי, ואל יאחרו נא מלהמציאם אלינו, למען נתנם בעטרת הירושלמי, ונתלה עליו את המאורות הגדולים האלה, להאיר עיני הלומדים, ואת נשמתו הקדושה. והיתה לו זאת מצבת כבוד לזכר עולם, מצבת קודש בתוה"ק לשמו ולזכרו לנצח נצחים.

ואחרי אשר נודע לנו שאדוננו הנהו אחד מעמודי חברת "בני משפחת איגר" לכן ערב לבנו לפנות אליו בדבר הזה, ונקוה כי יערב לו להיות שליח מצוה לזה. ומאת ה' תהי משכרתו כפולה ומכפלת.

בהכנעת וכבוד רב ויקר

בשם המדפיסים הנ"ל

ש"ש פיגנזאן

בידי בן-ציון כ"ץ הכותב (הארץ, 29.4.32) כי שפ"ן הוא שפנה אל הברון בהצעה שיקנה את בית הדפוס.

5 ב"צ כ"ץ כותב (הארץ, שם) כי שאיפתו זו של הברון נבעה מהעובדה שבאוצר ספריו היה כ"י של הירושלמי שניצל מידי האינקוויזיציה בספרד; וכן מוצאים אנו בזכרונותיו (ת"א, תשכ"ג, עמ' 34): "בימים ההם [1896 בערך] חל יובל חמשים שנות פעולתו המדעית של חבלסון... ובמסיבת היובל הודיע הברון גינצבורג, כי יש לו בספרייתו כתב יד של התלמוד הירושלמי, וכדאי לפרסם את כתב-היד בצירוף פירוש... וחבלסון אמר, שלדעתו אני ראוי לחבר את הפירוש... שמחתי מאוד וקבלתי את ההצעה" ונסע לשם כך לפטרבורג. תיאור זה נשמע ריאלי מאד, אך העובדה שכתב-יד כזה לא נזכר בהקדמת המדפיסים ובזכרונות שפ"ן, או ברשימות אוסף כ"י הברון (היום במוסקבה) מערערת במדת מה את מהימנותו. (תודתי לרש"י הבלין שהעירני על פרק זה בזכרונותיו של ב"צ כ"ץ).

6 כנראה שלמכתב היתה מצורפת המודעה שנתפרסמה ב"המודיע" השבועי בפולטבה בשנת תרע"ג (מגליון ערב פסח ועד גליון ח' סיון) ובה מודיעים האלמנה והאחים ראם על גשתם להדפסת הירושלמי ומבקשים "מי מכם יודע איזה כ"י לירושלמי מגאונים הראשונים או מראשוני האחרונים יודיענו מקומם למען נזכה בהם את הרבים".

הרב בלייכרודה נרתם מיד לפעולה ושלח חוזר מודפס לצאצאי משפחת איגר. החוזר נמצא גם הוא באותו תיק :

אגודת משפחת איגר

לכבוד חברנו וקרובנו שוכט"ס.

כידוע לכבוד מעלתו יופיע בקרוב ע"י המדפיסים המפורסמים האלמנה והאחים ראם בוילנא התלמוד ירושלמי מחדש ובלי ספק חבר זקננו הגאון ר' עקיבא איגר זצ"ל פירוש על הירושלמי כמו שחבר על הבבלי או לפחות ימצאו הגהות מכתב ידו הקדושה על גליון הירושלמי שלמד מתוכו ע"כ הננו פונים בזה בבקשה אל כבוד מעלתו אולי יודע איפוא נמצא או התלמוד ירושלמי של זקננו זצ"ל או פירושו על הירושלמי.

יואל נא בטובו להודיענו מזה במוקדם האפשרי כי המדפיסים המה בדעתם לספח ההגהות או הפירוש הנ"ל אל הוצאתם לזכות בה את הרבים.

ברגשי כבוד ויקר ובדרישת שלומו הטוב ובברכת גח"ט

בשם האגודה

הק' אברהם יצחק בן הח"ר אליעזר בלייכראדע

בתיק זה נמצאים עוד שני מכתבים, מהרב בנימין דב שרייבר מסערעטה (בוקובינה) ומהרב יוסף וייס מאונגריש בראד (צ'כסלובקיה), וכותביהם עונים בשלילה על פנייתו של הרב בלייכרודה⁷. חיבור כזה לא נמצא עד היום.

*

פרק נוסף הוא פרשת גלגוליו של כ"י ביאורי הגר"א לירושלמי סדר זרעים. שפ"ן כבר תיאר את התלאות שעברו על כה"י⁸ ואנו נבדוק את דבריו ונוסיף עליהם לאור החומר שלפנינו.

חיבור זה הגיע לידי המדפיסים בשתי העתקות, האחת ישנה (733 8°)⁹ והשניה חדשה (5900 8°). כה"י הישן נמסר בשנת תרכ"א¹⁰ למדפיסים בויטאמיר על מנת

7 מאידך למדים אנו ממכתבים אלו על קיומם של ספר השל"ה עם הגהות ר"ע איגר, וכן פירושו להלכות קדוש החודש של הרמב"ם (ויש להוסיף זאת לרשימתו של הרב י. בוקסבוים במוריה, שבט תשל"ז עמ' כ"ב—כ"ו).

8 "לתולדות...". פרק ל"ג; "הקדמות...": ואלה דברי המדפיסים.

9 מס' 21 ברשימתו של יואל. יואל כותב שם שלא מצא בנדפס את הפיסקא שבה ההגהות בכתב ידו של הגר"א עצמו—ברם הן נמצאות במקומן במסכת כלאים. ההערות מרי"מ מסלונים על מסכת דמאי שיואל לא מצא בנדפס, אף הן קיימות במקומן (וראה עוד בהע' 20). למרות שרשימתו של יואל נתפרסמה כבר בשנת תרצ"ו, בכל זאת נעלם הדבר כנראה מעיני הרב ק. כהנא בספרו "לחקר ביאורי הגר"א" (ת"א, תשי"ז) ומהרב בצלאל לנדוי ב"הגאון החסיד מוילנא"—וגם בפרק "על כתבי יד הגר"א" שנוסף במהדורה השלישית (ירושלים, תשל"ח) לא נזכרת עובדת קיומו של כה"י בירושלים.

10 כ"ז תמוז תרכ"א—הקדמת ר' אלעזר לנדא לכ"י זה.

שידפסוהו בירושלמי שעמדו להדפיס באותם ימים, ובשנת תרכ"ג¹¹ העתיק ר' ישראל געלדבארג — בבית המדפיסים — את כה"י, והעתקתו זו היא כה"י החדש הנ"ל. בשני כה"י מופיעה עדותו של המעתיק¹², הכותב כי הוא שהעתיק בזיטאמיר את כה"י החדש מן הישן.

למעשה נדפס הירושלמי בזיטאמיר ללא ביאור זה¹³ וכה"י הוחזר לבעליו — ר"א לנדא — בחודש תמוז תרכ"ז, וכעבור שנה נתנו הלה במתנה לחתנו ר' דוד הויפנברג בפגישתם בבריסק¹⁴. ר"ד הויפנברג התחיל מיד להשתדל בהדפסת החיבור, וכבר בבריסק קיבל (ביום ח"י תמוז תרכ"ח) את מכתבו של הרב צבי הירש אורנשטיין המופיע ראשון ב"ספר הפרינומרנטים" שחתמו על ביאור הגר"א לירושלמי זרעים¹⁵. מאז ועד שנת תרמ"ו סבב ר"ד הויפנברג לאסוף חתימות ומנויים להדפסת כה"י, והעיקוב אחר החותמים בספר מראה כי דרכו חצתה את ליטא, רוסיה הלבנה, אוקראינה ובסרביה.

לדברי שפ"ן¹⁶ שדדו שוודים (בין השנים תרמ"ב—תרמ"ג) בית עברי בבסרביה, ומן הביזה מכרו את שני כה"י¹⁷ ליהודי עובר אורח, ומאז נתגלגלו מיד אל יד (וכשהדפיס הרידב"ו את הירושלמי בפיעטרקוב תרנ"ט—תר"ס לא מצאם)¹⁸ עד שנודעו ברבים ההכנות להדפסת הירושלמי בוויילנא ואז נרכשו כה"י ע"י "אחד המבנים" שמכרם למדפיסים בני ראם. עד כאן אליבא דשפ"ן.

11 השנה מפורשת בשער כה"י החדש.

12 העדות ניתנה בבעלו (בסרביה) בחודש אייר תר"ג, לבקשתו של מחזיק כה"י ר' דוד הויפנברג.

13 ר"א לנדא כותב "לא עלתה בידי להדפיס שמה, מטעם הכמוס עמדי" (כך הנוסח בהקדמתו מיום ה' ויגש תרכ"ח שבהעתקה החדשה שממנה נדפס ב"הקדמות לבאור הגר"א"). שפ"ן כותב ("תולדות... ", הע' 35): "רבים ממעריצי הגר"א חושדים אותם כי משנאת החסידים להגר"א ז"ל עשו זאת" (וראה גם הע' 8 שם). אך סבורני שיש לבקש סיבה אחרת, שהרי המדפיסים לא דחו את כה"י על הסף, ואף הושיבו סופר להעתיקו והוסיפו להחזיקו בידם שש שנים עד תום ההדפסה, וכן לא יעשה לספר אשר אין חפצים ביקרו. ר"ב לנדוי ב"הגאון החסיד מוילנא" (ירושלים, תשל"ח, עמ' שי"א, הע' 8) כותב כי "היו שטענו נגד מדפיסי קאפוסט וסלאוויטא שבידיהם היה כתב היד והם לא הדפיסוהו", ומעיר כי ר' חיים מוולוז'ין לא נטה להדפסת הגהות הגר"א לש"ס; וכל דבריו אינם בדוקים, היות ופירוש הירושלמי לא היה כלל בידי מדפיסי קאפוסט, ואילו ההגהות לבבלי נדפסו הן בקאפוסט והן במהדורה המאוחרת יותר של סלאוויטא (ראה: יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, ווארשא תרנ"ז, עמ' 60). הוראה את דבריו של ר"ח מוולוז'ין במקורם (עליות-אליהו, עמ' 104) ייווכח שלא היתה לו כל הסתייגות מהדפסת ההגהות לש"ס.

14 ראה הוספת ר"א לנדא להקדמה [מיום כ"ד תמוז תרכ"ח] — נעתקה אצל יואל שם.

15 כ"י 735, 8, מס' 24 אצל יואל. מכתב זה נדפס ב"הקדמות לבאור הגר"א ז"ל".

16 "תולדות... " שם.

17 שפ"ן יודע לצטט את השווד: "קנה נא מידי שני הספרים העברים האלה במחיר רובל אחד" — אך מסתבר שספר הפרינומרנטן היה צמוד גם הוא לאותה חבילה שהכילה, אם כן, שלשה ספרים.

18 לעומת קביעה פשוטנית זו כי הרידב"ו "לא מצא" את פירוש הגר"א, ניצבת עדותו של הרידב"ו עצמו במודעה שהדפיס בסוף הירושלמי מסכת פאה שעם פירשו (ברדיטשוב, תרנ"ה) שבה מפורש כי כה"י היה בביתו בשעת הכתיבה, אך לא מצא בו דברים מחדשים שבדאי יצאו מהגר"א, ומאידך באו בו דברים שבדאי אינם מהגר"א, "ועל כן יראתי לגשת אל הקודש ולהדפיס דבר בשם הגר"א ז"ל... וע"כ

יתכן וסיפור השוד נכון הוא, שכן בספר הפרינומרנטן קיימת הפסקת החתמה בין חתימה באודסה, י"ט אלול תרמ"ב, לבין החתימה הבאה בקישינב, ט"ו בטבת תרמ"ו, אך בכל זאת כה"י נמצא בידי בעליו הראשונים — ר"ד הויפנברג — בשנת תרמ"ו, ואח"כ בשנת תרנ"ו (כנ"ל בעדות המעתיק ר"י געלדבארג), ועד מאוחר יותר — אודסה, כ"ב אב תרנ"ד — כשכתב הרידב"ז מסלוצק את עדותו על אמיתות ייחוס שתי ההגהות מכ"י הגר"א עצמו¹⁸. ונראה שגלגולי כה"י החלו רק בתאריך מאוחר יותר, וללא כל קשר לשדידתו.

בנוסף לשני כ"י אלו נמצא גם כ"י (4° 5893) הכולל הגהות הגר"א וביאוריו (הנדפסים בשם כ"י ב'") למסכת שביעית של הירושלמי, שנשלח לבית הדפוס ע"י ר' אליהו לנדא, אך לא נזכר ברשימת כה"י של ביאורי הגר"א המפורטים בהוצאת הירושלמי¹⁹.

*

כ"י נוסף ששימש את בני ראם בהדפסת הירושלמי הוא המסומן 4° 364 ובו השוואת נוסח הירושלמי הנדפס בקראטשין לנוסח הירושלמי כ"י ליידין, וכולל את המסכתות פאה, דמאי, כלאים, שביעית ותרומות. יצויין כי בעקבות פרנקל ב"מבוא לירושלמי" התייחסו המדפיסים בזולז ל"כ"י ליידין (ראה דברי שפ"ן ב"שערי חומת ירושלים" פרק א) וברשימת ההוספות לירושלמי שלהם מבליעים בדרך אגב בסעיף של נוסחאות כ"י מינכן למס' שקלים: "גם הצגנו קצת נוסחאות בסדר זרעים מכ"י ליידין".

כאן נכנס לתמונה ד"ר א. ברלינר מברלין; באוסף שבדרון נמצאות שתי גלויות ממנו אל המדפיסים במענה על פנייתם אליו לבא לעזרתם בכמה ענינים, בראשונה (מיום 16.1.13) מודיעים כי מר גלברג מלונדון יכול להעתיק עבורם בספריות לונדון, אוקספורד וקיימברידג'²⁰, ומוסיף: "באמסטרדם נודע לי תלמידי v. d. Houndt

בדעתי בע"ה להתזוירו לבעליו, ולא להדפיסו. וכתבתי זאת למען שידעו מזה הרבים" (המודעה נדפסת אצל ק. כהנא, לחקר ביאורי הגר"א, עמ' ל"ז-מ"ב). סיבה שונה לחלוטין בפי הרב בן-ציון [שטרנפלד] מבילסק במכתבו אשר ב"המודיע" (פולטבה, ה' מנ"א תרע"ג); לדבריו אמר לו הרב יהונתן ירושלימסקי מאיהומן — חתנו של הרידב"ז — כי "בירו [של הרידב"ז] הי' הספר ההוא, אך מפני שלא בא לכלל השוואה עם חתנו של ר' אלעזר [לנדא] הנ"ל, שאליו הי' שייך, החזיר לו הספר".

19 עדותו נמצאת בכה"י החדש, וראה הע' 18.

20 *מר ישראל פריידין העירני על הקטע דלהלן מ'הצפירה' (י"ט סיון תרנ"א), בחתימתו י. גאלדמאן מיפו: "משכבר הימים ידעתי כי תחת יד הרה"ג ר' אלעזר לנדא ז"ל... נמצא אוצר בלום מכתבי יד הגר"א... והשבוע שמחתי לשמוע כי בן הרה"א האברך המופלג ר' אליהו התחיל להדפיס כתבי היד בירושלם, ולע"ע ידפיס הגהות וביאורים על ירושלמי זרעים...". יתכן וזהו כה"י שר' ב"צ מבילסק (שבהע' 18) ראהו אצל אלמנתו של ר' אלעזר שכנראה הוא 'כ"י ב' שנשלח אח"כ ע"י ר"א לנדא מירושלים לוולנא. לא ידוע לי אם אמנם נדפס בירושלים חיבור זה (ש'הוגה ע"י הרה"ג רח"ו [ר"ת זונגפלד?]).

20 ואכן פנו המדפיסים אל גלברג, והוא העתיק עבורם את הירושלמי מסכת פאה עם פירוש ר"ש סיריליאן, ועל כה"י גרשם: "נעתק ע"י הרה"ח ה' געלבערג בשנת תרע"ג מכ"י בריטיש מוזיאום" (יואל מס' 20. ומה שהוסיף שם יואל כי כה"י לא נדפס — טעות בידו, ונדפס בשלימותו בהוצאת הירושלמי של ראם).

והוא יוכל גם לעיין בליידען הקרוב לשם... ודעו שהדפוס הראשון בויניציא מיוסד על כ"י ליידען". ובגלויה השניה (15.8.13): "...גם אני אסכים שאין להשיג על כ"י ליידען אשר שבשויו כבר נעתקו בדפוס ויניציא וע"ע מה שכתב הר"ז פראנקל במבוא שלו לירושלמי אודות הכ"י הנ"ל".

אך כבר עמדו י"נ אפשטיין (תרביץ, ה, תרצ"ד, עמ' 257) וש' ליברמן (ראה ב"מבוא לכת"י ליידען" בהוצאת צילום כתה"י, ירושלים תשל"א) על חשיבותו הגדולה של כ"י זה. ליברמן אף מציע לקבל "בהסתיונות מרובה מאד" את דבריו של כותב כ"י ליידען (המצוטט ע"י שפ"ן) הקובע שהנוסח שלפניו היה "משובש ומוטעה הרבה עד מאד".

עוד התייעצו המדפיסים עם הרב דב ריטר מרוטרדם והוא הודיעם כי בספרות עדת הספרדים שבאמשטרדם נמצא כ"י ירושלמי זרעים עם פירוש ר"ש סיריליאן, ואינו כה"י שממנו הדפיס לעהמאן. כן מייצעם שלא לחלק ולהדפיס משנה משנה עם הגמרא שעליה, אלא להדפיס כל המשניות בראש כל פרק ואחריהן הגמרא "ובזה תנצלו מכמה טעותים". כשהודיעוהו כי ההדפסה תהיה מאמהות דפוס פיעטרקוב ייעצם להגיה לפי דפוס וויניציא "כי יש בו [בדפוס פיעטרקוב] יותר טעויות מבש"ס ויטאמער".

במכתביו באו גם פרטים על הירושלמי סדר זרעים שבו גם הגהות בכתב ידו של הגר"א²¹; אחר שהיה ביד הרידב"ז נמכר בהשתדלותו של הרב ריטר לר' שמואל שטרויס "והוא לע"ע ביד חתנו הגביר ר' יעקב ראזענהיים בפראנקפורט דמיין". כן מעיר על הגירסאות שבפירוש 'שדה יהושע' לר"י בנבנישתי ומסתפק אם הן מקוריות. לדבריו יש להציע שאלה זו לפני "גדולי יודעי הירושלמי כגון שני הרבנים בדענאבארג [=דווינסק] בפרט הגאון ר' מאיר שמחה הכהן שיש לו ג"כ הרגשה קריטית"²².

יתכן והגהותיו של ר' מאיר שמחה שנדפסו ב'השלמה לירושלמי' הגיעו כתוצאה מהתכתבות זו — אך לא הגיעונו מכתבים בנדון זה, מאידך נמצאות באוסף שבדרון שלש גלויות מרבה השני של דווינסק, הרב יוסף רוזין (הגאון הרוגצ'ובי) במענה אל "הג[ביר]ים המדפיסים המגלים דברים שכיסן כו"²³ שמהם משתמעת נכונותו העקרונית להיענות לבקשתם שישלח להם ביאורים והגהות לירושלמי שיש באמתחתו, ואף מבשר להם כי התחיל להעתיק למענם מחידושו (בדבריו חוזרת ונשנית בקורת חריפה על מפרשי הירושלמי המקובלים, בסגנון האופייני

21 הרב ריטר כותב כי "ידע הוא כי על הס' הגהות ירושלמי שהו"ל ר' שמואל לוריא בשם הגר"א [קניגסברג, תרי"ח] אין לסמוך"; וכבר רי"ה לוי ב'עליות אליהו' העיר שהספר נדפס "מלא שגיאות". הרידב"ז — שבדיו היה גוף הירושלמי עם הגהות הגר"א — כותב במודעתו (לעיל הע' 18): "אשר רוב הגהות שנדפסו שם אינם מהגר"א ז"ל", וכשהראה זאת לר"ש לוריא הודה לדבריו. ברם המדפיסים העדיפו להתעלם מתסבוכת זו והדפיסו הגהות אלו כפי שנדפסו בקניגסברג בשם הגר"א: "הגהות הגר"א ז"ל על ירושלמי... מעצם כי... מגליון הירושלמי שלו". על שיטת התעלמות דומה ראה להלן גבי "הגהות יפ"מ".

22 גם ש. ליברמן נזקק לסוגיא זו, ראה במאמרו הנ"ל (בהע' 2) עמ' שי"ב, הע' 152 ועמ' שי"ז.

23 כדרשת חז"ל (פסחים קי"ט, ע"א) על הפסוק (ישעיה כ"ג, י"ח) ולמכסה עתיק: זה המגלה דברים שכיסה עתיק יומין.

לו) 24. בירושלמי עצמו ובכרך ההשלמה לא באו חידושים אלו, ומסתבר שהמלחמה שפרצה בתרע"ד (וטלטלה את הרב ריוזין לפטרוגרד) שבשה את הקשר ביניהם ושוב לא נוצרו התנאים המתאימים לכתיבת החיבור או משלוחו (בטעם דומה מנמק שפ"ן את הדפסת פירוש ר"ש סיריליאן למסכתות ברכות ופאה בלבד, מכ"י הנמצא במוזיאון הבריטי בלונדון — "לתולדות...". פרק ל"ד).

מהאדמו"ר ממונקטש, רבי צבי הירש שפירא, דרשו המדפיסים אם יש בספרייתו הגהות כת"י לירושלמי. תשובת הרב שפירא במכתביו 25 היא שלילית, ואגב כך מעירים על דברים נוספים: מזהיר הוא אותם לבל ישתמשו בירושלמי המוזיק לקדשים, לא בו ולא בפירושי והגהותיו (ואכן, בהערות המדפיסים מצאו הם לנכון להצטדק על אי-הדפסת "ירושלמי" זה); מציע להם להדפיס את פירוש שדה-יהושע (שהדפסוהו אח"כ ב"השלמה לירושלמי"); וכן שלא יעשו כאשר עשו בדפוס זיטאמיר שהעמידו — בכמה מסכתות — את פירוש פני-משה ומראה הפנים בסוף המסכת "ובאמת הוא חסרון גדול כי הפני משה פניו כפני חמה מאירים לפרש דברי הירושלמי, ומפיו אנו חיים בפירושו".

אך עיקר תלונתו היא על ההדפסה מאמהות דפוס פיעטרקוב: "חזות קשה ראיתי במכתבכם כי תדפיסו הפלאטען מפיעטרקוב בפי' הרידב"ו על הדף אשר באמת יהי' בזה דבר הפוך וזר וכדחז"ל 26 יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא — עליונים למטה ותחתונים למעלה 27. כי "הרידב"ו" הוא ממחברי זמנינו האחרונים, אם כי מפורסם הוא לחריף ובקי גדול אבל פירושו אינו שייך כלל להירושלמי רק תלה אותו, היינו פלפולו בד' הפוסקים תלה ע"ד הירושלמי בכמה מקומות, ואינו כלל פי' לירושלמי... וגם המחבר בעצמותו אינו מוסכם כ"כ לגדול הדור להיות בראש הירושלמי על הדף את פי', ובפרט שאינו פירוש כנ"ל. ומה שתחפצו בשביל הפלאטען מפיעטרקוב שכבר המה מסודרים כן... הנה גם הפלאטען האלו מכפי שאני רואה הירושלמי דפיעטרקוב לא תואר ולא הדר לו... ועל כן לדעתי אין כדאי להשחית את פאר הירושלמי ונחיצות פירושו על הדף כנו' בשביל הפלאטען מפיעטרקוב".

*

מכתבים נוספים הקשורים בהדפסת הירושלמי הם:

[1] מר' זכריה שווארץ מסארוואש (חתנו של ה'חתן סופר')? ששלח להם ירושלמי סדר זרעים ובו הגהות כ"י; ספק לר' מרדכי יפה-מרגלית "[לא יכולתי לעמוד על הדבר ברור... כי הח"ת כת"י מאתו אינו דומה לגמרי]" ספק לר' משה ב"ר יעקב מהייצפעלד [ששמו חתום בראש הספר "וההגהות דומין ממש לכתב זה". הכותב מעלה השערה שמא ר' יעקב זה הוא ר' יעקב קעלין בנו של 'מחצית

24 "... במ"כ [במחילת כבוד] המפרשים גלזו מן מסלול שיטת רבותינו בעלי הירוש'... אני לומד בירוש' בלא ביאור וכשמזדמן פעם אחת לראות בהפירוש אני רואה שהם הולכים חוץ למחוגה... אני מפרש שלא כהמפרשים כי אני אין דרכי לראותם... במ"כ מהמפרשים הם נטו מפשט הירוש'...". לעומת השקפה זו ראה להלן את דבריו הנלהבים של הרבי ממונקאטש על פירוש "פני משה".

25 פסימילים מהמכתבים נדפסו — בהשטות — בסוף "אגרות הרמ"ו", ירושלים, תשכ"ט.

26 עירובין ט', ע"א.

27 פסחים נ', ע"א.

השקל¹). המדפיסים התעלמו מהסתייגותו זו של בעל כה"י, והדפיסו את ההגהות בשם "הגהות יפ"מ" [=יפה מרגלית] ובסוף הירושלמי באה התודה לר' זכריה שווארץ שנתן את "הירושלמי של הג"מ מרדכי יפה מרגלית ז"ל שעל גליונותיו כתובים בעצם כ"ק הגהותיו שהעתקנום בירושלמי הזה בשם הגהות יפ"מ".

[2] הרב יצחק הכהן שוואדראן מירושלים שולח שני דפים לדוגמא מהגהותיו של אביו — המהרש"ם מברעזאן — על הירושלמי מסכת דמאי (שכן ההגהות עד מסכת זו נמצאות ברשות אחיו ר' צבי בלבוב), ומודיעם כי ברשותו גם הגהות ממנו לתלמוד בבלי. ההגהות למסכת דמאי נדפסו בסוף המסכת, ונראה שבפרוץ המלחמה נותק קשר המכתבים ביניהם, או שמא לא הסכימו המדפיסים לתנאים שהעמיד המעתיק: (א) שידפיסו הכל כפי ההעתקה ללא סלקציה, (ב) ישלמו ר"כ אחד עבור העתקת גליון בן שני דפים, (ג) יתנו שני סטים מהירושלמי בגמר ההדפסה.

[3] הרב יצחק יהודה טראנק מקוטנא שולח למדפיסים את הגהותיו של זקנו ר' יהושע מקוטנא ומודיעם כי ברשותו הגהות מהנ"ל על משניות, תלמוד בבלי, רמב"ם וש"ע. ההגהות לירושלמי נדפסו — בתוספת הגהות מהנכד ר' יצחק יהודה — בהוצאת הירושלמי של ראם בשם 'מעניי הישועה'.

[4] הרב מאיר לרנר מאלטונא (בעל 'תורת-המשנה') מודיע כי בידו "הגהות חדשות ונפלאות על הירושלמי, ובפרט בענין חלופי גרסאות שבין המשניות שביירושלמי והמשניות שבבבלי", ובאוסף שבדרון נמצא מכתב מהרב בער ראטנער מווילנא (מחבר "אהבת ציון וירושלים" על הירושלמי) שנכתב כנראה אל המדפיסים, ובו חוות-דעתו על הערות-הגהות אלו: "ההערות מועילות אבל לא חדשות... השגות מהכ"י ראיות (!) הנה לדפוס וע"כ ראוי לכתוב להרב הנ"ל שהשגות יבואו בדפוס אבל... החידושים שלו יהיו בקצור לשון, המעט מן המעט, וישלח לדוגמא על כל המס' ברכות או יותר". ואח"כ שלח הרב לרנר מכתב נוסף ובו הגהותיו למסכת ברכות בצירוף בקשה למשלוח הגהות ולהדפסת השגות "בצד המשנה כעין מסורת הש"ס ולא להשליכן לסוף הספר". למעשה לא נדפסו הגהותיו כלל.

[5] הרב צבי יחזקאל מיכלזאהן מפלונסק משיב למדפיסים כי נמצאים אצלו ארבעה-עשר דפי "הגהות על אגדות ירושלמי מכל סדר זרעים (לבד מס' ברכות)" הנקראים בשם 'כנפי יונה', והם מחו"ז ר' ישראל יונה הלוי לנדא אבד"ק קעמפנא (מת"ס 'מעון הברכות', בן-ידודו של הצודע-ביהודה' ואביו של הרב יוסף שמואל לנדא בעל שו"ת משכן שילה) ובכתיבת ידו. תמורת זכות ההדפסה מבקש הוא כמה סטים מן הירושלמי.

*

מיד בגמר הדפסת הירושלמי נגשה ההוצאה לעריכת מהדורה שניה עם הוספות ("לתולדות...". פרק לה, ובמילואים), גם מהדורה זו היא פרי עבודתו המסורה של שפ"ן הסופר; במבואו ל"תולדות...". מצטט בר-דיין מספרו של י. אפל: "ובעת שהנהו [שפ"ן] היום כבר יותר מבן תשעים ושלוש שנים, הריהו יושב בשני זוגות משקפיים ובזכוכית מגדלת ומעיין בכתבים, ומעיר עליהם הערות שונות בדעה צלולה להפליא". מענין יהיה לקרוא במכתבי שפ"ן עצמו את תיאור עבודתו בשנים אלו (המכתבים שנכתבו אל אלכסנדר הרכבי נמצאים באוסף שבדרון, והם

נושאים את הכתובת: חברת מניות להדפסת ספרים והוצאתם "האלמנה והאחים ראם" ויילנא);
במכתב מיום 21.3.21 כותב שפ"ן: "... אנכי ואשתי עודנו חיים, אבל כל עוד נשמטנו בנו. ועתה חשכו הראות בארובות, ובקושי אראה בעיני הימנית לבדה, בכ"ז עודני עמל כעשר שעות מדי יום בכתוב ספרות־הירושלמית.
וכעבור קרוב לשלש שנים (20.12.23): "... ועודני עוסק בעריכת השלמה לירושלמי תוצאה שניה. אבל עיני כהות ל"ע וקשתה עלי הקריאה והכתיבה. ואכתוב כמעט בעיניים עצומות. וה' יגיה חשכי!

ה ש מ ט ה (בענין ביאור הגר"א לירושלמי זרעים)
הדפסת ביאור הגר"א נעשתה מכה"י החדש (5900 8°) כפי שמוכחות ההנחיות לסדרי הדפוס שרשמן שפ"ן בגליונות כה"י. הערה אחת שלו יכולה להעיד על טיב ההעתקה (דף 20ב): "לפי דעתי עירב כאן המעתיק את הביאור הגר"א בשם הגהות הגר"א וצ"ע בהכ"י המועתק מפני שבכ"י הראשון יש הרבה מכפי שהוא מועתק בכאן וצ"ע".

שריד מכרוניקה עברית

אברהם דויד

בספר שבט יהודה לר' שלמה אבן וירגא, צרף הבן – ר' יוסף אבן וירגא, שחי במאה ה-16, רשימת היסטורית שעיקרה מאורעות פורענות שעברו על יהודי צרפת ופרובנס מסופה של המאה ה-12 עד אמצעה של המאה ה-13.¹

וזו לשונו בפתיחה: "אמר הדל והנרדף יוסף, אחר שנדפס החבור הקטן הזה מצאתי ביד החכם השלם כה"ר שם טוב שאנצולו² קונדרס מספר מאורעות מלכי אדום, גם קצת דברים אירעו את אבותינו שם, וקצתי ולקטתי מה שנראה לי נאות זכרון לבני ישראל".

אותו "קונדרס" איננו מוכר לנו משום מקור אחר, ואף לא מצאנו שריד ממנו. במסגרת עבודתי במכון לתצלומי כתיבי עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים נתגלה לי, כמדומני, שריד ממקור משותף לשניהם. בכ"י פריס, אוסף הספריה הלאומית 961 heb.³, מובאת בסופו (דף 50א) רשימת בעלים (?) קצרה, הכתובה בכתיבה פרובנסאלית, מן המאה ה-15, והיא מכילה ידיעות על מאורעות אחדים בהיי יהודי פרובנס מן המחצית השנייה של המאה ה-12 ותחילת ה-13. באותה רשימה ישנן שלש מקבילות למאורעות שתוארו אצל ר' יוסף אבן וירגא, וניתן להבחין אף בקצת סממני-סגנון זהים.

א. על דבר אסון טביעתה של אוניה "בשנת ד' אלפים ותתקנ"ב" (1192), אשר בה נספו "מבני עמנו אנשים חכמים ונבונים".

שבט יהודה

שנת [תת] קנ"ב נטבעה
צי אדיר, ובה כמה חכמים
גדולים, יזכו לקץ הימין.⁴

כ"י פריס

בשנת ד' אלפים ותתקנ"ב טבעה
ספינה שהיו בה מבני עמנו אנשים
חכמים ונבונים, יזכו לקץ הימין.

1 מהדורת ע' שוחט, תש"ז, עמ' קמ"ו–קמ"ט. אותה רשימה נדפסה בצורה משובשת, במקומות אחדים. נסיונות להעמידה באורה הנכון נעשו על ידי גרץ בספרו *Geschichte der Juden*, 6, 1894³, s. 332–343 ובמהדורה העברית – דברי ימי ישראל, תרגומו של שפ"ר, ד', תרנ"ה, עמ' 412–424, ע"י I. Loeb, Josef Haccohen et les Chroniqueurs Juifs, 1888, p. 75-76 וכן ע"י שוחט בהערותיו לשבט יהודה, עמ' רכ"א–רכ"ד.

2 זהותו של חכם זה אינה ידועה. ידידי י. הקר העלה השערה שיש לזהותו עם ר' שם טוב ב"ר אברהם שמסולו, מגולי פורטוגאל, שמצוי הימנו שיר בשבח חיבורי אביו שבכ"י לידן 56 Warn. ראה הערתו למאמרו של י. פראוור, פרקים בתולדות היהודים בממלכת הצלבנים, (שלם, ב) תשל"ו, עמ' 105/6, הע' 11.

3 תצלומו במכון לתצלומי כתיבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 32609.

4 מהדורת שוחט, עמ' קמ"ו.

מאורע זה אינו ידוע לי ממקורות אחרים.

ב. על דבר פטירתו של הראב"ד (רבי אברהם בן דוד מפושקיר) בעל ההשגות "בשנת ד' אלפים תתקנ"ט" (סוף 1198), ואופן קבורתו.

ש ב ט י ה ו ד ה	כ"י פ ר י ס
שנת [תת] קנ"ט מת מלך	בשנת ד' אלפים תתקנ"ט נתבקש
אינגלאטירא... ובשנה ההיא	בישיבה של מעלה הרב אברהם ב"ר
נתבקש בישיבה של מעלה המאור הגדול	דוד ז"ל מפושקיריש בחנוכה בערב
ר' אברהם בר דוד ערב שבת,	שבת, ונגנו בבית הקברות חדש, ועשו
והכהנים חפרו את קברו ⁵ .	כהנים את קברו.
ספור קבורתו של הראב"ד בעל ההשגות על ידי כהנים בשנה הנ"ל, ידוע גם מספר	יחסין לר' אברהם זכות ⁶ . מחבר הרשימה שבכ"י פריס הוסיף את תאריך פטירתו
"בחנוכה", ולכן מציין גם ר' אברהם זכות.	
ג. על דבר הפגיעה ביהודי בדרש (Beziers) שבפרובנס בשנת "יגון" (1209), בעת	מסע הצלב נגד האלבניגונים, 1208—1229. מאורע זה ידוע מעט גם ממקורות עבריים
נוספים ⁷ .	

ש ב ט י ה ו ד ה	כ"י פ ר י ס
שנת [תת] קס"ט היא שנת יגון,	בשנת ד' אלפים תתקע"ו [!]
יצאו מתועבים מצרפת לצבוא צבא,	היא שנת יגון יום ט' אב
וביום י"ט אב. יום טבח בדירש	היתה גורת קהל בדרש,
היה שם הרג גדול, ונהרגו מן הערלים	והיתה הרג רב, ואין קצה לגוויה.
עשרים אלף. ומן היהודים — מאתים,	
ורבים נשבו ⁸ .	

הנוסח בשבט יהודה מפורט יותר; שניהם רומזים לפרט השנה "יגון", אך הציון הכרונולוגי ליצירה בכ"י פריס הינו משובש.

בציון התאריך מוצאים אנו הבדל ביניהם, אצל הראשון התאריך "י"ט אב" ואצל השני "ט' אב". הבדל נוסף קיים ביניהם, אצל הראשון מצויין מנינם של היהודים הנספים, "מאתים", והשני לעומתו מסתפק בציון העובדה "והיתה הרג רב".

5 שם, עמ' קמ"ז.

6 מהדורת צ' פיליפאוסקי, תרפ"ה ², עמ' 220. על בעית טומאתם של הכהנים שהתעסקו בקבורתו, ראה דיונו של I. Twersky, Rabad of Posquieres, 1962, p. 50. [לדברי כ"י פריס היה זה "בית קברות חדש", ואפשר שנחנך בקבורת הראב"ד והיה במעשה הכהנים אקט סימלי ללא צל משמעות הלכתית. העורך].

7 שם: "ובשנת תתקס"ט גורת קהל בדרש". ידיעה חשובה על גולי בדרש שמצאו דרכם לספרד כתוצאה ממאורעות אלו, מוצאים אנו בכתובת עברית שנמצאה בגירונה, ופורסמה על ידי J. M. millas Vallicrosa, (Sefarad, 10), 1950, p. 341—343; ובספרו (בשיתוף עם F. Cantera), Las inscripciones Hebraicas de Espana, Madrid 1956, p. 359—360.

8 וראה עוד מ' קטן, על כתובת של גולי בדרש, (תרביץ, כד), תשט"ו, עמ' 232—233.

8 שם, עמ' קמ"ז.

השוואת המקורות מורה על זיקתה של רשימת כ"י פריס לכרוניקה של שאנצולו. השינויים בתוכנו של הידיעות שוללים כנראה אפשרות של שימוש ישיר, אך הזהות הסגנונית החלקית מצביעה בודאי על שימושם במקור משותף.

כ"י פריס heb. 961

[תת]ק[נ]ח⁹ הובא ספר משנה תורה לר"ם במז"ל בלונל¹⁰.

בשנת תתקל"ז¹¹ חובר ונתבקש בישיבה של מעלה.

בשנת ד' אלפים ותתקנ"ב¹² טבעה ספינה שהיו בה מבני עמנו אנשים חכמים ונבונים יזכו לקץ הימין.

בשנת ד' אלפים תתקמ"ג¹³ מתו רב האילנות, וקנו בלונל אתרוג אחד מאה דיגרי, ויצאו באותו אתרוג, ארלי¹⁴ בילקייירי¹⁵, טרשקו¹⁶ אויגון¹⁷.

בשנת ד' אלפים תתקנ"ט נתבקש בישיבה של מעלה הרב אברהם ב"ר דוד ז"ל מפושקיייריש בחנוכה בערב שבת, ונגנו בבית הקברות חדש, ועשו כהנים את קברו.

שנת ד' אלפים תתקע"ו היא שנת יגון, יום ט אב היתה גורת קהל בדרש, והיתה הרג רב, ואין קצה לגויה.

9 בציון פרט שנה זה מוצאים אנו שריד של אות נ'.

10 היא העיר Lunel בדרום צרפת. הספר משנה תורה לא היה מוכר בפרובנס לפני שנת 1196, כפי שעולה מדברי הרמב"ם עצמו באגרתו אל חכמי מונטיפיזליר (Montpellier) בענין האצטגנינות משנת אתק"ז לשטרות, היינו שנת 1196 לספירה הנוצרית, וזו לשונו: "והדבר ידוע שלא הגיע אליכם החבור שחברנו במשפטי התורה שקראנו שמו משנה תורה, שאלו הגיע אליכם מיד הייתם יודעים דעתי, בכל אותם הדברים ששאלתם". השהו מהדורת A. Marx שנדפסה במאמרו The correspondence between the Rabbis of southern France and Maimonides about astrology (HUCA, 3) 1926, p. 349. וראה עוד דברי המהדיר שם, עמ' 327–331. ואכן מסתבר איפוא שתקופה קצרה לאחר כתיבת אותה אגרת הגיע גם חיבור זה לפרובנס. וראה: י. תא-שמע, שנתון "בריאלין", י"ב, תשל"ד, עמ' 134.

11 שנת 1177. נראה שהאינפורמציה לקוחה מהקדמת הרמב"ם למשנה תורה, המזכיר שנת "ארבעת אלפים ותשע מאות ושלשים ושבע לבריאת עולם". היינו שנת תתקל"ז. לאמיתו של דבר נסתים חיבור זה שנה מאוחר יותר.

12 1192.

13 1183.

14 Arles.

15 Beaucaire.

16 Tarascon.

17 Avignon.

תעלומת הדפסתו שלספר "הלכות מסים"

(למאמרי: "ספרים שחיברם רבי משה חאג'יו", עלי-ספר ב', תשל"ו)

מאת

מ א י ר ב נ י ה ו

שאלות ותמיהות נשאלו¹, לעניין הדפסתו שלקונטרס "הלכות מסים" פעם שנית, שנודעה עפ"י טופס יחיד בספריית הבודליאנה באוקספורד ונרשם בקטלוג קוולי. עתה הגיע לידי צילום הקונטרס² ואפשר, איפוא, לענות בו.

הדבר המפתיע ביותר הוא שאין בו אלא ארבעה הפסקים של ר' יהודה בריאל, ר' מנשה חפץ, ר' משה חאג'יו ור' שלמה אאיליון. תשובותיהם והשגותיהם של ר' בנימין הכהן וחתנו ר' ישעיהו באסאן לא נכללו בו, ודברי המדפיס – מאן דכר שמיה! אם כן, לא זו בלבד שאין בידינו לענות על שאלות שנתעוררו בעניין הדפסתו של ס' הלכות מסים, אלא שנוספו עליהן קושיות ותמיהות אחרות.

הקונטרס נדפס בלי ספק גם הוא בבית דפוסו של נתנאל פואה באמשטרדם. הצורה הכללית זהה, אבל יש בה שינויים. השורות יותר רחבות מן המהדורה הידועה, ובכל טור 43 שורות ולא 40. בקונטרס רק שבעה מתוך שמונה העמודים מודפסים, והעמוד האחרון אין בו יותר מכדי שליש ובסופו קישוט, ואילו במהדורה הידועה 8 עמ' מלאים ובלא הקישוט. בשניהם אין מספרי הדפים אבל בידועה מצוי בשלהי העמוד מספר הקונטרס. יש שוני גם בפיסוק; בידועה הוא מרובה ובבלתי ידועה מועט. פיסקות אחדות תחילתן באמצע השורה, וניכרות בכך שהמילה הראשונה היא באות מרובעת. במהדורה זו פחות קיצורים. איזוהי, איפוא, המהדורה הראשונה, ומה הטעם לכך שהקונטרס חזר ונדפס באותה העת? הנוסח זהה בלא תוספת ומגרעת, מלבד תשובתו של ר' משה חאג'יו, שיש בה שני שינויים. ואלה הם:

במקום: "שאינ כח בגדולים שבעירים כח הגדולים בדורם יכולים לגזור לכל אנשי דורם"³, המילה "שאינ" נדפסה והועבר עליה קולמוס, וההמשך הוא: "כי הגדולים שבדורם יכולים לגזור לכל אנשי דורם"⁴. לכאורה שינוי זה הוא בעל משמעות, שהרי השאלה סובבת על גזירתם של הגדולים שבעירים. אבל זו שורה שנשמטה מעיני הסדר, והמילה "שאינ" תעיד על כך, ולא זו בלבד, אלא שכך היא המסקנא בהמשך.

בפיסקה האחרונה של תשובת ר' משה חאג'יו, נדפס במהדורה הידועה: "יהיו לרצון אמרי פי באזני בני אותם הערים שריהם וכהניהם אחרי היותם בני אברהם... ולפחות לא ירחקו את הקרובי' בדבר שנעש' שלא כדין אלא לצורך שעה, וישמעו אל דברי חכמים שלא לפצות עוד פה בדבר זה, לדעת להודיע ולהודע כי ישראל קדושי'..."⁵. במהדורה הבלתי

1 עמ' 144–147.

2 וחקן-לר' משה ויזר נ"י מלונדון שטרח לשולחו אלי.

3 דף ב, ג שו' 14 מלמטה.

4 דף ב, ב שו' 4 מלמעלה.

5 דף ג, ב.

ידועה קיצור לשון שיש בו משום שינוי עניין: "יהיו לרצון אמרי פי באוני בני אותה העיר שריה וכהניה אחרי היותם בני אברהם... ולפחות לא ירחקו את הקרובים וישמעו אל דברי חכמים לדעת להודיע" וכו' ⁶.

הנוסח הראשון יש בו ביקורת קשה נגד ר' בנימין הכהן מריג'יו, שגזירתו "נעשתה שלא כדין", ואזהרה כלולה בו להישמע לדברי החכמים שכתבו נגדו ולא לפצות עוד פה בדבר. על כך התריע הרב"ך בפתיחת תשובתו, באומרו: "ומכותלי דבריהם ניכר ריח שיש לו עיקר, כי יצא מתחת ידי ובהסכמתי דבר בלתי מתוקן" ⁷. אמור מעתה שר' משה חאג'יו ביקש להפיג כעסו של הרב"ך בהשמטת הלשון שפגע בו. פועל יוצא מכך הוא, שהמהדורה הבלתי ידועה נדפסה אחרי הידועה. גם השינוי הראשון שהבאנו מוכיח שבפני הסדר היתה המהדורה הידועה ולא חש בדילוג על שורה, ורק אחרי ההדפסה נמחקה המילה החוצצת במשפט. דומה שהשינוי שדובר בו אינו מחייב הדפסה חדשה, אלא יכול שאגב הדפסתה מטעם אחר, ריכך ר' משה חאג'יו את דבריו.

כלום נדפסה המהדורה השנייה אחרי שהרב"ך כתב את תשובתו, כלומר בקיץ תע"א, לפחות כשנה אחרי הראשונה? והנה בדף בלתי ידוע שנדפס או באמשרדם, ולא נשתמר ממנו אפילו טופס אחד אלא העתקה בכתב-יד (כ"י קויפמן 160), אומר המדפיס חיים בן יעקב מארביך בבית-דפוסו של פואה: "לא עלתה הסכמת הגדולים האלה שיודפסו דבריהם עוד (כבקשת השואל) עד בא דבר המלך הגאון מארי דאתרא הגו' [הרב"ך]" ⁸. השואל דומה שאינם אלא פרנסי קהילת מגטובה. לשם מה נצרכו לכך? כלום נדפס הקונטרס במספר טפסים קטן או אחרי הופעתו גנוו אותו? הדבר נראה רחוק, שהרי ר' שלמה אאיליון ור' משה חאג'יו כותבים בהתנצלותם בפני הרב"ך, שהמביא לדפוס פיזר את הקונטרס "בכל עבר ופנה". ולא עוד אלא, שהמחלוקת בין קהילת מגטובה לקהילת ריג'יו כבר יושבה. זה הטעם וזו הסיבה שהרב"ך לא שלח את תשובתו להדפיסה בקונטרס החדש, "כי לכן נשאר מקום חלק והאותיות עדיין מסודרות ועומדות". אמת שבמהדורה הבלתי ידועה נותרו כשני עמודים פנויים, אבל דברי המדפיס שיצאו מפי ר' משה חאג'יו, לא נכללו בהם. קשה מזאת התמיהה שהדפסת התנצלותם של ר' שלמה אאיליון ור' משה חאג'יו היתה מותנית בהדפסת תשובתו של הרב"ך, שכן אתה שומע מלשון זה של המדפיס: "אם רצונו וכבודו לברר דבריו, ואחריו ישובו ויוסיפו הדיינים הראוי להוסיף" והתנצלותם נדפסה, כפי שיוצא מן הכותרת שבכתב-ידו של הרב"ך להעתק שבכ"י קויפמן. שמא תאמר שרק זו נדפסה, אין הדבר כן, שמדברי המדפיס: "נעתק מתוך הפסקים החתומים מידי הגאונים הרבנים הנזכרים ראשונה", אי-אפשר יכול לומר אלא שהפסקים הראשונים אכן נדפסו. אם כן מהו שהמדפיס מזהיר "שהפושטים ידם להדפיס או לפרסם דברי הפוסקים האלה כמו שהם אין רוח החכמים הגו' נוחה מהם" ⁹? ועל שום מה היו צריכים לחזור ולהדפיס את ארבעה הפסקים הראשונים שעליהם יצאו קיצפיו של הרב"ך ולא הסתפקו בהתנצלות בלבד, והרי ר' שלמה אאיליון ור' משה חאג'יו מכריזים שהקונטרס "נדפס נגד רצוננו"? כלום דברי המדפיס לא נדפסו אלא במספר טפסים מועט ושמא היתה עוד מהדורה אחרת? אמת שאין הדעת סובלת ששלוש מהדורות נדפסו בעת ובעונה אחת, אבל אין בידינו לפי שעה הסבר למה שאירע באמת.

6 דף ב, ב.

7 פחד יצחק, ערך בר מתא אבר מתא, ויניציאה תק"י, דף סח, א.

8 עלי ספר, שם, עמ' 146.

9 עלי ספר, שם.

תעלומת הדפסתו שלספר "הלכות מסים"

מכל מקום ברור שהמהדורה הבלתי ידועה היא הנדירה ביותר. מן הידועה ידועים חמישה טפסים ומזו רק אחד. משחזר ר' משה חאגיז לענין זה אחרי פטירתו של הרב"ך, הדפיס בספרו "שתי הלחם"¹⁰ אך ורק ארבעה הפסקים הראשונים על-פי המהדורה הידועה בלא כל שינוי, מלבד הכותרת לכל פסק, ותוספת-זמן ומקום כתיבת פסקו שלו: "אמשטרדם בתשרי ע"ת לאהב לפ"ק"¹¹. למד מכאן שההתנצלות היתה כפרייה ולהפיק רצונו של הרב"ך נכתבה.

10 ואנובך תצ"ג, סי' כו, דף כו, ד—לא, ד.

11 דף כט, ד.

לתולדות ר' דוד קונפורטי וחיבורו "קורא הדורות"

צ ר ו ר ה ע ר ו ת

מאת

ל א א ב ו ר נ ש ט י י ן

1. ר' יעקב חאגיז נפטר בשנת תל"ז, ומכאן שיער ש"ז הבלין¹ ש"קורא הדורות" הסתיים אחרי שנת תל"ז, שהרי קונפורטי מזכיר את פטירתו. מאחר ולא נזכר חודש הפטירה של ר' יעקב חאגיז, יתכן כי נפטר בראשית השנה – וקורא הדורות הסתיים בסוף אותה שנה, או מיד בראשית שנת תל"ח. אפשר, אמנם, לצמצם את תאריך חיבור הספר יותר. א. ר' חסדאי הכהן פרחיה נפטר בח' אלול תל"ח², ולכן אינו נזכר בספר בברכת המתים.

ב. קונפורטי מזכיר בדף ג"א, א' את ספר דרשותיו של ר' יהושע בנבנשת, "אזני יהושע", ומציין שהספר נדפס בקושטא זה מקרוב. ספר זה נדפס בשנת תל"ז, "והיתה התחלתו בחדש סיון" של אותה שנה³.

2. בדפוס הראשון, ויניציאה תק"ו, לא צויין שמו המקורי של החיבור. קאססעל ציין פרט זה, ושיער כי שם החיבור ניתן לו ע"י ר' דוד אשכנזי, שהביאו לדפוס בלא לציין את שם מחברו. כמו-כן צויין כבר, שאף שקונפורטי מזכיר פעמים אחדות את שם סבו, ר' דוד קונפורטי, את אביו לא הזכיר בשמו, ושם אביו אינו מצויין גם בשום תשובה שהגיעה לידינו מקונפורטי⁴.

משום כך, בעלי חשיבות הם דבריו של ר' גבריאל קונפורטי, בנו של ר' דוד, בחיבורו שבכתב-יד "ספר יסוד עולם", הדן בכללי התלמוד⁵. ר' גבריאל מציין בהקדמתו את אביו וסבו בברכת החיים, וממנו נלמד ששם האב היה אף הוא גבריאל ב"ר דוד :

1 הבלין הפריך בזה את דעתו של ד. קאססעל, שסבור היה כי ר"י חאגיז נפטר בתל"ד. ראה ש"ז הבלין, "לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח" (שלם, ב') תשל"ו, עמ' 128–129, והערה 53; ועיין שם, עמ' 118, הערה 20.

2 י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, תשי"ח, מצבה 908, עמ' 403–406.

3 א. יערי, הדפוס העברי בקושטא, תשכ"ז, עמ' 157.

4 ר' דוד קונפורטי מציין את אביו פעם אחת, בספרו: "מגדולי חבירי של זקני הנז' היה ר' ישראל אבא... וזה הרב היה רבו של אדוני אבי ז"ל וא"ל א"א ז"ל כי הרב ר' ישראל אבא רבו היה כולל בכל חכמות...". קורא הדורות, מהדורת דוד קאססעל, תר"ו, מ"ז, ב'.

5 כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 1226 (תצלום ממנו במכון בן-צבי סרט 1920). על מעורבותו במחלוקת אביו עם ר' מרדכי הלוי בשנים תל"א–תל"ג ופסקיו בנידון עיין להלן. ספרו נכתב במצרים מקום השתקעותה של משפחת קונפורטי אחר ירידתה מירושלים. בסוף הקדמתו, דף 2, ע"ב, מביע ר' גבריאל תקווה לשוב בהקדם לירושלים. שרדה ממנו בכ"י גם תשובה הדנה בתיבת בית אל בספר תורה. ר' ר' ישועה שבאבו ידיע זיין, שו"ת שערי ישועה, כ"י ניו יורק בית המדרש

"אמר זעירא דמן חבריא והוא גבריא אל בן החכם השלם סיני ועוקר הרים כמהר"ר דוד קונפורטי נר"ו בן החכם הנעלה לתהלה כמהר"ר גבריא אל קונפורטי נר"ו בן החכם השלם הדר הוא לכל חסידיו כמהר"ר דוד קונפורטי זלה"ה מגזע ישישים לקדושים אשר בארץ החיים המה זלה"ה"⁶.

אמנם הזכיר ר' גבריא אל בהקדמתו את אביו וסבו בברכת החיים, אולם בתוך החיבור הזכירו בברכת המתים, שעה שהוזכר ספרו "מסורת קבלת התורה":

"כתב הרב אדוני אבי זלה"ה בספרו מסורת קבלת התורה וז"ל ודע שכל ת"ר היא בריתא מסברת חכמים רבים וכל תניא היא בריתא מסברת חכם יחיד לבד..."⁷.

מתקבל על הדעת שזה הוא השם המקורי של "קורא הדורות", ואף שהקטע הזה אינו מצוי בדפוס, ניתן לשער, כי היה משולב בפרק על מסורת קבלת התורה שמימי התנאים ואילך.⁸ יתכן שהוא עצמו החליט להשמיט את הפרק הזה ולפתוח ברבנו סבורא, אך יותר נראה שצעד זה ננקט בידי ר' דוד אשכנזי, או בידי מי שהעתיק את כתב"י המקורי.

3. תאריך חיבורו של ספר יסוד עולם אינו מחוור. ר' גבריא אל הזכיר את חיבורו של אביו, ומכאן שנתחבר לאחר שנת תל"ז. אולם, שנת פטירתו של ר' דוד קונפורטי אינה ידועה, וקשה ע"כ להסיק דבר מהזכרתו בספר בברכת המתים (ר' לעיל). ר' גבריא אל מציין שני חכמים בני דורו בשם, את ר' שמואל ו' חביב בברכת המתים⁹, ואת ר' שלמה אלגאזי פעם בברכת החיים¹⁰, ופעם בברכת המתים¹¹. ניתן אפוא לאמר שר' שמואל ו' חביב נפטר לפני ר' שלמה אלגאזי. ר' יוסף סמברי מזכיר בהקדמתו לדברי יוסף, שנכתבה בשנת תל"ב, את ר' שמואל ו' חביב בברכת המתים¹², וא"כ נפטר קודם תל"ב, בהיותו כבן שלושים וכמה שנים בלבד¹³. קרוב לוודאי שר' גבריא אל כתב את חיבורו בימי צעירותו אחר שנת תל"ז במצרים, בהיותו צעיר ובחיי אביו ור' שלמה אלגאזי. בשלב מאוחר יותר גערך חיבורו סופית או הועתק, ואזי צויינו השנים פעם אחת בברכת המתים. עם זאת, לא ברור מדוע לא הוכנס שינוי זה גם בהקדמה.

4. שרדו בידינו תשובות בדדיות בלבד מאת ר' דוד קונפורטי, והן פוזרות בחיבורי בני דורו. ספר תשובותיו נעלם מאתנו. התשובות שכתב עד שנת תל"א זכו להערכת חכמי

לרבנים, אדלר 1319 (תצלום ממנו במכון בן-צבי סרט 1921), דף 338, ע"א (תשובת ר' ישועה בעניין, שם, דף 339, ע"א – 344, ע"א); בקטעי מכתבים בכת"י, ניו-יורק, כנ"ל, גניזה, סרט 10 (במכון בן-צבי סרט 2332), מובאת תשובה אל ר' גבריא אל בנידון מאת גיסו ברשיד.

6 שם, דף 2, ע"א.

7 שם, דף 20, ע"ב כלל ק"ג.

8 צורת הפניה "ודע", מצוייה בקורא הדורות. עיין לדוגמא: דף י"ח, א' ודף ל"ה, א'.

9 כללי התלמוד, דף 20, ע"א. הוא מציין לקונטרס שכתב ר' שמואל ו' חביב ומצטט ממנו בחיבורו: "... קונטרס בענין כללי ס"ס מאסף ומחבר כל דיני ס"ס המפורזים בספרי הפוסקים ישנים גם חדשים בדרך שקליא וטריא...". ראה גם שם, דף 30, ע"ב. בזיהוי הקונטרס דן י. שפיגל במאמר שיודפס בקרוב.

10 שם, דף 2, ע"א.

11 שם, דף 22, ע"ב. ר' שלמה אלגאזי נפטר בין השנים תמ"ד–תמ"ח. עיין י. שפיגל, "לתולדות הרב שלמה אלגאזי והדפסת ספריו – והמסתעף מזה", עלי ספר, ד', תשל"ו, עמ' 132.

12 דברי יוסף, כת"י ספריית הברדליאנה, אוכספורד 2410/1 = אוסף אופנהיים 8° 34, Add. 5 ע"ב; כת"י כל ישראל חברים, פאריס, 29 (H 130 A), דף ב, ע"ב. דף ב, ע"ב.

13 מ. בניהו שיער שנפטר לפני תנ"י. ר' מ. בניהו, "תשובות בענייני השבתאות בכ"י שבח נעורים לרבי שמואל בן חביב" (סיני, מ"ו), תש"ך, עמ' לג–נג.

זמנו, אך בשנים תל"א–תל"ג נעכרו היחסים בינו לבין ר' מרדכי הלוי, והאחרון התבטא כלפיו בחריפות, כפי שנראה להלן. הפסק הקדום שהגיע לידינו נכתב, קרוב לוודאי, קודם שנת תי"ב, בעת ששהה עדיין בשאלוניקי¹⁴. הפסק ניתן אודות "קהל אחד שקמו רוב אנשיה ועשו וקיימו ביניהם הסכמה אחת ובראו חדשה בארץ לעשות גאבילה...". ר' דניאל אישטרושה אישר את הפסק¹⁵.

לפני שנת תכ"ז פסק ר' דוד קונפורטי לבקשת ר' משה יהודה עבאס, מחכמי מצרים הנודעים בזמנו, בענין קידושי מינקת¹⁶. ר' משה יהודה עבאס פרסם תשובה ארוכה בנידון¹⁷. בסוף תשובתו כותב ר' דוד קונפורטי:

"כלל הדברים כפי מה שכתבנו נר' דאשה זו מותרת להנשא בתוך כד חדש, וכד מן דין שמעתי מפי מגידי אמת שכיוצא בענין זו נעשה מעשה בעיר שאלוניקי יע"א בהסכמת רבני העיר ה"י והיתירוה לינשא בתוך כ"ד חדש. וגם ראיתי פסק א' שהראה לי בני יצ"ו כתוב בקוצר מא' מיוחד מגדולי שאלוניקי על אותו ענין עצמו להיתרא ושמתתי כי כוונתי לדעת הגדולים. נאם עבד כל יודעי דת ודין קטון וצער דוד קונפורטי"¹⁸.

מאחר ורמ"י עבאס מביא בתשובתו שמועה, כי ר' שמואל גאון הסכים במקרה דנן להתיר, ברור שאף לחכם זה מתכוון ר' דוד קונפורטי בתשובתו. מכאן שתשובה זו נכתבה קודם פטירת ר' שמואל גאון בב' חשוון תכ"ז¹⁹.

שלושה פסקים נשלחו לר' מרדכי הלוי, קודם המחלוקת שנתגלעה ביניהם. בשאלה אחת בענין עגונה דנו חכמי מצרים לאחר שנגבו עדויות ברשיד בר"ח אב תכ"ח אודות טביעת יעקב אשכנזי מרודוס. ר"מ הלוי פסק להתיר²⁰, ונראה שאף ר' דוד קונפורטי נשאל בענין ושלח את תשובתו לאישור ר' חיים בנבנשת באיזמיר. שרד רק סוף התשובה שבה פסק להתיר, בתנאי שסיכמו עמו חכמי מצרים²¹. ר' שמואל ויטאל, חבריו, הסכים עמו והעיד כי המעשה בא "לפנינו בבית הועד באמצעות הרבנים של מצרים יע"א ונשאנו ונתנו בו ועלה בידנו התירא". ר"ש ויטאל כתב את דבריו במצרים בשלהי אלול תכ"ח²². לאחר מכן מובאת תשובתו הארוכה של ר"ח בנבנשת ששלחה "למצרים ר"ח סיון הת"ל", והוא מכנהו "נחל גובע מקור חכמה... החכם השלם אלוף התורה כמהר"ר דוד קונפורטי

14 שהרי בשנת תי"ב כבר היה בירושלים. קוה"ד, מ"ט, א', ויתכן שזמן התשובה קודם לשנת ת"ח, שאז עלה לראשונה לירושלים (שם). מורו, אשר אליו פנה בנידון, ר' דניאל אישטרושה, נפטר בכ"ה תשרי תי"ד. ר' עמנואל, לעיל, מצבה 717, עמ' 313–314. ברור שקונפורטי פנה אליו קודם עלייתו לירושלים.

15 ר' דניאל אישטרושה, שו"ת מגן גבורים, שאלות י"ב וי"ג. בנידון דנו גם ר' ידידיה גאגין ור' שמואל גאון ותשובותיהם, שתאמו לפסק ר' דוד קונפורטי, אושרו אף הן ע"י ר' דניאל אישטרושה, שם, י"ד.

16 שו"ת ר' משה יהודה עבאס, כת"י ספריית הבודליאנה, אוכספורד 822 (mic. 470), דף 70, ע"א 2–75, ע"א.

17 שם, דף 70, ע"א. הוא מציין בסופה, כי שמע שאף "החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר שמואל גאון" הסכים להתיר.

18 שם, דף 75, ע"א. הוא מתכוון כאן לבנו גבריאל, וציין זאת חיים מיכל, אור החיים, מהדורת שו"ח הלברשטם, תשכ"ח, 771.

19 עמנואל, מצבות שאלוניקי, מצבה 801, עמ' 354–356.

20 שו"ת דרכי נעם, אה"ע י"ג.

21 שו"ת בעי חיי, אה"ע, ט'.

22 שם, י'. תשובת הר"ש ויטאל נדפסה בשלמותה בשו"ת באר מים חיים, ע"ו, עמ' רי"ב–רכ"ב.

נר"ו, ומציין שר' דוד קונפורטי "כיון את ההלכה לתלמיה כללותיה פרטותיה ודקדוקיה...".²³ ר"מ הלוי ור' דוד קונפורטי ניהלו ביניהם התכתבות בהלכה קודם שנת תל"א. ר"מ הלוי נשאל ע"י ר' דוד בענין קידושין בשטר "אם יש לחוש לקדושין", והשיב באריכות, אך תשובתו של ר' דוד קונפורטי נעדרת.²⁴ פעם נוספת נשאל מאתו בענין אשה נואפת שילדה בן, אם יורש את אביו או שיש לחוש שהוא מן הנראף. כאן באה תשובתו הארוכה של ר' דוד קונפורטי²⁵ והסכמת ר"מ הלוי עליה כי יפה דן וויכה "הרב המורה נר"ו להכשיר האשה וילדיה"²⁶.

שאלה שלישית שלח לר"מ הלוי בענין קראי שקיבל עליו דברי חבירות, נשא אשה מבנות ישראל ומת בלא בנים, אם חלה על אשתו זיקת יבום לאחיו הקראי; וכן אם מת האח הקראי ורצתה אשתו לקבל עליה דברי חבירות, אם היא זקוקה ליבם הרבן או לא. ר"מ הלוי כותב כי ר' דוד קונפורטי "כתב תשובה באורך, והוכיח שיש להם זיקה זה על זה, וקודם כל... שקיל וטרי על ענין המשומדים והאנוסים אם יש להם זיקה או לא... ולא הניח זוית מן הגמרא ומן הפוסקים ו"ל קמאי ובתראי...".²⁷ גם משאלה זו לא שרד הפסק המקורי של ר' דוד קונפורטי.

הרמוניה זו בין שני החכמים הופרה בשלהי שנת תל"א, בגין מחלוקת קשה בהלכה שנתגלעה ביניהם:

5. בשנים תל"א—תל"ג דן בה"ד במצרים בענין עגונות יצחק קואינקאש וחבירו משאלוניקי. אבי-בית-הדין, ר"מ הלוי, והדיינים יהודה שארף ואברהם מינדה, גבו בר"ח אב תל"א את העדויות. ר"מ הלוי פסק בתחילה לקולא, אך כיון ששמע כי חכמי שאלוניקי לא מצאו היתר לאשת קואינקאש השאיר את הפסק תלוי ועומד עד שישמע את דברם. לאחר מכן ערך חקירה חדשה וכתב תשובה חדשה, לפיה תשארנה שתי הנשים בעגינות.²⁸ חכמים נוספים במצרים התערבו בשאלה והעמידו את ר"מ הלוי במיעוט, וחכמי שאלוניקי ואיזמיר גגרו גם הם למחלוקת העזה שפרצה במצרים. ר' דוד קונפורטי ובנו ר' גבריאל היו בין הבולטים בין החולקים על פסק ר"מ הלוי, ור' דוד עורר את זעמו של ר"מ הלוי על שפנה לחכמי זמנו בענין, מבלי לדווח לו קודם לכן על כך, דבר שנתפרש כפגיעה בסמכותו כאב"ד במצרים:

"לפי שקצת תלמידי חכמים אשר אתנו בעיר שלא הגיעו להוראה וגם לבם להורות וכתבו בנדון זה והעלימו ממנו והורו היתר ושלחו. יש ששלח לשאלוניקי להתחכם השלם כמהר"ר חסדאי נר"ו ויש ששלח לאומיר להח' השלם כמהר"ר חיים בנבנשת בעל כנסת הגדולה. ויהי היום ותבא תשובתם להם כל אחד ממקומו כפי מה שהרצו להם הדברים והסכימו יחד ומארץ מרחקים בשירותא דהאי אתתא".

23 בעי חיי, שם, י"א, ובסופה, דף כ', ע"א: "סוף דבר דעתי מסכמת דאיתתא דא שריא... כהסכמת כ"ת...". כנראה שלפסקים אלה מתכוון קונפורטי בכותבו כי נשא ונתן עם ר"ח בנבנשת ויגם חתם יד ימינו על ג' פסקים שלי ששלחתי לו לאומיר ושם האריך למעניו בטוב טעם ודעת" (קוה"ד נ"א, א'). ואולי נתכוון לענין עגונות קואינקאש. ר' להלן.

24 דרכי נעם, אה"ע, ג"ב. תשובה זו בכת"י, עם חתימת יד ר"מ הלוי, מובאת בשו"ת ר' יעקב קאשטרו, כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 5279, דף 7, ע"א — 10, ע"ב, ובשו"ת שלו עצמו, כת"י ניו-יורק, כנ"ל, אדלר 915.

25 דרכי נעם, אה"ע, מ"ג.

26 שם, מ"ד.

27 שם, נ"ט.

28 שם, כ"ב/כ"ג.

דבריו אלה מכוונים בעיקרם כלפי ר' דוד קונפורטי שפנה לר' חסדאי הכהן פרחיה וכלפי רמ"י עבאס ור' גבריאל קונפורטי שפנו לר' חיים בנבנשת. הוא מתרעם גם על המשיבים שפסחו על בית דינו²⁹. ר"מ הלוי בדק ומצא בפסקים ליקויים, תמה על פסק ר' יצחק אלגאזי וביטל את דבריו בחריפות, תוך השמעת הערה חריפה על ר"ח בנבנשת³⁰. אולם המחלוקת לא באה אל קיצה. ר"מ הלוי כתב פסק נוסף לאחר שר' חסדאי שלח אל ר' דוד קונפורטי פסק שבו אישר את פסק דינו. להתיר העגונות. ר' דוד קונפורטי פנה אליו ישירות ור"מ הלוי נפגע אף הפעם³¹. אש המחלוקת הביאה לצינון יחסי הידידות שהיו קיימים בין השנים בעבר. זו ללא ספק הסיבה לכך שר' דוד קונפורטי אינו מזכיר את שמו של ר"מ הלוי בחיבורו קורא הדורות (מסורת קבלת התורה) למרות שחכם זה מילא את התפקיד הנכבד של אב"ד בקאהיר במשך עשרות בשנים ונחשב לאחד ממורי התורה החשובים בדורו³²; ואילו ר"מ הלוי ובנו ר' אברהם לא הביאו פסקים נוספים ממנו.

המקורות שהבאנו לעיל, ובעיקר המקורות שבכתב־יד, באים להפריך את דברי שז"ר, כי רק מורו, ר' דניאל אישטרושה וכן ר"מ הלוי ור"ח בנבנשת מזכירים את שמו של ר' דוד קונפורטי³³. מאידך גיסא, לא ניתן לשלול את טענתו, שאותם רבני ומקובלי דורו שהוא מונה אותם כחבריו לתורה ולישיבה מתעלמים ממנו. כמירכ"ן לא מובן מדוע לא מצא לנכון לציין בחיבורו את בנו ר' גבריאל ואת הרבנים אהרן הכהן פרחיה, יצחק אלגאזי, יעקב די בוטון ושלמה אמארייליו שפסקו במחלוקת זו³⁴.

גם כאן, כמו בפרשת חיי שר' דוד קונפורטי בזמן פעילותה של השבתאות, וקורות חיי משנות השבעים של המאה הי"ז ואילך עד פטירתו, סתומים הפרטים מאתנו, לפי שעה.

29 שם, כ"ג. בולטת מעורבותו של ר' גבריאל במחלוקת. תשובתו הארוכה בנידון שרדה בדפוס והסכימו עליה ר' חיים בנבנשת ור' יצחק אלגאזי. ראה ר' אהרן אלפאנדארי, יד אהרן, אה"ע א "נאספות", יב; שו"ת רמ"י עבאס, דף 228, ע"א; שו"ת ר' יצחק אלגאזי, כת"י מוסקבה—גינצבורג 400, דפים 45, ע"א—52, ע"א; 54, ע"א—55, ע"ב ועיין להלן.

30 פסק ר"ח בנבנשת מובא בשו"ת רמ"י עבאס, דף 228, ע"א—244, ע"א, וצוין ע"י ר"ח מיכל באור החיים, 661. תשובה של ר"ח בנבנשת עם חתימת ידו, שבה הוא מאשר את פסק ר' גבריאל קונפורטי, מובאה בשו"ת ר' יצחק אלגאזי, דפים 56, ע"א—63, ע"ב. התשובה נכתבה בחודש אייר תל"ג לפניית רמ"י עבאס. תשובה קצרה ממנו בנידון נדפסה ביד אהרן, "נאספות", י, דף ט"ו, ע"א—ע"ב; וטעה ר"ח מיכל באור החיים, 661 בציונו למקום.

31 דרכי נעם, אה"ע, כ"ד. הסכמת ר' חסדאי על פסק ר' דוד קונפורטי מצויינת בשו"ת רמ"י עבאס, דף 216, ע"ב. על מחלוקת זו לפרטיה אדון אי"ה באריכות במאמר אחר.

32 מסר לי הרב ש"ז הבלין, כי כותב הוא על כך בדיסטראציה שלו על חכמי מצרים.
33 ש"ז רובשוב (שז"ר), "בעל קורא הדורות וקורות דורו—לתולדותיו" (הגרן, י), תרפ"ח, עמ' 131.

34 ר' שלמה אמארייליו, שו"ת כרם שלמה תע"ט, אה"ע, ב'; ר' יעקב די בוטון, שו"ת עדות ביעקב, ת"פ, י"ד.

"הדפוס העברי באוסטרהא"; תיקונים והשלמות

מאת העורך

בחוברות הראשונות של "עלי-ספר" נתפרסמה, בהמשכים, רשימתו של א. יערי ז"ל על "הדפוס העברי באוסטרהא" (עלי-ספר, א', תשל"ה, עמ' 109–128; שם, ב', תשל"ו, עמ' 163–189), ו"הוספות ותיקונים" למאמר פירסם י. יודלוב שם, ג', תשל"ז, עמ' 131–138. וראה גם תיקונו של ח. ליברמן, "על הספר 'אהבת יהונתן' לרב יהונתן אייבשיץ", שם, ב', עמ' 232–234. להלן השלמות נוספות, כפי שנאספו בידי עד עתה. בכל הערה נמסר שם מוסרה.

מ ס' 2: מר טוביה פרשל היושב בניו-יורק שלח אלי צילום של סוף הספר. הספר מחזיק ס"ד דף, "ותשלם המלאכה ביום ד', כ"ב ימים לחודש אב, שנת ודוד וכל בית ישראל [=תקנ"ג] משחקים לפני יי לפ"ק". את שמות הפועלים מתוך הקולופון שילבתי אל תוך רשימת הפועלים שבסוף מאמרו של יערי.

מ ס' 2א: בשנת תקנ"ג נדפסה באוסטרהא "מגילת תמוז", והיא סיפור הנס שאירע ליהודי העיר בימים ו'–ז' תמוז שנת תקנ"ב, קביעת התאריך הזה כיום חג לבני העיר וכל התקנות הנוגעות לזה. המגילה נדפסה על דף נייר, ונתלתה בכמה בתי-כנסת בעיר. ראה: מ. מ. ביבר, ספר "מוכרת לגדולי אוסטרהא", תרס"ו, עמ' 25. המגילה נעתקה בספר זה, בהוספות לס' י"ח שבסופו. — העירני על זה מר מ. ויזר מלונדון.

2 ב-ג. ספר / צוואת הריב"ש והנהגות / ישראל... הי' [?] ר"ח אלול שנת תקנ"ג לפ"ק: / כב דף. 8° קטן. טעויות בפגינציה.

ספר / צוואת הריב"ש והנהגות / ישראל... הי' יום א' מנחם שנת תקנ"ד לפ"ק: / כד דף. 8° קטן.

מסגרת השער לשני הספרים היא כזו של "ספר יראה" (ראה פקסימיליה: "עלי-ספר", א', עמ' 111), שנדפס אף הוא באותם שנים, ואין מסגרת כמותה ידועה משום מקום-דפוס אחר. מן הבחינה הטיפוגראפית אין ספק כלל ששני הספרים נדפסו באוסטרהא. זהו דפוס ראשון של ספר זה, והוא נדיר ביותר. (ספרים אלה הראני ד"ר זאב גריס מירושלים).

מ ס' 5: מר מ. ויזר הנ"ל, איש לונדון, נתן לי, בטובו, מהדורה בלתי-ידועה זו של ספר "פרי עץ חיים", ויש לה ערך רב לידיעת קורות ראשית מלאכת הדפוס העברי באוסטרהא. וזה תיאורה:

ספר / פרי עץ חיים / שחיבר הרב מו' חיים ויטאל / זלה"ה כפי מה ששמע מרבו מובהק / הרב האלקי בוצינא קדישא מוהרר / יצחק לוריא אשכנזי / זלה"ה אשר דבר בקדשו כפי הקבלה / האמיתית שקיבל מפי אליהו זלה"ה / ומה לנו לספר בשבחים הועתק והוגהה / מכמה ספרי פע"ח מוגהים ומסודרים / על נכון בכל מה דאפשר. ועוד / בהוספה יתירה כאשר / מבואר מעל"ד בשיפולי היריעה / נדפס / באוסטרהא / לפרט ועץ ה חיים בתוך גון לפ"ק / [=תקנ"ד].

העורך

עם הסכמות: ר' יצחק אייזק הכהן אב"ד ור"מ דק"ק קארעץ ואב"ד ור"מ דקלויז דק"ק אוסטרהא, מיום ג' כ"ד אלול בספר החיים נכתב [=תקנ"ד] לפ"ק; ר' יעקב יוסף בהרב יהודה ליב מ"מ דק"ק אוסטרהא, "לסדר אתם נצבים ולפרט את הברכה אשר תשמעון [=תקנ"ד] לפ"ק; אשר צבי ב"ר דוד וצ"ל מ"מ דק"ק אוסטרהא ואב"ד ברעזדויב; שמשון בהרב מוהר"ר אשר.

ההסכמות הועתקו מילה במילה מדפוס קרעץ תקמ"ו של הספר, ותאריכי ההסכמות שונן, בהתאם, על גבי אותן מילות הפרט. הועתקה כאן גם ההודעה מן הספר שהוא על שילוב התיקונים מכ"י של הרב שבתי רשקובר.

שמות הפועלים הם: "המסדר אותיות... פעם שלישית [!]... מרדכי במוהרר זאב וואלף זצ"ל מק"ק אלעקסניץ" (אינו מופיע כלל ברשימת הפועלים של יערי), "המסדר אותיות... פעם שלישית... אריה ליב בהר"ר יצחק ז"ל מק"ק קא... [קרוע בפניה] (איננו ברשימת יערי גם הוא), "במכבש הדפוס... פעם שלישית... מרדכי במוהרר יעקב ז"ל מק"ק אלעקסניץ" (והוא אשר עבד במכבש גם בספר היחיד שנדפס באוסטרהא קודם לספר זה — מס' 2 ברשימת יערי, [ובאמת צ"ל: מס' 1, כמו שתיקן ר"ח ליברמן בהערותו המצויינת לעיל] — ובספר שלאחריו, מס' 4, וכולם משנות תקנ"ג/ד).

הדפוס העברי באוסטרהא נתייסד בשנת תקנ"ג ע"י ה"ר אברהם ב"ר יצחק אייזק ושותפו ר' יונה ב"ר אברהם. המדפיס הראשון ייסד דפוס עברי, באותה שנה, גם בעיר קארעץ (ראה: ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, עמ' 74, 115) ומעניין כי מסגרת הספר שלפנינו היא היא המסגרת עצמה ששימשה להדפסת ספר פנ"ח בקארעץ תקמ"ו בידי המדפיס קריגר (ראה לעיל), וכבר שימשה בתפקידה זה בעת הדפסת ספרי רח"ו הראשונים ע"י קריגר בקארעץ בשנת תקמ"ב. קריגר עזב את העיר קארעץ בשנת תק"ץ לערך, והמסגרת הגיעה איכ"ש הוא לידי המדפיס ר' אברהם ב"ר יצחק, אשר העבירה לשימוש (זמני?) במפעלו החדש אשר הקים באוסטרהא. גם הפועלים החתומים בסוף ספר זה שימשו, קודם לכן, בקארעץ — ראה פרידברג, שם, לפי מפתח השמות שבסוף הספר — ומוצא שנים מהם הוא אלעקסניץ, שמשם הגיעו בתחילה לקארעץ יחד עם בית הדפוס של הרב מרגליות שנתגלגל מאלעקסניץ לקארעץ. פועלים אלה היו אז בעלי ותק של כ-30 שנה במלאכת הדפוס. וראה גם הערתו בסוף מס' 36, עלי-ספר, ב', עמ' 113.

מס' 6: לשנת תקנ"ה לא נרשם עד עתה שום ספר מדפוס אוסטרהא. אולם העירני מר וייזר הנ"ל מלונדון כי בספר "מוזכרת לגדולי אוסטרהא", עמ' 227, נזכרת הדפסת ספר "אשלי רברבי" גדלי-מימדים. וז"ל הספר, שדבריו חשובים מאד לידיעת ראשית מלאכת הדפוס באוסטרהא: לכן התעורר אא"ו הרבני התורני הנגיד המופלא מוהר"ר אברהם יצחק ז"ל ונתן מכספו שני אלפים ר"כ (כן סיפר לי דודו הנ"ל) אשר הניח בעסק השותפות עם הרבני המופלא הנגיד מוהר"ר שמואל במוהר"ר ישכר בער (הוא היה הראשון שהקים בית הדפוס בעירנו!) והרבני המופלג הותיק מו' אברהם משה במוהר"ר ישראל יהודא (הוא המפורסם ונודע בעירנו בשם ר' משה'לי דרוקער אחד מן החסידים השרידים בעירנו בזמנו וצדיקי דורו חלקו לו כבוד גדול) והם הדפיסו בעירנו בשנת תקנ"ה את הספר "אשלי רברבי" שני חלקים יו"ד עם הט"ז והש"ך וסביב על הגליון "נקודת הכסף" "זהב מזוקק" "פרי חדש" ומשאר תשובות גאונים אחרונים בתכלית היופי וההידור (על פי התכנית שנדפסו ע"י הרבני המופלא מוהר"ר מענקי דיין דק"ק האלברשטאט) על פי הסכמות הגאונים והחסידים המפורסמים הרב הגאון המפורסם מו' חיים סג"ל לנדא אב"ד בק"ק פודקאמין ובראד, הרב הגאון המאה"ג מו' בצלאל אב"ד דפה, הרב החסיד המפורסם מוהר"ר זוסיא מאנופאלי, הרב החסיד המפורסם מו' אשר מ"מ דפה, הרב המפורסם החסיד

מ' יהודא ליב כהן, והרב הג"מ בצלאל כותב בהסכמתו "אמרינו לפעלא טבא... הלא המה שלשה מטיבי צעד קרסולם לא ימעד ה"ה הרבני המופלא הנגיד מו' שמואל כמ' ישכר בער והרבני המופלא הנגיד מו' אברהם יצחק כמ' אריה ליב והרבני המופלג הוותיק מו' אברהם משה כמ' ישראל יהודא זצ"ל שלשה היו באותו העצה עצת ה' היא תקום. קרנה של תורה להגדיל ולהאדיר ולהקים...". והרב החסיד מוהר"ר אשר ז"ל כתב בהסכמתו "הנהו תלתא גברא באמתה אמתתה של תורה רוח ה' נוססה בהם להגדיל תורה ולהאדירה. להפיץ מעיינות החכמה חוצה לכל דעה מורה. ידיו ידיו יורה יורה. ה"ה כבוד הרבני המופלא הנגיד מוהר"ר שמואל כמותר"ר ישכר בער סג"ל והרבני הנגיד המופלא מו' אברהם יצחק במהו' ארי' ליב והרבני המופלג הוותיק מו' אברהם משה כמותר"ר ישראל יהודא זצ"ל נדבה רוחם להעלות...".

מ ס' 12 א: ר"ח ליברמן שלח אלי מניו-יורק צילום שער של משניות סדר זרעים, עם הרע"ב, ותויו"ט, תוספות חדשים וראשון לציון, "גדרוקט אין אוסטראג... שנת תק"ס... ע"י המדפיס... שמואל כמותר"ר ישכר בער סג"ל מדפיס באוסטריה...". ראה ח. ליברמן, דפוסי קארעץ, סיני, ס"ט, תשל"א, עמ' רצ"ג, הע' 16. ר"ח ליברמן יתאר טופס זה בפרטות בהזדמנות אחרת.

מ ס' 33 א: סבוב רבי פתחיה, הרב פתחיה מרעגנשבורג וחדושים ונסים ונפלאות שראה בארצות רבות... נדפס באוסטריה בשנת היא נפלאה בעינינו לפ"ק [תקס"ו]. [18] דף. 17 ס"מ.

גייר ירוק. חסר בסוף, אחרי דף 18 (כנראה דף או שניים).
דפים [8 ע"ב—13]: ספר אלדד הדני. דפים [14] ואילך: מדרש יונה. ד' [17 ע"ב—18 ע"א]: יונה על דרך הרמז. דף [18]: העתקה מכתבי מו' שמשון ז"ל מאסטרעפלי (י. יודלוב).
מ ס' 45: יש לשלבו אחרי שנת תקפ"ה, שהרי נזכר בו הצאר ניקולאי (הערת ח. ליברמן).

מ ס' 71 א: נשיקות משה, ספור פטירת משה בשפת י"א. אוסטריה, תק"פ. 13 דף. פרידברג, בע"ס, ג', מס' 636 (י. יודלוב).

מ ס' 84: ברשותי טופס שונה. לאחר הגוסס המובא ע"י יערי כתוב בו כך: "ונדפס יפה ומהודר כמו שנדפס בסלאוויטא". מילת סלאוויטא נדפסת באותיות גדולות ובצבע אדום (וכמותה גם המילים: מחזור, שלוש רגלים, חלק שני). מעבר לשער הסכמות שנתנו ל"מוה' אליעזר פייבל מדפיס דפה" דייני צדק דק"ק אוסטריה: אריה ליב בלא"א מוה' חיים סג"ל זלה"ה; אברהם בא"א מוה' יצחק זלה"ה ויהודה ליב במוה' מתתיהו, מיום ד', כ' אדר תקע"ו (למשך 10 שנים); ר' יוסף מו"צ דק"ק ברדיטשוב, מיום ב' כ"ה אלול תק"פ (10 שנים), הרב יוסף אב"ד דק"ק ואניוב מיום ג', ז' מנ"א תקפ"ג (6 שנים), ור' מרדכי ב"ר צבי הירש, מו"צ בברדיטשוב, מיום ו', י' מנ"א תקפ"ג (10 שנים). בהסכמה האחרונה נזכר כי המחזור כבר נדפס בעבר פעמיים ע"י אותו מדפיס.

מ ס' 95: תיקון כנ"ל, אך מטיפוס שונה הראה לי מר ויזור הנ"ל. באמצע שערו באה הדפוסת באותיות קטנות: גדרוקט אין אוסטרוג אין וואלינשען גיבערנעמאט וכו' בפלאוויטא. פיסת-גיר ארוכה מודבקת על דף השער, ויש להניח כי מתחתיה כתובה המילה: "כמ"ש". לטופס הזה [2], קמב דף.

מ ס' 95 א: ספר תהלים עם פירוש שיערי שמים ועם ביאור אשכנזי תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... בשנת תקפ"ו לפ"ק באוסטריה ע"י השותפים האחד מוהר"ר דוד במוה' יצחק מרדכי זצ"ל. [2], רכח דף. 12. אותיות מרובעות-מנוקדות. מעבר לשער רשיון הצענזור גולאנסקי משנת 1821. (י. מהלמן).

העורך

מ' ס' 102 : לפני תקפ"ה (ראה ההערה למס' 54 לעיל).
 מ' ס' 110 א : ספר חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס והפטרות וחמש מגילות ובדקדק[!] גדול בקרי וכתוב הכל על פי מסורה...
 אוסטרעא, דפוס אברהם קלאהר פיין, תקצ"ב. קכו, קכה—קעב, קעד—רלט, [20] דף. 25 ס"מ.
 ב"ר הדפים האחרונים הפגינציה חתוכה. בס"ה בספר 260 דף. הפגינציה משובשת מאוד.
 העותק השני הוא הדפסה שונה לגמרי. נדפס דף על דף כמו העותק הראשון. נוסח השער:
 "ספר חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס והפטרות וחמש מגילות ובדקדק גדול... בדפוס קלאהר פיין באוסטרעא בשנת תקצ"ב. רנא [צ"ל רס] דף. הפגינציה משובשת.

בשתי המהדורות נדפס רשיון צנוורה משנת 1832.
 בעותק הראשון בכל קונטרס 2 ד'. בעותק השני 47 הקונטרסים הראשונים הם בני 4 ד' ומשם ואילך (מסומן: קונטרס צב) הקונטרסים הם בני 2 ד'. בעותק השני מאמצע פרשת מטות עד סוף פרשת וילך נדפסו דבורייהמתחיל בפירוש רש"י באותיות רש"י, במקום באותיות מרובעות. גם בעותק הראשון נמצאים במקומות שונים דפים בהם דבורייהמתחיל הם באותיות רש"י, כגון בסוף פרשת צו, אך בדרך כלל הן באותיות מרובעות (י. יודלוב).
 מ' ס' 111 א : ברשותי מחזור דומה, מאותה שנה, ללא כל הסכמות מעבר לשער. רשיון הצענזור הוא של טוגנהולד, ותאריכו 10 lipcu 1828. אפשר שזהו המחזור "עם טייטש" פשוט שנזכר בהסכמות שהביא יערי.

מ' ס' 115 א : [סדור כמנהג אשכנז].
 [אוסטרעא, דפוס א"פ אייזנבארג, תקצ"ד]. רי, [6] דף. 15 ס"מ.
 עם יצירות לשבתות מיוחדות, הגדה של פסח, סליחות לבה"ב ולצומות.
 השער (דף א) והדפים ו—יח חסרים.

מדף [קסו] עד הסוף, עם שער מיוחד: "ספר תהלים, אשר נדפס מהודר בכל מיני יופי מנקה מכל סיג ודופי. ונופה בשלש עשרה נפה והוגה בעיון ובהשגחה, להרים מכשול ולא תהיה זאת לפוקה, וקרי וכתוב. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... ע"י הרבני הנגיד מוהר"ר אליעזר פייביל אייזין בארג, באוסטרעא, בשנת תקצ"ד לפ"ק" (י. יודלוב).

מ' ס' 127 : צאינה וראינה בלשון אשכנז עם כל הפטורות[!] וחמש מגילות ותרגום למגילות. ספר בראשית ע"י הרבני וכו' כמוהר"ר אברהם קלאר פיין באוסטרעא בשנת תקצ"ו לפ"ק. [1], ג—רגל, יז דף. י"ז דפים אחרונים כוללים תרגום שני על מגלת אסתר ותרגום שה"ש (העירני על כך, ושלח צלום השער וכל הרישום מר יהושע ש. צירקינד, צפת).

ל ר ש י מ ת ו ש ל י ו ד ל ו ב , ע ל י - ס פ ר ג ' ע מ ' 133 , מ ' ס ' 1 : מ ר ו י ו ר ה ו ד י ע י נ י כ י ח ל ק א ' ש ב ר ש ו ת ו ל א כ ת ו ב ה מ י ל ת "כ מ"ש", ו פ י ר ו ט ה פ ג י נ צ י א כ כ ה ו א : [1], ע ו , ע ז - ר מ ב , ר מ ד - ר נ ה , ר נ ט - ר פ ד , ר פ ח - ר צ ג דף. חלק ג' שבידו שלם הוא. בשערו : ספר עין ישראל עם פירוש מספיק... במצות ובהוצאות... מו' נפתלי במו' שמואל מברדיטשוב... באשטרדם... [אוסטרעא], דפוס שמואל במו' בער סג"ל, ישכון ישראל במח עין יעקב לפ"ק [=תקנ"ח]. שיו דף. 8. שמות הפועלים : ישראל אריה ליב במוהר"ר צבי הירש יצ"ו, מסדר אותיות. שמעון במהורר יחיאל מק"ק פולנאה, ללא פירוט המקצוע. יחיאל במו' אריה הלוי מדאבראוויץ, ללא פירוט. ראובן במו' ברוך כ"ץ זצ"ל מק"ק אוסטרעא, מסדר אותיות. החתן נתן בן מהורר זאב וואלף מק"ק פולנאה ולע"ע בק"ק אוסטרעא, מסדר אותיות. צבי הירש בהרב אברהם סג"ל, מגיה.

"פוארטאס דל אוריינטה" — "שערי מזרח"

מאת

ברוך מבורך

העתון היהודי הראשון בהספאניולית החל להופיע, באותיות רש"י, באיזמיר שבטורקיה בשנת 1846/תר"ו. גליונות 1–9 שלו מצויים בספרייה הלאומית (טופס יחיד בעולם)¹, גליונות 10–15 מצויים במכון בן-צבי (כנ"ל)². גליון מספר 1 הוא פגום לחלוטין³. העתון ניתן לשימוש החל מגליונו השני (י"ז בטבת 5606)⁴. העורך, עזריאל פינכרלה, שקיבל המלצה ועזרה ממשלה מונטפיורי להוציא לאור את עתונו, ניסה להו"ל קודם לכן עתון הספניולי אחר⁵, "לה בואינה איספירנסה" (התקוה הטובה) בשנת 1842. עתון זה החזיק מעמד רק במשך גליונות בודדים, ונסגר מחוסר מגויים וקונים, ובגלל מחירו הגבוה פי ארבע ממחיר העתון היהודי-גרמני רב התפוצה (Algemeine Zeitung des Judenthums). ועל הסיבות הרבות לכשלונו עיין בגליונו הראשון של "שערי מזרח", גל' 1, כסליו תר"ן, עמ' 1. לידינו לא הגיעו גליונותיו כלל. מחוץ לדפי העתון השני, נזכר העתון הראשון רק על ידי מחבר הערך Periodicals בתוך ה-Jewish Encyclopedia — 1905⁶, וזהו הערך האנציקלופדי פדי המלא ביותר על העתונות היהודית⁷. במאמרי "עקבותיה של עליית דמשק בהתפתחות העתונות היהודית בשנים 1840–1846"⁸ הזכרתי, בין השאר, גם את העתון הזה, ותיארתיו בקצרה (עמ' 15–16) בקשר לנושא הגידון שם⁹. שמו של פינכרלה כלול כבר משנת 1843 ברשימת המגויים של העתון היהודי-אנגלי Voice of Jacob, "קול יעקב"¹⁰. "שערי מזרח" הוא דו-שבועון, צורתו הקבועה מתגבשת מגליון לחבירו בהדרגה. בדרך כלל מתחיל הגליון בפירוש על פרק מן המקרא או מספר קודש אחר. לאחר מכן דברי העורך או ידיעות מן הקיסרות העותומאנית (או שני הדברים כאחד). ואחריהם באים מאמר

- 1 סיגנטורה: R. 2° 35 4366. הנניר עליו מודפס העתון הוא מסוג גרוע ביותר, וכנהוג אז היה גליון אחד עובר את ידיהם של כמה קוראים. ע"כ אין תימה שנשתמרה בידינו, בתנאים אלה, רק מערכת טפסים אחת הפזורה בשתי ספריות.
- 2 ללא עזרתם של גב' אסאי גויברג מן הספרייה הלאומית, ושל מר א. הטל ממכון בן-צבי, לא הייתי יכול להשוות צילומים ולכתוב מאמר זה, ותודתי נתונה להם בזו.
- 3 משום כך לא יכולתי לצלמו אלא רק להציץ בתכנו בספרייה הלאומית.
- 4 אמצע ינואר 1846.
- 5 על עתון זה יש לנו ידיעות ממקורות אחרים, ומדברי העורך בעתונו השני.
- 6 לערך מצורפת טבלא של העתונות היהודית בעולם, החסרה רק כמה פרטים.
- 7 בהשוואה אל אנציקלופדיות יהודיות אחרות.
- 8 נדפס בציון, כ"ג תשי"ט.
- 9 בין היתר העליתי שם כי לעתון היו כתבים בשבע קהילות באמפריה העותומאנית, מרומניה עד אלכסנדריה, וכי עפ"י רשימת סוכניו בבוקרשט, סאלוניקי, רודוס, אדריי-נופול וביירות, אפשר לשער שהגיע לכל המקומות האלה. מעט חדשות בתוך "שערי מזרח" הרעתקו על ידי העתונים היהודיים באנגליה ובצרפת, ולעומת זאת הרעתקו מעתונים אלה חלק ניכר מן הידיעות על יהודי חוץ לארץ שנתפרסמו ב"שערי מזרח".
- 10 כל העתונים היהודיים, מחוץ לאלה שבגרמניה, פירסמו בקביעות רשימות מגויים.

על חכמת הטבע – המתאריך מגליון לגליון – וריכוז החדשות המקומיות (יהודיות וכלליות). לאחר מיכן חדשות חוץ (כנ"ל) ואחריהן חדשות מן האימפריה העות'מאנית. 4 העמודים האחרונים מוקדשים, בדרך כלל, לידיעות מסחריות, ולמדור זה מיוחדים ארבעה מתוך שמונה דפי העתון. להלן אצטמצם בתיאור תכנם של 4 הדפים הראשונים בלבד, ואדגל על חוברת א' בגלל מצבה הפיזי הרע.

למן הגליון הראשון עד לחמישי חסר עדיין המדור המיוחד לענייני מסחר. העתון עדיין דל בחדשות יהודיות מקוריות ומועתקות. רוב חדשותיו הן מן השלטונות (פירסומים מממשל-תיים), או חדשות כלליות מועתקות מעתונות טורקית, מן האימפריה העות'מאנית או מארצות אירופיות, מארצות הברית, דרום אמריקה ולעתים מן המזרח הרחוק ומאפריקה. הידיעות היהודיות הספורות כלולות במכתבים למערכת או בידיעות מאיזמיר (שרק חלקן הן יהודיות), וידיעות ספורות מיהדות אירופה מועתקות ברובן מעתונים יהודיים שם. בחמישה גליונות הראשונים ראויים לציון הידיעות הבאות: בגליון השני (16.1.1846), מתפרסמת כתבה מתוך העתון הצרפתי של איזמיר על יהודי ברלין העומדים לעשות ריפורמות רבות באמונה ללא הסתמכות על תורת משה, והמנוגדות לתורה שבעל פה. הכוונה ליצור קהלה חדשה בהתאם לחוקים החדשים שהתקבלו שם. כן מתפרסם מכתב מאיזמיר לראש המערכת ובו כמה ידיעות יהודיות מעורבות בתוך ידיעות כלליות. הידיעות היהודיות: על תלמידי חכמים אוספי מעות למען "הלבשת עניים". על הדרוש של הרב אביר הרועים אליעזר והרב הגדול אברהם סואריס. הכותב מבקש מן "האדון העורך" שיודיע דברים אלה ליהודי אירופה. בגליון השלישי (1.2.1846) מתפרסמות "מילים של ישראלי אחד מצרפת לאחיו הדרים בטורקיה". הכותב הוא מתבולל מצרפת (כנראה פורטוגזי), אך בעל השקפה התומכת בקשר כללי-ישראלי. לדעתו יהודי טורקיה חייבים לעשות כיהודי צרפת ולהתבולל בטורקים. בגליון הרביעי (15.2.1846) מתפרסם מכתב מבירות לעורך העתון. שולחו הוא נציגה של חברת "פקידים ואמרכלים" באמשטרדם. הוא מדווח על פעולות החברה בארץ הקודש. בגליון החמישי (3.3.1846) מתפרסם מכתב לעורך ובו תלונות בענייני קצבות. ענייני התשלום ומחיר הברש, כשרות וכו'. מתפרסמת כמו כן הדעת המערכת על תפוצת העתון ופירוט תנאי המינוי עליו. סוכני העתון יושבים בבוקרשט, סאלוניקי, רודוס, אדרינופול ובירות. העתון הגיע למקומות אלה ואף למקומות אחרים באימפריה, באירופה, בארה"ב בכמה מקומות במזרח הרחוק, אפריקה ודרום אמריקה. ניתן להסיק זאת מתפוצת גליונות העתון ומן ההעתקות בעתונים יהודיים אחרים. למקומות שנמנו לעיל, מחוץ לאימפריה העות'מאנית, הגיע העתון בגליונות ספורים בלבד. נראה כי המדור המסחרי איפשר לעורך להתחיל בפירסום חדשות יהודיות בנוסף לכלליות. לרוב, החדשות שממקור ראשון נשאו אופי רכלני. החדשות שהועתקו מעתונים יהודיים באירופה היו בעלות אופי רציני. במיוחד, החדשות אשר הועתקו ותורגמו מילה במילה. להלן יפורטו ויתוארו החדשות משני הסוגים (בסדר הופעתן בגליונות). בגליון הששי (29.3.1846), הופיע מאמר על בית הספר הישראלי באיזמיר, המכונה תלמוד תורה. העתון מפרסם גם כתבה מיחדת אליו ¹¹ העוסקת ביחסים בין יהודים לנכרים באיזמיר. ידיעה מיחדת מקאניא מספרת על הקהילות שם ועל יחס הנכרים והשלטונות אליהן. מתפרסם מכתב מרוסיה ¹² על הוראה ¹³ רוסית להוציא את היהודים מתוך רוסיה הפנימית. בשם המערכת מגיב העתון על המכתב. מתוך "קול יעקב" מצוטטת ידיעה

11 קורספונדנסיה.

12 רוסיה.

13 [אוקאז].

מלונדון על הכנותיו של משה מונטיפיורי לנסיעה לרוסיה בלויית אשתו¹⁴. בגליון השביעי (30.4.1846) נמשך הפירסום על ה"תלמוד תורה" הנ"ל. ידיעה על יבוא בשר מאמריקה ומחירו. בכתבה על יחסי אנגליה-סין נכללת ידיעה על קהילה יהודית בסין. בראש הגליון השמיני (29.5.1846) ניתנת תגובת המערכת על נטיית כמה תושבים נכריים לשנות כמה ממנהגי הקהילה. ציטוט ידיעה מ"קול ישראל"¹⁵ על כוונתו של משה מונטיפיורי לייסד בירושלים בית חרושת לטכסטיל, על מנת שבני ישראל שם ירוויחו בכבוד לפרנסתם. משם מצוטטת גם ידיעה שהצר הרוסי נתן למונטיפיורי רשיון להעביר עשרת אלפים יהודים מרוסיה לא"י. בגליון התשיעי (11.6.46) מתפרסם מכתב ממלטה על סמך עתון יהודי-אנגלי (קול יעקב) ובו ידיעות שלטוניות, חברתיות ומסחריות על יהודים בקהילות שונות. בסוף הגליון מובאים עניני מינוי ופירסום ידיעות. בראש גליון 10 (26.6.46) מתפרסמת הודעה על גליונות רבים שאבדו בדאר ועל נכונות המערכת לשלוח למנויים את החסר להם. שאר הגליון חסרות חדשות יהודיות. בגליון 11 (27.7.46) ניתן המשך הדיון והדו"ח משני הגליונות הקודמים. על חילוקי הדעות בקרב האומה היהודית באיזמיר. נמסרת ידיעה מן הארשיב יוראלית על הרב הכולל בבורדו וראשה של הקונסיסטוריה. הם התקבלו על ידי אבריהם פשה בדרכו של זה לפאריס. נמסרה לו תודה על הצדק שאביו [מוחמד עלי] עשה ליהודי דמשק שעה שנאשמו ללא עוול בכפם. כן נמסרו לו תודות על קיום בתי הספר והמוסדות הישראליים במצרים. מדובר על החירות האזרחית והדתית אשר ניתנה ליהודי צרפת. הוד רוממותו היה שבע רצון ביותר מן הראיון. בגליון 12 (30.7.46) המשיך העתון בדיונו על "חילוקי הדעות של האומה הישראלית באיזמיר". מן הארשיב יוראלית מועתקת ידיעה על סטטיסטיקה של יהודי ארה"ב: 40.000.(35.000) קיימים בשאר ארצות אמריקה. סטטיסטיקה של יהודי איטליה הועתקה מעתוני אוסטריה. לסיכום ניתנת סטטיסטיקה של יהודי העולם שהועתקה מן העתון "ג'אמבירס אידמבורג ג'ורנאל". וראויה לציון הסטטיסטיקה המפורטת ביותר הנתנת מעל לגליונות העתון. ספק בעיני אם עורך הפירוט הרב עניין כלשהו בקרב רובם של קוראי העתון, לפחות ברחבי טורקיה דאז. בגליון 13 (21.8.46) הופיע מאמר ראשי על מדע החינוך באומה. האנשים הרוצים לעקוב אחר הקידמה שהחינוך מביא לכל תושבי המזרח. תושבי העיר אינם שמים לבם במדה מספקת אל מוסדות החינוך והלימוד בעיר. בקהילה חסרה האהבה היהודית ומעט מאד תקנות ומידות טובות קיימות באומה. בורותו גורמת לכך. יש לעשות הכל לעודד הידיעה והמדע. בגליון 14 (2.9.46) על מצבה של האומה היהודית באיזמיר. המערכת מזכירה את הטפותיה לשלום בגליונות הקודמים וחוזרת גם בגליון זה להטפותיה לשלום. העתון מקבל ידיעה מפראג על שתי פקודות וקיסר לטובת היהודים. הורדת מס מסוים לשבע שנים וביטולו לאחר מכן. פתיחת מחלקה ללשון עברית ולספרות רבנית באוניברסיטת פראג. דרשנה הראשון של פראג נתמנה פרופסור בקתדרה. יהודי פראג קיבלו את הידיעה בשמחה וחגגוה ברחובות. מברלין מדווח העתון על צעדי השלטון לשיפור מעמד היהודים בפרוסיה. החזרה של הזכויות הפוליטיות והאזרחיות שניתנו להם ב-1812. לשם הצגה לפועל מתמנה ועדה מרכבת מן הישראלים הכוללים. על ועידת הרבנים בברסלאו שהתפגש בסוף יולי לדיון ברפורמות בדת היהודית. חיבור ספר

14 העתון קול יעקב (Voice of Jacob) וכן המתחרה שקם לו באנגליה, ספר זכרון (The Jewish Chronicle) תוארו בהרחבה במאמרי הנ"ל בהערה 8.

15 קול יעקב.

16 מחירי המנויים ניתנים בשלשה מיני מטבעות. המקומות בהם ניתן לחתום על מינויים: איזמיר, קושטא, בקרסט (בשביל כל רומניה ומולדביה), סאלוניקי, רודוס, אדרינופול, קאניא.

תפילות ומנהגי שבת. בראש גליון 15 (22.9.46), הגליון האחרון של עתון זה, מופיעה פניה לאדונים המנויים שישלמו את חשבונות המנוי על העתון, כפי שנתבקשו בגליונות הקודמים. מעטים נענו לבקשה. המערכת חוזרת עליה ומכריזה שאין היא יכולה לקיים עצמה מבחינה כספית. המדור המיסחרי ניתן באמצע הגליון. מועתקת ידיעה על עשרת השבטים מספר זכרון הלונדוני. סירוב פרוסי לתת תואר פרופסור ליהודי. השלטון חוזר בו לאחר מחאה ומעניק את התואר. ידיעה מספר זכרון על מספרי בני הדתות השונות וכהניגן ברוסיה ובתוכן – מספרי היהודים. מקול יעקב מועתקת ידיעה על העלאת משה מונטיפיורי לאצולת Baronet על ידי מלכת אנגליה.

פורט כאן התוכן היהודי של 15 הגליונות. אפשר להווכח מקריאת התוכן המסומן כי החשובות מבין החדשות הן דווקא אלה המועתקות או מסוכמות מעתונים יהודיים בארצות אחרות באירופה וארה"ב. בין החדשות המקומיות, המאמרים הראשיים והמכתבים למערכת נושאים אופייניים רציניים. רוב החדשות המקומיות נושאות אופי של רכילות מקומית. כתבות פרטיות לעתון נושאות לפעמים אופי רציני. לפעמים הן עוסקות בקטנות וגולשות אף הן לתחום הרכילות.

לעתון היו כתבים בשבע קהילות באימפריה העותומאנית. ניתן לשער כי גליונותיו הגיעו לסוכניו, כפי שנתפרסמו למקומותיהם השונים. לעיל ראינו את מידת העתקתן של חדשות יהודיות מעתונים יהודיים באנגליה וצרפת. אפשר להוכיח באיזה מידה מרוחקים יהודי המזרח מן השאלות המעסיקות או את יהודי אירופה. כאשר למשל מפרסמת המערכת את הגזירה הרוסית של איסור מכירת בשר טריפה על ידי יהודים לגויים שם, ניתן ללמד רבות על כך מהשוואת תגובת המערכת של שערי מזרח לתגובתן של מערכות עתוני אירופה על אותה בעיה.¹⁷ מאידך קיימות גם שאלות בהן דומה תגובתה של מערכת "שערי מזרח" לתגובות שאר מערכות העתונים היהודיים באירופה.¹⁸ המאבק לאמנסיפציה פנימית וחיצונית באירופה, שבו צועדת גם יהדות המזרח את צעדיה הראשונים, זוכה להד רב בשערי מזרח המגיב על כך בהבנה מלאה ללא כל סתירות. העתון מתגאה בכל אות כבוד הניתן לאחד מיהודי אירופה, בתחום החברתי והמדעי ואקדמי. כאשר מופיעות בעיות של ריפורמה בדת – הן מועתקות בשערי מזרח או ללא תגובה או תוך סילוף משמעותן.

17 הידיעה על איסור מכירת בשר טריפה לגויים ברוסיה מלווה בהסבר המערכת כי דבר זה הוא הוכחה ניצחת שהטרפות מזיקות בדרך כלל לבריאות. כתגובה נשלחו למערכת כמה וכמה מכתבים בהם טוענים יהודי איזמיר שדווקא הבשר הכשר הנמכר להם על ידי קצבי איזמיר מזיק לבריאותם. העניין מגיע עד להתערבות שלטונות הקהילה בעניין. מעניין הוא שכאשר "שערי מזרח" הגיע לפאריס, למערכת הארשיב, מעתיקה מערכתו דוקא פרשה זו מתוכן, משום שאותה שנה העסיקה בעיית הבשר הכשר גם את יהודי צרפת.

18 הקלות מסויימות בגזירת הגירוש מן הכפרים ברוסיה. לדעת עורך ה־ Allgemeine Zeitung des Judenthums (AZdJ). בגרמניה נועדה הקלה זו לפלג את היהודים ולהחליש את התנגדותם. גם "שערי מזרח" העתיק ידיעה זו, עם פירוש העורך הגרמני בגליון 8 עמ' 46. הוא מכנהו "עורך עתון מכובד", מבלי להזכיר את שמו. כמו כן העתיק שערי מזרח אחד ממכתביו של משה מונטיפיורי למערכות שני העתונים באנגליה. (מס' 8, עמ' 61, הועתק מקול יעקב).

ספרים שנתקבלו במערכת

אברהם גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, נוסח כ"י קויפמן ונוסח דפוס ראשון רנ"ב ועם שינויי נוסחאות מכ"י עתיקים, דפוסים ראשונים וקטעי גניזה, בצירוף מבוא והערות, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ירושלים, תשל"ו. ס"ד, 406 עמ'. 8 לוחות. 8°.

הרב אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, יו"ל עפ"י כ"י אוכס-פורד, עם תוספות, השלמות ומקבילות, לפי כ"י הוותיקן. ניו-יורק, המוזיאון הבריטי ודפוס קושטא, עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, ביאורים, הערות ומפתחות ומבוא מאת יצחק רפאל. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ח. א"ב. 86, תש"צ עמ'. 8 לוחות. 4°.

הרב דוד ב"ר ראובן בונפיד, חידושים על מסכת פסחים, יו"ל לראשונה מכ"י ספריית קסנטנוז ברומא, עם מבוא, הערות וביאורים מאת אברהם שושנה. ירושלים, מפעל אור המזרח; מכון ירושלים, תשל"ח. 33, תט"ז עמ'. 2 לוחות. 8°.

הרב אברהם קלוזנר, ספר מנהגים, יו"ל עפ"י כ"י ודפוסים, בתוספת מבוא, מראי מקומות והערות, ע"י הרב יונה יוסף דיסין. ירושלים, מפעל תורת חכמי אשכנז; מכון ירושלים, תשל"ח. 19, קנ"ד עמ'. 4 לוחות. 8°.

הרב אליעזר בן ארחא, ראש רבני חברון, שאלות ותשובות, מופיע לראשונה עפ"י כ"י בתוספת מבוא, מראי מקומות, ציונים והארות ע"י הרב עזרא בצרי. ירושלים, מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, תשל"ח. 25, קפ"ט ע'. 4° לוח.

הרב מנחם עזריה מפאנו, אלפסי זוטא, מופיע לראשונה ע"פ כ"י המתבר, עם מראי-מקומות, הערות והארות ע"י הרב אליהו דב פינט. חלק ראשון (ברכות—מו"ק). ירושלים, מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, תשל"ט. 10, רל"ה ע'. 4° לוח.

שנתון המשפט העברי של המכון לחקר המשפט העברי, האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך ה'. בעריכת מנחם אלון. ירושלים, תשל"ח. 406 עמ'. 8°. התוכן: בן ציון אליאש: שרשיה הרעיוניים של ההלכה — פרק בהלכות רבית במשנה ובתלמוד; גדעון לייבוזון: ה"גזירתא" בתקופת הגאונים ובראשית ימי הביניים; שלום לרנר: פדיון משכון לאחר מועד הפרעון; שמא יהודה פרידמן: ראש פרק המפקיד; דב פרימר: קביעת אבהות ע"י בדיקת דם במשפט הישראלי ובמשפט העברי; אהרן קירשנבאום: הכלל "מילי לא מימסרן לשליח"; ניתוח תיאורטי; אליאב שוחטמן: למהותם של כללי ההלכה בסוגיית החזקת הילדים; שמואל שילה: קבלת עדות שלא בפני בעל דין בענייני אישות; ישראל תא-שמע: גדריו של ספר המאור על הלכות הרי"ף.